

Károli Gáspár Református Egyetem

Hittudományi Doktori Iskola

Fekete Ágnes

Liturgia és idő

a magyar református istentiszteleti gyakorlat egy 1968-as

és egy mai felmérés tükrében

doktori értekezés

Doktori iskola vezetője: Dr. Zsengellér József

Témavezető: dr. Nagy István és dr. Zalatnay István

Budapest

2013

Tartalomjegyzék

<i>Bevezetés</i>	4
<i>1. Alapfogalmak, diszciplináris háttér</i>	8
<i>2. Liturgia és a reformáció a korabeli hitvallások tükrében</i>	12
<i>3. A protestantizmus és a liturgia ma</i>	24
<i>4. Az országos liturgiai felméréssel kapcsolatos hipotézis és az alapfogalmak</i>	27
<i>5. Az országos liturgiai felmérés mintavétele</i>	33
<i>6. Az adatbázis bemutatása</i>	45
6.1. Egyházkerületek.....	45
6.2. Életkor.....	46
6.3. Templomlátogatók létszáma	48
6.4. Harangozás.....	50
6.5. Ülésrend	53
6.6. Az istentisztelet kezdete.....	56
6.7. Felállás-leülés	58
6.8. Éneklés, hangszerek, kántorok.....	61
6.9. Az istentisztelet prédikációs része	69
6.10. Imádság.....	76
6.11. Adakozás.....	80
6.12. Hirdetések	83
6.13. Himnuszéneklés	85
6.14. Az istentisztelet vége	87
6.15. Ágenda.....	91
6.16. Az istentisztelet időpontja és jellege.....	96
6.17. Keresztelés	98
6.18. Úrvacsora.....	102
<i>7. Az adatbázis általános értékelése</i>	114
<i>Exkurzus: Az 1931-ben bevezetett és az 1985-ben elfogadott istentiszteleti rendtartások vázlatos története</i>	124
1. Az 1931-ben bevezetett ágenda	124
2. Az 1985-ös istentiszteleti rendtartás	134

8. Az 1968-as felmérés bemutatása	145
8.1. Bűnvallás	148
8.2. Hitvallás	155
8.3. Lekció	158
8.4. Keresztelés	160
8.5. Úrvacsora	165
8.6. Konfirmáció	179
8.7. Házasságkötés	184
8.8. Temetés	188
9. A liturgiai változások és az időfogalom	192
9.1. Az időfelfogás megváltozása	193
9.2. Az idő felfogásának útjai	202
10. Az időfelfogás útjai a Bibliában	205
10.1. Páska	207
11. Az idő felfogásának útjai és a rítusok	210
12. Idősíkváltások és a liturgia	212
12.1. Emlékezés	212
12.1.1. Kollektív, kommunikatív és kulturális emlékezet	214
12.2. Mimézis	215
12.3. Várakozás	217
13. Ismétlés, utánzás, várakozás az ünnepekben	220
13.1. Idősíkok, időpontok	220
13.2. Az úrvacsora	223
Összegzés	227
Felhasznált irodalom	229
Summary	235
Összefoglalás	237
Köszönetnyilvánítás	239
Függelék	240

„Szelíden kezünkbe vesszük zsebóránkat, és elnézzük munkájában.

Vajon valóban tenyerünkben tartjuk az időt, akár a forrás fölfogott vizét?”

„Áll az idő. Egy forró skatulyában

valami oly erővel látható,

hogyan láthatatlan.

Nézek és nem látok.”

(Pilinszky János)¹

Bevezetés

A teológia tudománya kiváltképpen közösségi jellegű. Nem szeretnék Isten dolgairól úgy gondolkodni, hogy „magamra hagyatkozva”, vagy pusztán a tudományos érdekesség kedvéért írjak egy dolgozatot. Bár a liturgika korábban nem volt kifejezett szakterületem, a közösségi gondolkodás vezetett e témához. Ennek az iránynak a megtalálásában fontos tényező volt az a kis közösség, amely dr. Zalatnay István körül alakult ki. Az Erdélyi Gyülekezetben gyülekezeti tagok, lelkészek bevonásával együtt gondolkodtunk liturgiai kérdésekről úgy, hogy az közvetlenül kapcsolódott egy gyülekezet mindennapi istentiszteleti életéhez is. Nagyon értékes beszélgetéseket folytattunk egy éven át, amelyek e mostani dolgozat bölcsőjét jelentik. Ehhez kapcsolódott, hogy módomból volt követni a Magyar Református Egyház Generális Konventje Liturgiai Bizottságának munkáját. Ez egy másfajta közösségi teologizálás lehetőségét nyújtotta. Mindez megerősítette azt a meggyőződésemet, hogy az istentiszteleti élet kérdését csak közösségben lehet megvitatni.

Hozzájárult ehhez az érdeklődésemhez korábbi franciaországi tanulmányutam is. Franciaországban mind a katolikusok, mind a protestánsok erősen nyitottak a liturgikus élet irányába. A magyar egyházi kapcsolatok hagyományosan nem jelentősek Franciaországgal, pedig nagyon gyümölcsöző tapasztalatokat lehet szerezni egy szintén kisebbségben élő protestáns világ liturgiai identitásával kapcsolatban.

Egyházi beszélgetésekben sokszor hallottam lesújtó véleményt a magyar liturgiai állapotokról. Ezek azt állítják azonban nagyon általánosak voltak. Sokan állítják, hogy szétesőben van istentiszteletünk. Lassan az a mondás sem lesz igaz ránk, hogy „ahány ház, annyi szokás”, inkább ahány ház, ember, korosztály és érdeklődési kör, annyi szokás. Egyre jobban elgondolkodtatott a kérdés: vajon mindez miért van így? Ki lehet-e tapintani olyan vonatkozásokat, amelyek gyorsítják vagy lassítják ezt a szétesést? Vajon a reformáció általános

---

¹ *Élet*, 1943. január 31.(Pilinszky János összegyűjtött művei, 1993. Századvég, Budapest, 31.) és egy töredék, *Sorok*, 1975. Ms 5937/19.(Pilinszky János 1995. Napló, töredékek, Osiris, Budapest)

következménye mindez? Vajon egy sajátos, magyar betegségről volna szó? Ezekre a kérdésekre nem találtam valós és hihető válaszokat.

Ezért gondoltam arra, hogy egy alapos liturgiai felmérés segíthet önmagunkat tisztábban látnunk. Így jobb diagnózist felállítva a terápiát is pontosabban megállapíthatjuk. Nem volt más céloom, mint egyszerűen leírni azt, mi zajlik ma az istentiszteleteken. Biztos voltam abban, hogy tükörbe nézni mindig hasznos. Kíváncsian vártam a felmérés táblázataiból megszülető ábrákat, és azt, hogy ezek összevetéséből vajon mi olvasható ki.

Átfogó kérdéssort állítottunk össze², amelynek segítségével majd megállapítható, hogyan folyik ma Magyarországon egy református istentisztelet: A harangozástól a temetési szertartásig igyekeztünk mindenre vonatkozóan feltenni kérdéseket, és így szerettünk volna mindent megtudakolni, ami az ottani istentiszteleti életben fontos. Miután ezt a felmérő munkát elkezdtem, kutatásaim során szembesültem azzal, hogy 1968-ban készítettek egy hasonló, sőt az összes gyülekezetre kiterjedő országos felmérést, amelynek szinte teljes anyaga a zsinati levéltárban megtalálható, de nincs nyoma annak, hogy ezt a tetemes iratmennyiséget bárki is vizsgálta volna. Magától is adódott az ötlet, hasonlítsuk össze az 1968-as helyzetet a maival. Nyilván ennek az összehasonlításnak megvannak a maga korlátai. Még egy ugyanabban a korban végzett teljesen hasonló két adatsort is nehéz összehasonlítni, itt pedig két teljesen más korszak, két teljesen különböző politikai és társadalmi rendben másként megszületett válaszok állnak egymás mellett. Van azonban több közös pont is az 1968-as felmérés és a mai között. Ezért mi ezt az összehasonlítást – nyilván a különbségek figyelembevételével – mégis megtettük. Nem gondoljuk azonban, hogy az adatok, illetve az ezekből adódó arányok közvetlenül egybevethetőek lennének, ezért nem is közvetlen egymás mellett adjuk meg azokat.

Ahogy haladtam a munkában egyre nyilvánvalóbbá vált, mi az a vörös fonál, amely végighúzódik ezeken az adatokon. Engem egyre nagyobb erővel ragadott magával az a gondolat, hogy az idő felfogásbeli különbség, az időhöz való viszonyunk az, ami liturgiai hozzáállásunkat is befolyásolja. Így akadtam rá az idő és a modernitás problémájára. A liturgia kérdését amúgy sem lehet interdiszciplinaritás nélkül taglalni. A liturgia tudománya önmagában hordozza a sokféleséget, hiszen az emberi test mozgásától a zenén át esztétikát, dogmatikát, egyházfegyelmi kérdéseket is magába foglal. Nem is lehet egy liturgikai kér-

---

² A dolgozat során tudatosan keverve használom az egyes és többes számot, hiszen munkatársakkal, különösen is Kompán Juliánával együtt végeztük a felmérést. Ő református lelképásztor, jelenleg az MRE Zsinati Irodája Kommunikációs Szolgálatának munkatársa. Ott azonban, ahol saját következtetéseimre utalok, egyes számban beszélek majd.

désről helyesen másként beszélünk, csak úgy, ha több oldalról megvizsgáljuk. Számomra az időfelfogás kérdése vált olyan szemponttá, amely segít értelmezni azokat a liturgiai jelenségeket, amelyeket egyébként csak valami általános szétesésként értékelünk.

A koraújkor óta az időt időrészecskék halmazaként értelmezzük. Az élet adott pillanata a mai ember számára kiemelkedik az időfolyamból, és önmagában keres értelmet. Amennyiben a pillanatok a valóságnak erősebb elemei, mint a múlt vagy a hagyomány, és az időnek nem funkciója van elsősorban, hanem kiterjedése, nem vagyunk alkalmasak arra, hogy átéljük a rítusokat. A hagyománytól elszakadt, individuális lény, a modern ember, valamint a pillanatokban élő posztmodern ember számára minden szubjektívvé válik, és az istentisztelet is elsősorban élménnyé lesz. Ebből a szempontból mindegy, hogy ez az élmény egy „előadás” élménye, vagy egy „jó közösség” hangulatának megélése. Úgy gondolom, hogy a református istentisztelet defektusai mögött elsősorban a megváltozott időfelfogás áll.

Három fogalom vált fontossá számomra teológiai szempontból a liturgia és az idő kérdéskörében: a hagyomány – tradíció, a történelem – história és az emlékezet – anamnézis – memória fogalma.

A református teológia számára nagyon érzékeny pont a történeti hűség, a források tiszteletben tartása. Különösen az újkori protestáns teológiai gondolkodásnak általános jellemvonása az időtlenségbe vesző misztika helyett a történeti szemlélet. Azonban kérdés, vajon meddig járható ez az út, illetve melyek a történeti igény folyamatos fenntartásának a buktatói. Azt láthatjuk, hogy miközben hihetetlen energiákat fektetett a protestantizmus a történet-kritikai módszer alkalmazásába, ugyanakkor a másik oldalon nagyon elgyengült. Az egyik oldalon erősen érzékelt a történetietlen gondolkodásban rejlő veszélyt, a másik oldalon azonban nem mindig látta meg a féktelen pragmatizmus buktatóit, amelyből a mindent megkérdőjelező relativizmus is következik. Ennek az aránytalanságnak, elbillenésnek részben következménye mindaz, ami a teológiákkal, az újprotestáns mozgalmakkal történt, és hogy az istentisztelet belső aránya megbomlott. Újból és újból végig kell gondolnunk – én is erre teszek most kísérletet –, hogy a történelemnek, a múlt pontos megértésének melyek a lehetőségei és határai.

A hagyomány és a kulturális emlékezet kérdése vallás-fenomenológiai, antropológiai szempontból ma a tudományos érdeklődés előterében áll. Megkísérlem e kérdéskör kétirányú tudományos megközelítését. Úgy látom, hogy teológiai gondolkodásunkat termékenyené teszi az, ha antropológiai úton is megvizsgáljuk ugyanezt a témát.

Az istentiszteleteken egy régi „szöveget” veszünk elő. A Biblia isteni hír számunkra, a keresztyénség számára, de nem olyan módon, mintha az Égből érkezett örök üzenet lenne, hanem a testet öltött, tehát az ember világába, történetébe eljött Igéről szóló isteni üzenet. A régi elővétele mindig egy „emlék” megjelenése a mában. Valami, ami elmúlt, most megjelenik. El kell gondolkodnunk azon, mi az a híd, ami minket ezzel a régi világgal összeköt. Mi a módja annak, hogy átjussunk abba a korba, és megértsük üzenetét? A racionális magyarázat csupán egy útja annak, hogy ez a híd megépüljön, ráadásul rendkívül bizonytalan módja. Ahhoz, hogy a szó mélyebb, teljesebb értelmében „befogadhassam az Igét”, szükség van egy közös szövegértő, hermeneutikai közegre, egy közös nyelvi formációra. Az emlékezet fogalma abban segít, hogy megértsük: az egyház közösségében szükségszerűen ki kell alakulnia egy emlékezeti struktúrának, egy megértési-, hermeneutikai térnek, amelyben értelmezhető az Ige és minden állítás. Ez a kommunikatív tér a liturgia. A liturgia nem liturgia, ha nem belénk ivódva, anyanyelvi szinten él bennünk.

Széles körben vitatott mai liturgikus kérdés: vajon fel lehet-e újítani egy 16. századi liturgiát a 21. század elején? Alkalmazkodnunk kell-e a mai kor elvárásaihoz, vagy nekünk ma is a régi korok elgondolásait kell megvalósítanunk? Ott állunk az istentiszteleten egy több ezer éves könyvvel a kezünkben. Vajon kizárhatjuk-e azt a többszörös időbeli ugrást, amit akkor teszünk, amikor azt ma értelmezzük? Súlyos kérdések ezek, amelyek át- meg átszövik egyházi valóságunkat. Nyilván nem vállalkozom arra, hogy ezekre a kérdésekre egytől egyig válaszoljak, csupán egy szempontrendszer közreadásával szeretnék hozzájárulni a mai istentiszteletről való teológiai gondolkodáshoz. A mostani felméréssel szeretném aláhúzni, hogy az istentisztelet lényege nem lehet csupán a változó időben egy adott pillanat, egy adott kor érzelmeinek és megértéseinek a megélése, de nem lehet múzeum sem. A liturgia találkozás színhelye az adott időben, híd, amely a mai identitást megtalálja egy múltbeli üzenet által.

A liturgiában „a forrás vizét” tartjuk kezünkben és nem a zsebórát – Pilinszkyvel fogalmazva. Nem valami megragadhatót kapunk, hanem olyat, amit nem tudunk igazán megragadni, kicsorog ujjaink közül. Az idő valósága, mint valami bűvésztrükkben, a megragadhatatlantól egy kerek kis tárggyá lett a modernitásban. Az istentisztelet nem ennek a mutatványnak a helye, hanem annak, amikor valaki a forrás vizét igyekszik felfogni, amely éltető erő, mégsem fér sehogyan sem a tenyerünkbe.

1. Alapfogalmak, diszciplináris háttér

Több tudományágat szeretnék segítségül hívni ahhoz, hogy a mai liturgiai helyzet és az idő kapcsolatát megvizsgáljam.

Az idő fogalmát nem filozófiai fogalomként, hanem empirikus értelemben használom, ezért nevezem sodródó időnek. Ezzel a modernitás időszemléletét is kifejezem, amikor párhuzamos egyidejűségbe akarták beleállítani a kultúrákat. Nemcsak nyolcvan nap alatt lehetett a legkülönbözőbb földrészeket bejárni, és egy nagy élményként, narratívaként megélni, hanem általánosságban elmondható, hogy standardizálták az időt. De a sodródás többet jelent ennél. A modernitás után, a mai korszakban már nem az a jellemző, hogy egy nagy időszemléletben élünk, hanem időfragmentumokban. Létezik a modernitás ketyegő ideje is, de akár egyetlen országban is élhetnek az emberek különböző idősíkokban. Nemcsak kábítószerral igyekeznek némelyek a maguk módján kilépni az időfolyamból, hanem a legkülönbözőbb szubkultúrák élhetnek akár a premodern időszemléletben is. Az ember mikroközösségekben maga konstruálja az időt, miközben tovább folyik a modernitás időárama is. Ezek az időfelfogások ráadásul nem esetlegesek, hanem hatalmi kérdések is. Ezért nevezi Johan Goudsblom³ időrezsimeknek azt, amit általában időszemléletnek hívunk. Jó példa erre egy-egy nemzeti ünnep, amikor egy nép ebben a sodródó időben időközösséggé is válik. Ma azonban ezeket az ünnepeket inkább „négy napos ünnepnek” vagy „hosszú hétvégének” nevezzük, amikor a mikroközösség kikapcsolódásként, szünetként éli meg az időt. Létezik tehát a mai, általában posztmodernnek nevezett korban az időáramlás valósága is, és az időszeltek összességének valósága is. Ez a sodródó idő, amelyben ma a liturgia folyik.

Főként három tudományágat használok dolgozatomban, természetesen egyéb tudományokkal való összefüggésben: a kvantitatív adatelemzés tudományát, a kultúr-antropológiát, néprajztudományt és a teológiát, azon belül is a dogmatikát, az egyháztörténetet és a bibliai tudományokat. Ahogyan egyetlen interdiszciplináris munka, úgy ez a dolgozat sem születet meg a teljesség igényével. Csupán arra vállalkozom, hogy az általam megadott szempontok mentén modellekkel dolgozva bemutassam azt a mezsgyét, amelyen belül a mai istentisztelet mozog, és amelyen belül érdemes a liturgiáról gondolkodni.

---

³ Ide vonatkozik Johan Goudsblom műve, melynek a címében rejlik legfőbb üzenete: Időrezsimek, (Goudsblom, Johan, ford. Fenyves Miklós, 2009. Typotex, Budapest)

1. Veszélyes dolognak tűnhet témánk összefüggésében kvantitatív adatelemző módszereket használni, hiszen így az egyházi élet olyan aspektusait és jelenségeit is szám adatok reprezentálják, amelyek összefüggésében egyébként azt szoktuk gondolni, hogy a számszerűség távol áll a lényegtől. Mégis a számok sok esetben alkalmasak arra, hogy bizonyos folyamatokat leírjanak. Az egyházban nagyon kevésbé használjuk az ilyen típusú kutatási módszereket, jobbra benyomásaink alapján ítéljük meg a valóságot. Ez azonban egyéni perspektívánkból következően mindig szubjektív és részleges. Hasznos azonban például az istentisztelet történéseit lehetőség szerint objektív és átfogó információkra támaszkodva elemezni. Ezt kísérem meg. Olyan adatokat gyűjtöttünk a mai magyar liturgia helyzetéről, amelyek segítségével szeretnék térképet rajzolni a jelenlegi liturgikus valóságról. Mivel teológusként közelítem meg a problémát, ezekre a számokkal le nem írható részre koncentrálok. Olyan tényeket igyekszünk e számokkal bemutatni, amelyek a statisztika módszereivel csak részben írhatók le. Éppen ezért – bár látszólag kvantitatív módszereket alkalmaztunk – a kutatás jellege valójában kvalitatív.

Arra törekedtünk, hogy adatbázisunk reprezentatív legyen. Alapsokaságnak a Magyarországi Református Egyház gyülekezeteit tekintettük. Azonban a gyülekezetek, tehát az alapsokaság eloszlásának megállapítása nehézségekbe ütközött. A mai Magyar Református Egyházban nem definiálnak pontos alapfogalmakat (pl. egyházközség, gyülekezet, szórvány). Mi a gyülekezeteket, tehát a szakrális közösségeket tekintettük alapsokaságnak.

2. A kultúrantropológia megközelítése szerint az istentisztelet egy olyan cselekmény, amelyben az ember mint rituális szubjektum egy adott közösség tagjaként van jelen. Egyházi szocializációnk színtere az, ahogyan bekerülünk az egyház szertartási közösségébe: pl. együtt megyünk templomba. Azt, hogy milyen módon veszünk részt e közösségi élettér eseményeiben, számos olyan közös tudás, hagyomány alakítja, mely nem is tudatosul bennünk. Mi szakrális, különleges ünnepként éljük meg az úrvacsorát, de az egyben egy közösségi emlékezeti modell is. Hogy mennyire így van, arra jó példa a konfirmáció, amikor egy fiatal hivatalosan az egyház tagjai közé kerül, de ugyanakkor egy személyesen átélt rituális aktusban is részt vesz. Ezek mind azt mutatják, hogy ugyanannak a valóságnak van egy múltból vételezett értelmezési kerete, egy közösségi erő adó dimenziója és egy egyéni aspektusa is. A liturgia egyik legfontosabb vonása éppen az, ahogy ezek a síkok és valóságok egybeesnek. Témámra összpontosítva csupán a kulturális emlékezetre vonatkozó szakirodalom legjelentősebbjeiből idézek, azzal a céllal foglalom össze ezeket, hogy rámutathassak e vonatkozásban a mai református liturgiai helyzet hiányosságaira.

3. A teológiai tudományok közül az egyháztörténetet abban hívom segítségül, hogy a mai liturgiai valóság kialakulásának háttérét megérthessük. A ma általánosan használt magyar református liturgiák a 20. században születtek, gyökereik visszanyúlnak a reformációig, de különösen a 18. századig. Mivel az egész liturgiátörténet áttekintése dolgozatom keretében nem lehetséges, ezért a 20. századi liturgiátörténetet választottam vezérfonalul, csak a két használatban lévő agenda történetét írom le. Ez feltétlenül szükséges a mai gyakorlat elemzéséhez. A történelem korábbi századaihoz csupán a szükséges szálakat húztam meg. Sajnos a magyar református liturgiátörténet a református teológia egyik legnagyobb adóssága. Az egyetlen 20. századi átfogó mű, Benedek Sándor munkája csak nagy körültekintéssel használható az adatok pontatlansága miatt. Pásztor János munkái távlatos, szisztematikus mélységgel íródtak, de itt sem találkozunk a pontosság és a teljesség igényével. A témánk szempontjából elvárt alaposság mértékéig igyekeztünk adatokat gyűjteni az egyháztörténeti háttér megértéséhez.

A másik teológiai tudomány, amelyhez fordultam, a dogmatika. Dolgozatomat a református hitvallásokból szeretném eredeztetni. Ez nem azt jelenti, hogy a leíró-feltáró kutatás elé egy normatívát helyezek el, a kutatást nem szabhatom a dogmatika elvárásaihoz. Azonban kontrollként alkalmazom, elváráshorizontjához viszonyítom felmérésemet. Ez azt jelenti, hogy sorra veszem az elismert és elérhető hitvallásokat, és megvizsgálom a liturgia kérdését e művek tükrében. Ez a kutatás nyilván nem jelenti azt, hogy a megvizsgált hitvallások mind hatást gyakoroltak a mai magyar liturgiai helyzetre. Azt szeretném bemutatni, hogy létezett a protestantizmusnak egy általános irányultsága, gondolatisága, amellyel megközelítette az istentiszteletek kérdését. Ez sok pontban különbözött a magyar helyzettől, sokban pedig ugyanazt a vonulatot követte.

A harmadik segítségül hívott teológiai tudomány a bibliai teológia. Az istentisztelet és ünnepek kérdéskörében bibliai alapokból indulok ki. A protestáns hagyományban magától értetődő a bibliai háttér tisztázásának szükségessége.

A következőben tehát különböző tudományágak mentén igyekszem a liturgia és a múlt, sodródó idő összefüggéseit vizsgálni:

1. Hogyan viszonyultak a liturgiához a református hitvallások, a református egyház?
2. Milyen a mai református liturgiai helyzet? (A felmérés eredményei)
3. A felmérések alapján mennyiben változott 1968 óta, tehát kb. 40 év alatt a magyar református lelkészek liturgiához való viszonya és ezen keresztül a liturgiai összkép?
4. Általánosságban milyen következtetéseket vonhatunk le mindebből a liturgia és a sodródó idő összefüggéseire nézve?

2. *Liturgia és a reformáció a korabeli hitvallások tükrében*

A reformáció nevében is hordozza, hogy elsősorban azért született, mert a középkori egyházi állapotok miatt fel kellett szólalniuk a reformátoroknak, és utat kellett nyitni a tisztulásnak. Ezért a reformáció szellemi örökségét nem lehet önmagában vizsgálni. Az istentisztelethez, a liturgikus élethez való viszonyulást is az adott egyházi helyzetre való válaszként szabad csupán értelmeznünk. Nyilván kevés eszköz áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy egy ilyen mély folyamatot leírjunk, mint a reformáció és az istentiszteleti liturgia viszonyának alakulása. Nem vállalkozhatunk arra, hogy teljes mélységében elemezzük ezt az összefüggést. Amikor most több szempontból mégis megvizsgáljuk a jelentősebb református hitvallásokat, a szövegek alapján arra kérdezzük rá, hogyan vélekedtek a reformáció első századaiban az istentiszteleti formákról.

1. *A reformáció – mondhatjuk így – a „lényeg” kiemelése volt.* A reformáció szellemisége koncentrációt, lényeglátást követelt meg. Nagy „solus”-ok születtek meg szemben egy szellemi szétesettséggel. Arra hívják fel a figyelmet: csak egy lényeges út van! Az osztatlan egység még Istennek is a legfőbb lényege és tulajdonsága lesz.⁴ Nincs szükség semmiből és semmilyen téren többre, csak egyre. Számos idézetet lehetne felsorolni, de álljon itt bizonyítékul egy kevésbé ismert hitvallási részlet: „Sem antikvitás, sem szokás, sem sokaság, sem bölcsesség, sem ítélet, sem határozat, sem ediktum, sem dekrétum, sem zsinatok, sem látomások, sem csodák – semmi sem szegezhető szembe a Szentírással.”⁵ Senki nem állhat oda Isten és az ember közé. Kálvin János jelmondata ezt mondja el: „Soli Deo Gloria!”⁶ A koncentráció, az egyfelé figyelés hozta magával azt, hogy számos kérdés a lényegtelen dolgok sorába került a fontos kijelentések mellett. Ebben a tekintetben a mai napig jelentős különbség van szellemi-irányulás szempontjából a római katolikus és a protestáns teológiai megközelítés között: Az egyik az élet szinte minden területére szeretne érvényes szót mondani, és szinte nincs olyan dolog, amelyre azt mondhatná, hogy nem kell róla hit és erkölcs tekintetében állást foglalnia, míg a protestáns gondolkodás számos területet lényegtelennek tart, és nem látja a hit szempontjából fontos kérdésnek.

⁴ Példa erre a La Rochelle-i Hitvallás, ebben újra és újra visszatérő kifejezés Isten osztatlansága, pl. 1. és 6. cikk., vagy a Belga Hitvallás 1. cikke: „Szívvel hisszük és szájjal teszünk vallomást arról, hogy létezik egy osztatlan szellemi lényeg, akit Istennek nevezünk” La Rochelle-i Hitvallás 2000. 27.

⁵ La Rochelle-i Hitvallás, 2000.19.

⁶ Vö.: Fekete Károly, 2009.158.

2. *Adiaphoronnak*, megváltoztathatónak, közömbösnek, az üdvösség szempontjából lényegtelennek tartott a reformáció szellemisége egy sor dolgot, és a liturgia kérdése is ebbe a kategóriába került. Kálvin így fogalmaz: „Egyébként, ami a cselekmény külső szertartását illeti, hogy vajjon a hívek kezükbe vegyék-é azt vagy ne, elosszák-é maguk közt, vagy mindenki a neki átadottat egye meg, a poharat visszaadják-é az egyházi szolgáló kezébe, vagy a szomszédjuknak adják át, a kenyér kovászos, vagy kovásztalan legyen-é, bor vörös, vagy fehér – mit sem határoz. Ezek közömbös dolgok...”⁷ A Második Helvét Hitvallásban a közösségi imákkal kapcsolatban kerül elő ez a kérdés. Krisztus az egyedüli közbenjáró, csak hozzá szabad imádkoznunk. Ehhez az egyedülvalósághoz képest viszont teljesen mindegy, hogy miképpen imádkozunk: „Nem szükséges az sem, hogy a közönséges könyörgések alakra és időre nézve minden egyházban egyformák legyenek.”⁸ A római katolikus teológia gyakran emleget „eretnek liturgiákat”. A protestáns gondolkodás lényegében nem ismer ezen a területen eretnekséget.⁹ A lényeges dolgokban ismer csak eltévelyedést. A Második Helvét Hitvallás az óegyházi szerző leírásával is érvel amellett, hogy a liturgia a közömbös dolgok közé tartozik: „Sokrates azt mondja, hogy lehetetlen volna összeírni városonként és tartományonként az egyházaknak minden szertartását. Egy vallásfelekezet sem tartja szem előtt ugyanazokat a szertartásokat, még ha rájuk vonatkozólag ugyanazt a tant fogadja is el. Mert azok, akik ugyanazon hiten vannak, eltérnek egymástól a szertartások tekintetében. (Hist. eccl. lib. V., c. 22.) Manapság is a mi egyházainkban eltérő szertartások vannak az úrvacsora kiszolgáltatására és némely más dologra nézve: ámde a tanra és hitre nézve nem különbözünk egymástól, sem emiatt egyházaink egysége és közösége nem bomlik fel. Az efféle szertartásokat, mint közömbös dolgokat illetőleg, mindig szabadsággal jártak el az egyházak.”¹⁰ A Szentírás megfellebbezhetetlen. Ebből ugyan logikusan nem következne az, hogy ami nem a Szentírás fő iránya, fő üzenete, a „lényeg”, az megfellebbezhető lenne, mégis ebbe az irányba indult el a kor gondolkodása. Így lett lényegtelen, elhagyható, cserélhető, variálható a liturgia.

Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy nemcsak a Második Helvét Hitvallás, hanem az egész reformáció irodalma is számos esetben állítja szembe kora szokásait az óegyházi hagyománnyal. Nem csak itt idézi Sokrates egyház-történetírót a káté, hanem a kor irodalmára is jellemzőek ezek az utalások. Ez azt jelenti, hogy a szertartások kérdésében legitim hagyománynak tekintették az óegyházi tradíciót. Nyilván ez a humanista eredetű reformáto-

⁷ Kálvin János, 1995. (1559) IV.17.43. Az „Adiaphoron” fontos reformátori elv volt. Vö. Fekete Károly, 2009.142.

⁸ Második Helvét Hitvallás, 2006. XXIII

⁹ Melchior du Lac 179.

¹⁰ Második Helvét Hitvallás, 2006. XXVII

ri elvből is következett: „Ad fontes!” Így hivatkoznak a 16. századi magyar református zsinatok is az egyházatyákra, akik még helyesen ünnepelték a sákramentumokat.¹¹

A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás 1562-ben kifejezetten az adiaphoron szóval jelzi a szabadon cserélhető dolgok között a szertartásokat: „A közönyös dolgokról (adiaphora). Közönyös dolgoknak hívjuk ... semleges cselekedetek törvények és szent s kötelező tekintélyek által parancsolva nincsenek, melyek magokban sem jók, sem rosszak. A választottaknak kétféle közönyös tényeik vannak, természetiek és szertartásiak; mint az ülés, állás, fekvés, járás, az indító ok szabad mozdítása szerint, a mozgás okfejeinél fogva önként és szabadon cselekvése mindazoknak, a melyekről az Úrnak vagy az ő kegyelmességének semmi parancsa nincs. A szertartásokban vannak oly szabad tények, melyek szabad öntudatból eredtek, de a szent törvények és tekintélyek által nem parancsoltattak, a melyeket a választottak szabadon, tisztességesen, jó rend és épülés végett hitből cselekesznek. Mint a mindenféle eledellel élés vagy nem élés, babona nélkül, az Úrért és lelkiismeretből, vagy az erőteleneget építő szeretetből. Róm 14, 1Kor 6,8,9,10, továbbá a tanítás ez vagy amaz órán. Szóval minden körülmények, a sákramentomok és tanítás tiszte körül, szabadok a választottaknak, csak tisztességesen, épületesen és botrány nélkül történjenek. ... A közönyös dolgok forrása és oka távolabbról az isteni kegyelem, legközelebből és anyagilag a Krisztus érdeme, – belsőbb, alaki– a Szentlélek felszabadítása; eszközlőleg, az Isten részéről az Ige, az emberekben a hit. Mint Tit 1, 1Tim 4. Róm 14. mondatik: aki hiszen, mindent megesszik. Végoka az épülés, a botránynak és babonának kikerülése. A tisztáknak mindenek tiszták, a megfertőztetteknek mindenek megfertőztettek...”¹² Még az 1646-os szatmárnémeti zsinat is használja az adiaphora kifejezést, jóllehet az egységes liturgia mellett érvel. „Minthogy pedig a hit és hitvallás egységéhez nem kis mérvben szükséges a szertartások és ceremoniak egyezése is, az is egy akarattal határozottatott, hogy egy, a Szentírással és a régiek kegyes gyakorlatával nem ellenkező közös liturgia szerkesztessék, s hogy továbbá a régi – mind magyar, mind erdélyországi – kánonokból oly közös törvénycikkék vagy kánonok gyűjtessenek össze és adattassanak ki legközelebb, amelyekkel általában minden igazán református és egymással egyesült magyarok jövőre éljenek; épen fenntartatván mindemellett az egységet és

¹¹ Kiss Áron, 145.

¹² Kiss Áron, 198.

testvéri szeretetet még akkor is, ha szinte valami csekélyebb és közönyösebb dolgokban, a körülmények különbségéhez képest egymástól eltérnek.”¹³

3. A liturgia kérdése a közönyös dolgok közé került azért is, mert a *reformáció fontos kérdésévé vált az egység*. A vallási helyzet következményeként a szélsőséges irányzatok teret nyertek. Mindenfelé megjelentek az anabaptista, szentháromságtagadó és hasonló más közösségek. Az egyházszakadás következtében a szakadozás folyamatával szemben szükségszerű volt az, hogy bizonyos dolgokat lényegtelennek tartsanak az egység érdekében. Ide vonatkozik Kálvin levele Cranmer canterbury érsekhez, melyben azt írja, hogy „tíz tengeren is átkelne”, óriási áldozatokra is kész lenne az egyház egységéért.¹⁴ Nem választhat el liturgiai kérdés testvéreket. Amikor a reformáció liturgikus szempontból való sokszínűségére gondolunk, nem szabad elfelejtenünk, hogy a cél „éppen az egyház igazsága és egysége volt, szemben a könnyelmű szakadásokkal, amelyek részben abból adódtak, hogy az erősebb gyülekezetek, ill. területi egyházak saját szertartásaikat akarták a többiekre erőltetni. Ez a veszély Kálvin és Bullinger korában elsősorban a berni törekvésekben jelentkezett.”¹⁵

4. Juhász Tamás a Skót Hitvallás legfőbb érdeként azt állítja, hogy „bibliai szavakat adott az egyes ember ajkaira papi *közvetítés nélkül*”.¹⁶ A közvetlenség, a direkt út keresése magával vonta, hogy mindenfajta közvetettség, mediatizáció kétessé vált. Márpedig a liturgia lényege a részvétel, a közösségbe tagolt jelenlét és Isten közösségi módon való keresése. Minden olyan közösségi kifejezési forma, amely nem spontán, megkíván felelős személyeket, ezáltal közvetítőket. Lehetséges, hogy ezek az emberek az adott pillanatban nincsenek jelen, de a háttérben szükségképpen megvan a feladatuk. A liturgiát lehetne istentiszteleti közvetítésnek is mondani. A reformáció fő feladatának azt tekintette, hogy közbevetés nélkül az emberek kezébe kerüljön a Szentírás, minden közvetítés nélkül eljusson a hit az emberi szívekig. A La Rochelle-i Hitvallás így ír: „Jóllehet a ceremóniák nem használatosak többé, mindazáltal lényegük megmaradt számunkra annak személyében, akiben lakozik az egész teljesség.”¹⁷ „Minden egyes gyülekezetnek jogában áll egyházi szertartásokat és rítusokat bevezetni, azokat megváltoztatni vagy félretenni, ha fölöslegessé válnak, vagy visszaélnék velük, és helyükbe másakat bevezetni, amelyek helyesebbek, a

¹³ Kiss Áron, 1875. (1649) Egyházi kánonok, függelékül a Sztatárnémétiben tartott nemzeti zsinat végzései, ford. Kiss Áron, kiadja a Sztatári Reform. Egyházmegye, Kecskemét

¹⁴ <http://www.godrules.net/library/calvin/143calvin23.htm> (Megtekintve, 2013. november 22-én.)

¹⁵ Szűcs Ferenc, 2012.

¹⁶ Skót Hitvallás, (bevezető) 13.

¹⁷ La Rochelle-i Hitvallás, 19.

rendet, az épülést jobban szolgálják. Amiképpen tévedtek a jeruzsálemi, alexandriai és antiochiai egyházak, azonképpen tévedett a római egyház is, nem csupán a gyakorlat, a ceremóniák néhány pontja tekintetében...”¹⁸

5. A közvetlenség fogalma itt kapcsolódik a keresztyén ember szabadságához, a reformáció másik fontos alapüzenetéhez. Jóllehet az összes reformátori irat kifejti, amit a Westminsteri Hitvallás is, hogy „szabadság alatt a bűn hamisságától... való mentességet értjük.”¹⁹, hogy a szabadságot nem a külső körülményekben, hanem Krisztusban és önmagunkkal szemben kell keresni, mégis általános szellemi hatásként minden szinten megjelent egyfajta „köteléktől való mentesség”. Hiába a világos teológiai alapvetés a szabadság értelméről, ha a gyakorlatban mégiscsak a külső tényezőktől való függetlenségben határozzák meg a lélek szabadságát. A Westminsteri Hitvallás, amely egyébként igen alaposan kifejti az istentisztelet fontos kellékeivel kapcsolatos kérdéseket, arról beszél, hogy az Istent nem meghatározott épületekben, hanem „mindenütt lélekben és igazságban kell imádni, egyfelől családi körben, naponként, és titokban mindenkinek önmagában...”²⁰ A szabadság eszméje jelenik meg a Második Helvét Hitvallásban is a liturgiai fejtegetésekben: „Minél inkább szaporodik az egyházban a szertartások száma: annál nagyobb csorbát szenved nemcsak a keresztyén szabadság, hanem maga Krisztus és a benne való hit is; amennyiben a köznép a szertartásokban keresi azt, amit egyedül Isten Fiában, a Jézus Krisztusban kellene hit által keresnie. Elégséges tehát a hívőknek néhány egyszerű, józan és Isten igéjével nem ellenkező szertartás.”²¹ Magyarországon az első erdői zsinat kánonai között ezt olvassuk: „Hogy mi minden emberi hagyományoktól, szertartásoktól és a püspökök rendeleteitől, melyeket a lelkek lenyűgözésére mint szükséges isteni szolgálatokat követelnek, szabadok vagyunk. Egyébiránt a jórend kedvéért kegyesen megtarthatók azon szertartások, a melyek valóban közvetlenül megkivántatnak; – minők a szükséges isteni tiszteletek, – a melyekről mi azt tartjuk, hogy azok keresztyén szabadsággal megtartandók.”²² Ebben is láthatjuk, hogy a magyar reformáció fő iránya kiegyensúlyozottan beszél a szabadság és a szertartások összefüggéseiről.

6. A közvetlenség keresése együtt jár azzal, hogy mindenfajta *cselekedet szerepe háttérbe kerül*. Nincs közvetítő személy, és nem az a lényeges, amit látunk, hanem az,

¹⁸ Ír Hitvallás, 77 – 78. cikk

¹⁹ Westminsteri Hitvallás, XX.1.

²⁰ A Westminsteri Hitvallás, XXI. 6. hangsúlyozza a hangos és érthető könyörgés, a hálaadó ima, az egészséges igehirdetés, a hittel és tisztelettel hallgatás, a zsoldáréneklés fontosságát.

²¹ Második Helvét Hitvallás, 2006. XXVII

²² Kiss Áron, 11. – Első erdői zsinat, VIII. cikk

ami a szem elől elrejtve zajlik. „Minden hívő tudja és értse meg azt, ami a templomban szóval és cselekedettel végbemegy, mert csak így nyerhet belőle lelki épülést. Ez azonban csakis akkor lehetséges, hogyha megfelelő tanítást nyerve, mindazt meg tudjuk érteni, amit az Úr a mi lelki okulásunkra rendelt... Csak ott van okulás, ahol van tanítás.”²³ „A szentek állhatatossága nem a saját szabad akaraton múlik, hanem a kiválasztás változhatatlan végzésén.”²⁴ Ezért a protestáns gondolkodás bizalmatlanul tekint minden vallásos teljesítménynek minősíthető cselekményre. Erre jó példa a böjt. Az Ír Hitvallásban ezt olvassuk: „Isten nem enged bennünket böjtölni a cselekedet kedvéért.”²⁵ A hitvallás igyekszik hangsúlyozni a böjt fontosságát, de óv attól, nehogy az valamiféle „igazító cselekedet legyen”! Ezekben a kérdésekben az első, amit olvashatunk, mindig az elhatárolódás, a „nemek” ki-mondása, azután jönnek csupán az „igenek”. „Nem szabad azzal a gondolattal böjtölnünk, hogy a mi böjtölésünk a mennybe visz...” – írja az ír hitvallás 51. cikke elején. A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás így ír: „A külső a belső böjtnek eredménye, azaz új engedelmisség, az élet megújulása, szolgálni az igazságnak, vezéreltetni a Szentlélektől, élni és járni lélekben, megölni a test cselekedeteit, gyakorolni a könyörületeség munkáit; elnyomni az uralkodó bűnöket, tartózkodni a dobozás és részegeskedéstől, jó tettekben mutatni meg a hitnek gyümölcseit; kegyesen, józanon, vallásosan élni. Ez neveztetik másként időszakinak. Mert az ó szövetségben a nyomoruság idején az emberek bizonyos napokon át mérsékelt és szigorú életmódot és öltözködést folytattak, a vigalmakat és mindennemű örömeiket kikerülve, hogy alkalmasabbak és készebbek lehessenek a könyörgésre és az Ur előtti esedezésre. De e böjt sem állott az ételeknek és napoknak örökös kiválasztásában, mint most az elferdítő utánczó és az Antikrisztus csoportja által csináltatott képmutatásból gyakorolt vagy színlelt (hypocriticum) böjt, az ételeknek és napoknak bizonyos megválogatása azon babonás istenitisztelettel és kegyeskedéssel való kapcsolatban, mely a lelkiismeret vádolása miatt vállaltatott.”²⁶ A Második Helvét Hitvallás a „nemet” a következőképpen fogalmazza: „azt vélvén, hogy magáért e cselekedet végzéséért kedvesek az Isten előtt és ezzel valami jó dolgot cselekesznek.”²⁷

A cselekedetek háttérbe szorulásával az istenisztelet tárgyi elemei is lényegtelené váltak. „Az újszövetség idején sem az imádság, sem az istenisztelet bármely más része nincs hoz-

²³ Kálvin János, (1543) 6., Fekete Károly Kálvint idézve kifejti, hogy éppen az istenisztelet szent voltára különleges hangsúlyt helyeztek a reformátorok, amikor megtisztításáért küzdöttek, és azt szerették volna, hogy az ne váljon „dolog élménnyé”. Fekete Károly, 2003. 147.

²⁴ Westminsteri Hitvallás, 1999. 109. (XVII./2.)

²⁵ Ír Hitvallás, 50. cikk

²⁶ Kiss Áron, 154.

²⁷ Második Helvét Hitvallás, 2006. XXIV

zákötve valamely helyhez, ahol vagy amely felé irányulva elvégzik, és ami által elfogadotabb lenne.”²⁸ A templomépület mellett egyéb tárgyak is elvesztették szakralitásukat: „Még kevésbé hiszük, hogy a megboldogultak ereklyéit tisztelni vagy imádni szabad volna. Azok a régi szentek azt tartották, hogy eléggé megtisztelték halottaikat, ha azok földi részét – minekutána a lelkök égbe szállott – tisztességesen eltakarították; és minden ősöknek legnemesebb hagyatékaiul tekintették az ő erényeiket, tanításukat és hitőket, amelyeket miképpen az elhunytak magasztalásával ajánlottak: azonképpen önmagok is törekedtek megvalósítani földi életükben.”²⁹ Az egyszerűség, az eszköztelenség a protestáns istentiszteleti ethosz fontos része: „A hívők egybegyülekezési helyei pedig tisztességesek és az Isten egyházához minden tekintetben méltók legyenek. Válasszanak tehát e célra tágas épületeket vagy templomokat, de távolítsanak el azokból minden olyas dolgot, ami az egyházhoz nem illik. Szereljék föl mindennel, az illedelem, a szükséglet és a kegyes tisztességhez képest, hogy ne hiányozzék semmi, ami az istentisztelethez és az egyházi használatra szükséges... A templomok igazi ékessége nem az elefántcsont, nem az arany és drágakövek, hanem azoknak az egyszerűsége, kegyessége és erényei, akik a templomban forgolódnak.”³⁰ „Az írás ivóeszközzel vagy pohárról emlékezik. Tehát mindennemű edényeket, akár üveg, akár fa, vagy arany, ezüst és cserép legyenek, vagy rézből és bármiféle ércből készültek, elfogadjunk, csak a visszaélés, fényezés, babona és botrány legyenek eltávoztatva. A pápista kelyheket, tányérokat elvetjük a babonás visszaélés miatt. Mert azt akarja az Ur, hogy a Baál maradványai rekesztessenek ki az egyházból, hogy azok ne is neveztessenek. Hozseás 14. 2. 3. Zak. 9. Elvégzem az ő szájokból az ártatlan vért és kivonszom fogaik közül az ő utálatos ragományokat.”³¹ „A kegyesek templomainak, legyenek bár azok fából avagy kőből építve, mindenütt fényezés és babona nélkülieknek kell lenni. Ne legyenek azokban bálványok, botrányos képek és festmények, hamis tantételek és pogány szertartások és az isten igéjével ellenkező emberi hagyományok. Mert valamint a választottak az Ur templomai s nincsen semmi közük a bálványokkal, úgy a templomok is, melyek a nyilvános összejövetel helyei, nem foglalhatnak magokban bálványokat és bálványozási festéseket... Mert az isten háza az egyház, és az egyház összejövetelének helyei, a könyörgés azaz isteni tisztelet, az igehirdetés és sákramentumok kiszolgáltatásának helyei. Nem kell tehát azokat latrok barlangjává változtatni. A mint az isten igéjével kalmárkodó áldozó papok veszik és adják bul-

²⁸ Westminsteri Hitvallás, 1999. 6. (XXI.6.)

²⁹ Második Helvét Hitvallás, 2006. V

³⁰ Második Helvét Hitvallás, 2006. XXII

³¹ Kiss Áron, 188. Erdődi első zsinat 1545.

láikat, miséiket és többen közülök a rut nyereséget s mindkétnemű paráznaságot úgy követik mint az Ige megrablói és a lelkek kifosztói.”³²

Bár a magyar reformáció jóval megengedőbb volt az örökölt egyházi szokásokat illetően, mégis az eszköztelenség mint követendő elv szinte minden hitvallásban megjelenik. A Debrecen-Egervölgyi Hitvallásban ezt olvassuk például az orgona használatáról: „Bizonyos, hogy az ó egyházban a Salamon templomában a hangszerek használata be volt véve. Most Krisztus eljövén, a régi papsággal és áldozattal s a törvényhez tartozó többi ábrázolattal együtt megszűnt mint az árnyék a hangszereknek a templomokban való használata. Mert a zenészek mindennemű hangszerei a választottak részeit s tagjait jelezték, hogy tudniillik a választottak szívvvel, lélekkel, szóval s minden módon tartoznak tisztelni az urat. Így emleget Dávid mindenféle hangszert, hogy az ember teljes erejéből, elméjével, tagjaival dicsérje az istent. Lélekből kellemmel kell szólni és énekelni a gyülekezetben. Mert Pál nem hogy a néma hangszerek használatát helyeselné, hanem még az emberi értetlen szavakat és építő erővel nem bíró énekeket sem engedi meg az egyházban; sőt eszteleneknek állítja azokat, a kik mint barbárok idegen és nemértett nyelven tanítanak és énekelnek a gyülekezetben 1. Kór. 14. Ugyanezt tanítják az atyák is. Nincs is az orgonákról emlékezet az új testamentomban.”³³

7. Már a reformáció időszakában megjelentek az egyszerű *gyakorlatias, praktikus szempontok az istentisztelettel kapcsolatosan*. Már akkor megfogalmazódik az idő szűkösségének a kérdése is! A hosszúság, a türelmetlenség és ehhez hasonló mindennapi szempontok fontos tényezőkké válnak az istentiszteleti élet megformálásában. Minthogy a reformáció összefüggésben van a polgárosodással, a konkrét termelő munkát végző emberek társadalmi fontosságának megnövekedésével, ezért érthető módon ennek a rétegnek a szempontjai, világlátásuk, a számukra fontos kérdések és értékek megjelennek az istentiszteleti élet rendjének a megfogalmazásában: „De mint akármely dologban, úgy a nyilvános könyörgésekben is mértéket kell tartani, hogy azok felette hosszadalmasak és fárasztók ne legyenek. A szent gyülekezetekben tehát az evangéliomi tudományra kell legtöbb időt fordítani és vigyázni kell arra, hogy a közönség a gyülekezetben el ne fáradjon a szerfelett hosszadalmas imádságok miatt, nehogy mikor az evangéliom hirdetését kellene hallgatni: vagy távozni kívánkozzanak, vagy az elfáradás miatt általában a gyülekezet széteszlását óhajtsák. Az ilyeneknek az egyházi beszédben az is szerfelett hosszadalmasnak tűnik fel,

³² Kiss Áron, 189. Debrecen-Egervölgyi Hitvallás

³³ Kiss Áron, 196. Debrecen-Egervölgyi Hitvallás

ami különben eléggé össze van vonva. Illő tehát, hogy a prédikátorok is mértéket tartsanak.”³⁴ A praktikus szempontok közé tartozik a hosszúság mellett az időpont megválasztása is, amiben szintén a szabadság elvét érvényesíti hitvallásunk. Még a vasárnap kiválasztását sem tartja szentnek, mivel „nem hisszük, hogy egyik nap szentebb a másíknál”: „Ámbár az istentiszteletet időhöz nem kötjük, mindazáltal az idő helyes megválasztása és elrendelése nélkül nem ápolhatjuk és nem gyakorolhatjuk azt. Mindenik egyház tehát választ bizonyos időt a nyilvános könyörgésekre és az evangéliom hirdetésére, valamint a sákramentumok kiszolgáltatására. Az egyház ezen rendelkezését nem szabad senkinek a maga tetszése szerint felforgatni.”³⁵

8. A fenti állítás nagyon fontos szegmense a liturgia és a reformáció viszonyának: az időbeli szabadságot a közösség ereje korlátozza, ha más ok nincs erre, az istentisztelet időpontjának megválasztása bizonyosan az. A reformáció a kezdetektől tapasztalta, hogy *rend nélkül, közösség nélkül nem* maradhat meg az egyház Krisztusban.³⁶ „Az egyházban minden szabályszerűen és rendben történik” – hivatkozik Pál apostolra a Belga Hitvallás.³⁷ A rend, az egyezség kérdése a reformáció első napjaitól kezdve egyre fontosabbá vált. Különösen a 17. századra ért meg a helyzet annyira, hogy a Westminsteri Hitvallás kifejezett célja Anglia egyházainak liturgiai és egyházfegyelmi, egyházkormányzati egysége.³⁸ Jóllehet „központi jelentőségű üzenete a szoterológiai kérdésnek van, az minősül „lényeg”-nek, és ezért kevés kifejtést igényel Krisztus dicséretének, az istentiszteletnek a megvalósulása, mégis a sákramentumok szertartása kapcsán újból és újból hangsúlyozzák a „megfelelő rendet”, a „helyes módozatot”, amelyet „felügyelet szerint kell kormányozni”.³⁹ „Hiszük, hogy a helyesen kiszolgáltattott úrvacsorában Jézus Krisztus összekapcsolódik velünk ... hiszük, hogy a sákramentumokkal helyesen élve Jézus Krisztus testével és vérével egyesülünk.”⁴⁰

Ugyancsak ide tartozik a „törvényes szolgák” fogalma.⁴¹ A La Rochelle-i Hitvallás szerint „igaz lelkipásztornak”,⁴² „megbízott pásztornak”⁴³ kell szolgálnia. A „rend” kérdéséről a

³⁴ Második Helvét Hitvallás, 2006. XXIII

³⁵ Második Helvét Hitvallás, 2006. XXIV

³⁶ „Senki sem vonulhat vissza önmagával megelégedve, hanem együttesen kell megőrizni és fönntartani az egyház egységét, saját magát ki-ki a közös szabályoknak és a Jézus Krisztus Igéjének alávetve...” (La Rochelle-i Hitvallás, 26. cikk)

³⁷ Belga Hitvallás, 30. cikk

³⁸ Westminsteri Hitvallás, 1999. 9.

³⁹ La Rochelle-i Hitvallás, 2000.41. 29. cikk

⁴⁰ Skót Hitvallás, 21. cikk

⁴¹ Skót Hitvallás, 22. cikk

⁴² La Rochelle-i Hitvallás, 2000.41. 29. cikk

⁴³ La Rochelle-i Hitvallás, 2000.39. 25. cikk

Második Helvét Hitvallás így ír: „Tanítjuk továbbá, hogy buzgón kell ügyelni arra, miben áll főképpen az egyház igaz és egységes volta, hogy könnyelműen szakadásokat ne okozunk és ne terjesszünk az egyházban. Nem a ceremóniákban és külsőleges szokásokban áll az, hanem inkább a közös hit igazságában és egységében.”⁴⁴ „Megvetünk minden rajongót, akik – amennyiben rajtuk állna – igencsak el szeretnék törölni Isten Igéje hirdetésének és a sákramentumok kiszolgáltatásának rendjét...”⁴⁵ E rendbe tartozik például „a kegyesség nyilvános és egyéni gyakorlása”, amelyre kötelezik a híveket minden vasárnapon.”⁴⁶ A hamis egyház ismertetőjegye a Belga Hitvallás szerint, hogy kénye-kedve szerint hozzátesz ahhoz, amit Krisztus Igéje előír.⁴⁷ „Törvénytelen dolog bárkinek is nyilvánosan magára venni az igehirdetés vagy a sákramentumok kiszolgáltatásának a tisztét, amíg azok végzésére törvényesen el nem hivatott.” –írja az Ír Hitvallás.⁴⁸

A „rend” fogalma idővel egyre pontosabb megfogalmazást kívánt. Mindaz, ami kezdetben csupán egy adott kor egyházi magatartásával szembeni reakció volt, később szükségképpen saját kereteket kívánt. Amennyiben visszafelé tekintve megvizsgáljuk a reformáció és a szertartások összefüggésének kérdését, azt láthatjuk, hogy az az idő múlásával egyre fontosabbá válik. A kezdetekben természetszerű volt, hogy a lényegtelen és lényeges kategóriákba sorolták a dolgokat, és az istentisztelet mikéntjét is. Megfogalmazták ugyan, hogy rendre van szüksége az egyháznak mint közösségnek, és számos irányban el is indult a fejlődés a végiggondolt, rendezett istentisztelet felé, azonban általánosságban nem volt elég idő és lehetőség ennek a rendnek a kialakulására, kifejtésére.

9. A reformáció lényegéhez tartozott a *területi elv* tiszteletben tartása. A legalapvetőbb kérdésekben kívántak csak egységet a nyelvi határok átlépésével is. Magyarországon egészen másként zajlottak a liturgiához való viszonyulást meghatározó folyamatok. Még az iratok is más jellegűek, itt zsinati dekrétumok formájában fogalmazódtak meg, és nem terjedhettek nyomtatott formában. Nyilván nehezen is hasonlíthatóak össze a szövegek az egészen más körülmények között született nyugati dokumentumokkal. Az irányultságot azonban mégiscsak mutatják. A magyar helyzet e tekintetben jelentősen eltért a nyugat-európai protestantizmusétól. Ennek két oka van: Magyarországon a török által megszállt területeken a katolikus egyház gyakorlatilag megszűnt, az ország nagy részében a protestantizmus volt az egyedüli egyházi valóság.

⁴⁴ Második Helvét Hitvallás, 2006. XVII

⁴⁵ A La Rochelle-i Hitvalláshoz csatolt egyházi rendtartás 8. cikke

⁴⁶ Ír Hitvallás, 56. cikk

⁴⁷ Belga Hitvallás, 1998.46. 29. cikk

⁴⁸ Ír Hitvallás, 71. cikk

Ugyanazokban a templomokban és kontinuitásban folyt a protestáns istentisztelet. Másrészt a török által megszállt, illetve fenyegetett országban nem volt meg az összefüggés a polgárosodás és a reformáció között. Sem a politikai helyzet, sem a társadalmi helyzet nem ösztönzött senkit arra, hogy liturgikus változásokat vezessenek be. Ennek ellenére túlzás lenne azt állítani, hogy Magyarországon csak fél reformáció történt volna. Azonban a szertartásokhoz nagyon sokféleképpen viszonyultak ebben a korban. Magyarországon az óprotestáns hagyományok egyértelműen középkori szertartásokra épültek. A változtatások fő szempontja az anyanyelviség és a Szentírás-központúság volt.⁴⁹

Magyarország vonatkozásában a Kiss Áron által összegyűjtött 16. századi zsinati határozatokat vizsgáltuk meg, és azokból derül ki világosan, hogy a nyugati helyzethez képest itt talán még fontosabb volt annak a hangsúlyozása, hogy a reformáció semmiképpen nem oka az intézmények és a társadalom szétzilálásának: „A mi elleneink azzal rágalmaznak minket, hogy nekünk nincs fejünk, fejedelmünk s rendünk. Pedig mi a Krisztust valljuk az igaz egyház fejének, s hisszük, hogy annak mindnyájan tagjai vagyunk. Fejedelmeinket pedig és a polgári törvényhatóságot tiszteljük, és azoknak hivatalait az isten igéje szerint mindazokban, a melyek istent és az ő dicsőségét nem sértik, engedelmességgel szeretjük. Rend nélkül nem vagyunk, mert van köztünk illő rendje a pásztoroknak, egyházzolgáknak és hallgatóknak... Noha pedig az egyházi (dicsénekekben) hymnusokban és beszédekben nem mindenütt ugyanazon rendet tartjuk, mindazáltal a tudományban, felmentésben és a sakramentumok kiszolgáltatásában egy és ugyanazon szertartást követünk, s még az ünnepek megülésében is e tartományban nem sokat különbözünk. Azért ellen feleink bennünket ok nélkül kárhoztatnak.”⁵⁰

Ez a „konzerváló erő” különösen erős volt a szertartási énekek tekintetében. Debrecenben, 1567-ben kimondják: „Hasonlóképen kárhoztatjuk a templomok, harangok, egyházi énekek, pásztori és szokott öltözetek eltörlőit. Mert a pápaságban mindezekre nézve csak a visszaélést kárhoztattuk. Az anyag és alak szent és magában véve az istennek tiszta teremtménye volt. És soha sem imádtatott; azért hiába akarják ezeket is a misével és bálványokkal vagy oltárokkal eltörleni. Mert oltár és misebeli kenyér nélkül nem lehetett misét szolgáltatni, de templom és harangok nélkül lehetett. A harangokat a gyülekezetet egybehí-

⁴⁹ Kiss Áron, 40. „Fel kell ügyelni arra is, hogy az egyházban sem a könyörgésekbe, sem a hymnusokba (dicsénekek), sem a felolvasásokba (lectiones), sem a folyóbeszédbe (prózákba) (1) be ne vétessék semmi, a mi a kanonikus könyvekben és bevett szerzőknél megírva nem találatik, s hogy azon külszertartások, a melyek a kegyességre, rendre és az egyház nyugalma hatással vannak, megtartassanak; és hogy míg a templomokban az egyházi szertartások folynak, addig házi vagy világi dolgokat sem magok ne végezzenek, sem pedig házaiknál végeztetni ne engedjenek, hogy így együtt énekelvén, dicsőítsék folytonos dicséreteikkel az isten.” Óvári zsinat, XV. cikk 1554.

⁵⁰ Első erdódi zsinat, X. cikk: Az egyház fejről, a ki a Krisztus, nem pedig a püspökök sorrendi utódsága.

vó kürtök helyett megtartjuk. Mert az ó szövetségben kürtökkel hívták össze a népet az áldozásra.”⁵¹ „A szentírásból szerkesztett énekeknek lelki versezeteknek, zsoltároknak, dicsénekeknek a szentek gyülekezetében szívvel-lélekkel, valamint a gyülekezeten kívül is szívből, hit által isten kegyelmével való éneklését mind a hallgatók, mind magok az éneklők épülete és oktatása tekintetéből helybehagyjuk, mint az isteni tisztelet részét.”⁵²

A hagyományokkal, egyházi szokásokkal kapcsolatosan sokkal megengedőbbek voltak a magyar reformátorok, mint nyugati társaik: „Azokat az emberi hagyományokat, melyek a természet törvényével és Tízparancsolattal megegyeznek, az emberi élet kormányzására és a fegyelem fenntartására hasznosak, minők a hatóságok kegyes és törvényes intézkedései, helybenhagyjuk. Mert az Ur kívánja, hogy azoknak engedelmeskedjenek a hívők. Róm 13.1, 1Tim 2, 1Pét 2,3. Dán 2,3,4. Azokat az emberi rendeleteket, találmányokat és tanokat, melyeket emberek találtak fel és rendeltek az önkéntes isteni tisztelet (ethelotrischia) és vallás tekintetéből, kárhozzátjuk a szentírással s atyákkal, mint hatálytalan elemeket, csalásokat, haszontalanokat, szennyeket. Mert helyesen tanítják a végzések (decreta), zsinatok és atyák, hogy a szokást és emberi rendeleteket akkor kell dicsérni, ha nincsenek ellentétben az igaz (catholikus) hittal és jó erkölcsökkel, hanem hasznosak az építésre.”⁵³

A magyar reformátorok számára általában a középkori örökség leegyszerűsítése, közérthetővé tétele volt a legfontosabb: „Szertartásunk kevés van; szent énekeinket és a litániákat együtt énekeljük. Az úrvacsorát a Krisztus rendelése szerint osztjuk minden vasárnap, előrebozsátott beszéd s intés után. A melyben tárgyaljuk, hogy mi az úrvacsora, miért veszik azt, miképpen veszik, kiknek használ, kiknek kell járulni az úrvacsorához? Ezt elvégezvén, imádkozunk, a közhitvallást gyakran elmondjuk, gyakran elhagyjuk. A részesülőkhez kegyes kérdéseket intézünk, a melyekkel azokat tanítjuk.”⁵⁴ Egy másik hitvallás így ír: „Azokat a szertartásokat, melyek a jó rend végett rendeltettek és a keresztyén hit és kegyesség gyakorlására valamit tesznek, meg kell tartani. Úgy mindazáltal, hogy ne csatolják ahhoz az isteni tiszteletnek, érdemnek vagy szükségnek képzeletét. Azután pedig több időt fordítsanak az isten igéje tanítására és hallgatására, mint a szertartásokra.”⁵⁵

⁵¹ Kiss Áron, 474. – Debreceni Hitvallás 1567.

⁵² Kiss Áron, 153. – Debrecen-Egervölgyi Hitvallás 1562.

⁵³ Kiss Áron, 155. – Debrecen-Egervölgyi Hitvallás 1562.

⁵⁴ Kiss Áron, 237. – Debrecen-Egervölgyi Hitvallás

⁵⁵ Kiss Áron, 713. – Felső Magyarországi Cikkek 1595.

3. A protestantizmus és a liturgia ma

A reformáció üzenete még egy keresztyén axiómákra épülő társadalmi rendszerben szólalt meg. Bár az istentiszteleti élet mikéntje sok tekintetben megkérdőjeleződött, a gyakorlatban mégis kimondatlan evidenciaként folytatódott a középkori istentiszteleti örökség vonala. Ez különösen igaz Magyarországra, de így volt mindenütt. Európa a szekularizáció előtt volt még. Természetesen a különböző kultúrkörökben különböző módon folytatták a középkori örökséget. Angliában az önálló államiság alapkérdéseivel is erősen összefüggő protestáns hagyományból következett, hogy a protestáns szertartás számos ponton kontinuitásban maradt a középkorival. Azt tapasztalhatjuk, hogy miközben a legtöbb reformátori irat a katolicizmussal, a középkori hagyományokkal szembeni diszkontinuitást hangsúlyozza, különösen a 21. századból visszatekintve nagyon sok mindenben inkább a kontinuitást láthatjuk. Istentiszteletük végső soron mégiscsak folytatása volt a hagyományoknak.

Ehhez képest a mai protestantizmus két teljesen eltérő irányba fejlődik liturgiai vonatkozásban. Az egyik út folyamatosan reflektál közössége történetiségére, önmagát kontinuitásban éli meg, a másik útból hiányzik ez a reflexió, a kontinuitás igénye. Azaz egyik inkább a történelmi, liturgiai hagyományok útja, a másik inkább a spontaneitásé.⁵⁶ A csökkenő létszámú történelmi egyházak meghatározott liturgia szerint ünneplik az istentiszteletet. A növekvő létszámú protestáns szabadegyházak ünneplését a spontaneitás határozza meg. A történelmi egyházakban a közösség szövetsége áll teológiai értelemben minden istentisztelet mögött: kiválasztott népként egyként jelenünk meg Isten színe előtt.

A kisegyházakban a közösség fontos ugyan, de ez a fogalom közelebb áll a profán értelmezéshez. Számukra nincsenek az egyházban „hivatalosok”, „szakképzettek” semmilyen tekintetben, ebből következően nincsenek személyhez kötött, meghatározott liturgiai feladatok sem. A történelmi egyházak formális szervezeti és közösségi működésével szemben informális szervezeti sajátosságokkal rendelkeznek. A református ekleziológia ismeri a külső és a belső elhívás fogalmát. A mai magyar református valóságban – és az összes történelmi egyházban – a külső elhívás vált elsődlegessé. Ez azt jelenti, hogy az egyháztest által elfogadott, annak rendje szerint képzett emberek kapják meg a felhatalmazást a liturgia elvégzésére. Ezzel szemben az újprotestáns egyházakban a belső elhívás fontosabb, mint a külső. Az a legfontosabb ismérve az egyházi szolgának, hogy belső elhívást kapott egy szolgálatra. Ennek az elgondolásnak a háttérében a személyes hit mindenekfölött való

---

⁵⁶ Bergese, Annie, 2006.

hangsúlyozása áll. Ezért fő istentiszteleti műfajuk a tanúságtétel, mely egyszerre verbális és individuális. Annie Bergese három területen látja a főbb különbséget a spontaneitás és a liturgia útja között. Itt összegzem gondolatait:

1. *Az egyén és a közösség kapcsolata.* A kötött liturgia nem az egyént a maga egyediségében szólítja meg. Ezért a résztvevő adott esetben passzív nézővé is válhat. A spontán istentiszteleti formák viszont éppen az egyént célozzák meg. A megértés kedvéért két sémában írjuk le a jelenleg tapasztalt két egyházi út valóságát: az újprotestáns kisegyházak sok esetben nárcisztikus módon ünnepelnek, míg a hagyományos istentisztelet pusztá formává vagy jelképpé válik. Itt is, ott is megjelenhet az egyénieskedés: vagy a liturgus személyében, aki egyéni ízlése szerint válogathatja a felolvasandó szövegeket, vagy a gyülekezet önkifejezésében. Ez a két út jól mutatja, hogy az istentiszteletnek a rend és a spontaneitás között kell megtalálnia útját. Amint Szűcs Ferenc írja, ezek olyanok, mint a folyó két medre: „Ha túl széles és parttalan a meder, a posványosodás kísért, ha túl szűk, akkor a gátakat romboló áradat.”⁵⁷

2. *Introverzió és extovertáló erő.* A liturgia útja bensőséges. Az embert introvertálja, belső, ezért nem feltétlen azonnali látásra hív. A spontán istentisztelet útja ellenkezőleg extovertál. Itt mindenki azonnal reagál, a hatások nagyon direkt módon érzékelhetőek: intenzív módon, de a végiggondoltság, a megérlelés igénye nélkül vesznek részt a közösségben. Ma az újprotestáns egyházakban a dicsőítés az egyik legfontosabb formája annak, ahogyan a gyülekezet tagja találkozik a transzcendenssel. Ennek is van bensőséges karaktere, azonban ezekben az egyházi formációkban ismereteink szerint normál, hétköznapi tudatállapotban nem érhető el a hit bensőségeségének érzete. A liturgia kifejezetten arra törekszik, hogy a tudatosság teljes jelenlétével introvertált módon adjon teret a transzcendenssel való találkozás számára. Az újprotestáns egyházakban a jelen kultúrába való beágyazottság a legfontosabb. Mindig valami újra van szükség, valami megragadóra, új csodára. A hagyományos liturgia viszont sok esetben még az érthetőség szintjén sem érkezik el a mába.

3. *Érzelem-értelem:* A mai református istentisztelet fő jellegét tekintve egy előadás. Vasárnap az emberek „prédikációt mennek hallgatni”. A fő személyi kérdés: „ki prédikál?” A hit bölcsessége helyett sokszor csak a tudás jelenik meg a hagyományos protestáns liturgiákban. Az újprotestáns istentisztelet ünneplő örvendezést szeretne megvalósítani.

---

⁵⁷ Szűcs Ferenc, 2010.

Mindkét megközelítésben szembe kell nézni azzal a kérdéssel, vajon arra törekszenek-e, hogy jó perceket szerezzenek a közösség számára az együtt töltött istentiszteleten, vajon pusztán az-e a céljuk, hogy felébresszék az emberek vallásos és esztétikai érzelmeit, vagy valami más? Mert ha nem más, akkor ezt az esetet Jean Jaques von Allmen pontos kifejezéssel a felejtés útjának nevezi.⁵⁸ Az istentisztelet lényege ebben az esetben nem a hit, a tartalom lesz, amiért összejöttünk, hanem az a folyamat, amin keresztül a tartalomig eljutunk, tehát az istentiszteleti cselekmények, az aktus. Ez pontosan azzal kerül szembe, amire választ adtak a reformátorok, említett „reakció”-juk, felismerésük éppen az volt, hogy az istentisztelet önmagában nem üdvszerző cselekedet, hanem a hit megélésének helye.

A francia teológusok véleményem szerint pontos leírását adják annak a teológiai zsákutcának, amelybe óhatatlanul belekerül az egyébként nagyon különböző elképzelést követő két mai protestáns irányzat. Nem ott van a hasadék a különböző egyházak között, hogy miként ünnepelnek, hanem abban, hogy miként értelmezik magukat az időben, az egyháztörténetben, ha úgy tetszik, a tradícióban. Vajon az adott pillanat eseménye a liturgia, vagy egy időben és térben széles ívű történés aktuális megélése? Erre igyekszünk válaszolni a következő felméréssel.

---

⁵⁸ Allmen, J. J. von, 160.

4. Az országos liturgiai felméréssel kapcsolatos hipotézis és az alapfogalmak

A mai református istentiszteleti gyakorlatról nem mondhatjuk, hogy csak a történelmi, liturgikus hagyományok éltetik. Egyre erőteljesebben érzékelhető az ellenkező irány. Nem csupán a Csillagpont Református Ifjúsági Találkozón szembesültünk kifejezetten újprotestáns jellegű liturgiával, hanem még zsinati ülésen is tapasztalhatunk megdöbbentő, spontán liturgiai helyzetet. Jelenleg ott sem a történelmi, hagyományos keretek a mérvadóak mindenben. Mindennapos tapasztalatunk a Magyarországi Református Egyházban közbeszéd tárgya, hogy liturgiai egységünk szétesőben van.⁵⁹ Átgondolatlanul, teológiai megfontolás nélkül használnak a lelkészek különböző ágendákat. Azt is érzékeljük, hogy az újprotestáns⁶⁰ egyházi hatás egyre erősödik. Hipotézisünk az, hogy egyházi valóságunkat két egymással összefüggő tény határozza meg, egyrészt sodródunk a posztmodern szellemi áramlatokkal, másrészt fragmentálódik, szétesik istentiszteleti életünk. Az a valóság, amit a legújabb tudományos nyelvezetben patchwork vallásosságnak⁶¹ neveznek, úgy jelenik meg a református gyakorlatban, hogy az egyes református közösségek és azok tisztségviselői számára már nem kötelező érvényű a hagyomány corpora. Nem normatív rendelkezés számukra egy-egy agenda, hanem saját rendet hoznak létre.

Arra számítottunk kutatásunk előtt, hogy felmérésünk ezt fogja bizonyítani: a lelkészek a liturgia mindenfajta liturgiai kötöttségét elvetik majd. Kutatás módszertani feltételezésünk ennek megfelelően az is volt, hogy könnyen fogadják majd a kérdőívet. Arra gondoltunk, hogy gondot okoz majd a válaszok begyűjtése, ezért is választottuk a telefonos megkeresés eszközét.

⁵⁹ A Reformátusok a kegyelem trónusánál című kiadványban a Generális Konvent liturgiai bizottsága a következőképpen fogalmazta meg feladatát: „Az a célunk ezzel a kiadvánnyal, hogy tegyük az egyházi közbeszéd tárgyává az istentisztelet megújításának és megújulásának kérdését... Meggyőződésünk, hogy már a közös gondolkodás is része a megújulás folyamatának, és az istentisztelet ügyével való tudatos foglalkozás önmagában is eredmény. A református istentisztelet az egyház életének központi eseménye. Az egyház valamennyi életmegnyilvánulása az istentisztelet köré szerveződik, ezért az nem mindegy, hogy milyen. Szentségtelen világban élünk, amely vonzóbbnál vonzóbb formában akarja minél többekkel elhíttetni, hogy a XXI. század embere számára természetes a nekünk „semmi sem szent” életfelfogás. Isten azért mutatta meg szentséges és kegyelmes.” (Fekete Károly, 2010. 3.)

⁶⁰ Az újprotestáns kifejezést használom a dolgozatban arra az egyházi formációra, amelyet talán amerikai egyházi hatások is szoktak nevezni. Kicsi, önálló egységekből álló protestáns gyülekezeti szerveződések ezek, ahol fontos tényező egy sajátos zenei világ, a gitár és a szintetizátor használata, fontosak a közösségi elemek, a szubjektív élmény szerzése. Nem szeretném a szokásos kiségyházi vagy „evangelical”, netán szektás szavakat használni, mert ezek többnyire pejoratívak és előítéletesek valami módon. Az újprotestáns kifejezés a lehető legobjektívebb megnevezés.

⁶¹ Vö.: Thomas Robbins, Az új vallási mozgalmak és a társadalom: elméletek és magyarázatok című cikke in: Replika, 1996. 21–22. szám. A mai társadalom egy sajátos kulturális jelenséget hívott életre. A vallások visszatérése a szekularizált modernitásba „patchwork” (Robert Wuthnow), vagy „bricolage” (Danièle Hervieu-Léger) jelenség. Ez egy sajátos visszatérés a tradíciókhoz. (<http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/2122/00tart.htm> – megtekintve 2013. november 22.)

Természetesen egy sor problémával nem számoltunk. Nem sejtettük például, hogy meg kell majd magyaráznunk alapfogalmakat, amikor egy „szakmabeli”, egy lelkész vesz fel adatokat egy másik lelkésztől. Nem számoltunk semmiféle egyházpolitikai vonatkozással kérdőívünk kapcsán. Azt gondoltuk, hogy a liturgia kérdése meglehetősen neutrális terület, amelyre vonatkozóan a lelkészek nyíltan elmondják majd álláspontjukat.

Hipotézisünk része volt az a feltételezés is, hogy az urbanizáció, a nagyvárosok jelentősen befolyásolják a liturgiai helyzetet. Ennek a mértékéről azonban nem volt pontos elképzelésünk. Sejtettük, hogy Budapest eltér a többi település jellegétől, de most visszatekintve azt kell állítanunk, hogy ezt jelentősen alábecsültük. Bár részletes hipotézisünk nem volt a mintavételezési eljárás megkezdése előtt az országos liturgiai helyzetre vonatkozóan, mégis feltételeztük, hogy a lelkészek bizonytalanok a liturgiai kérdéseket tekintve.

Felmérésünk előtt úgy gondoltuk, minden bizonnyal erős befolyást gyakorol a liturgiai, istentiszteleti helyzetre a posztmodern életszemlélet, valamint az a kulturális háttér, amely a mai embert körülveszi: jelentős lesz például azon gyülekezetek aránya, amelyekben gitárt használnak az istentiszteleten.

Fenti hipotéziseink helytálló voltát országos, reprezentatív felméréssel igyekeztünk megvizsgálni. Az egyházi életben általában tapasztalatainkból konstruálunk egy egyházképet. Az egyház vezetői is legtöbbször saját életvilágukat vetítik ki, és ebből alkotnak véleményt az egyházi valóságról. Szerettük volna az egyházi közbeszédben elterjedt állításokat pontosan leírni, tesztelni. Mindenekelőtt azonban néhány alapfogalmat szükséges tisztázni, definiálni. Dolgozatom céljának megfelelő mértékben szeretném tehát tisztázni először: mi az identitás, mi a hagyomány és mi a tradicionalitás?

1.1. Az *identitás* egyfelől az az objektív tér, amelyben az ember él, a számára adott helynek megfelelő énkép, másfelől szubjektív valóság, amelyben bensővé teszi az egyén a számára adott szocializációs folyamatot. Az egyik a szociális identitás, az egyén sajátos társadalmi minőségének megjelenítése, a másik a személyes, perszonális identitás, individuális lényünk pszichikus leképeződése.⁶² Számos identitáselmélet van (Assmann, Goffman, Turner, Tajfel, Krappman⁶³ stb.). Némelyik a társadalmi vonatkozást hangsúlyozza inkább, kintről befelé indulva, elsősorban a csoportazonosulási folyamat felől értel-

⁶² Pataki Ferenc, 1989, 21–22

⁶³ Néhány művet sorolunk fel csupán: Assmann, Jan, 1992. A kulturális emlékezet, Goffman, Erving, 1999. Az én bemutatása a mindennapi életben, Thalassa Alapítvány–Pólya Kiadó, Budapest, Turner, Victor, 2000. A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra, Osiris Kiadó, Budapest, Krappmann, Lothar, 1980. Az identitás szociológiai dimenziói. Az interakciós folyamatokban való részvétel szerkezeti feltételei, Oktatási Minisztérium, Budapest.

mezi az egyén identitását, mások a személyes azonosságtudat formálódását tekintik elsődlegesnek, és bentről kifelé haladva keresik a külső tényezőket, köztük a csoportot „Az identitás lényege a térben és időben megtartott és újratermelt éazonosság.”⁶⁴ Minden esetben elkerülhetetlenül az énkép tudatosulását jelenti, hogy önmagamat magamként, és egyúttal egy közösség tagjaként értelmezem. Ez a fogalom számunkra különösen fontos, amikor a liturgia, az istentiszteleti gyakorlat identitásformáló erejéről beszélünk. A felekezeti, közösségi identitás alapvetően két területből áll: az egyik történelmi, a másik vallási jellegű.

Nem lehet történelmi összetevő nélkül felekezetiességről beszélni. Mindabban, amit ma reformátusnak nevezünk, több nemzedék tapasztalata, élettörténete üledett le.⁶⁵ A vallási identitás ugyanakkor kijelöli azokat az eszközöket, amelyek révén az egyén kapcsolatba kerülhet a transzcendenssel.⁶⁶ Ezeket Korpics és Szilcz szimbolizációs eszközöknek nevezi. A vallási közösség egyik feladata, hogy fenntartsa azokat az eszközöket, amelyek segítségével az ember folyamatosan kapcsolatba kerülhet a transzcendens valósággal. Az egyik legfontosabb ilyen eszköz az istentisztelet megvalósulása, a liturgia.

1.2. Minden közösség *hagyományokra* alapozza identitását. „A közösségi magatartásformák és objektivációk nem örökletes programja... a kultúra grammatikája.”⁶⁷ Az emberi társadalom csoportjai identitáshordozó hagyományokban találják meg helyüket a világban. A hagyományok határozzák meg egyrészt azt az életformát, amelyet a közösség normatív-ként elfogad, másrészt azt az alapbölcsséget, amely az élet értelmét megadja. Jan Assmann szerint a „ceremoniális kommunikáció tartja forgalomban a bölcsséget”.⁶⁸ A rítusok tartják elevenen a közösség identitásrendszerét. A rítusok rendjét nevezhetjük hagyománynak. Itt természetesen nagyon tágan értelmezzük a rítus szót is, mindenfajta cselekvési rend, szokás és ceremoniális kommunikáció idetartozik.

A hagyomány mindig kapcsolatot jelent a korábbi generációk és a jövő generációja között. Az örökölt szimbólumrendszerek tanulási folyamatát is jelenti.

Több rétege van egy-egy hagyománynak. Ahogyan az ember kulturális környezete koncentrikus körökből tevődik össze, a legtávolabbi civilizációkról kapott hírek értelmezésétől a

⁶⁴ Váriné Szilágyi Ibolya, Niedermüller Péter, (szerk.) 1989. Az identitás-kettős tükörben, Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Budapest

⁶⁵ Vö.: Nagy Károly Zsolt: Hová lett a református öntudat? (doktori disszertáció Pécs, 2012) 114. Kifejti, egészen a mohácsi vészre visszavezethető, hogy az akkor keletkezett három régiónak bizonyos mértékben azonos, mégis különböző jellegű református identitása van. Ezeket nevezhetjük identitás-régióknak.

⁶⁶ Korpics, Márta, T. Sziczl, Dóra, 2007.20.

⁶⁷ Néprajzi Lexikon, 1977. Vö. hagyomány cikkely, írta: Istvánovits Márton, 2. kötet, 393.

⁶⁸ Assmann, Jan, 2004. 140.

családi szokásokig, ugyanígy az egyházi hagyományok is rétegződnek. A tágabb református hagyományokon belül vannak a lokális egységek, és azon belül különböző helyi szokások egészen a családi vallásosságig. A hagyományok elemei lehetnek tárgyak, különböző terek, narratívák, szájhagyomány stb.

Később, a kulturális emlékezetről szóló fejezetben bővebben szólunk a hagyomány témaköréről. Most csupán azt szögezzük le, hogy a református istentisztelet egy kifejezett alkalma annak, ahol a református identitás továbbhagyományozódik, ahol kitapinthatóvá válik. A liturgia hordozza az egyházi identitást.

1.3. A *tradicionalizmus* a hagyományokhoz való ragaszkodás pusztán azért, mert azok hagyományok. „Ez az érzés a törzsi és népi társadalmakban igen intenzív, ezért számos társadalomfejlődési tipológiában az egyik olyan jegy, amely az említett társadalmakat a történelmileg őket követőktől elválasztja. A tradicionalizmus azonban minden társadalomban jelen van valamilyen mértékben, ez a társadalmak és kultúrák folyamatosságának egyik biztosítója, ezért meglétére vagy hiányára nem építhető társadalmi tipológia, csupán valamilyen társadalmi formációban betöltött relatív szerepére.”⁶⁹ A mi esetünkben a magyar református közösség az a formáció, amelyen belül beszélhetünk egyrészt tradicionalista csoportokról, amelyek számos szokást önmagáért hordoznak, pusztán azért, mert abban találják meg helyi és református identitásukat függetlenül attól, hogy mi a hagyományok tényleges tartalma. Beszélhetünk másrészt csoportokról, amelyek neutrálisan vagy ellenségesen viszonyulnak a tradicionalizmushoz, és a hagyományokat csak funkciójukban tudják értelmezni (ld. az újprotestáns viszonyulást a hagyományokhoz).

A liturgiával kapcsolatos református közbeszéd⁷⁰ és saját általános „liturgiai közérzetünk” miatt is különösen érdekessé vált a kérdés, vajon istentiszteleti gyakorlatunkban milyen erősen élnek még a történelmi hagyományok, és mennyire változnak azok?

2010 júniusától kezdtünk bele egy szerteágazó felmérésünkbe lelkész kolléganőmmel, Kompán Juliannával. A felmérés 2012 decemberéig tartott. Kérdőívet állítottunk össze, melyet egyeztettünk a Magyar Református Generális Konvent Liturgiai Bizottságának néhány tagjával. A célunk az volt, hogy megbízható ismereteket szerezzünk a tényleges istentiszteleti gyakorlatról. A kérdéseket kizárólag lelkészeknek tettük fel,

⁶⁹ Néprajzi Lexikon, 1977. 5. kötet, tradicionalizmus cikkely, 5. kötet, írta: Szabadfálvy József, 349.

⁷⁰ Példa erre egy cikk: „Deformált református liturgia?”, in: Reformátusok Lapja, 2012. április 15. LVI. évf., 16. szám 6.

gyülekezetenként egy fő válaszolt, aki minden esetben lelkész volt, általában a vezető lelkész. Bizonyára még realisabb képet kaptunk volna, ha gyülekezeti tagokat is megkérdeznénk, és a két adatsort összehasonlítjuk. Erre azonban nem vállalkoztunk. Feltételezésünk szerint a lelkészek a valós gyakorlatot mondták el. Saját gyülekezetük szokásairól tudakozódtunk, tehát elsősorban leíró jellegű, tényfeltáró kérdéseket tettünk fel. Először a kérdezés módja felől döntöttünk, és úgy határoztunk, hogy telefonos megkeresés alapján mi magunk rögzítjük a válaszokat. Így elkerültük a vissza nem érkezett levelek gondját, és valósabb adatokat reméltünk. A kérdéseket egy lelkipásztor tette fel lelkipásztornak, ezáltal is biztosítottuk a megbízható adatgyűjtést. A sor elején egyszerű kérdések álltak, míg a végén olyanok, amelyek több megfontolást igényeltek. A lelkészektől kértünk egy alkalmas időpontot, amikor legalább húsz percük van. A valóságban egy-egy adatfelvétel átlagban egy órát vett igénybe. A bizalom kiépítésére nagy hangsúlyt helyeztünk a kérdőív kitöltésénél.

A legtöbb feltett kérdés zárt. Egyszerűen sorba vettük a liturgia elemeit a harangozástól a kivonulásig, és kértük, mondják el, náluk mindezzel kapcsolatban mi a szokás. Az 1968-ból átvett kérdések nyitott kérdések. Az ezekre adott válaszokat többnyire hármas skálán értékeltük: igen, nem, talán. Az egyéb felmérésekből ismert Likert-skálát nem használtuk, mivel a lelkészek véleményének, érzéseinek, elégedettségének ilyenfajta átlagolása nem volt célja kutatásunknak. A mi célunk az volt, hogy a mai helyzetet felmérjük.

Mivel a célunk az volt, hogy kvantitatív adatokat gyűjtsünk egy kvalitatív kutatás céljára, ezért mind a két kutatási módszert használjuk. Dolgozatunk azonban alapvetően kvalitatív jellegű. Ezeket a beszélgetéseket, kérdéseinket interjúként is értelmezzük, de ha csak számszerűségükben nézzük, úgy nem tartjuk relevánsnak. A liturgiáról számokban nem lehet beszélni. A számok azonban beszélni fognak tendenciákról, és alapját adhatják kvalitatív kutatásunknak. Ennek az alap kutatási módszernek megfelelően a táblázatok mellett idézeteket is közlünk majd az egyes lelkészekkel folytatott interjúkból. Ezeket névtelenül tesszük, csupán a gyülekezetek adatbázisban megtalálható mintavételi számát közöljük a mondatok mellett. Ott azonban, ahol valamilyen néprajzi szokást írunk le, megjelöljük a település nevét is.

A következőkben igyekszem különösebb előfeltevés nélkül bemutatni azt az adatsort, amelyet országos liturgiai felmérésünkkel kaptunk. Ezzel egy kockázatos utat is

vállalok: mivel a saját koncepciómat nem „erőltetem rá” az adatokra, ezért azokat a grafikonokat is közlöm, melyek nem csak az én állításomat támaszthatják alá. Így azonban korrektebb tudományos eredményt nyerünk. Nem fogom minden ábra alatt magyarázatként megjegyezni, hogyan kapcsolódik mindez az időfelfogás megváltozásához. Csupán az adatok bemutatása után, külön fejezetben írom le, hogy az a fő vonulat, amely mindezen adatsorokból kitetszik, hogyan mutatja a hagyományhoz, a tradicionalitás fogalmához való viszonyunk megváltozását, hogy ennél fogva hogyan vált problematikusá az időhöz való viszonyunk.

5. Az országos liturgiai felmérés mintavétele

Szándékunk szerint szerettünk volna egy országos reprezentatív mintát venni arról, hogyan történik Magyarországon vasárnaponként a református istentisztelet. A mintavétel elve az volt, hogy a gyülekezeteket tekintettük a vizsgálat mintavételi egységének. A gyülekezeteket szakrális közösségnek tekintettük, azaz nem jogi értelemben használjuk ezt a szót. Jogilag az egyházközség azokat a közösségeket jelenti, amelyeket a Magyarországi Református Egyház (MRE) önálló jogi személyként határoz meg. Ezek a terminusok azonban az MRE alkotmányában sem tisztáztak: szinonimaként használják az egyházközség és a gyülekezet fogalmát, más összefüggésekben azonban megkülönböztetik őket. A való életben viszont kezd elválni a gyülekezet mint szakrális közösség a területi elven szerveződő, jogilag szabályozott közösségtől. Felmérésünk nehézsége az volt, hogy a jelenlegi zsinati, egyházkerületi és egyházmegyei adatbázisok nem egységesen használják ezeket a szavakat, ezért nem tudtuk pontosan megállapítani egy-egy gyülekezetről, hogy milyen egyházközség jogi szempontból. Azt azonban állíthatjuk, hogy minden adatbázisunkba bekerült közösség gyülekezet, azaz rendszeres istentiszteleti, szakrális közösség. Ezeket a közösségeket soroltuk be települések szerint úgy, hogy egy település vagy városrész gyülekezete jelentett egy elemet. A választás során azt kellett biztosítani, hogy valamennyi gyülekezet egyenlő eséllyel kerülhessen bele a mintába. Azt állítjuk, hogy a gyülekezetek halmazából minden elemnek volt esélye és egyforma esélye volt arra, hogy bekerüljön a mintába.⁷¹

A felmérésnek több nehézsége is volt. Az egyik, hogy a magyarországi református gyülekezetek, egyházközségek listája nem állt rendelkezésünkre.⁷² A másik, hogy még az alap jogi-terminológiai kérdésen belül is nehezen definiálható az egyházközségek jogi státusza: anyaegyház, szórvány stb.⁷³ Az MRE alkotmánya szerint: „az egyházközség az

⁷¹ Babbie, Earl, 1995.

⁷² A rendelkezésünkre álló adatsorban, melyet a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodája adott ki, 1293 gyülekezet, illetve lelkészi hivatal szerepel. Adatfelvételünk során kiderült, ez a szám nem azonos a jelenleg működő gyülekezetek számával. A 2000-ben a Kálvin Kiadó által kiadott Magyarországi Református Egyház címtára című kiadványban 1491 gyülekezet szerepel. Az interneten is tudakozódtunk, ott egyházmegyénként szerepelnek az adatok, így 1196 gyülekezetet sikerült azonosítanunk. Ez az utóbbi adatsor volt a leghasználhatóbb, itt az adatok többnyire megfeleltek a valóságnak, jók voltak a telefonszámok is.

⁷³ A Dunamelléki Egyházkerület terminológiája szerint van anyaegyházközség, társegyházközség, missziói egyházközség és szórvány. A Dunántúli Református Egyházkerületben is csak anyaegyházközség, társegyházközség, missziói egyházközség, szórvány és összesen két leányegyházközség van (Pétfürdő és Balatonszepezd). Tiszántúlon anyaegyházközség, missziói egyházközség, társegyházközség van. Szórványokról nem kaptunk értesítést. Tiszáninnen van anyaegyházközség, társegyházközség, filia (ahol nincs helyben lakó lelkész és vannak közte szórványok is), szórványegyház.

egyház tagjainak meghatározott területen élő és az egyházi törvény szerint szervezett gyülekezete... A társegyházközség két vagy több közelfekvő helységben levő egyháزرészből áll. A társegyházközségeknek saját presbitériumuk van, de a lelkeszi állást együttesen tartják fenn... Leányegyházközség az, amely önálló istentiszteleti hellyel rendelkezik, de a lelkipásztori gondozás és igazgatás tekintetében valamely anyaegyházközséghez van csatolva. Missziói az egyházközség, ha a feladatok ellátása, különösen a lelkeszi állás fenntartása az Országos Református Egyházi Közalap, egyházkerület vagy egyházmegye támogatásával történik... Szórványok azoknak a helységeknek a területén vannak, ahol a református egyháztagok elszórtan, külön egyházközségi szervezet nélkül élnek.⁷⁴ A kutatás során problémát okozott a szórványok kérdése is. Nincs adat ugyanis arra vonatkozólag, hogy pontosan hány szórvány van az MRE-ben, s az egyes kerületekben a szórvány definíciója – ahogyan megnevezése is – eltérő lehet. Van, ahol még használják a filia szót, amely a törvény „leányegyház” kifejezésével lehet azonos, máshol csak a szórvány kifejezés él. Ráadásul változó az is, hogy egy kis létszámú és hátrányos helyzetű gyülekezetet hol neveznek társegyháznak és hol szórványnak vagy missziói egyháznak. Több egyházmegyében gyakorlatilag túlsúlyban vannak az ilyen települések gyülekezetei (pl. Baranya megye).

Számos bizonytalansággal indult tehát a kutatás. Nem állt rendelkezésünkre megfelelő lista, ami a mintavételezés alapjául szolgálhatott volna. Háromféle adatbázis állt rendelkezésre. Ezekhez a következőképpen jutottunk hozzá: a Zsinati Irodán kapott nyilvántartásban 1293 egyházközség szerepel, a világhálón összegyűjtött egyházmegyénkénti adathalmaz 1491 címet tartalmazott, végül elkértük az egyházkerületektől az általuk nyilvántartott egyházközségek sorát, így 1559 adatot kaptunk.⁷⁵ Alább megmutatjuk e három listán szereplő egyházközségek település szerinti beosztását:

⁷⁴ A Magyarországi Református Egyház Törvénytára 2013.I.2.1. 13. § – www.reformatus.hu – megtekintve 2013. július 30.

⁷⁵ Dunamelléken a 295 gyülekezethez (anya, társ, leány, missziói) 673 szórvány tartozik, itt gyakorlatilag minden környező falut ebbe a kategóriába sorolnak függetlenül az istentiszteletek számától, Tiszáninnen 295-höz 323 szórvány (170 szórvány és 153 filia, melyek között szóhasználatuk szerint szórványok is vannak), Dunántúlon 312 gyülekezethez 25 szórványt jelölnek meg. Tiszántúlon 419 gyülekezet szerepel a listán, és egy szórvány sem. Ez azt jelenti, hogy összesen országosan 1287 gyülekezet lenne, amelyhez minimum 1021 szórvány tartozik. Még a szóhasználatuk is eltér az egyes egyházkerületek kimutatásainak. Néhol a filia, néhol a szórvány kifejezést használják nem mindenki számára világos értelemben.

	Zsinati lista	Címtár	Egyházkerületek listája	Internetes gyűjtés egyházmegyei honlapok alapján	Saját felmérés
	1293	1491	1562	1196	248
Budapest	4,8%	4,09%	3,84%	5,27%	4,84%
megyei jogú város	5,88%	5,11%	4,12%	6,44%	8,36%
város	20,32%	18,37%	21,10%	22,74%	25,80%
község, nagyközség	69%	72,43%	70,94%	65,55%	61%

A mintavételezésnél figyelembe akartuk venni a településtípus szerinti lakossági megoszlást. A legkisebb elemszámú egységet, a megyei jogú városok elemszámát vettük alapul. 23 ilyen település van Magyarországon. Itt is nagyon eltérő az, ahogyan a gyülekezetek szerveződnek: Kecskeméten egy nagy gyülekezet irányítása alá tartoznak a kisebb gyülekezet-kezdemenyezések, Miskolcon pedig minden új református közösség önálló szervezetként működik. Mivel lehetetlenség nagyság szerint súlyozni ezeket a gyülekezeteket, ezért kezdetben úgy döntöttünk, a bizonytalan adatok között 23 alapegységként kezeljük ezeket a városokat. Mivel ez a településtípus körülbelül 9 %-ban szerepel a mintavételi alaplístában, ha ezt az arányt az országos listára kivetítjük, akkor legfeljebb 255 gyülekezetet kérdezhetünk meg, akkor minden megyei jogú város szerepel az adatbázisunkban. Ezért döntöttünk úgy, hogy 250 fős mintával dolgozunk. Egyébként ez a szám megfelelt annak is, mennyi gyülekezetet vagyunk képesek felkeresni.

Kétszeres pótcím választással akartuk elkezdni az adatgyűjtést abban a reményben, hogy az idő múltával pontos képet illetve arányokat kapunk az egyházközségek (szakrális egységek) településtípus szerinti megoszlásáról, s akkor megfelelő súlyszámok segítségével arányosíthatjuk az országos eredményt.

Kísérletképpen az országos felmérés első szeleteként Pest megye vizsgálatát tűztük ki célul. Arra gondoltunk, hogy ez a megye sokszínűségének köszönhetően talán leképezi az országos átlagot. Ebben a megyében minden egyes gyülekezetből gyűjtöttünk adatot. Utólag, a teljes adatbázisból visszatekintve láttuk, hogy ez a megye semmiképpen nem képvisel országos átlaghoz közeli valóságot. Bár Pest megye igen színes képet mutat, Budapest vonzása mégis jelentősen megváltoztatja a liturgiai helyzetet. Ezért ezeket az adatokat félretettük, nem szerepelnek a dolgozatban.

E megye felmérése után történt az országos válogatás Varga Ilona⁷⁶ segítségével a fent leírt módon, úgynevezett generált pszeudo-véletlen számok előállításával. SPSS statisztikai programmal random módszerrel választottunk 150 községet és 65 várost, valamint 10-10 budapesti kerületet, illetve 10 megyei jogú várost. Amennyiben a fő mintában szereplő településen nem volt református gyülekezet, akkor a pótmintából vettük az adott településhez eső legközelebbi települést.

Elkezdjük a mintavételezést, azonban a vizsgálati terven változtatnunk kellett. Egyre inkább világossá vált, hogy nem tudunk országos arányszámot mondani. Így a dolgozatban csak településtípusonként adunk ki eredményt, amelyben a városok és községek esetében a mintaválasztással vizsgált adatokat mutatjuk be, Budapest és a megyei jogú városok esetében pedig a mintába került eseteket igyekeztünk teljességre törekedve kiegészíteni.

Az adatokat tehát négyféle településtípus szerint csoportosítottuk. A községek csoportba egységesen beleszámítottuk a nagyközségeket és a községeket is. A megyei jogú városokkal jelenleg közigazgatásilag egyenrangúként szerepel a megyeszékhelyeken kívül még: Dunaújváros, Érd, Hódmezővásárhely, Nagykanizsa és Sopron, ezeket a településeket is ebbe a csoportba rendeztük. Azokban a megyei jogú városokban, amelyekben több gyülekezet is van (pl. Debrecen), ott szintén random módszerrel választottunk a gyülekezetek közül. Budapesten is igyekeztünk valamennyi gyülekezetet megkeresni, azonban ez lehetetlennek bizonyult. Az itt szolgáló lelkészek annyira elfoglaltak, hogy körülbelül tízszer ennyi telefonos, számítógépes és személyes megkeresés sem lett volna elégséges a teljes adatgyűjtéshez. Minden fáradozásunk ellenére is a budapesti gyülekezeteknek csak a 47%-át sikerült felmérnünk.⁷⁷

Folyamatos kérdése volt kutatásunknak a reprezentativitás. Mivel ennyi nehézséget okozott az alapsokaság megállapítása, csak arra vállalkozunk, hogy a 250 fős mintavételezés alapján a vasárnaponként megünnepelt istentiszteletek sokaságát településtípusok szerint beosztva fogalmazzunk meg bizonyos mérvadó állításokat. A 250 felkeresett gyülekezetben nem kaptunk mindenütt adatokat, így maradt 248 egyházközség.

---

⁷⁶ Varga Ilona református egyháztag, matematikus, számos statisztikai kutatásban részt vett.

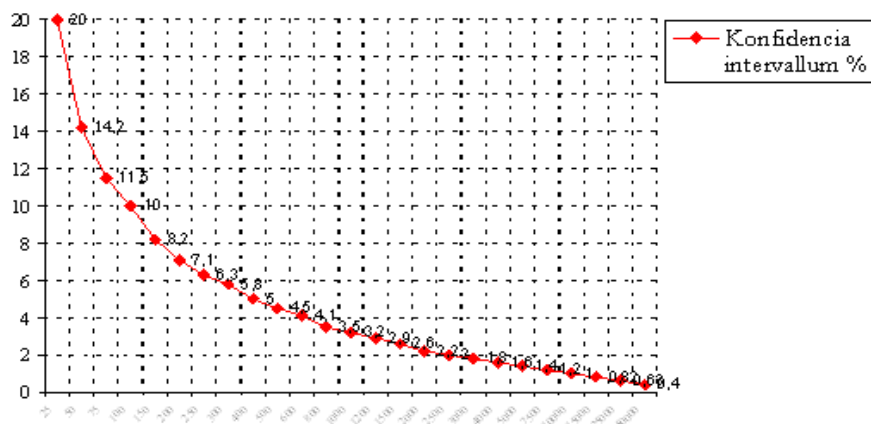
⁷⁷ A budapesti reformátusok különösen is eltérő hagyományokkal rendelkeznek. Kósa László leírja, hogy a fővárosba kerülő reformátusok identitásukat is sok esetben föladták. Budapesten sokan igyekeztek ugyan maguknak mégis hagyományokat teremteni, de általánosságban elmondható, hogy a fővárosi reformátusság eleve gyökértelenül került lakóhelyére. Vö.: Kósa László, 2006. – Bevezetés

Ez a felmérés a Magyarországi Református Egyház gyülekezeteinek a sokaságára vonatkoztatva reprezentatívnak tekinthető.

Több kérdést is fel kell tennie a készítőnek minden ilyen munka kapcsán: milyen a felmérés validitása, konfidencia intervalluma és objektivitása.

Validitás szempontjából elmondhatjuk, hogy én magam vezetem az adatgyűjtést, rajtam kívül egy munkatárs vett részt, aki lelkészi végzettségű, és szoros együttműködésben voltunk. Ennek következtében azt mondhatjuk, hogy az adatgyűjtés során felmerülő problémákra rögtön tudtunk reagálni.

A konfidencia intervallum az a tartomány, ahova egy megadott valószínűség mellett esnek a „valós” értékek.⁷⁸ A református gyülekezetek közül 248-at megvizsgáltunk. A választott teljes mintanagysághoz tartozó konfidencia 93,7%. A jelen felmérés megbízhatóságának mértéke az adatok összességére nézve +6,3%, vagyis eredményeink a teljes mintára vonatkoztatva legfeljebb ennyivel térhetnek el attól a hipotetikus eredménytől, amelyet akkor kaptunk volna, ha a kutatás során valamennyi gyülekezet lelkészét megkérdeztük volna. A konfidencia intervallumok bemutatása lineáris skálán:⁷⁹

Ez a konfidencia intervallum csak a teljes mintára vonatkozó minta egészére igaz.

A községekre $\pm 8,4$, a városokra $\pm 13,2$ a konfidencia intervallum. A második két településtípus esetében census szerinti, teljes körű felmérést terveztünk. Most Budapest

⁷⁸ Vö.: Babbie, Earl, 1995. (Kérdőíves vizsgálatok) 277.kk

⁷⁹ Babbie, Earl, 1995. (A mintavételi hiba meghatározása) 358.

esetében elmondható, hogy minden második gyülekezetet megkérdeztük, a megyei jogú városoknak pedig 88%-ában végeztünk felmérést.⁸⁰

Az egyes kérdéseknél előfordul, hogy a válaszadók száma nem egyezik meg a megkérdezettek számával. Némely lelkész ugyanis bizonyos kérdésekre nem adott választ. Úgy gondoltuk, hogy magát a mintát nem csökkentjük arra a számra, amelynél minden kérdésre van válasz, mert túlságosan nagy adatvesztés lenne ezeknek a hiányos kérdőíveknek a kihagyása. Megnéztük, hogy azok az adatsorok, amelyekben nincs válasz, vajon szignifikáns kapcsolatban vannak-e bármely egyéb változóval. Mivel nem találtunk ilyen jellemzőt, azt választottuk, hogy minden kérdésnél a válaszadók összességét tekintettük 100%-nak.

A kérdőív feldolgozása során megfigyeltük, melyek azok a változók, amelyek olyan körülményekre utalnak, amelyek jellemzően befolyásolják az egyes gyülekezetek liturgiai helyzetéről alkotható képet. Ezek alapján az alábbi változók mentén kereszt táblákat készítettünk, ezek metszetében is megvizsgáltuk az összes adatot. A kiemelt változók:

1. Település jellege
2. A lelkész életkora
3. A templomba járók létszáma
4. Mely egyházkerületben van az adott gyülekezet?

Ezeket a szűrőkön keresztül megvizsgálva az adatbázist olyan kérdésekre kerestünk választ, hogy például a fiatalabb lelkészek akarnak-e inkább változtatni a liturgikus helyzeten, vagy az idősek stb.? Ezeket az összehasonlító táblákat azonban csak azoknál a kérdéseknél közöljük, ahol az említett szűrők hatása jelentősebb. Az adatok mennyisége is szükségessé tette, hogy egy későbbi kutatás számára tegyük inkább lehetővé a kereszt táblázatok bővítését.

Miközben folyt a gyülekezetek megkeresése, az MRE Zsinati Levéltárában érdekes adatokra bukkantunk: két teljes iratdoboz egy 1968-as liturgiai felmérés dokumentációját tartalmazta.⁸¹ Bartha Tibor püspök kötelezően kiadott egy liturgiai kérdőívet, és akkor erre

⁸⁰ Az általunk végzett felmérés alapján jelenleg 75 gyülekezetet számlálnak megyei jogú városokban. 1 és 19 közötti számban vannak egyházközségek egy-egy ilyen településen. Amint említettük, nem vállalkozunk arra, hogy mérlegeljünk és minősítsük pl. Kecskeméthez vagy Miskolchoz képest ezeket a gyülekezeteket. Így elmondható, hogy a megyei jogú gyülekezetek 35%-át mértük föl, de amennyiben egy várost egy egységnek veszünk, akkor 88%-át mértük föl.

⁸¹ 2a 100-as és 101-es irattárolók

mindenki válaszolt. Nyilván más jellegű volt az akkori felmérés, már csak kötelező volta miatt is. Senki sem mert abban az időszakban a püspök utasításával szembeszegülni, ez a tény minden bizonnyal befolyásolta az adatszolgáltatásokat. Bartha Tibor felmérésének történelmi háttere az lehetett, hogy 1968-ra –, az '56-os forradalom leverése után – mindenki számára egyértelművé vált, hogy alkalmazkodni kell az orosz megszállás adta feltételekhez. Ebben a helyzetben fontos lehetett a kommunista hatalom számára annak ismerete, vajon milyen mértékű az egyháztalagok laicizálódása. Mintha minden kérdés bújtatottan azt tudakolná, mennyire vallásos még a református–magyar társadalom. Bizonyos, egyházpolitikával foglalkozó korabeli dokumentumokból is kitűnik, hogy arra igyekeznek bizonyítékokat találni, hogy az emberek lassan végképp elhagyják a vallási szokásokat.⁸² Ez az oka annak is, hogy a vatikáni liturgiai reformot is örömmel vették, támogatták, mert a „lebontás” eszközét látták benne.⁸³

Úgy gondoltuk, érdekes lehet összehasonlításként megnézni, mi történt negyven év alatt a liturgiával. Az akkori felmérésből néhány egyházmegye adatai elvesztek⁸⁴, ezért azt az utat választottuk, hogy az 1968-as felmérés teljes anyagát kódokkal besoroltuk táblázatunkba, és az összes meglevő adatot a mi válogatott mai adataink mellé helyeztük, így az utolsó tizennégy kérdéssel azt tudakoltuk, ma mit válaszolnak az 1968-as liturgiai felmérés kérdéseire. Jogosan felmerülő probléma, vajon összehasonlítható-e két azonos kérdéssor: egészen más körülmények között, más korban válaszoltak rá. Mi azonban nem az elsődleges adatokat akarjuk összehasonlítani. Mind az 1968-as, mind a 2012-es kutatást a saját kontextusában nézzük és elemezzük, és azután ezeket az elemzéseket szeretnénk összehasonlítani.

Úgy gondoljuk, a körülmények jelentős eltérése ellenére több az olyan momentum, amely közös e két esetben: mindkét esetben lelkészek válaszoltak, ugyanúgy a felelős személyt kérdeztük meg ma, mint 1968-ban. A kérdések szövege megegyezett, azoknak a tartalma, a terminus technikusok érvényessége nem változott. Tehát ugyanarra kérdeztünk rá, nyilván eltérő kontextusban. A válaszadás akkor hivatalos úton, papíron történt, ma telefonon. Nem állítjuk, hogy százalékban meg lehetne állapítani, mennyivel kevesebben

⁸² Magyar Országos Levéltár MOL XIX-A-21-a és b, 38. doboz, 122. (Liturgia, hitélet, templom címmel)

⁸³ Állami Egyházügyi Hivatal iratai – „Tájékoztató a katolikus egyház liturgikus reformjának elterjedésének mértékéről és hatásáról...” MOL XIX-A-21-a és b, 53. doboz, 122. – saját kutatású anyag.

⁸⁴ Mindössze öt egyházmegye adatai nem találhatóak a levéltárban, azok teljes egészében hiányoznak: Budapest–Északi, Órségi, Pápai, Tatai, Bihari, Vértesaljai. Megtalálható a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (továbbiakban MREZSL) MREZSL 4.i. fond, 1968 1-3.d.

vagy többen gondolják például, hogy szükség van az istentisztelet elején a bűnvallásra.⁸⁵ Azt azonban mégis állítjuk, hogy érezhető a növekedés vagy csökkenés, és ez ösztönöz arra, hogy elgondolkodjunk jelen liturgiai állapotunkon. A kérdéssor 1968-ban a következő volt:

1. Legyen-e bűnvallás minden istentiszteleten?
2. Elhangozzék-e rendszeresen a Tízparancsolat az istentiszteleteken?
3. Elhangozzék-e minden istentiszteleten az Apostoli Hitvallás?
4. Szükség van-e a lekciónak?
5. Szükséges-e a keresztlői rendtartás megváltoztatása?
6. Szükséges lenne-e a jelenleg használatos keresztlői kérdések megváltoztatása?
7. Szükséges lenne-e az úrvacsorai rendtartás megváltoztatására?
8. Kellene-e változtatni a jelenleg használatos úrvacsorai kérdéseken?
9. Évente hányszor legyen úrvacsoraosztás?
10. Szükséges-e változtatni a konfirmációi istentisztelet rendjén?
11. Kellene-e változtatni a jelenleg használatos konfirmációi kérdéseken?
12. Maradjon-e az eskü a házasságkötéseknél?
13. Legyen-e külön esküszöveg a nem hívő fél részére?
14. Szükség van-e az eddig alkalmazott temetési rendtartás megváltoztatására?

A kérdéssor maga is mutatja, mennyire más a 2010–2012-es egyházi helyzet. A mai lelkészek jelentős része nem is értette, hogyan lehetett kérdés 1968-ban például az, hogy a házassági eskü alkalmával a két fél ne ugyanazt az esküszöveget mondja el, vagy miért kérdés a lekciónak szükségessége.

Fontosnak találtuk, hogy ne ezekkel a kérdésekkel kezdjük az adatfelvételt, hanem először az eldöntendő kérdésekből álló ívet töltöttük ki telefonos megkérdezés alapján a lelképásztorokkal. A kérdések sorrendjét azért határoztuk meg így, mert az egyszerű ténykérdésekkel pszichológiai értelemben biztonságot nyert a válaszoló lelkész. Nehezebbnek találtuk az utolsó tizennégy megválaszolendő kérdést, ezért ezekre csak a

⁸⁵ A bűnvallás esetében különösen is lehetett 1968-ban felhangja ennek a kérdésnek, hiszen több püspök több tárgyban is tett bűnvalló – politikai nyilatkozatot. Elképzelhető, hogy ezek a társadalmi történések is hatással voltak a válaszadókra.

végén került sor. Az általunk megadott kérdéssort strukturált kérdőívben félig zárt módon tettük fel. A válaszokat logikus kategóriákban soroltuk, és beszámoltuk (pl. mennyi ideig harangoznak: 1–2 perc, 3–4 perc, 5 percnél többet stb.).

Felmérésünkben 2010–2012-ben a feltett kérdések a következők voltak.⁸⁶

1. Melyik egyházkerületben van a megkérdezett gyülekezet?
2. A megkérdezett lelkészek életkor szerinti megoszlása.
3. A válaszadó lelkészek nemek szerinti megoszlása.
4. Istentisztelet előtt harangoznak-e?
5. Hányszor harangoznak?*
6. Hány harang szól?
7. Mennyi ideig harangoznak?
8. A lelkész megérkezése előtt mit csinálnak a hívek?
9. Van-e gyülekező ének?
10. Hogyan ülnek a templomban a hívek?
11. Amikor a lelkész belép az istentisztelet helyére, a gyülekezet ülve marad, vagy feláll?
12. Istentiszteletek alkalmával a lelkész hová megy először a templomban?
13. Elhangzik-e az apostoli köszöntés?
14. A kezdő ének közben a gyülekezet ül vagy áll?
15. Hány versszakot énekelnek kezdő énekként?
16. Milyen énekeskönyvet használnak az istentiszteleten?
17. Milyen más énekeskönyvet használnak a bibliaórákon?
18. A gyülekezeti istentiszteleten milyen hangszert használnak?
19. Van-e énekegyüttes a gyülekezetben?
20. Végigéneklük-e a derekas éneket?
21. Van-e egy állandó személy, aki a kántori feladatokat ellátja?

⁸⁶ A későbbiekben az ábrák felett ennek a sorrendnek megfelelően szerepelnek majd a kérdések. Ezen kérdések közül csak azoknak az ábráját közöljük itt, amelyek könnyebben értelmezhetőek. Azokat a táblázatokat, amelyeknél pl. szinte egyforma volt minden válasz, és nem főbb liturgiai egységre kérdeznek rá, elhagyjuk. Pl. a harangozásra vonatkozó három kérdés közül csupán egyet emelünk ide. A többi ábra a függelékben található.

22. Milyen végzettsége van a kántornak?
23. Van-e különbség az egyes alkalmakon való éneklések között?
24. Végigéneklük-e az énekeket?
25. Az előfohász elhangzik-e?
26. Az előfohász közben a gyülekezet ül vagy áll?
27. Kapcsolatban van-e a lekción a prédikáció alapigéjével, a textussal?
28. Milyen hosszú a felolvasott lekción?
29. A lekción felolvasása közben a gyülekezet ül vagy áll?
30. Melyik bibliafordítást használják az istentiszteleten?
31. A gyülekezet a prófétai imádság alatt ül vagy áll?
32. Milyen hosszú a prófétai imádság?
33. A gyülekezet az igehirdetés előtti ének alatt ül vagy áll?
34. A gyülekezet a textus felolvasása közben ül vagy áll?
35. Mi a textusválasztás alapja?
36. Mennyi ideig tart az igehirdetés?
37. Van-e ráfelelő ének közvetlenül az igehirdetés után?
38. Hány versszakból áll a ráfelelő ének?
39. Az igehirdetés utáni imádság közben a gyülekezet ül vagy áll?
40. Hagynak-e csendet az egyéni imádságra?
41. Az Úri imádság melyik változatát mondják az istentiszteleten?
42. Hogyan történik az adakozásra való felhívás?
43. Hogyan történik az adakozás?
44. Mikor hangoznak el a hirdetések?
45. Hirdetik-e a gyülekezeti alkalmakat?
46. Hirdetik-e a pénzügyi dolgokat?
47. Hirdetik-e a meghívásokat különböző eseményekre?
48. Hirdetik-e a gyülekezeti élettel kapcsolatos dolgokat?

49. Az istentisztelet végén felolvassák-e újra a textust?
50. Hány versszakot énekelnek záró énekként?
51. Mit csinál a gyülekezet a záró ének alatt?
52. Mindig ugyanaz a záró ének?
53. Mikor hangzik el az áldás?
54. Mindig azonos Igével hangzik el az áldás?
55. Mikor éneklük a Himnuszt?
56. Mikor éneklük a Szózatot?
57. Ki megy ki először a templomból?
58. A kijáratnál kezét fog-e a lelkész a hívekkel?
59. Mennyi ideig tart az istentisztelet?
60. Mennyire rugalmas a gyülekezet a liturgiát illetően?
61. Mikor használják a régi, 1931-ben bevezetett (Ravasz-féle) ágendát?
62. Milyen alkalmakon használják az 1985-ös, új ágendát?
63. Mikor használják az egyetemes zsinati liturgiát, amelyet a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata adott ki 1998-ban?
64. Általában melyik ágendát használják?
65. Része-e a bűnvallás az istentiszteletnek?
66. Fontosnak érzi-e, hogy a jelenlegi liturgia megváltozzék?
67. Átlagosan hányan vesznek részt az istentiszteleten?
68. Minden szolgálatot egyedül a lelkész végez?
69. Az istentiszteleten van-e a gyermekeknek szóló rész? (ének, tanítás, imádság)
70. Mikor van az istentisztelet?
71. Milyen korosztály a legjellemzőbb a gyülekezet összetételére?
72. Milyen liturgiát használnak a szórványokban?
73. Hol van a helye a keresztelésnek az istentiszteleten?
74. A keresztelendő család részt vesz az egész istentiszteleten?
75. Van-e a keresztelő előtt előkészítő beszélgetés?

76. Felteszi-e a gyülekezetnek szóló kérdést a keresztelezőkor?
77. Hányszor önti le a keresztelezőt?
78. Úrvacsorakor hogyan van megterítve az úrasztala?
79. Hányszor van úrvacsoraosztás évente?
80. Ki vehet részt az úrvacsorán?
81. Megelőzi-e az úrvacsorát bűnbánati hét?
82. Van-e külön prédikáció az úrvacsoraosztás előtt?
83. Milyen úrvacsorai kérdéseket tesznek fel?
84. Mit csinál a gyülekezet a kérdések elhangzása alatt?
85. Az Apostoli Hitvallás mely változata hangzik el?
86. Hogyan mondja a lelkész az abszolúciót?
87. Hogyan hangzik el a bűnbocsánat-hirdetés?
88. Hogyan történik az úrvacsoraosztás?
89. Közös kelyheket, vagy kicsi kelyheket használnak?
90. A gyülekezet tagjai milyen sorrendben járulnak az úrasztalához?
91. Mit csinál a gyülekezet az úrvacsoraosztás alatt?
92. A bezáró beszéd állandó vagy változó?
93. A bezáró beszéd alatt mit csinál a gyülekezet?
94. A hálaadó imádság állandó vagy változó?
95. Elhangzik-e a Miatyánk a bezáró beszéd után?
96. Hogyan fogadta a felmérést?

A beérkezett válaszok alapján mérlegelve készítettük el a relációs adatbázisokat, a már említett szempontok, szűrők szerint: életkor, település jellege, templomba járók száma.

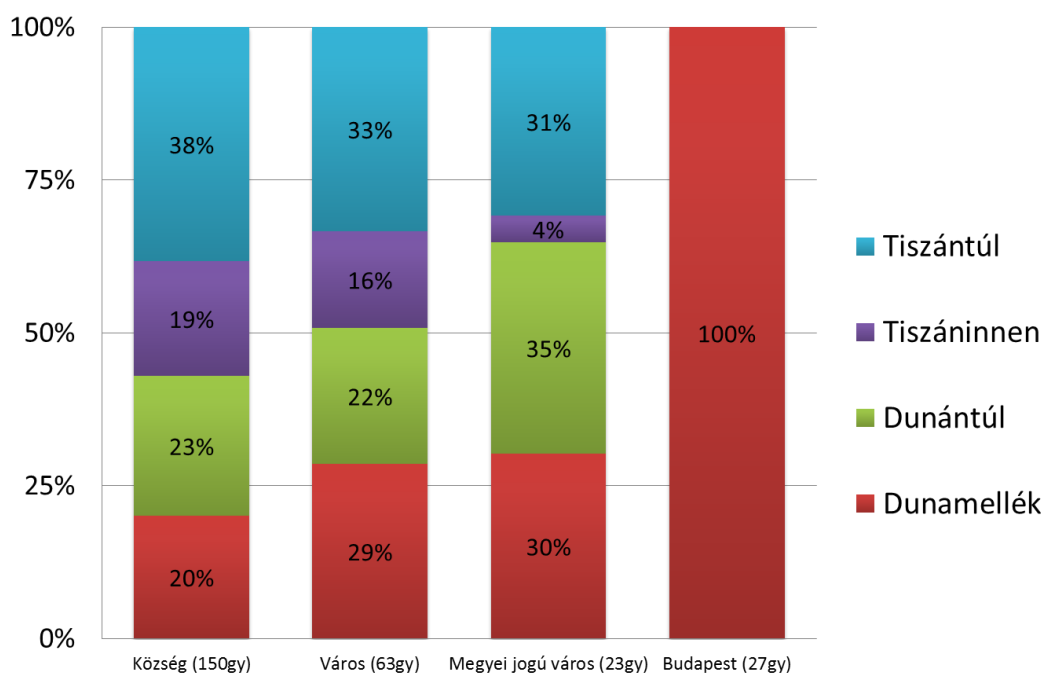
6. Az adatbázis bemutatása

A következőkben bemutatjuk az általunk elkészített adatbázis első 96 kérdését, amelyek szándékunk szerint átfogó módon bemutatják a mai magyar református istentiszteletet.

6.1. Egyházkerületek

Az első ábra a megkérdezett gyülekezetek egyházkerületek szerinti megoszlását mutatja. A gyülekezeteket, mivel egyházmegyénként vettük fel őket az adatbázisba, a Magyarországi Református Egyház kerületei arányának megfelelően választottuk ki. A kapott adatsorral kapcsolatosan visszatérő kérdésünk lett, vajon egy-egy református egyházkerület, egyházmegye milyen szempontok szerint definiál egy-egy közösséget gyülekezetként. Nem mindegy ugyanis, hogy az a szórvány, ahol évente esetleg csak egy-két istentisztelet tartanak, ugyanúgy gyülekezet-e, mint az, ahol minden vasárnap van istentisztelet, vagy ahol egy több száz fős közösség él. A mi megítélésünk szerint az istentiszteleteket együtt megélő közösségként kellene felfogni a gyülekezeteket, ezért az alkalmak rendszerességét indokolt elsősorban figyelembe venni a gyülekezet fogalmának meghatározásában. Az egyház ugyanis biblikus értelemben is az, „ahol ketten vagy hárman összegyűlnek”(Mt18,20). Ezért elsősorban nem gazdasági, jogi-hovatartozási, hanem istentiszteleti szempontokat kellene a meghatározásnál figyelembe venni. Ezt az elvet azonban az adatok hiányossága miatt magunk is csak részben tudtuk alkalmazni.

1. Melyik egyházkerületben van a megkérdezett gyülekezet?

Jól látható a grafikonon, hogy a községek, falvak⁸⁷ aránya Tiszántúlon, míg a városok aránya Dunamelléken és Dunántúlon magasabb. A 2011. évi népszámlálási adatok szerint az ország református lakosságának településtípusok szerinti megoszlása, összehasonlítva a teljes lakosság hasonló arányával, a következő⁸⁸:

Terület	Református (fő)	Református (%)	Összesen (fő)	Összesen (%)
Főváros	146756	12,72	1729040	17,4
Megyeszékhely	169658	14,71	1761657	17,73
Többi megyei jogú város	18473	1,6	267736	2,69
Többi város	404850	35,1	3145425	31,65
Városok együtt	739737	64,13	6903858	69,47
Községek, nagyközségek	413717	35,87	3033770	30,53
Ország összesen	1153454	100	9937628	100

6.2. Életkor

Következő kérdésünk a lelkészek életkorára vonatkozott. A válaszadók mintegy fele 40 év alatti, fiatal lelkész. Ez azt jelenti, hogy a lelkészek között jóval magasabb a fiatal korosztályhoz tartozók aránya, mint átlagosan a munkavállaló emberek között. Magyarán, a lelkészek átlagéletkora viszonylag alacsony. Az alábbi ábrákon az is jól látszik, hogy községekben és Budapesten működik a legtöbb fiatal lelkész. Ugyanakkor az idősebbek közül többen szolgálnak Budapesten. A fővárosban hasonló a korosztály szerinti megoszlás, mint a kis- és nagyközségekben.

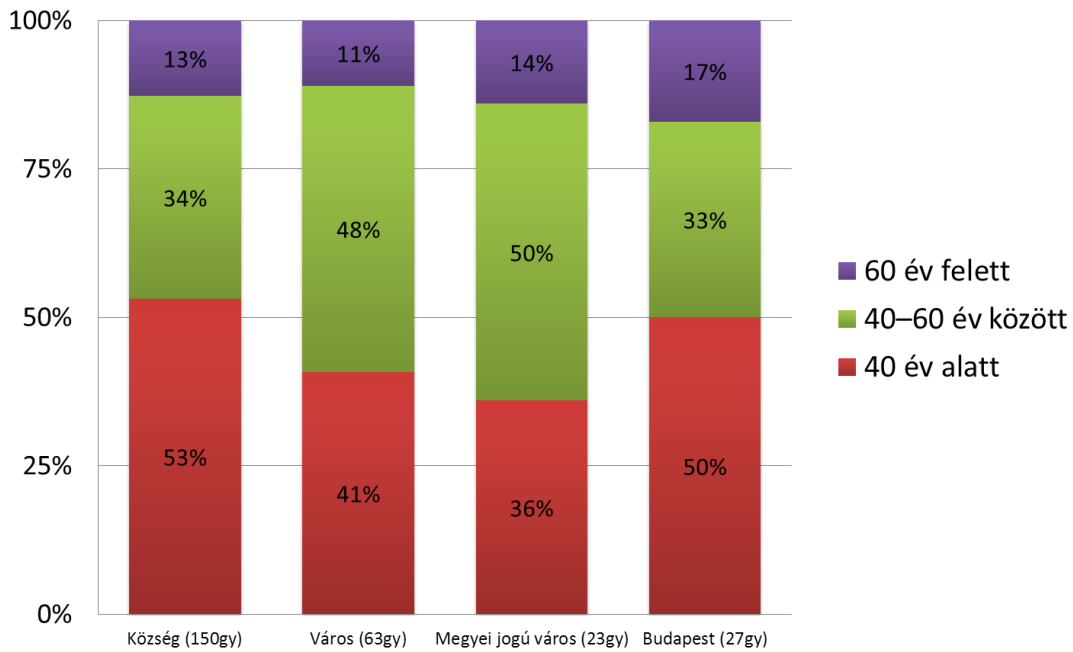
Az alábbi táblázat a népszámlálási életkorcsoport szerinti arányokat mutatja, összehasonlítva a lelkészek életkorával.

2011-es népszámlálás lakossági aránya 25–70 év között	Lelkészek életkor szerinti aránya	Életkor
36%	48%	25–40 év közöttiek
45%	39%	40–60 év közöttiek
19%	13%	60–70 év közöttiek

⁸⁷ A község, nagyközség, falu szavakat e dolgozatban keverve használjuk, bár jól tudjuk, hogy az egyik jogi, míg a másik településföldrajzi fogalom. A magyarországi közigazgatási rendszer megkülönbözteti a *község* és a *nagyközség* fogalmát. Az előbbi legalább 300 lakossal, míg az utóbbi legalább 5000 lakossal rendelkezik. Mivel dolgozatunk nem a különböző településtípusokra vonatkozó részletes adatokat kívánja megadni, mi egybefoglaltan beszélünk a felmérés település szerinti megoszlását mutató ábrák baloldali oszlopában a községekről. A 248-as mintában lévő községek és nagyközségek között 115 anyagyülekezet, 10 társegyházközség, 1 leányegyházközség, 17 missziói egyházközség, 4 szórvány van. 7 további csoportra bontottuk a falvakat. A két szélsőség: Kishódos 88 fős összlakosságával anyaegyházközség, Diósd, nagyközség pedig 7263-as összlakosságával missziói egyházközség. A községek, nagyközségek lakosság-száma szerint 1500 fő alatt 21 gyülekezet, 2500–1000 fő – 39 gyülekezet, 1001–2000 fő – 43 gyülekezet, 2001–3000 fő – 28 gyülekezet, 3001–4000 fő – 5 gyülekezet, 4001–5000 fő – 6 gyülekezet, 7500 fő – 6 gyülekezet.

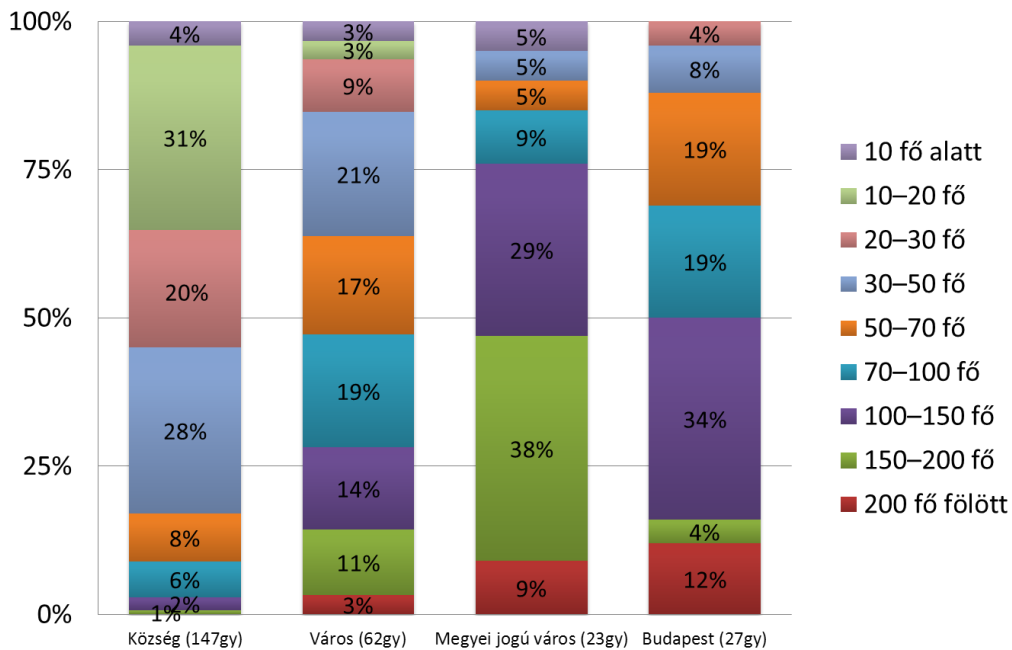
⁸⁸ KSH, Népszámlálás 2011, Megyesoros adatok: 4.1.7.1 A népesség vallás, felekezet szerint, 2011, in: http://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/tablak/teruleti/00/00_4_1_7_1.xls – megtekintve, 2013. november 22-én.)

2. A megkérdezett lelkészek életkor szerinti megoszlása

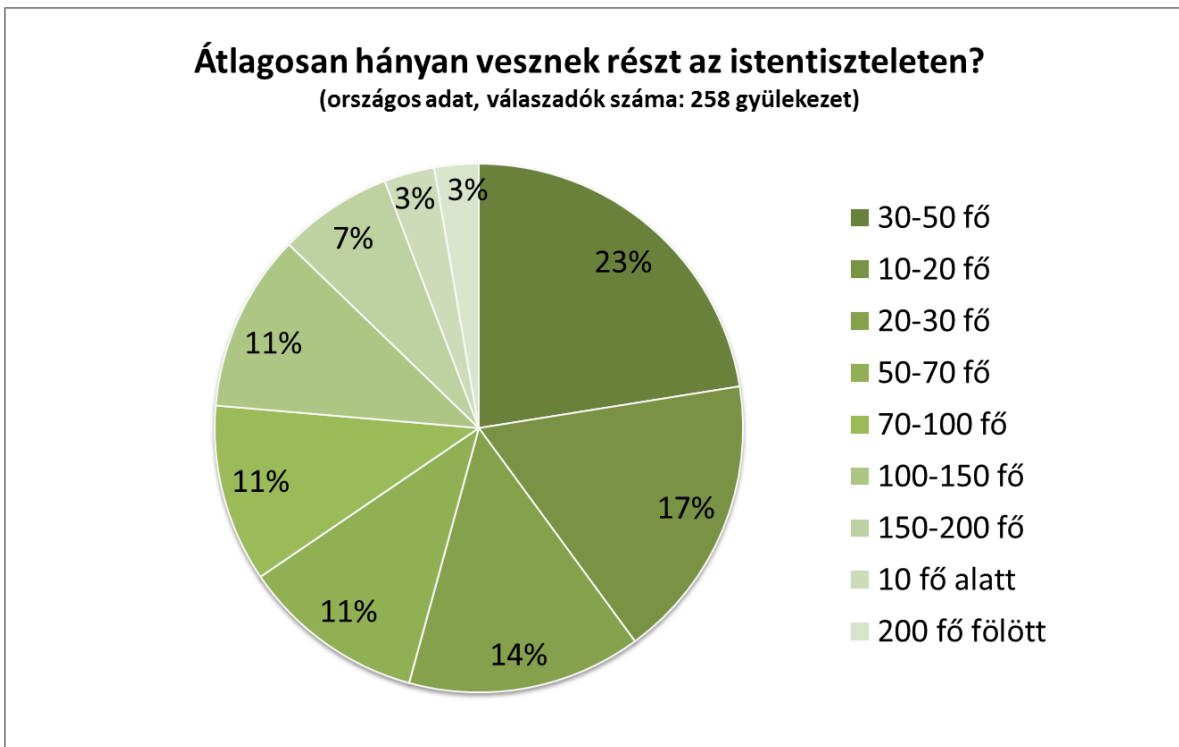

Országos református liturgiai felmérés 2012

67. Átlagosan mennyien vesznek részt az istentiszteleten?

Országos református liturgiai felmérés 2012

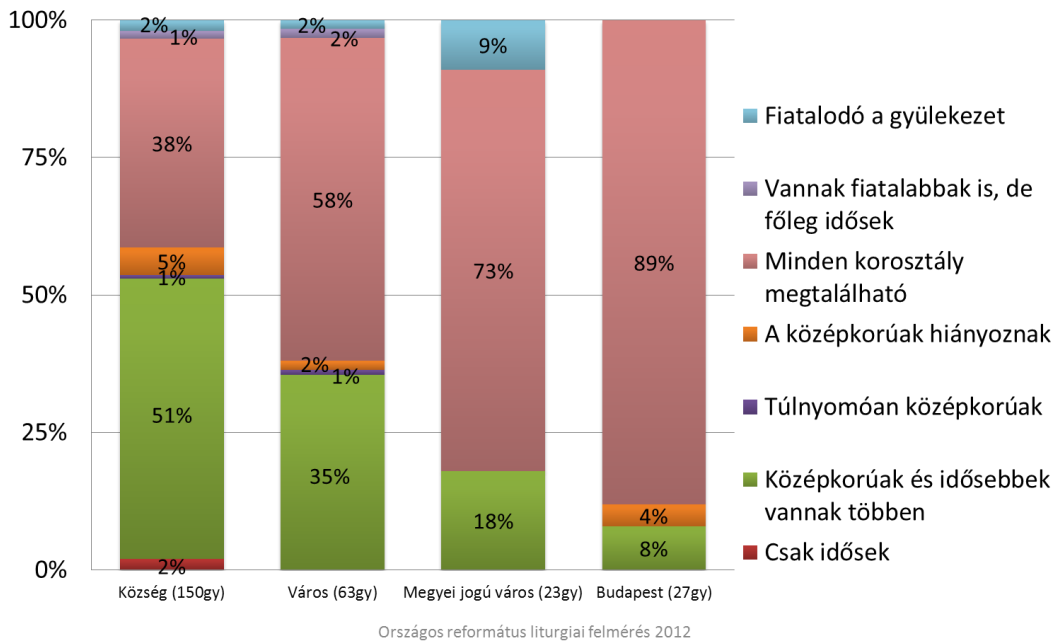

6.3. Templomlátogatók létszáma

A templomlátogatók létszámára vonatkozóan kivételesen országos adatokat adtunk meg. Az erre vonatkozó adatok nyilván részben szubjektívek, hiszen az egyházközségek vezetői önkéntelenül is kerekítik a létszámadatokat. Annál megdöbbentőbb, hogy az általunk megkérdezett gyülekezetek között csupán 7 volt, ahol azt mondták, 200 fő fölötti a vasárnapi istentiszteleti látogatottság mutatója. A legnagyobb arányú válasz a 30–50 fő közötti létszám volt, 58 gyülekezet. 10 fő alatt a megkérdezettek közül csupán 8 gyülekezet volt. 45 gyülekezetben mondtak 10 és 20 közötti látogatottsági arányt, 37 gyülekezet 20 és 30 közöttinek mondta a templomlátogatók számát. 50 és 70 közötti létszámról 29 gyülekezet vallott, míg 70 és 100 fő között 28 gyülekezet, 100–150 fő között 28 gyülekezet, végül 150–200 között 18 gyülekezet állította az istentisztelet-látogatók számát. Az is látszik a fenti ábrán, hogy egy-egy településtípuson belül az általunk felmért gyülekezetekből mely kategóriába tartozóak vannak a legtöbben. A megyeszékhelyeken 150 fő körüli a legtöbb gyülekezet, a községekben 20–30 fő körüli, míg a kisvárosokban 50–70 fő körüli az istentiszteletre járók többsége.

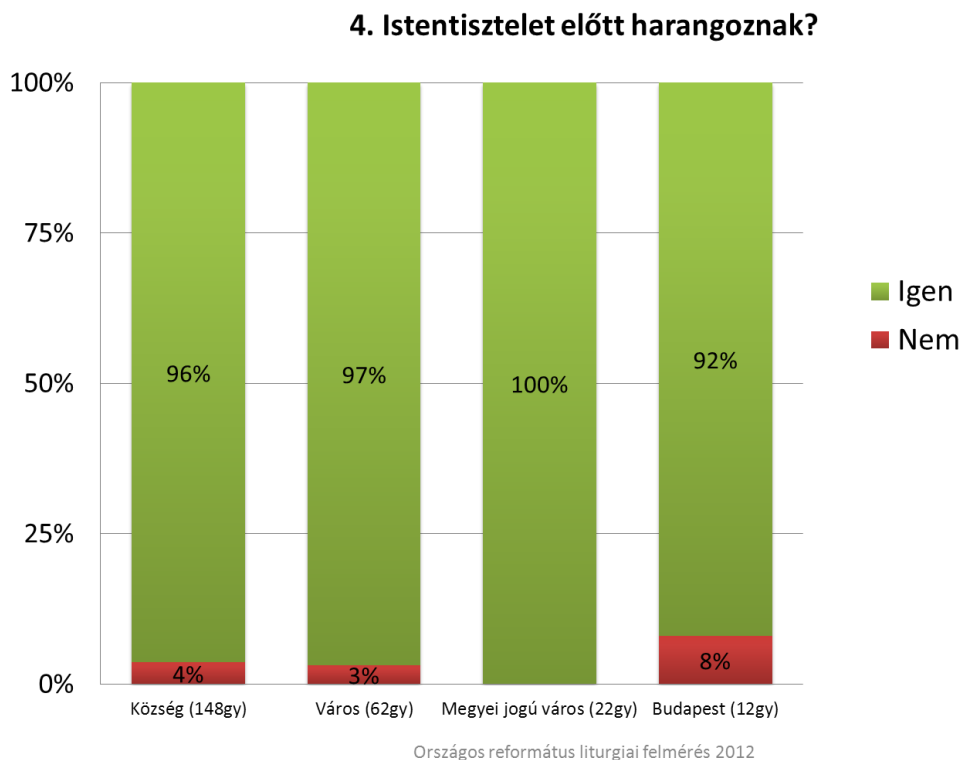
71. Milyen korosztály a legjellemzőbb a gyülekezet összetételére?

Megkérdeztük azt is, hogy a templomba látogatók a lelkészek megítélése szerint melyik korosztályba tartoznak. Budapesten 7%-ban válaszolták azt, hogy középkorúak és idősek döntően, míg a községekben 51% volt ez az arány. Még a községekben is 39%-ban mondták azt, hogy minden korosztály megtalálható az istentiszteleteken, és ez az arány a nagyobb városok felé haladva egyre magasabb.

6.4. Harangozás

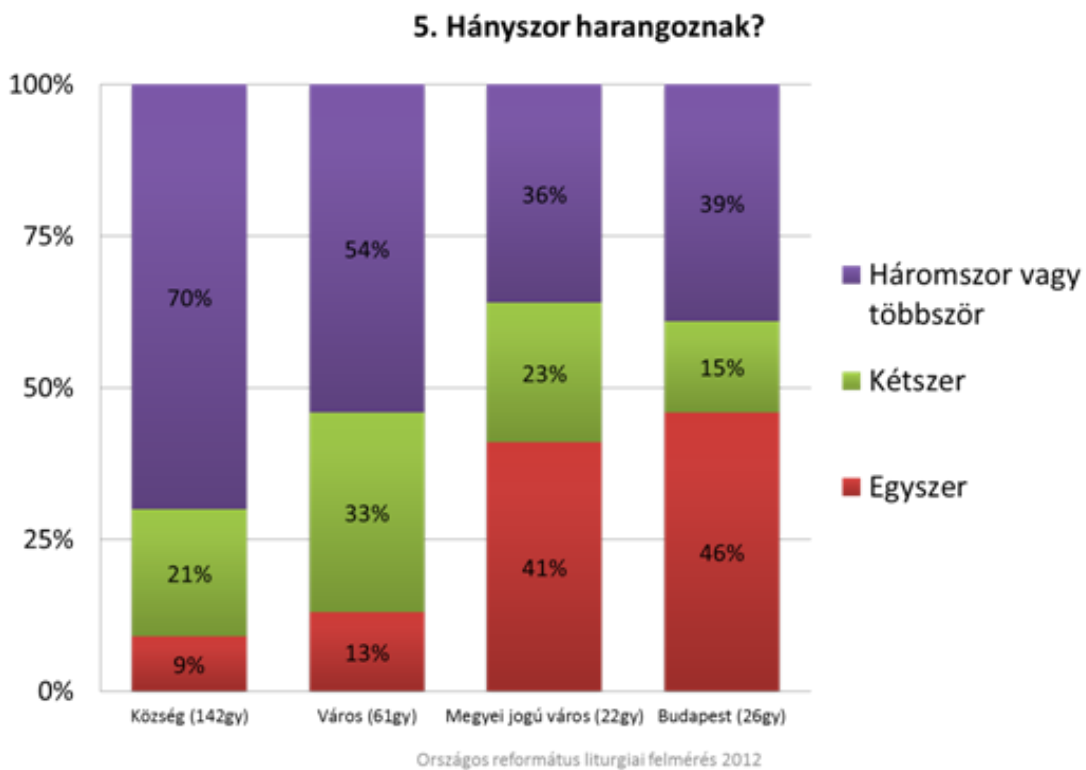
Felmérésünk első kérdései, amelyek a liturgia menetét igyekezték szisztematikusan végigkövetni, a harangozással kapcsolatos szokásokra irányultak. Ezek a kérdések között a 3–6. számokat viselték. Csupán a két fontosabb ábrát illesztjük ide, a többi a függelékben található meg.

A gyülekezetek elenyésző kis százalékában nem harangoznak. Ennek is csak az az oka, hogy nincs harangjuk. Olyan gyülekezettel nem találkoztunk, ahol volna jó harang, de valamilyen okból nem használják. Azt a kérdést azonban nem tudjuk pontosan megválaszolni, vajon miért nem áldoznak pénzt a harang megvásárlására vagy megjavítására.⁸⁹ Egy részletesebb kutatással még érdekesebb lenne egy értéksorrendet felállítani a meglévő pénzforrások – különösen is liturgiai célú – felhasználására vonatkozóan.

⁸⁹ Egyedül Szigetszentmiklóson találkoztunk olyan helyzettel, hogy egy új gyülekezet még harangvásárlás előtt áll. Ahol nem templomban vagy nem református templomban van az istentisztelet, ott természetes, hogy nem harangoznak. Rossz harangról csak két helyen hallottunk: Vaskúton és Békéssámsonon. Jászkarajenőn a harang műszaki állapota miatt rövidebben (1-2 percig) harangoznak. Néhány helyen van kézi harangozás, többségében elektromosan szólaltatják meg a harangokat. Külön nem kérdeztünk rá a harangozási szokásokra, de néhányan azért elmondták, hogy megmaradt vagy a reggeli vagy az esti áhítatra hívó harangszó.

A budapesti gyülekezetek közül számos helyen egyáltalán nem harangoznak, szemben a megyei jogú városokkal, ahol nem találunk erre példát. A megyei jogú városokban feltételezhetően olyan református közösségekkel találkozunk, amelyek régi alapításúak, számos tradícióval bírnak. Az is lehetséges, hogy ott is vannak olyan kisgyülekezetek, ahol nincs harangozás, mert nincsenek meg az ehhez szükséges feltételek, például sok esetben nem tudják templomépületben tartani az istentiszteletet, ilyen gyülekezetek azonban nem kerültek bele adatbázisunkba. Budapesten nagyon nagy különbségek vannak az egyes egyházközségek között. Léteznek tradíciójukat erősen őrző közösségek, és léteznek olyanok, amelyeknek semmilyen komolyabb egyházi, történelmi múltjuk nincsen.

Ugyanennek a jelenségnek egy másik mutatója az, hogy a községek 70%-ában háromszor harangoznak régi szokás szerint, míg Budapesten ugyanez az arány csak 39%.⁹⁰ Az is látható az ábrákból, hogy a tradíció jelentősége hasonló a kisvárosokban és a falvakban. Nem a városi lét az, ami önmagában az elmozdulást okozza, hanem a valóban nagyvárosi létforma hozza csak meg a fordulatot abban, hogyan viszonyulnak a tradíciókhoz. A harang kérdése talán a legjobb példa erre, hiszen az egy olyan szimbólum, amely mindenki számára az egyház jelenlétét fejezi ki. Ha egy nagyvárosban megszólal a harang, akkor ma senki nem a tűzvészre vagy a török veszélyre gondol, hanem arra, hogy itt van egy templom. Ezért a harang megléte ma is fontossá válhat az egyházi közösségek számára. Minden bizonnyal – bár erre nézve nincsenek adataink – csak a komoly anyagi gondokkal küzdő gyülekezetekben nincsen harang. Az viszont, hogy hányszor harangoznak, már nem az egyházi jelenlét jelzésének, hanem a tradíciók megőrzésének a kérdése, ebben már egyértelmű ugrást látunk a kistelepülések és a nagyvárosok között.

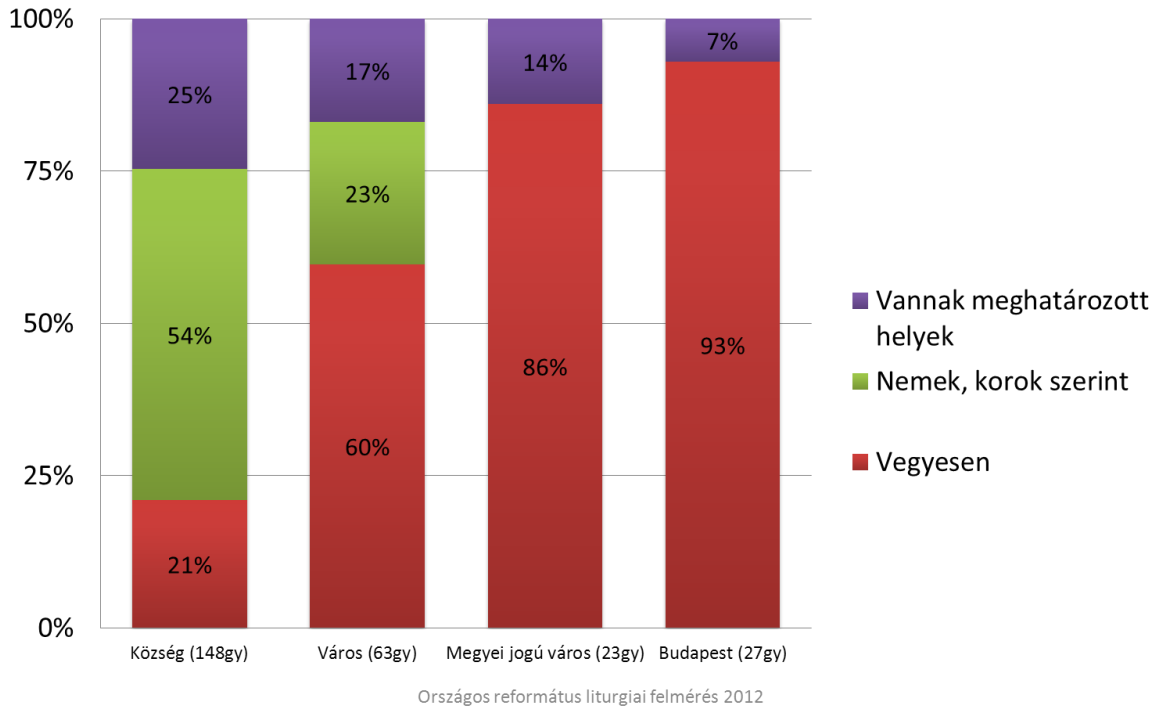
Még érdekesebb, ha az orgona használatával hasonlítjuk össze ezt az adatot. A falusi gyülekezetek 13%-ában, a kisvárosi gyülekezeteknek pedig a 6%-ában nem használnak orgonát, és semmiféle hangszert – ezt egy későbbi ábrákon látjuk majd. Az egész országban viszont csak 5-7% azoknak az aránya, akiknél nincs harang. Ez azt jelenti, hogy általában az orgona az identitás megőrzése érdekében kevésbé fontos a mai templomokban, mint a harang. Azonban Budapesten nagyon eltérő az eredmény. Itt a megkérdezett gyülekezetek 30%-ában nincs harang. Ennek oka valószínűleg az, hogy több újszervezésű gyülekezet is adatbázisunkba került, ahol még nem került sor a harang vásárlására. Ez az állítás is alapos kutatást érdemelne meg.

---

⁹⁰ A www.magyarharangok.hu oldalon Bajkó Ferenc kutatásait olvashatjuk a haranggal kapcsolatos szokásokról. Bár ő nem jelzi a maga tudományos tisztét, de nyomon követhető tudományos pontossággal, és a teljesség igényével készült el ez a lap. A harangozás kapcsán a napszaki, tehát reggeli, déli, esti, a péntek du. 3 órás, és a lélekharangozás mellett ír a „hívogatás” funkciójáról: „A szertartás kezdete előtt megszólaló harangozás, amely a híveket hívja a templomba. Évszázadokon át a kétszeri hívogatás gyakorlata élt. Egy órával korábban az elindulásra szólított a nagyharang, a fél órával korábban megszólaló kisharang pedig az egybegyűjtést jelezte. Ma már ez a jelrendszer jelentőségét veszítette, mivel a templomba járók nem a harang szavára indulnak el, hanem jóval később. A templomba jutási idő az egyre általánosabb autóhasználat miatt lecsökkent, és gyakran a hívek többsége a szentmise/istentisztelet kezdetére érkezik csak meg a templomba. Emiatt sok helyen tapasztalható az a gyakorlat, hogy a hívogatást elhagyják, sőt sok plébános és lelkész ma már nem is tudja, hogy mit jelent ez a fogalom. Így pl. Debrecen, Pécs, Sopron belvárosának egyik templomában sem hívogatnak, de ugyanígy nem hívogatnak a kecskeméti evangélikusok és reformátusok, a nyíregyházi, békéscsabai és kőszegi római katolikusok... Felemelő, hogy ennyi szép harangozási hagyomány gyűlt fel az évszázadok során, és vannak települések, ahol ezek mindmáig élnek. Ugyanakkor elszomorító, hogy rendkívüli értéket képviselő, »zengő szobraink«, amelyek megannyi történetről tudnának mesélni, egyre kevesebbet hallhatók, és egyre kevésbé meghatározói a mindennapoknak, az ünnepeknek. Jó lenne, ha ez a folyamat megállna, és bizonyos hagyományok újra felélednének, vagy megtalálnánk ezek szerepét a modern világban.” (Megtételezve 2013. november 22-én.)

6.5. Ülésrend

10. Hogyan ülnek a templomban a hívek?

Természetesen sokféle szokás létezett és létezik azzal kapcsolatban, hogy hogyan mentek templomba az emberek, hogy ott hogyan viselkedtek, hogyan ültek. Ezek között voltak általánosnak mondhatók, például erre a nemek szerinti padsorok. A mai kor alapvetően más tekintetben, mint az a korszak, amelyben legtöbb templomunk épült, és berendezést kapott. Sem az iskolákban, sem a társadalom egyéb területén nincs meg a nemek szerinti tagozódás, sőt ez a változás egyre továbblendül abba az irányba, hogy a nemi identitás semmiképpen nem jelenik meg nyíltan a társadalomban. Amikor ma a templomban őrzik a nemek szerinti ülésrendet, olyan tradíciókat hordoznak, amelyeknek máshol egyre kisebb a relevanciája. Ezt nevezhetjük tradicionalizmusnak. Ennek a jelenségnek számos mutatója van felmérésünkben. Egyik az, ahogyan a hívek elhelyezkednek a templomban. A községek felében a mai napig külön ülnek nemek és korok szerint az egyháztagegok. Azt is láthatjuk az alábbi ábrákon, hogy ez a szokás azokban a gyülekezetekben a legelterjedtebb, ahol 20 fő körüli a templomlátogatók aránya. A megyei jogú városokban és Budapesten egyáltalán nem találoztunk a hagyományos ülésrenddel. Vannak azonban itt is meghatározott helyek bizonyos tisztebet betöltők számára, akik többnyire a presbiterek, de néhol a lelkész felesége

is egy adott helyre ül. A községek 54%-ában él a nemek és korok szerinti ülésrend. A falvakban összesen 79% az aránya azoknak a templomoknak, ahol valamilyen kötött rend szerint ülnek legalább a tisztségviselők. A városokban 40% ugyanez az arány, 14% a megyei jogú városokban és 7% Budapesten. Minél erősebben nagyvárosias közegben él a gyülekezet, annál kevésbé marad meg a határozott ülésrend szokása. Viszont a 10 fő alatti istentiszteleteken nyilván ismét elveszti jelentőségét az, hogy nemek szerint üljenek le a templomban.

S. Lackovits Emőke részletesen taglalja a templomi ülések rendjét. Erről az úrvacsorázás sorrendjénél még lesz szó. A római katolikus egyházban, bár ott is léteztek bizonyos társadalmi tisztségeknek kijáró padok vagy székek, alapvetően szigorúan szembeszálltak azzal a folyamattal, amelyet a reformátusoknál – különösen a türelmi rendeletet követően – a templomi ülésrend kérdése fejezett ki.⁹¹ A gyülekezet templomban elfoglalt helyének rendje, a mindenkori társadalom hierarchikus tagolódását tükrözi. A 17. században vált általánossá az ülőhelyek használata, korábban állóhelyek voltak csupán. Felekezettől függetlenül érvényesülő alapelv volt a nemek szerinti elkülönülés: a férfiak a jobb oldalon, a nők a baloldalon foglaltak helyet. A nemek szerinti padok sorrendjén belül pedig előlről hátra haladva a társadalmi státusz és a kor számított. A megbecsültség vágya azt sugallta, hogy az emberek a szószékhez minél közelebbi padokba kerüljenek. Fontosak voltak az évfordulók is, például több helyen is a 10. házassági évforduló alkalmával ülhetett a menyecske egy paddal előrébb. A fiatal házas férfiak sok esetben apjuk halálakor jöhettek le a karzatról.

Itt meg kell említenünk az úgynevezett identitásrégiókat. A kerületi elosztás nem teljesen ezek mentén alakult, de főbb vonalakban mégiscsak elmondható, hogy a Tiszáninneri és a Tiszántúli Egyházkerületben vannak azok a gyülekezetek, ahol többségi identitású a

⁹¹Vö.: S. Lackovits. Emőke, 2012.203. „A magyar reformátusoknál a reformáció terjedése során az eredetileg térdelésre szánt padokat megfordították, s megfelelő átalakítással így a hívők ülőhelyéül szolgáltak. A kanonoki székből Mózes-szék lett, mely a lelkész ülőhelyéül szolgált. Nemesek, tisztségviselők, a falu vezetői, a mesteremberek s általában a nem paraszti foglalkozású emberek és természetesen a presbitérium, mindenképpen megkülönböztetett helyzetet élveztek. Ők kapták az első székeket, a földesúr és családja pedig külön széket élvezett. A nemek közötti megoszlás mellett a vagyoni, társadalmi helyzet szerint megillető székekben ülhetek. A ref. egyház minden híve számára meghatározta a rangja szerint őt megillető helyet, melyért általában fizetni kellett. »Megváltották« a székeket, s attól kezdve a család tulajdonát képezte a pad. Egyes helyeken a székek elosztása az adófizetés nagyságának arányában történt. A templomi ülőhely örökölhető volt, még végrendelkeztek is felőle. Az anya helyét általában legidősebb lánya örökölte, leánygyermek hiányában a menyei. Férfiaknál a legidősebb vagy a háznál maradt fiú örökölte apja helyét. Ha a család kihalt, az ülőhelyet elárverezték. Voltak hívek, akik az egyház tudta nélkül templomi székjussukat eladták. 1711–81 között több helyen vizsgálatot kellett indítania az egyháznak a templomi székek használati rendjének megállapítására, mert ez a kérdés a hívek között gyakran templomi székperekhez vezetett. A 18. sz.-ban egyes helyeken a hívek nem válhatták meg széküket, hanem a presbitérium által megállapított ülésrendet kellett elfogadniuk, melyet szószéki kihirdetés útján közöltek a hívekkel; ezt nevezték »rendelésnek«. A társadalmi hierarchia mellett a falurészek közötti különbség is kifejeződik a templomi ülésrendben, pl. Alvég, Felvég szerinti ülésrend.” (Néprajzi Lexikon, 1977. 5. kötet, templomi ülésrend cikkely, írta: Gergely Katalin, 5. kötet, 260.)

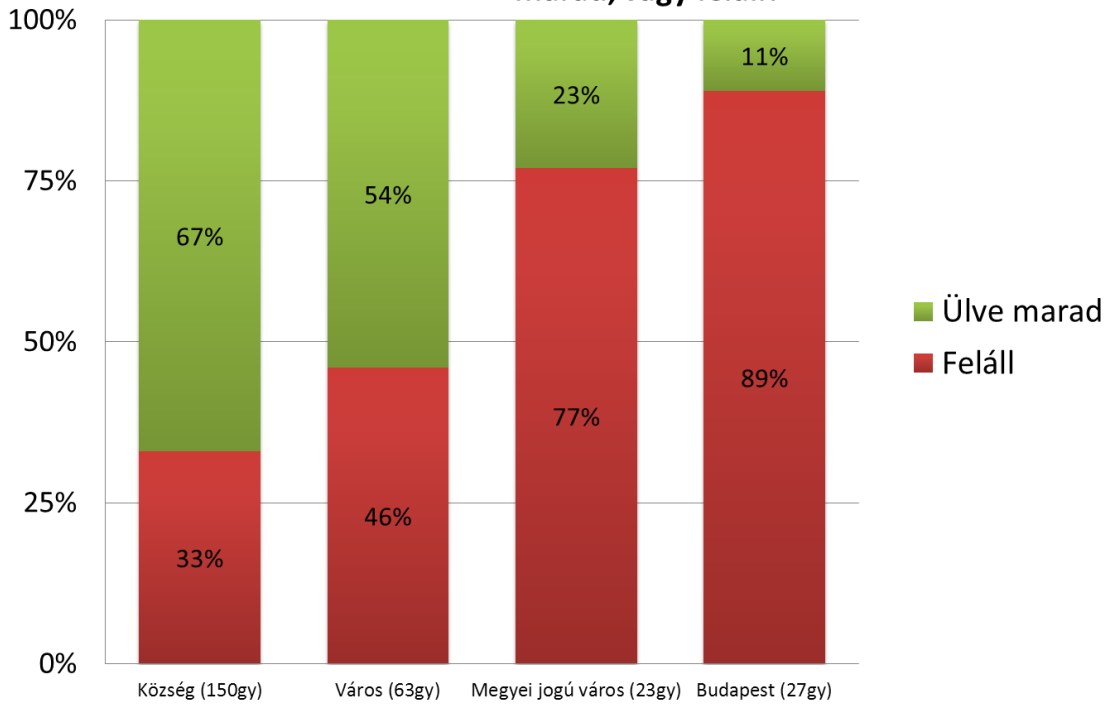
reformátusság. Természetesen többségi helyzetben a Dunamelléken is vannak gyülekezetek. Sőt, mivel elmondható, hogy a református identitásrégiókban elnéptelenedő falvak találhatóak nagy számban, nem elsősorban számbeli többségről beszélünk e területek kapcsán. Az tapasztalható, hogy jelentős különbséget mutatnak a tradíciókhoz való viszonyulás szempontjából és sok más tekintetben is azok a gyülekezetek, amelyek nemcsak többségi helyzetben, hanem „tömb helyzetben” is vannak. Valószínűleg magabiztosabb identitást ad az, hogy a szomszéd településeken is, regionálisan többségben vannak a reformátusok.⁹²

---

⁹² Az eddigi település típusok szerinti csoportosítás mellett a továbbiakban szerepel néhány ábra, amelyekben más szempontok szerint mutatjuk be a kérdésekre adott válaszokat. (Például a templomba járók létszámát az összes megkérdezett gyülekezetre vonatkoztatva mutatjuk meg.) Ezeknek az ábráknak nem adtunk sorszámot, az összekeverés elkerülése végett. Ezek az adatsorok az országos mintára nézve nem a reprezentatívak, csak tájékoztató jellegűek (ti. a budapesti adatok túl vannak bennük reprezentálva). Ennek ellenére ezek az ábrák sokszor szemléletesek, segítik a jobb megértést.

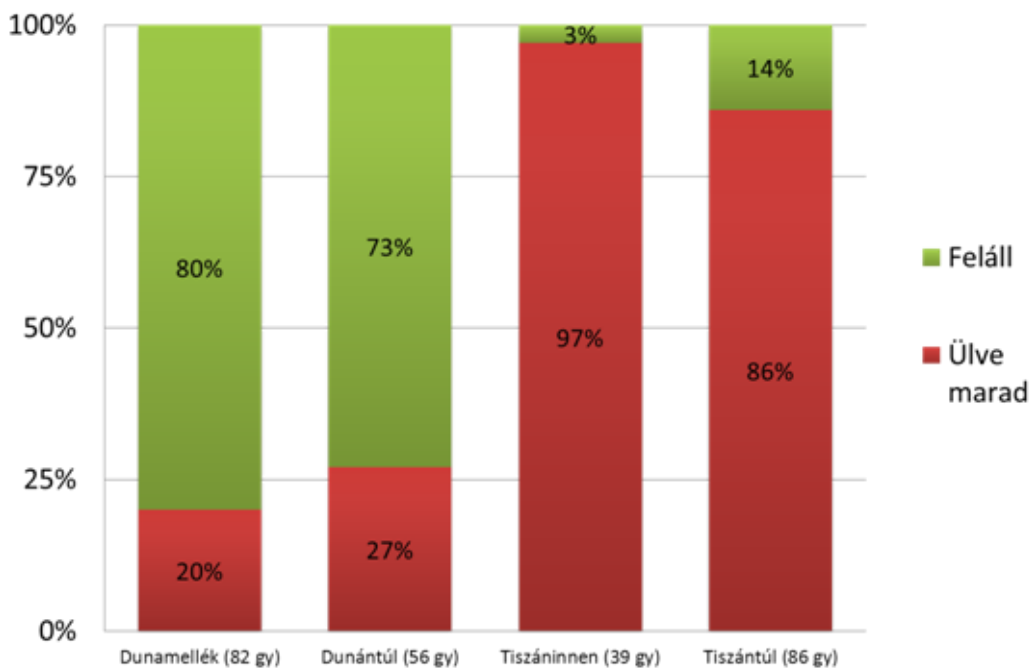
6.6. Az istentisztelet kezdete

11. Amikor a lelkész belép az istentisztelet helyére, a gyülekezet ülve marad, vagy feláll?

Országos református liturgiai felmérés 2012

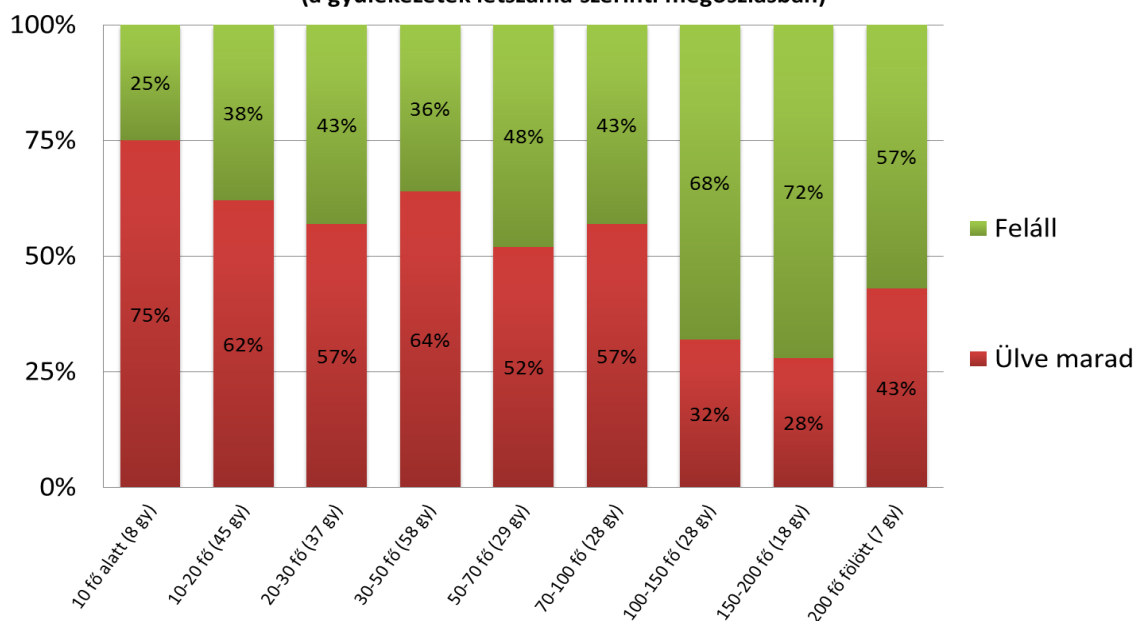
Amikor belép a lelkész az istentisztelet helyére a gyülekezet ülve marad, vagy feláll?

Országos református liturgiai felmérés 2012

**Amikor a lelkész belép az istentisztelet helyére,
a gyülekezet ülve marad, vagy feláll ?
(a gyülekezetek létszáma szerinti megoszlásban)**

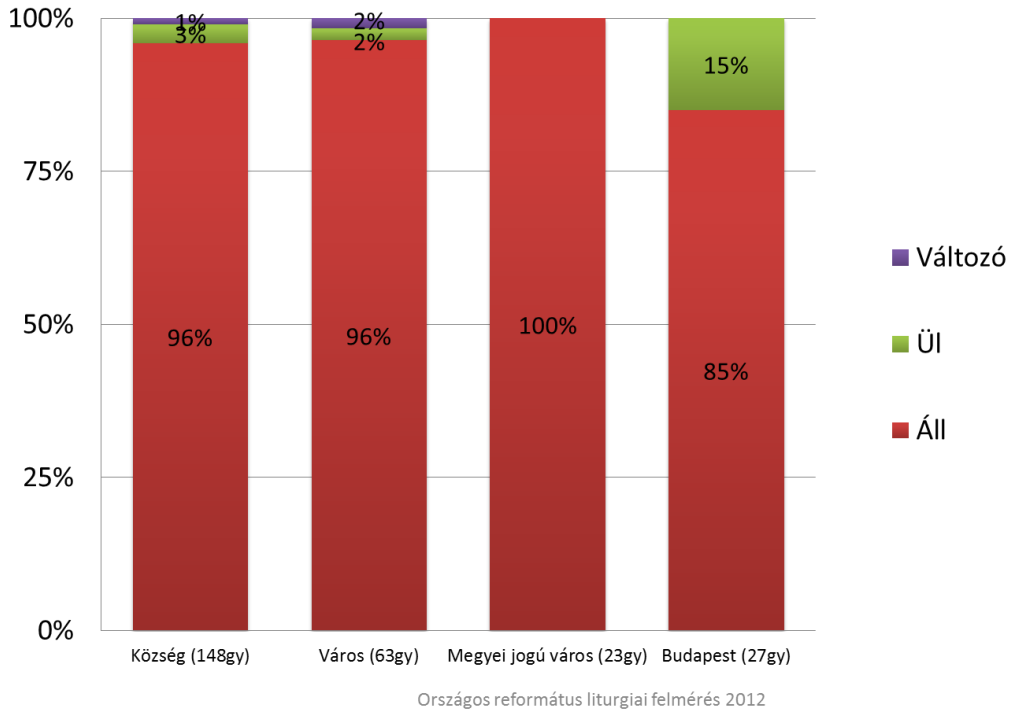
Országos református liturgiai felmérés 2012

Az istentisztelet egyik legmeghatározóbb pillanata az, ahogyan elkezdődik a szertartás. Az ábráról leolvasható, hogy e tekintetben is nehéz egységes képet adnunk a mai magyar református liturgiáról. Az egyre nagyobb településtípus felé haladva azt látjuk, hogy egyre nagyobb a lelkész érkezésekor fölálló gyülekezetek aránya. Az is látható, hogy nincs jelentős összefüggés e tekintetben a gyülekezet létszáma és az istentiszteleti gyakorlat között. Ennek a jelenségnek a megértése is hosszabb és alaposabb kutatást igényelne. Csupán azt jegyzem meg, hogy a lelkész mint személyiség, mint igehirdető valószínűleg nagyobb jelentőségű a nagyvárosokban, mint a kisebb településeken. Ott nem a konkrét személy, hanem inkább maga az istentisztelet a fontos.⁹³ Ennek véleményünk szerint nem mond ellent az, hogy a városokban vannak be legtöbbször segítők. A segítségnyújtás mintha még jobban kiemelné a lelkész személyiségbeli fontosságát, míg a községekben általános egyszereplős modell a lelkészre inkább kultikus feladatokat ruház rá.

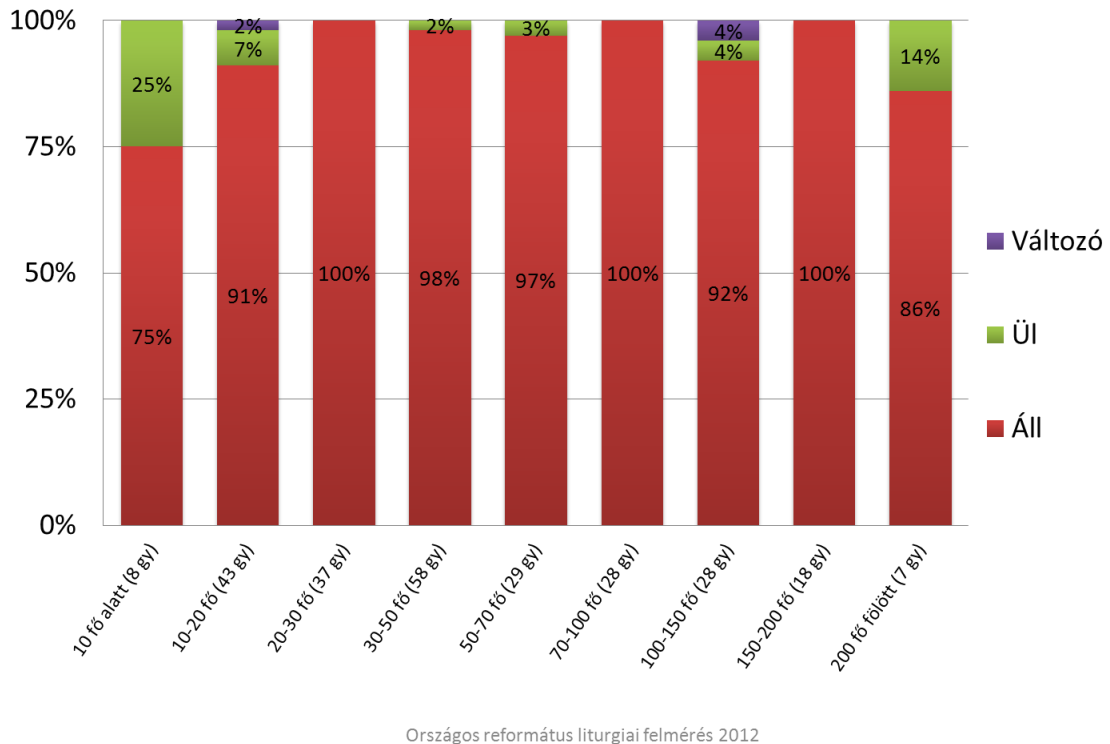
⁹³ Különös különbség tapasztalható az egyházak között abban, hogy hol van a lelkész helye a liturgiai sorrendben: A katolikus egyházban mindig a lelkész vonul be utoljára, előtte mennek a ministránsok, ha püspök van jelen, akkor ő vonul legutoljára. Ugyanakkor az eucharishtiában ez a sorrend fordított, a püspök, illetve a pap áldozása az első. A protestáns úrvacsorában viszont a lelkész veszi utoljára az úrvacsorát, viszont mindig elől vonul mindenféle vonulási ceremóniánál. Illyés Endre, 1931.38.: „Ide tartozik a régi szép szokás, hogy a gyülekezet a lelképásztort a templomba való belépése alkalmával felállással köszönti, ez a köszöntés nem csak egyedül a lelképásztort személyének, mint az ő munkájának és annak szól, akinek ő szolgálatában áll. Kifejezésre jut ebben az, hogy a gyülekezet méltányolja azt a munkát, melyet a lelképásztort végez és tiszteli az Urat, akinek a nevében követségben jár.” Illyés Szatmár vármegye 1909-ben megjelent monográfiája alapján kifejti, hogy a magyar nép különösen is paptisztelő nép, megtisztelik lelkészüket a közösségek és nem szeretik, ha túlságosan közel jön hozzájuk. Mai példák: „Amikor a lelkész belép a templomba, már énekel a gyülekezet, és csak akkor állnak fel, amikor befejezték az éneket.” (24.) „A gyülekezet magától kezdte el néhány évvel ezelőtt.” (76.) „Általában ülve marad a gyülekezet, de ha vendég igehirdető van, akkor felállnak.” (189.) „Hál' Istennek ülve maradnak, mert nem vagyunk katolikusok, hogy így meg kellene tisztelni a papot” (291.) „Régebben a presbiterek álltak fel, de néhány éve a lelképásztort kérte, hogy ne tegyék, mert nem kívánja ezt a tiszteletet.” (386)

6.7. Felállás-leülés

14. A kezdőének közben a gyülekezet ül vagy áll?

A kezdőének közben a gyülekezet ül, vagy áll? (a gyülekezetek létszáma szerinti megoszlásban)

Érdekes elemei az istentiszteletnek a testi gesztusok (Marcel Mauss nyomán: testtechnikák⁹⁴). Nálunk, reformátusoknál ez jobbra kimerül a felállásban és a leülésben, a templomba érkezéskor és az úrvacsorai jegyek vételekor szokott testi jelekben.

Az istentisztelet kezdetén történő, vizsgált gesztus aszerint változik, hogy többségi vagy kisebbségi régióban található-e a gyülekezet. Tiszáninnen és Tiszántúlon általában nem akkor állnak fel, amikor a lelkész belép a templomba.

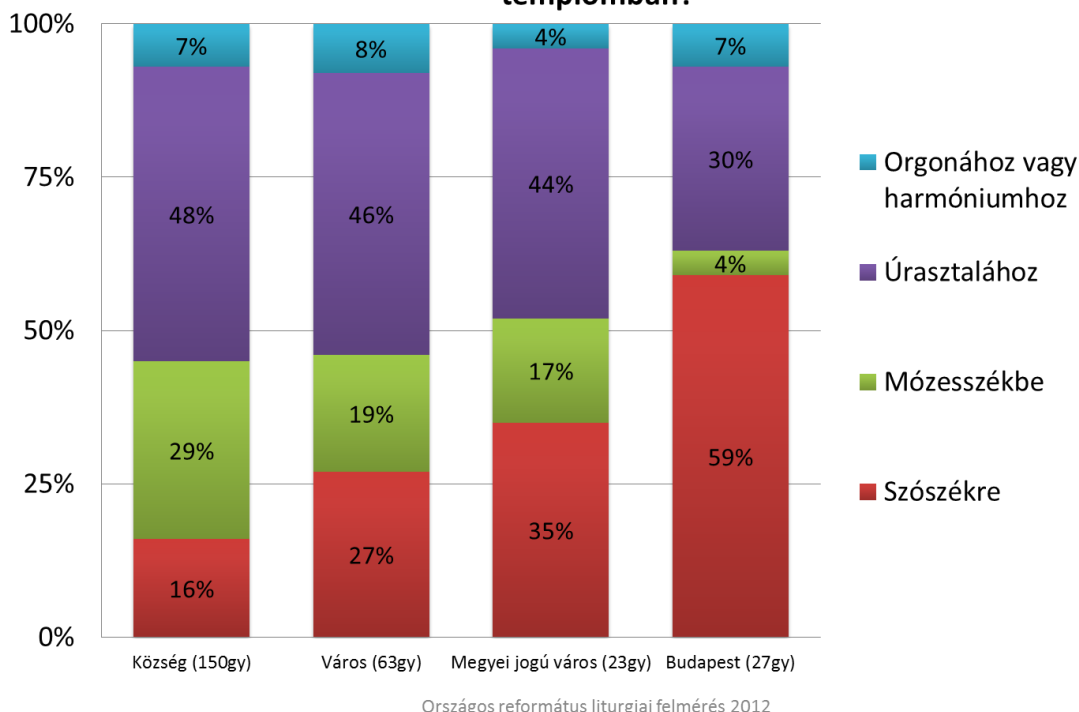
Ebben a vonatkozásban a „két szélső pólus” találkozik. Ahol 10–20 fő van jelen az istentiszteleten és ahol 100–150 fő, mindkét helyzetben előfordul az, hogy a gyülekezeti tagok még a kezdő énekre sem állnak fel, és az egész istentisztelet ülve zajlik. Budapesten különösen sokszor találkoztunk felmérésünk során ezzel a jelenséggel. Az itteni egyházközösségek 8%-ában nem állnak fel, amikor énekelnek, amikor imádkoznak, vagy amikor hallgatják a Szentírást. (Ezt az adatot a későbbiekben, a bibliaolvasásnál láthatjuk majd.) Itt 15% a budapestiek között az ülők aránya. A községek, falvak esetében talán magyarázható e jelenség azzal, hogy többnyire idős emberek vannak jelen, akiknek már nehézséget okoz a felállás (bár ott is az a jellemző, hogy még a nagyon nehezen mozgó idős emberek is felállnak), míg a budapesti gyülekezetek esetében szembetűnő a rituális viselkedés teljes elvesztése. A testi gesztusok hiányával olyan mértékben sehol nem találkoztunk, mint a fővárosban.

Hasonló a következő ábra: érdekes módon azoknak a lelkészeknek a számaránya nem változik erősen, akik először az orgonához mennek, és kántori szolgálatot végeznek, ez független a településtípustól. Szinte ugyanazokat a százalékokat látjuk a falvakban és a nagyvárosokban is. Az arány azonban jelentős különbséget mutat, hogy hányan mennek a szószékre és hányan az úrasztalához. A szószékre menetel azt emelheti ki, hogy az istentisztelet lényege a prédikáció, s ez azzal jár, hogy a lelkész a liturgus, ezért sok minden más, vagy az is lehet, hogy minden a szószékről és őáltala hangzik el. A tradicionálisabb helyeken az jellemzőbb, hogy egyéb „helyszínek” is fontossá válnak, és így „képileg” megjelenik egy másik hagyomány, amely szerint más fontos dolog is történik az istentiszteleten, nem csak az ígehirdetés. Ezt a tradíciót a nagyvárosi gyülekezetekben egyre kevésbé ismerik. Bizonyára itt is szerepet játszik számos egyéb szempont, amelyek kimutatásához egy alaposabb kutatást kellene elvégezni. Meg lehetne vizsgálni például a

⁹⁴ Vö.: Mauss, Marcell: „A test technikái”, ford. Saly Noémi, in *Szociológia és antropológia*, szerk. Fejős Zoltán (Budapest: Osiris, 2000), 423–446.

templomterek kialakítását, hogy hol alakul ki olyan liturgiavezetési gyakorlat, amely az adott tér miatt válik fontossá.

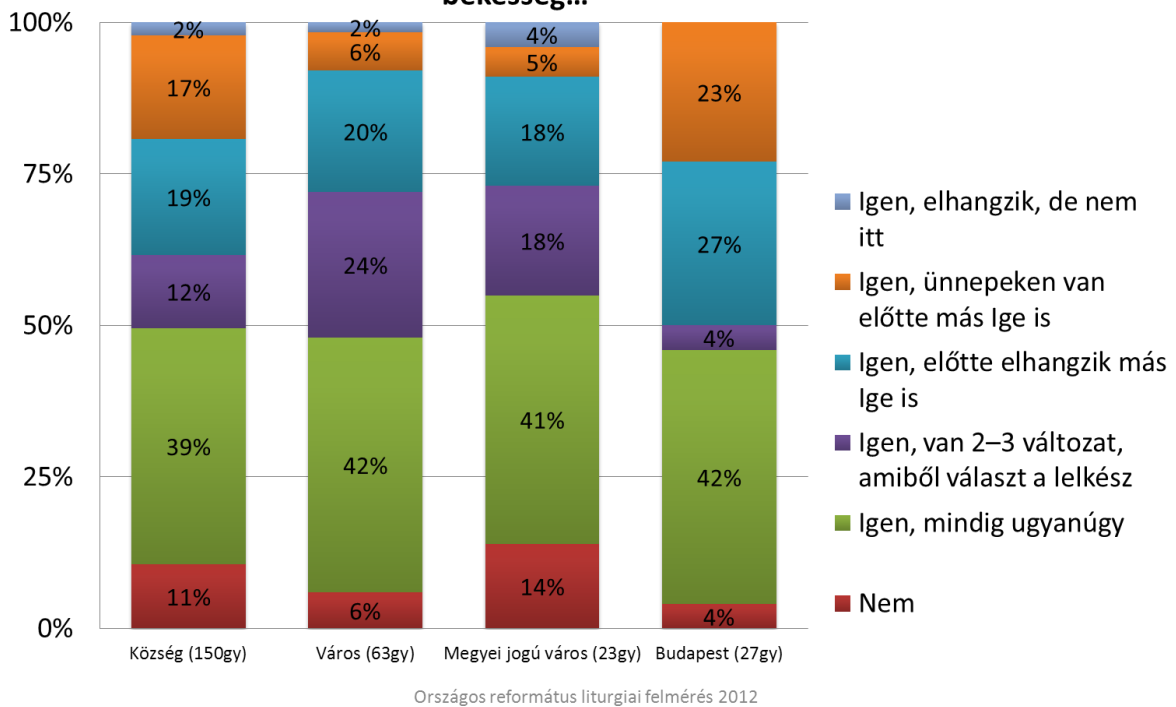
12. Istentiszteletek alkalmával a lelkész hova megy először a templomban?

Az apostoli köszöntés talán a legáltalánosabb pontjai közé tartozik a mai református liturgiának. 40% fölötti azon válaszadók aránya, akik kifejezetten hangsúlyozták, hogy mindig ugyanúgy hangzik el ez a mondat.⁹⁵ A megyei jogú városokban 4%-ban nem mondják el, 13%-ban nem itt mondják el ezt a köszöntést. A kisebb településeken 2–11%, illetve 2–6% ez az arány. Budapesten mindenütt elhangzik az apostoli köszöntés.

⁹⁵ Gyököcssy Endre írása: Istentiszteletünk megújulásának lélektani szempontjai, egy eddig soha meg nem jelent tanulmánya, amely az istentisztelet lélektani vonatkozásait fejtegeti, hangsúlyozza, hogy ha nincsenek állandó elemek rítusainkban, akkor mindig csupán a tudatunkat érinti mindaz, ami a templomban történik. MREZSL 4.i. fond, 1968 1–3.d.

13. Elhangzik-e az apostoli köszöntés? „Kegyelem néktek és békesség...”

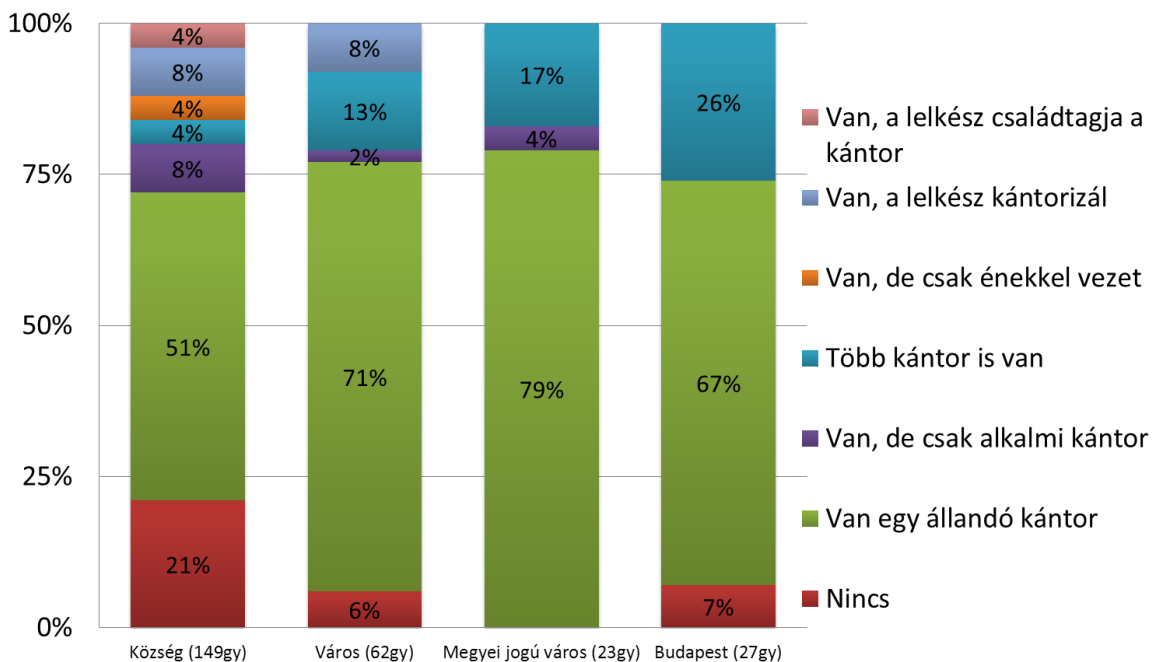

6.8. Éneklés, hangszerek, kántorok

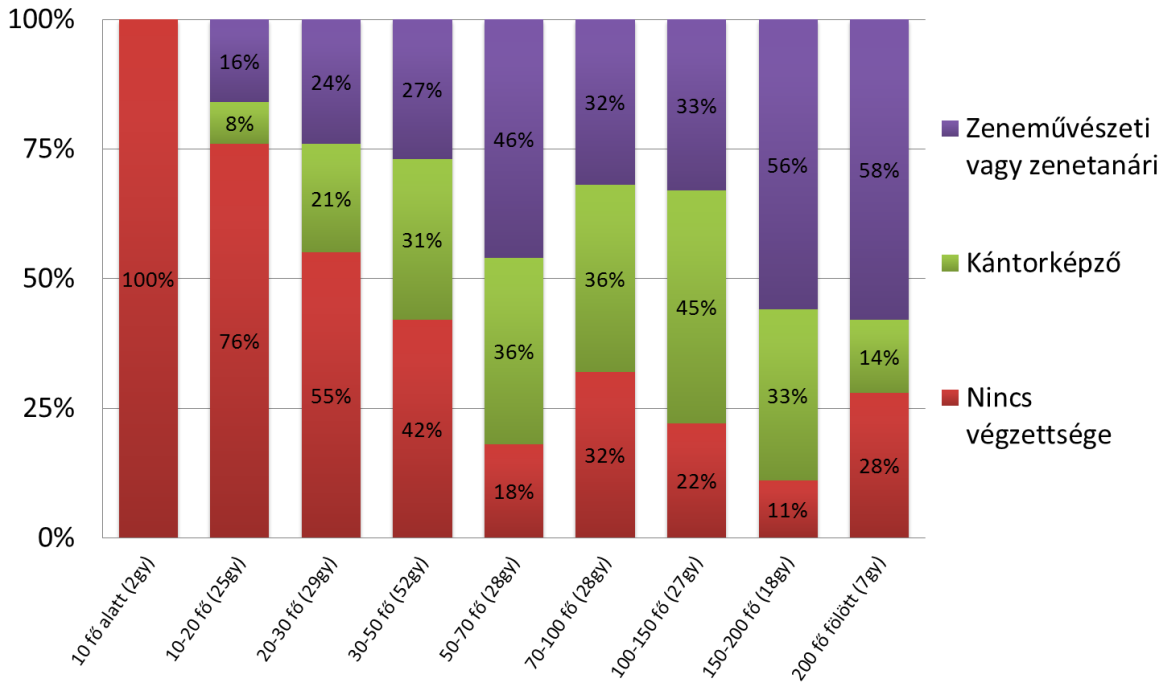
Az istentiszteleti éneklés kérdéskörében először azt vizsgáljuk meg, mit tudhatunk a mai magyar református egyházzenei élet vezetőiről, **a kántorokról**. A gyülekezetek többségében szolgálnak kántorok. Nyilvánvaló azonban, hogy minél kisebb egy település, annál nehezebben találnak magasan kvalifikált kántort a templomokba, de minél városiasabb a környezet, annál jellemzőbb a képzett énekvezető. Az egy nagyon biztató szám, hogy még a legkisebb településeken is a kántorok 20%-a felsőoktatásban szerzett zeneművészeti diplomával rendelkezik. Ez az arány a nagyvárosokban a zenei vezetők felét (39–59%-ig) teszi ki. Érdekes, hogy településtípustól szinte függetlenül átlagosan a kántorok kb. 30%-a kántorképző tanfolyamot végzett. Ez az arány az istentiszteleti látogatottság számával arányosan csökken. Úgy tűnik, hogy a kisebb gyülekezetek hamarabb találnak egy zenetanárt, mint egy kántorképzőn végzett vezetőt, mivel a kisebb gyülekezetekben létszámarányosan csökken a kántorképzősök aránya és nő a zeneművészeti főiskolát végzettek aránya. Faluhelyen a kántoroknak körülbelül 50%-a semmilyen végzettséggel nem rendelkezik. Ennél sokkal megdöbbentőbb, hogy ez az arány még Budapesten is 19%, ahol pedig bőven akadnak képzett zenészek. Ugyanerre a jelenségre példa lehet, hogy még a 200 fő fölötti látogatottságú templomokban sincs

mindenütt zenész-kántor. Ott ez egészen bizonyosan nem pénzügyi kérdés. Összességében elmondható, hogy ebben a tekintetben is a vártnál tágabb intervallumban helyezkednek el a válaszok. Ennek első rendben nem a liturgia zenei részének lebecsülése az oka, hanem a település jellegétől függetlenül néhol nagyon magas színvonalú az éneklés, néhol végletesen alacsony. Hat helyen talákoztunk olyan kántorokkal, akiket a lelkész „száraz kántornak” nevezett, azaz hangszer nélkül, fennhangon vezetik az éneklést. Tizenhét lelkésszel talákoztunk, akik maguk a kántorok is. Az összes felmért gyülekezetben csupán 2% azon közösségek aránya, ahol a lelkész családtagja kántorizál, holott régen sok helyen szinte magától értetődő volt, hogy a „papné” feladatok között ez is szerepel. A lelkész mint kántor csak a kisvárosokban és a falvakban jelenik meg.

21. Van-e egy állandó személy, aki a kántori feladatokat ellátja?

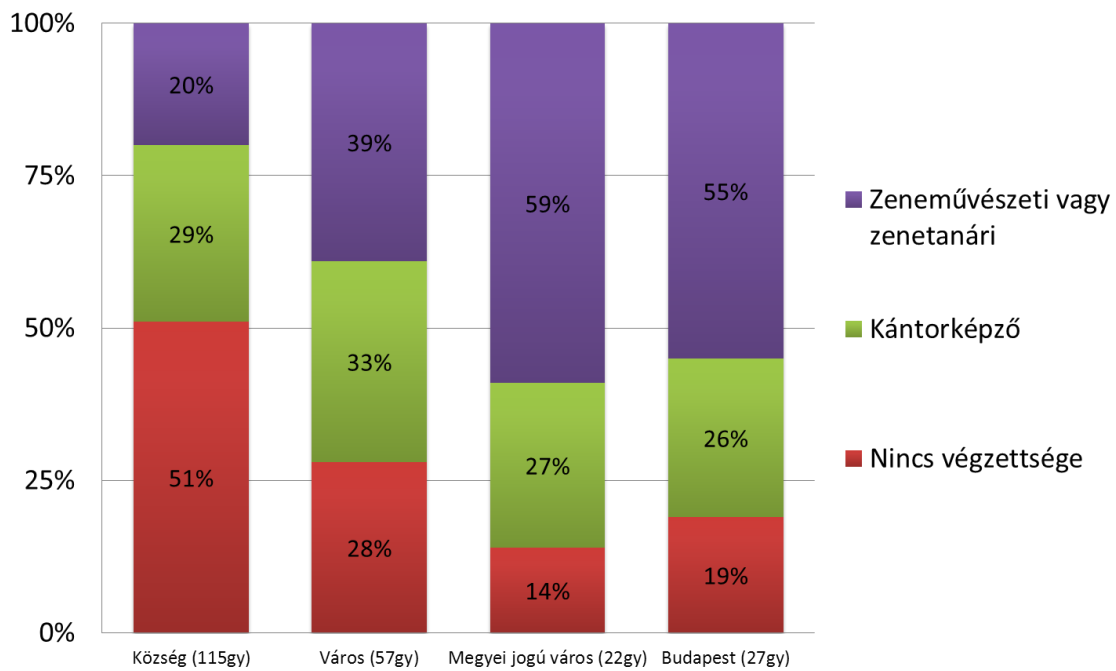

Milyen végzettsége van a kántornak? (a gyülekezetek létszáma szerinti megoszlásban)

Országos református liturgiai felmérés 2012

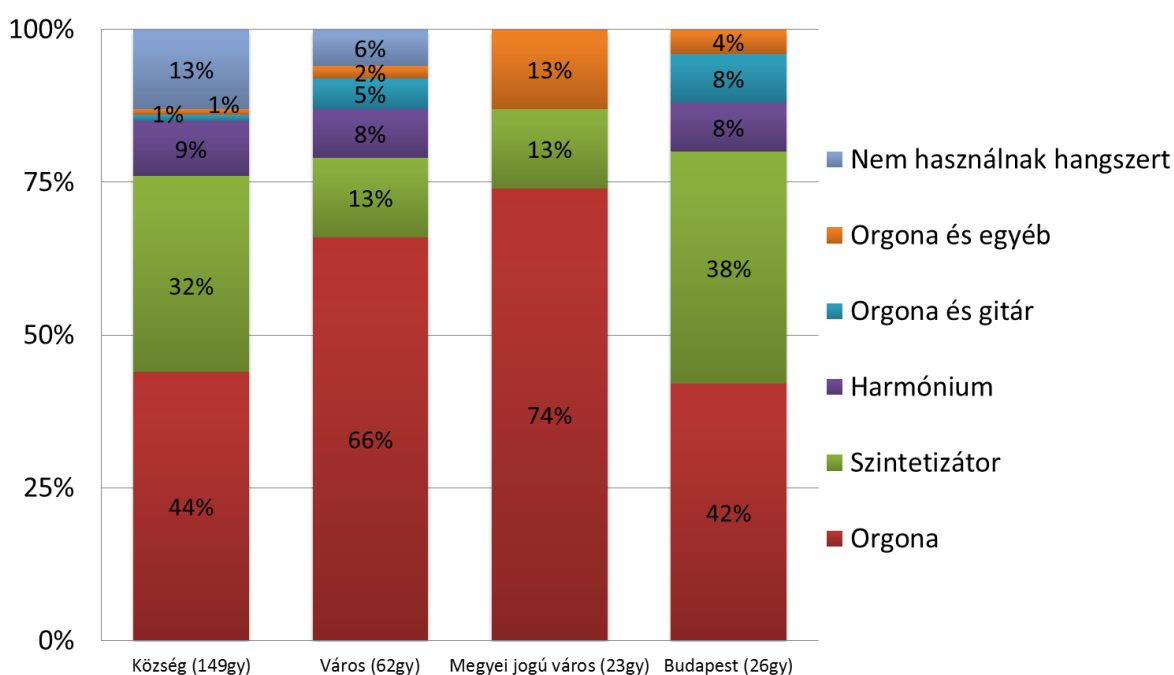
22. Milyen végzettsége van a kántornak?

Országos református liturgiai felmérés 2012

A **hangszerekkel** kapcsolatosan felmérésünk szintén nehézségbe ütközött. A lelkészek közül nagyon sokan nem voltak tisztában azzal, milyen hangszer birtokosa gyülekezetük. A szintetizátort és az elektromos orgonát nagy számban nem tudták megkülönböztetni. Igyekeztünk tájékozódásképpen megkérdezni pl. a hangszer márkáját, vagy azt, hogy van-e benne dob gép. Ebben a tekintetben is kiugróan más a megyei jogú városok helyzete, mint Budapesté. Ott 74%-ban használnak orgonát a gyülekezeti ének vezetésére, míg Budapesten csupán 42%-ban. Nyilván az is szerepet játszik ebben a kérdésben, hogy a nagy református templomok jellemzően a nagyobb városokban vannak. A fővárosban sokkal többen állították azt, hogy szintetizátora van a gyülekezetnek. A szintetizátorok aránya a falvakban is jelentős. Itt megint csak összetalálkozik a „két szélső pólus”. Több szempont is szólhat amellet, hogy egy gyülekezet szintetizátort használjon: néhol az igénytelenség is, de talán a könnyű, hordozható használat, a praktikusság is. Az egyházközségek között csak falvakban és kisvárosi településeken talákoztunk azzal a jelenséggel, hogy egyáltalán nincs hangszerhasználat. A harmónium háttérbe szorult. A megyei jogú nagyvárosokban egyáltalán nem hallottunk e hangszerről. Gitárt alig használnak az istentiszteleteken. Budapesten és a kisvárosokban 8%-ban, illetve 5%-ban számoltak be erről. A megyei jogú városokban viszont nem a gitár, hanem egyéb hangszerek, (pl. fuvola) jelennek meg az orgona mellett, mint a gyülekezeti éneklés segítőiként.

18. A gyülekezeti istentiszteleten milyen hangszert használnak?

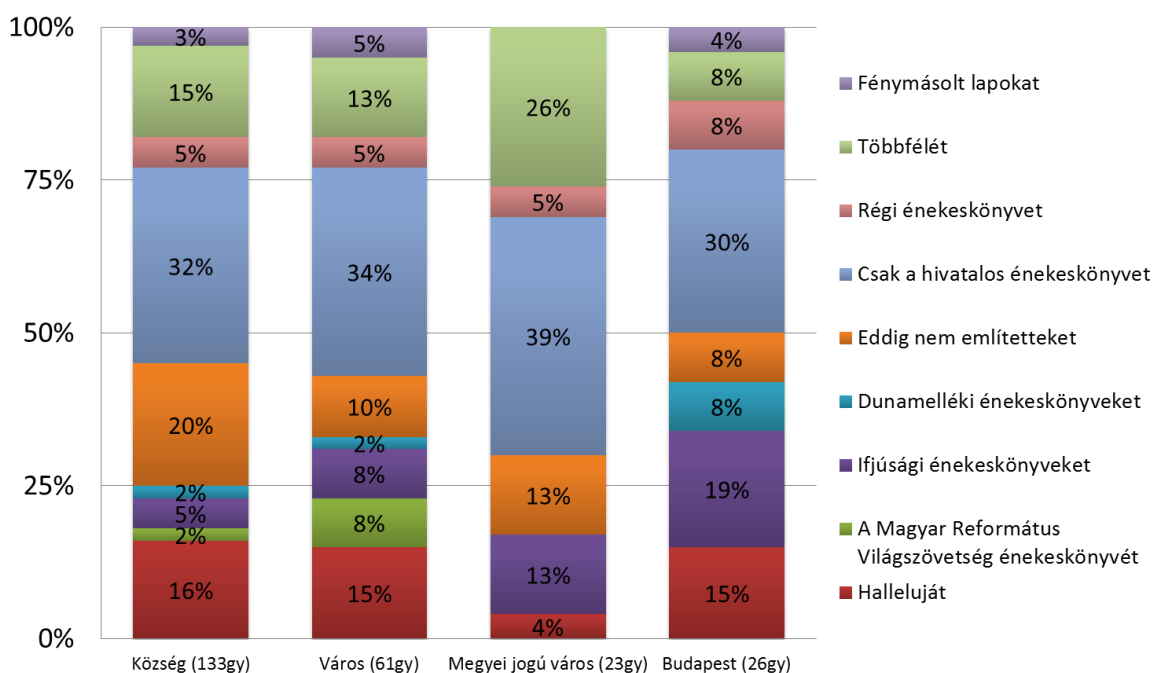
A reformáció idején is fontos kérdéssé vált a hangszerek használata. Most nem térünk ki arra, miért tiltották ki némely reformátorok az orgonát a templomokból. Kálvin János lényegi mondanivalóját ő maga így foglalja össze: „Nagy különbségnek kell lennie az asztali házi muzsika meg a zsoltár között: amarra vígadnak az emberek, emezt pedig a szent gyülekezetben éneklük Istennek és az ő angyalainak színe előtt... éljünk fegyelmezetten a zenével, vegyük teljes tisztességben hasznát. ... Gondoskodjunk ne csak tisztességes, hanem valósággal szent énekekről, hogy azok ösztökéljenek bennünket szentül Isten segítségül hívására és magasztalására, meg arra, hogy az ő cselekedetein elmélkedjünk...”⁹⁶

Az éneklés következő fontos eleme az **énekeskönyv**. A megyei jogú városokban egyáltalán nem használnak más énekeskönyvet az istentiszteleteken, mint a jelenleg hivatalos énekeskönyvet, és a bibliaórákon is itt énekelnek legnagyobb arányban ebből. A kisvárosokban és Budapesten találoztunk nagyobb számban a Magyar Református Egyház Tanácskozó Zsinata által kiadott énekeskönyvvvel. A Halleluja énekeskönyvet, amely az ébredési mozgalom identitásformáló énekgyűjteménye volt, csaknem minden településtípus használja, de legtöbbit Budapesten, illetve Pest megyében. Volt olyan gyülekezet, ahol a lelkész állítása szerint egy külön „énekes szatyorral” járnak az emberek bibliaórára, ami tele van különféle énekeskönyvekkel (386). Az ifjúsági énekes füzetek használata egyértelműen abban az arányban növekszik, ahogyan a gyülekezetet körülvevő település létszáma nő, és tevékeny ifjúsági csoportok működnek.

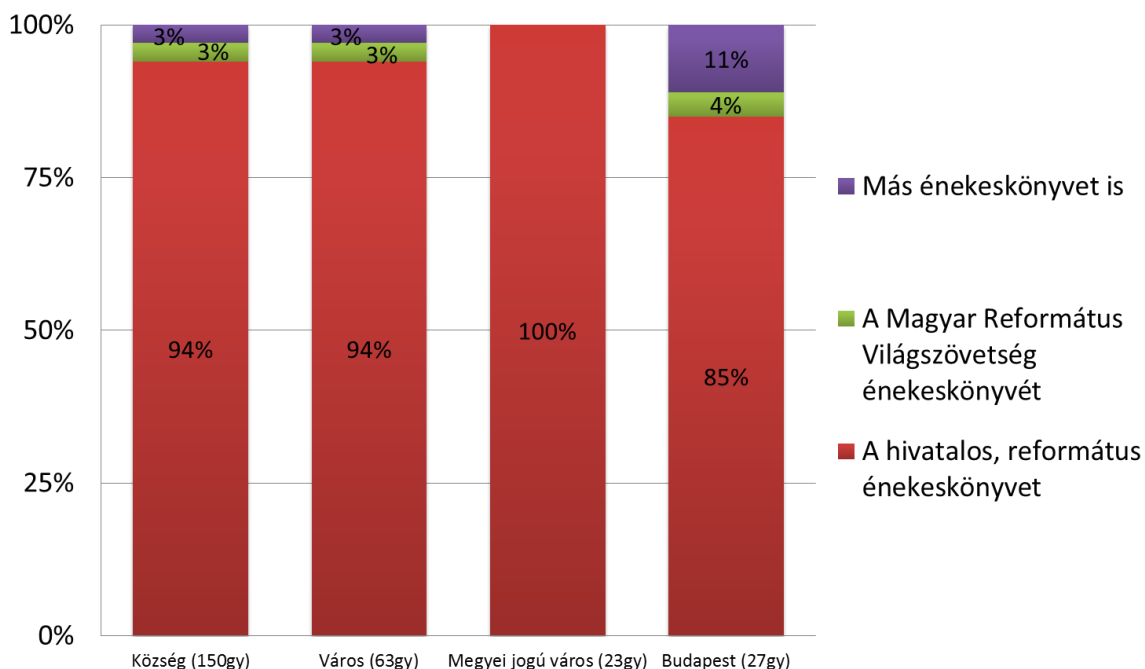
⁹⁶ Kálvin János, (1543) 2003.8.kk.

17. Milyen más énekeskönyvet használnak a bibliaórákon?

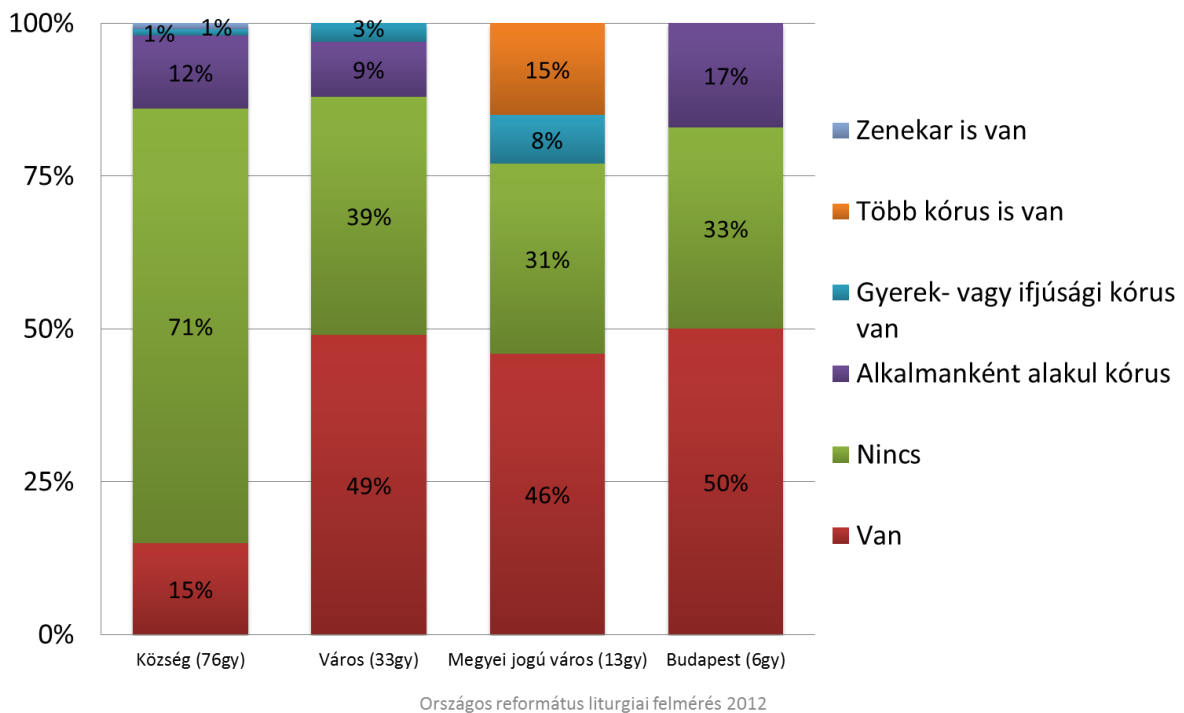
Országos református liturgiai felmérés 2012

16. Milyen énekeskönyvet használnak az istentiszteleten?

Országos református liturgiai felmérés 2012

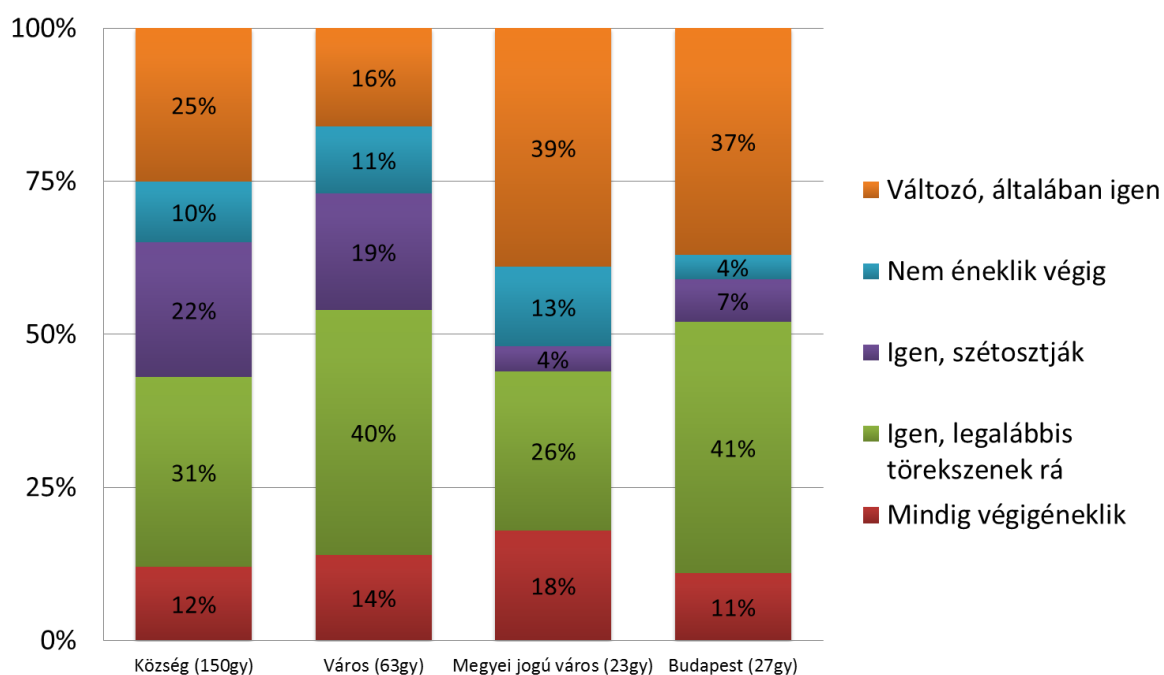
19. Van-e énekegyüttes a gyülekezetben?

A gyülekezetekben működő **énekegyüttesekre** is rákérdeztünk. Szinte minden településtípuson megtalálhatók a kórusok. Gyermekkarról, ifjúsági kórusról elszórtan számolnak be a lelkészek, de a kimagasló zenei élet érdekes módon nem a nagyvárosokra jellemző. Látható például, hogy azokban a gyülekezetekben, ahol 20–30 fő az istentisztelet látogatottsága, 8%-ban van zenekar. Persze ez az adat nehezen értékelhető, mégis elmondhatjuk, hogy az istentisztelet zenei megvalósulása minden bizonnyal inkább személyektől, az adott helyzettől függ, mint a település jellegétől. Mindenképpen megállapíthatjuk, hogy Budapest, annak ellenére, hogy milyen helyzeti előnye van, az ország más területeihez viszonyítva nem rendelkezik több kórusal. Arra a kérdésre, hogy működik-e több kórus egyszerre a gyülekezetben, a megyeszékhelyeken 15%-ban adtak igenlő választ, míg Budapesten nem találtunk erre példát. Ugyanez igaz az ifjúsági kórusokra és a zenekarokra is. Ezekkel a zenei kezdeményezésekkel több esetben talákoztunk kis falvakban, de Budapesten nem talákoztunk olyan gyülekezettel, ahol zenekar is és kórus is működne. Bizonyára létezik ilyen, több is, de az arányuk a lehetőségekhez mérten nagyon csekély. Ugyanerre a jelenségre példa az alkalmi kórusok nagy aránya Budapesten. Talán a nagyváros sodrásában nincs idő arra, hogy állandó kórust alapítsanak, vagy túlságosan nagy a fluktuáció a gyülekezetekben.

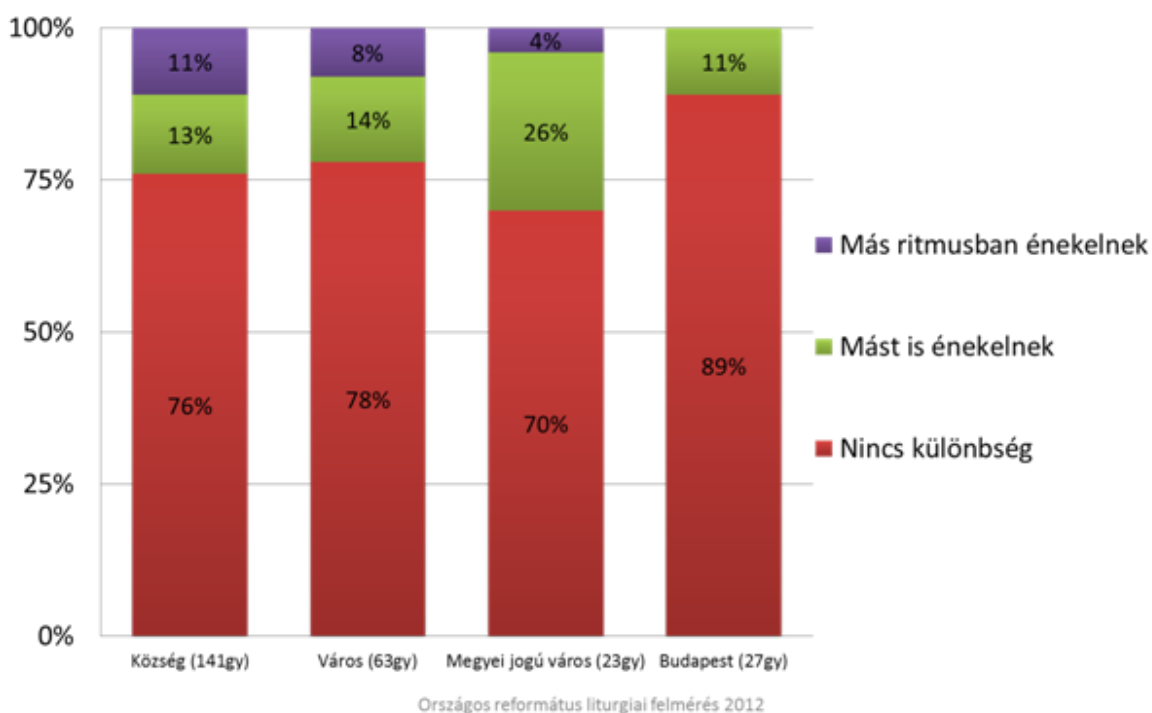
Megkérdeztük a lelkészeket, **vajon végigéneklük-e** az istentisztelet alkalmával az énekeket. Az erre adott válasz is meglehetősen szubjektív. Talán azt mutatja inkább, hogy milyen elvek mentén igyekeznek a gyülekezet vezetője kiválasztani az énekeket. Minden bizonnyal többen mondták azt, hogy végigéneklük az énekeket mind az összes versszakával, mint akik ezt valóban mindig gyakorolják. Ezért is látványos az a különbség, hogy Budapesten senki nem mondta, hogy végigéneklük az énekeket, de itt mondták a legtöbben, hogy törekszenek rá. Ez a válasz is egy habitust takar. Mintha célok volnának, de megérkezés nem.

24. Végig éneklük-e az énekeket?

Országos református liturgiai felmérés 2012

23. Van-e különbség az egyes alkalmakon való éneklések között?

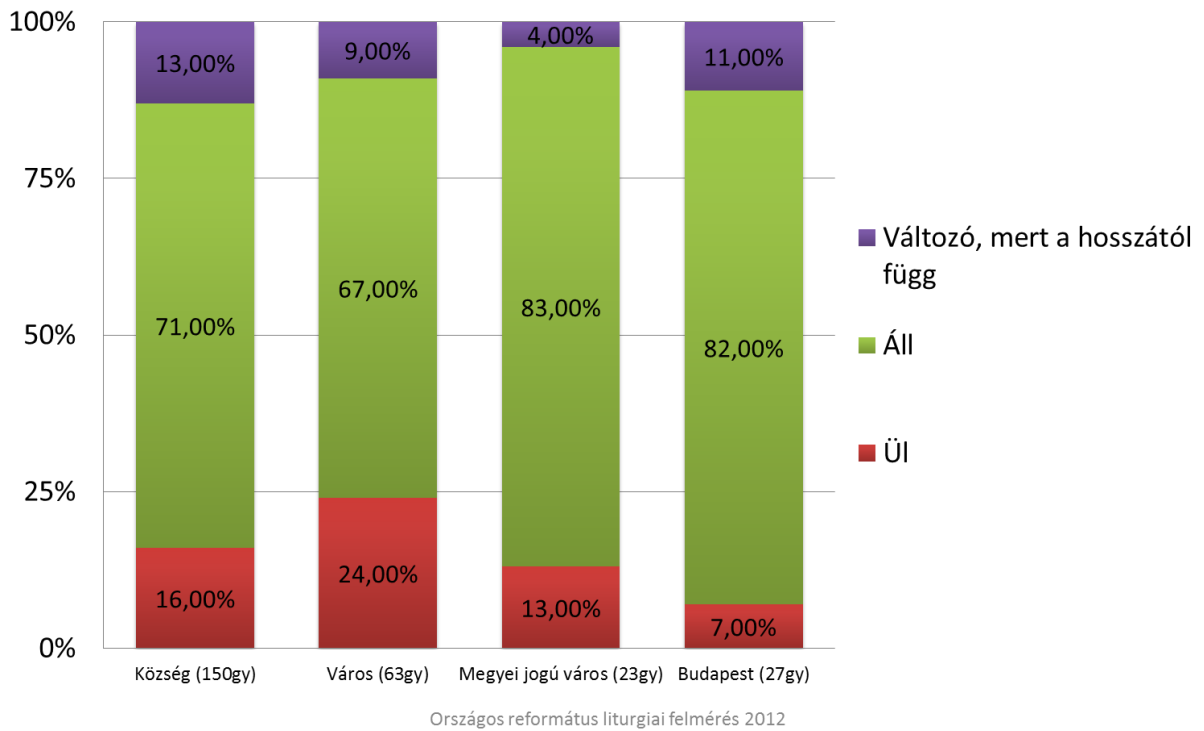
Igyekeztünk megtudni azt is, hogy van-e ritmusbeli különbség a gyülekezeti istentiszteleten és a bibliaórákon való éneklés között. Itt a megkérdezettek átlagosan 8%-a mondta azt, hogy ugyanazt az éneket gyorsabb tempóban éneklük kisebb csoportban, mint a templomban. Ez a különbség is a kistelepülések gyülekezeteire jellemző.

6.9. Az istentisztelet prédikációs része

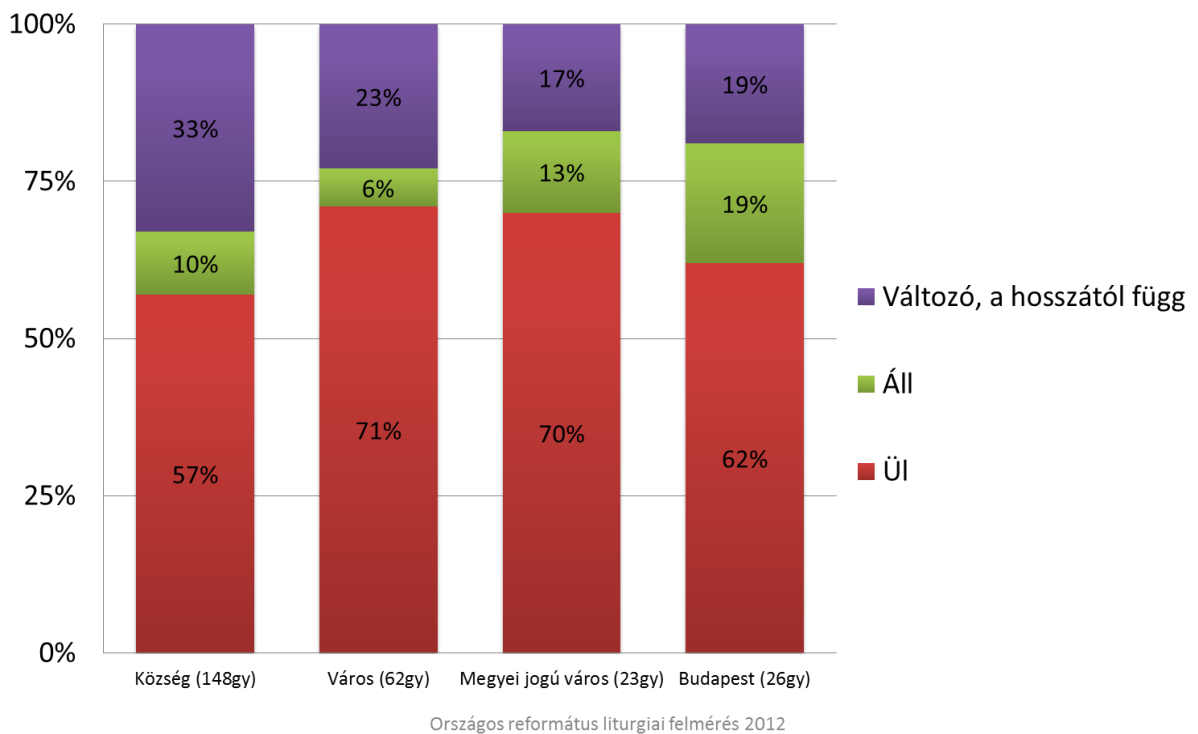
Az előfohásztól kezdve az istentisztelet minden egyes részéről igyekeztünk minden apró részletet megtudni. Értelemszerűen magáról az igehirdetésről nem tettünk fel kérdéseket, mivel az nem tárgya a mi dolgozatunknak.

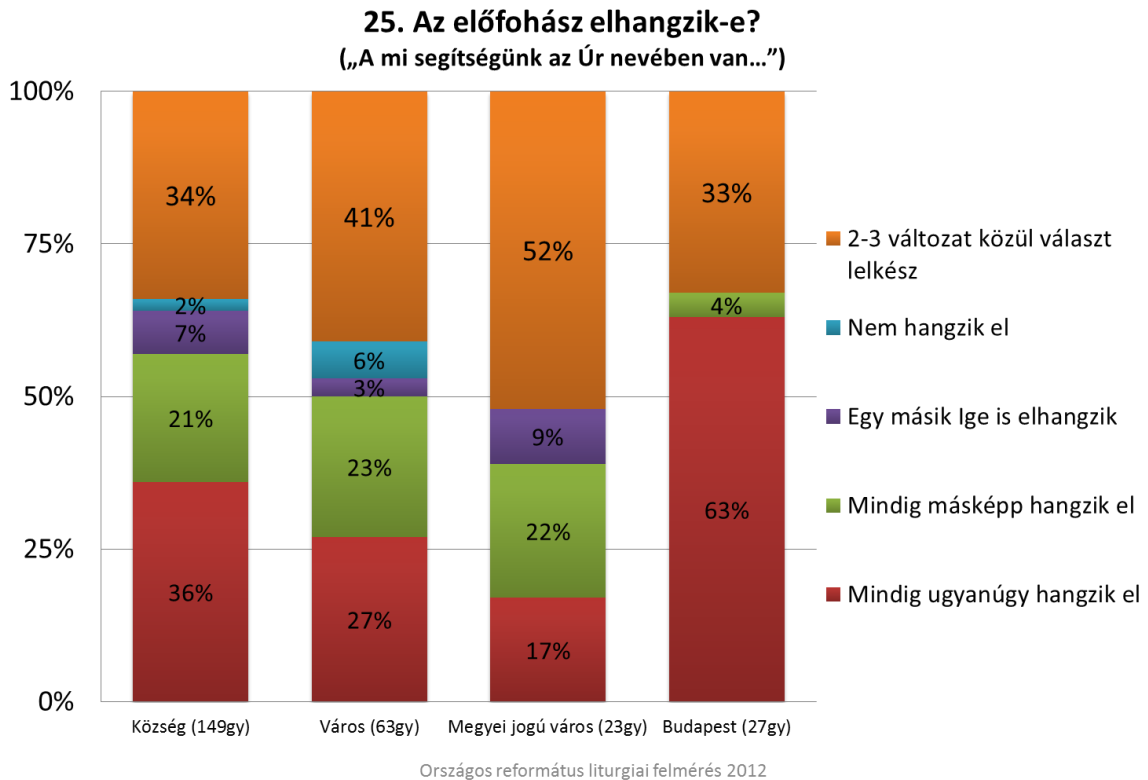
A gyülekezetek többségében a mai napig állva hallgatják a Szentírást. A falvak gyülekezeteiben minden bizonnyal a résztvevők életkora miatt is – 33%-ban ülve hallgatják a hosszabb bibliai szakaszt. Ugyanebben a környezetben a gyülekezetek 16%-ában a textust is ülve hallgatja meg a közösség. Még nagyobb ez az arány a kisvárosokban, ott 71%-ban ülnek az igeolvasás alatt, míg Budapesten 62%-ban. Érdekes jelenség, hogy a falvakban arányában többen állnak a kezdő ének alatt, mint a textus olvasásakor.

34. A gyülekezet a textus felolvasása közben ül vagy áll?

29. A lekió felolvasása közben a gyülekezet ül vagy áll?

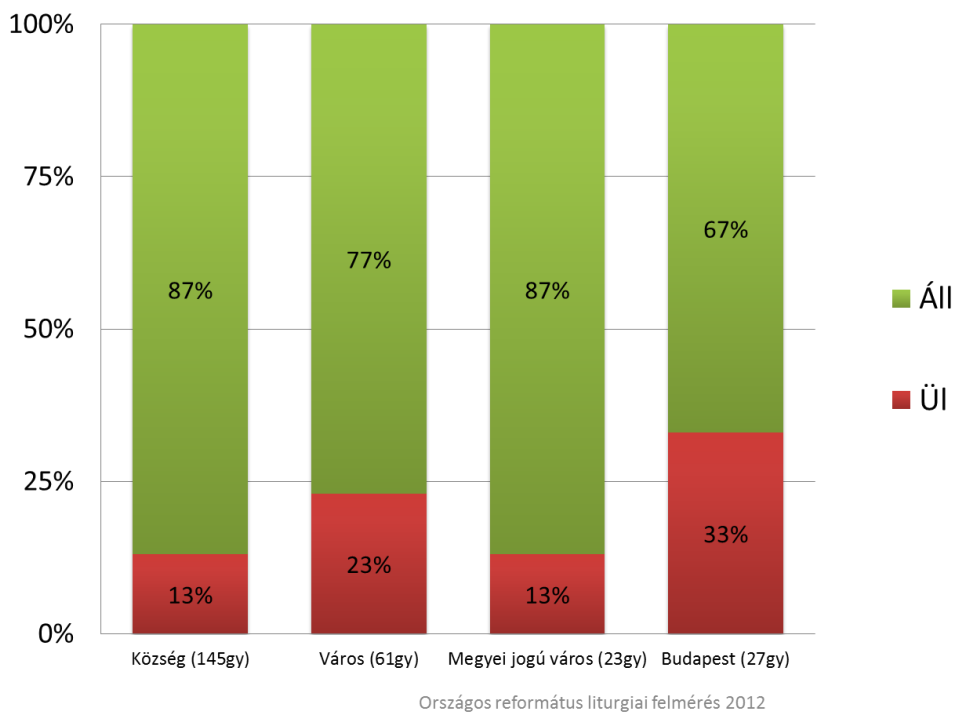

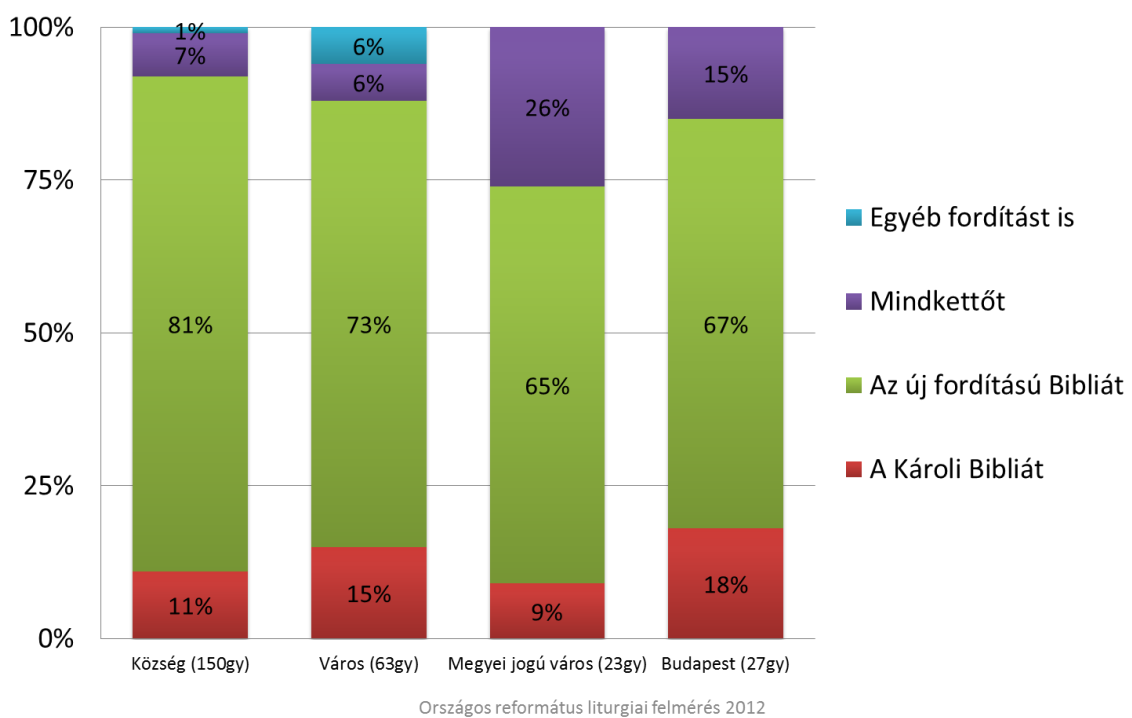
Az istentiszteleteknek nagyon biztos pontja, amint írtuk, az apostoli köszöntés. Egy másik fontos „verba solemnia”⁹⁷ az előfohász, amelynél gyakran használt formula: „A mi segítségünk az Úr nevében van...” Ez azonban nem szerepel ugyanolyan állandó jelleggel a liturgiában, mint az apostoli köszöntés. Településtípusonként nagyon eltérő százalékban mondják el a jelzett formában. Legtöbben 2-3 variációt használnak. Érdekes módon itt jelentősen eltér Budapest, ahol a legtöbb gyülekezetben mindig ugyanúgy hangzik el az előfohász, viszont sokkal többen ülnek alatta (33%). Jelentős számú lelkész gondolja úgy, hogy helyes, ha mindig más Igét mond itt. A megkérdezett gyülekezetek átlagosan 18%-ban ülnek ekkor.

⁹⁷ Verba solemnia – ünnepélyes Igék, mondatok, amelyek bevezetnek vagy lezárnak egy-egy liturgiai egységet.

26. Az előfohász közben a gyülekezet ül vagy áll?

30. Melyik bibliafordítást használják az istentiszteleten?

Arra a kérdésre, hogy melyik bibliafordítást használják, Budapesten és a kisvárosokban válaszolták a legtöbben, 15%-ban azt, hogy a Károli Bibliát használják (18% illetve 15%). Meglepő, hogy a legtöbben, 81 %-nyian a falvakban olvassák az istentiszteleteken a Magyar Bibliatársulat által kiadott újfordítású Bibliát az istentiszteleteken, míg Budapesten

67%-ban. Ez a megoszlás nyilván azzal is összefüggésben van, hogy a fiatal generáció már az újfordítású Biblián nőtt fel.

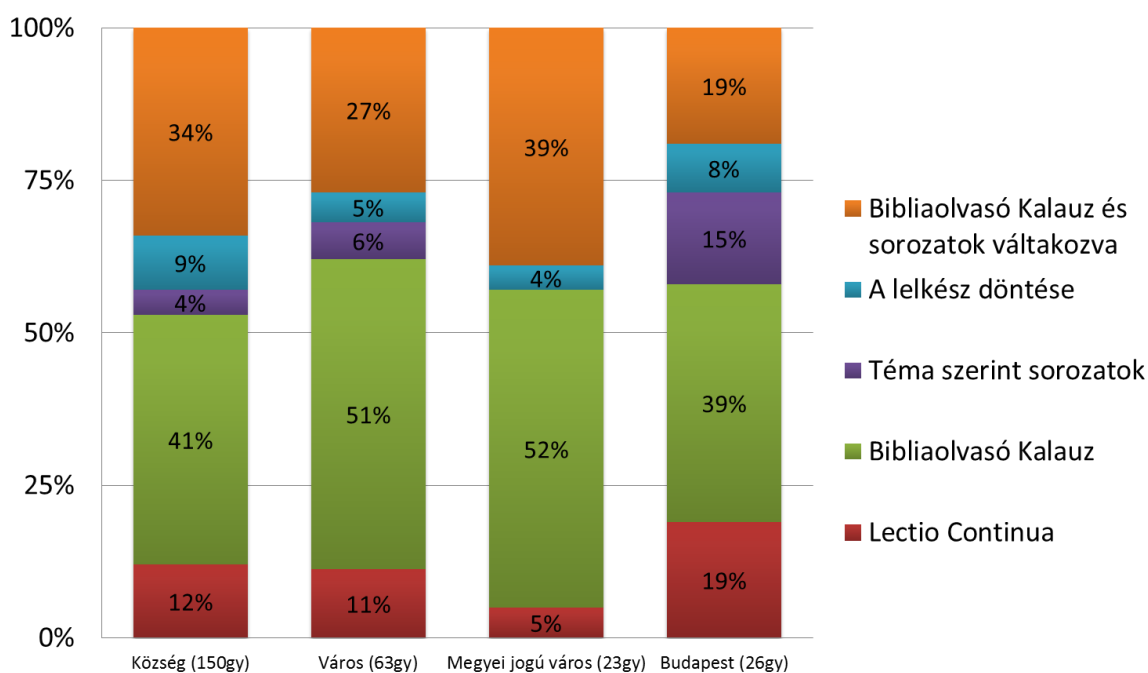
Azt a **bibliai szakaszt**, amelynek alapján az igehirdetés elhangzik leggyakrabban a Bibliaolvasó Kalauzból választják ki. E mögött többnyire gyakorlati elgondolások vannak. A gyülekezet azon tagjai, akik bibliaolvasó emberek, eszerint haladnak a Szentírás olvasásában, így ez a választás egyfajta kapocs a közösség tagjai között. Némely lelkész elmondta, hogy motiválni szeretné ezzel a gyülekezeti tagokat abban, hogy rendszeresen olvassák a Szentírást. A lelkészek nagyon kicsi hányada, legfeljebb 9%-a gondolja úgy, hogy vasárnapról vasárnapra szabad belátása szerint kell választania a textust. Megállapítható, hogy ez jelentős változás ahhoz képest, ami az idősebb nemzedék tagjaitól hallható. A szabad textusválasztás a puritán egyházi mozgalom hatására terjedt el a magyar reformátusság körében.⁹⁸ A 19. századra, többek között a racionalizmus hatására teljesen általánossá lett ez a szokás.⁹⁹ Ehhez képest egy kifejezetten új jelenség az, hogy a lelkészek szeretnének valamilyen vezérfonalhoz alkalmazkodni. Jobb híján az egyébként egyéni kegyességre szánt Bibliaolvasó Kalauz szerint teszik ezt. Karácsony Sándor kezdte el a bibliaolvasás három évre való szisztematikus beosztását 1939-ben. Ezt a beosztást a 1957-ben adta ki az akkori hivatalos, konventi kiadó. Azóta folyamatosan, de egyre több pontotn megváltoztatva az eredeti Karácsony Sándori elvet kiadja a Kálvin Kiadó.¹⁰⁰

⁹⁸ Dienes Dénes, 2011. A bibliaolvasás protestáns gyakorlatának példái a 17. században, <http://srta.tirek.hu/data/attachments/2011/01/18/bibliaolvas%C3%A1s.pdf> (Megtekintve 2013. november 22-én.)

⁹⁹ Czeglédly Sándor, 1959. 37.

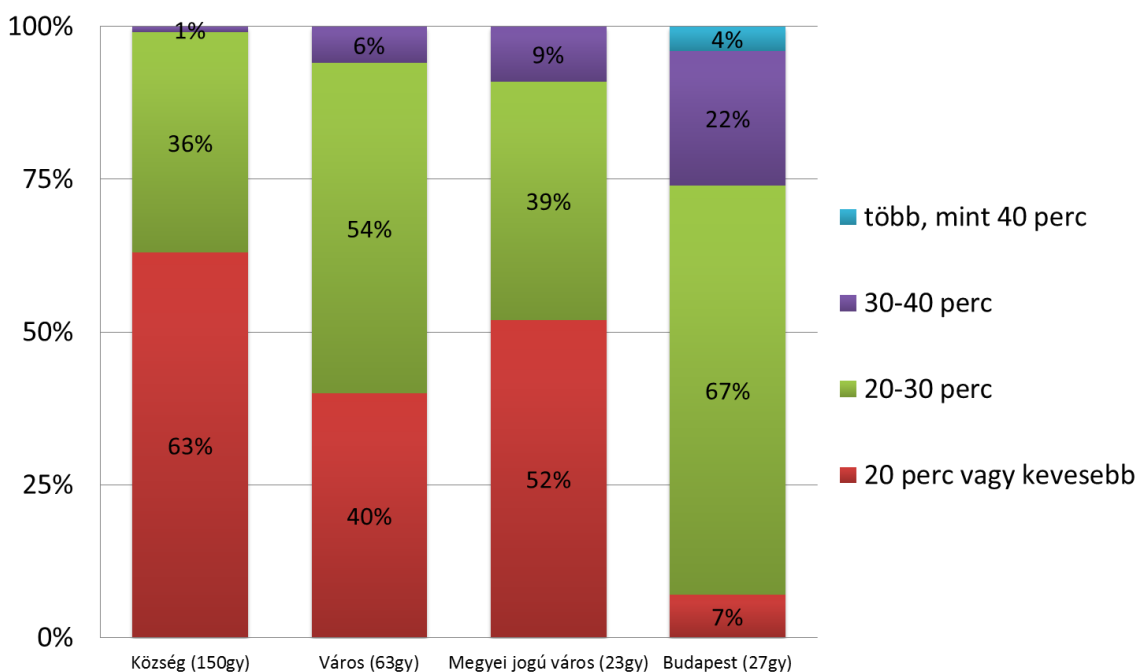
¹⁰⁰ Karácsony Sándor az úgynevezett Exodus kör számára állította össze először azt a beosztást. Mivel a kiadó korábbi főmunkatársa, Szabó Imre a kommunista hatalomátvétel után a konventi iroda sajtóosztályán dolgozott, az 1956-os forradalom körülményei között elérte, hogy 1957-ben kiadja ezt a Konventi Iroda Sajtóosztálya. Az 1958-as kiadásnak volt előszava. Ebben Bereczky Albert Karácsony Sándort és az Exodus kört méltatja, mert ott van ennek a bibliaolvasási rendnek az eredője. A mai napig Karácsony Sándor tanítványai és azoknak a tanítványai, a Csökmei Kör kiadja az Exodus kalauzt. (Ezt az adatot Deme Tamástól, és a Csökmei Kör tagjaitól, különösen Heltai Miklóstól tudom.) Ez a kiadvány soha nem készült liturgiai célokra. Az 1959-es kalauz előszavában meg is fogalmazódik: „Nem gépies szabályt állítunk magunk elé.”

35. Mi a textusválasztás alapja?

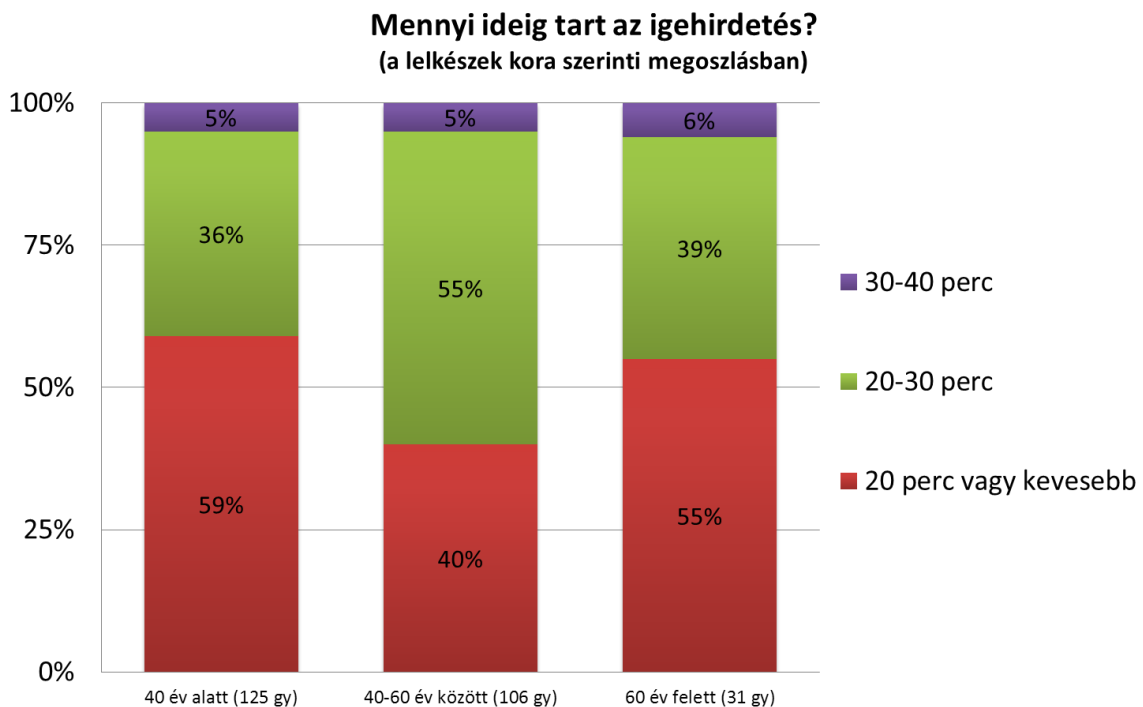
Országos református liturgiai felmérés 2012

36. Mennyi ideig tart az igehirdetés?

Országos református liturgiai felmérés 2012

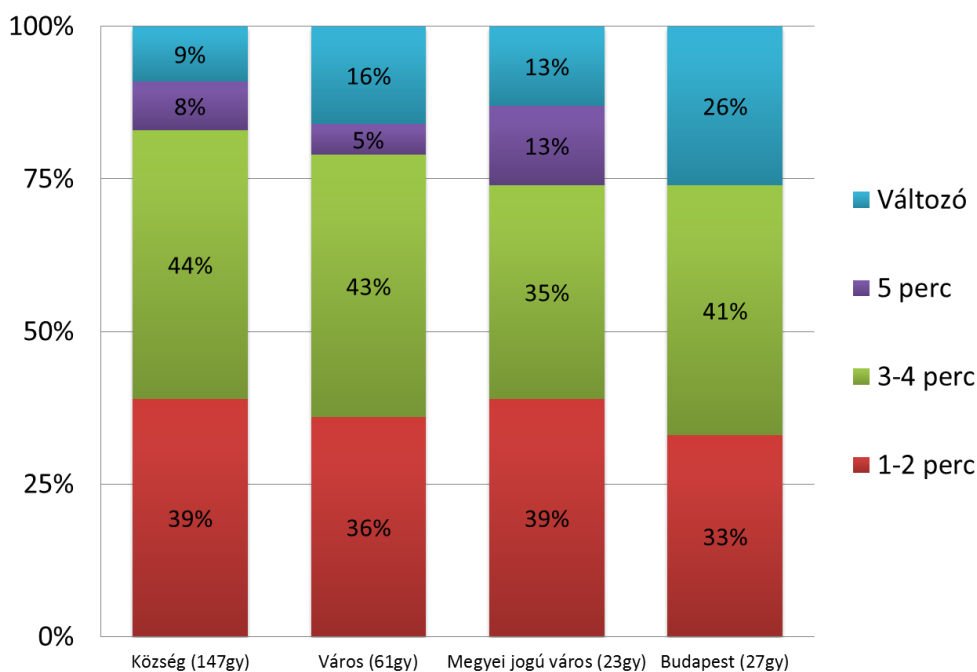
Az igehirdetés hosszúságát illetően érdemes a korosztály szerinti keresztábrát is megnézni. Az idősebbek hosszabban tartják az istentiszteleteket, mégis, még itt is igaz, hogy nem a korosztályhoz tartozás a legdöntőbb tényező abban, milyen hosszú az istentisztelet, hanem a település jellege. Budapesten a prédikációk 22%-a 30-40 percig tart, míg községekben ez az arány csak 1%. 20 perc vagy annál rövidebb viszont a falusi gyülekezetek 63%-ában az igehirdetés, míg Budapesten csak 7% ennek az aránya. A prédikációk Budapesten a leghosszabbak! Ennek nyilván egyik legkönnyebben meghatározható oka az, hogy a falusi gyülekezetek sok esetben társsegyszékházként működnek, és a lelkészeknek sietnie kell egy másik istentiszteletre. Sok szempontot lehetne itt felsorolni, amelyek alapján egy külön kutatás alapos választ adhatna erre a kérdésre. Egyik szempont lehet, hogy a budapesti egyháztagok esetében erősebb az intellektuális elvárás a lelkészekkel szemben. A „sztár-prédikátor-jelensége” is megváltoztatja a fővárosiak igényeit.

6.10. Imádság

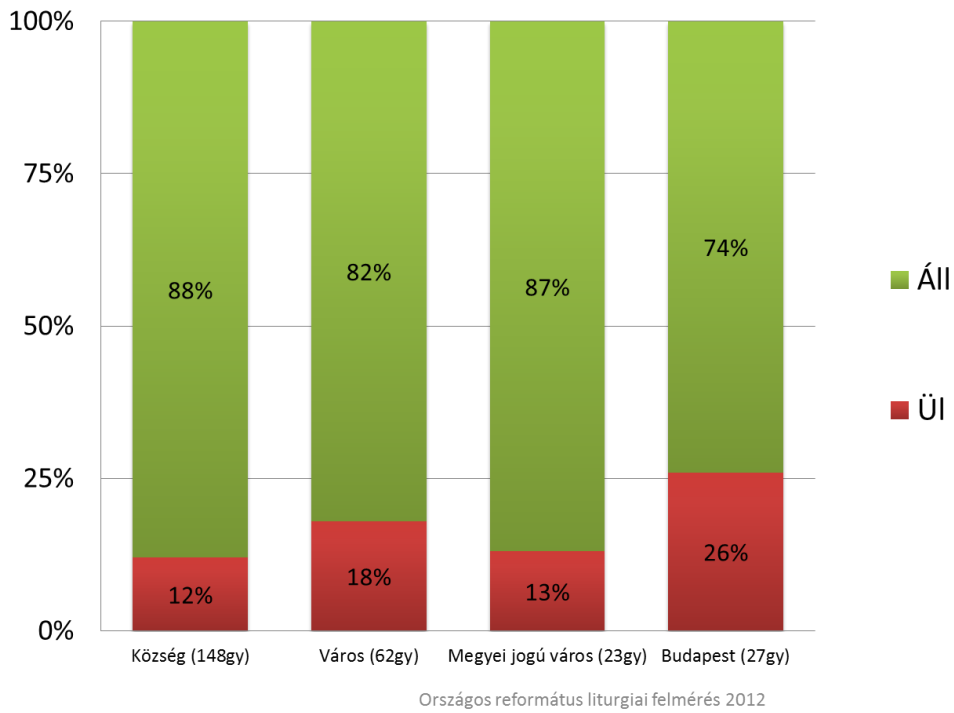
Az imádságok a lelkészek állítása szerint 1–5 perces terjedelemben hangoznak el. Itt is úgy tűnik, hogy a fővárosi lelkészek a hosszabb imádkozók. Az igehirdetés előtt többen állnak az ima alatt, mint utána, a könyörgő imádság alatt. Ebben a tekintetben sem igaz az, hogy minél urbánusabb a gyülekezet környezete, annál inkább elhanyagolják a tiszteletadás testi megnyilvánulásait, hanem az látható, hogy Budapest jelentősen eltér minden mástól. Úgy tűnik, hogy a felállás mint a tiszteletadás jele egyre inkább háttérbe szorul. Mégis, még azokban a gyülekezetek is, ahol egyébként leül a gyülekezet a bibliaolvasás alatt, sok helyen felállva imádkoznak. Az imádság, úgy tűnik, a legszakrálisabb érzületet váltja ki az emberekből, inkább, mint a Szentírás olvasása. Falusi gyülekezetekben a gyülekezetek 88%-a áll a prófétai imádság alatt, míg a lekción olvasásakor ez az arány csak 10%, illetve 33%-ban vagy állnak vagy ülnek a hosszúságától függ. 57%-ban ülnek. Budapesten 62%-ban ülnek a lekción felolvasása alatt, de a prófétai ima alatt csak 26%-ban.

32. Milyen hosszú a prófétai imádság?

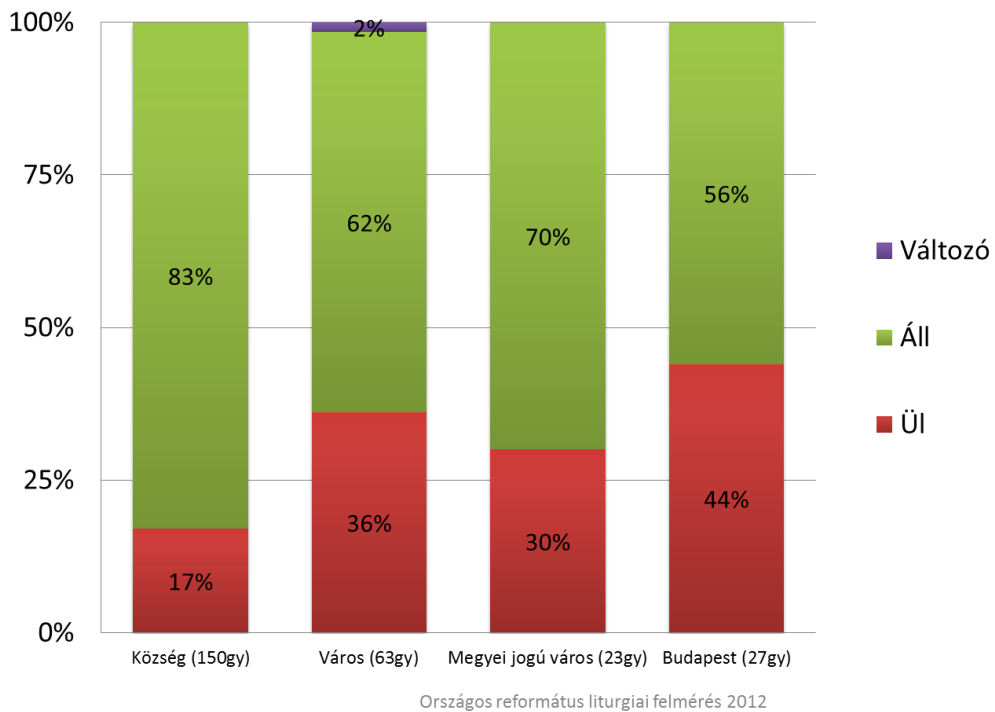

Országos református liturgiai felmérés 2012

31. A gyülekezet a prófétai imádság alatt ül vagy áll?

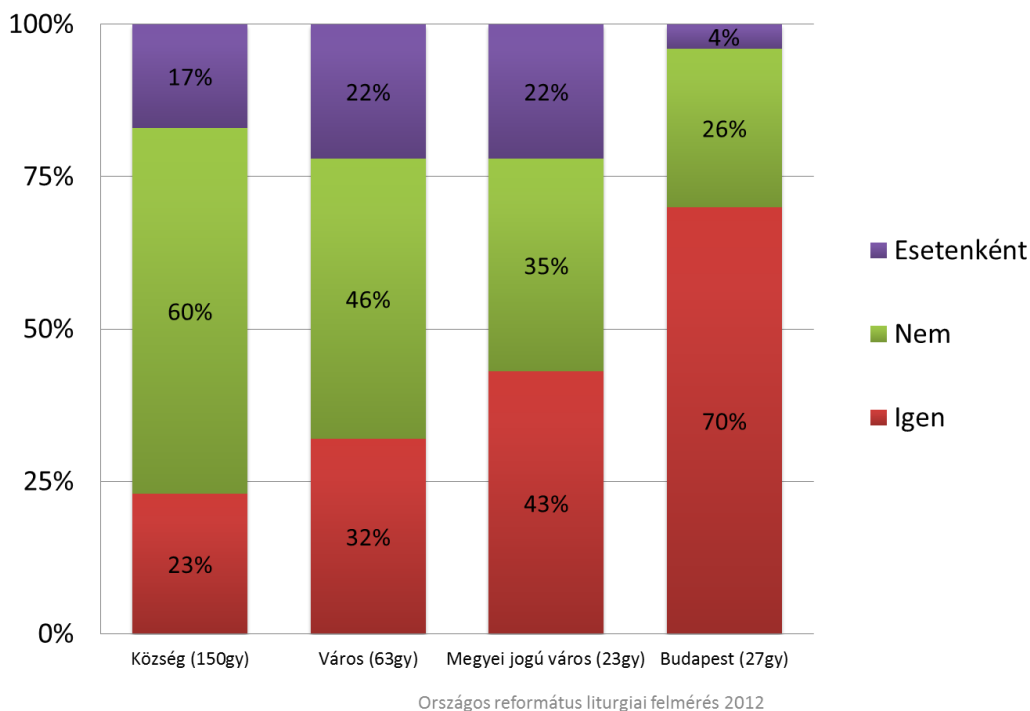

39. Az igehirdetés utáni imádság közben a gyülekezet ül vagy áll?

Az igehirdetés utáni imádság alatt a gyülekezetek nagy része szintén áll, bár kevesebben mutatják ki így tiszteletüket, mint a prófétai imádságnál, különösen Budapesten. Felméré-sünknek ez az eredménye azért is jelentős, mert az 1985-ös agenda az éneklésre felállítja a gyülekezetet¹⁰¹, míg az imára leülteti, de a gyülekezetek a gyakorlatban éppen fordítva gyakorolják. Minden bizonnyal külföldi hatásra ajánlották a rendtartás szerzői ezt a gyakorla-tot. Nyugat-Európában számos egyházban minden éneklés állva történik. Magyarországon azonban ez nem gyökeresedett meg.¹⁰²

40. Hagynak-e csendet egyéni imádságra?

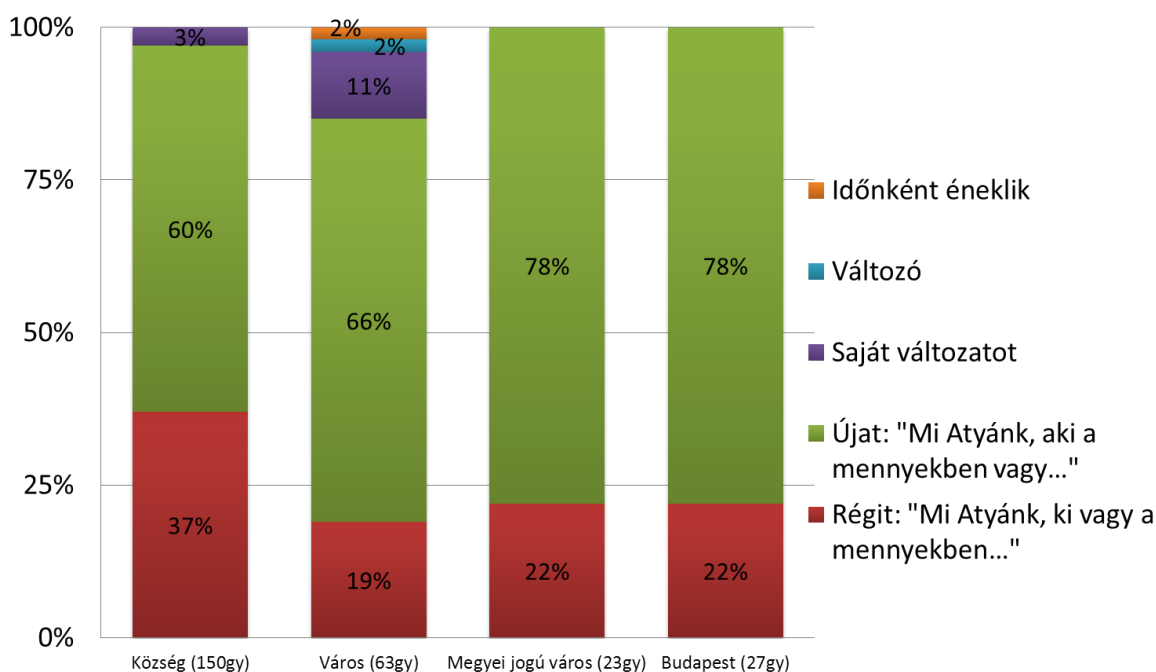
A gyülekezetek átlagosan majdnem felében nincs csend az ima után. Úgy tűnik, a városokban egyre nagyobb és nagyobb az aránya a csendre vágyóknak. Budapesten a gyülekezetek 70%-ában állandósult ez a liturgiai egység. A községekben csak 23%-ban van csend az imádság és a Miatyánk között. Városokban 32% ez az arány. Megyeszékhelyeken 43%.

¹⁰¹ Istentiszteleti rendtartás, 1985.113.

¹⁰² Példa erre: Liturgie de l'Église Réformée de France, 2010. Olivétan, Lyon.

A **Miatyánkot** az új fordítás szerint mondják a gyülekezetek 65%-ában átlagosan, míg 30%-ban a régit imádkozzák. Itt is megjelenik az a megdöbbentő jelenség, hogy saját változatokat mondanak a lelkészek a városokban 11%-ban, a falvakban 3%-ban. Meg kell jegyeznünk ennél a kérdésnél: nemcsak az igaz a tapasztalt jelenségre, hogy saját változatot mondanak sokan, hanem az is, hogy nem tudják, melyik ima szövege az, amit mondanak. Ösztönösen használják az általuk leginkább ismert formát. A gyülekezetek 8%-ában mondják el úrvacsora esetében kétszer a Miatyánkot. Érdekes változást jelez ez a nagyon alacsony arány. A régi liturgiákban teljesen természetesen szerepelt kétszer a Miatyánk, ma az emberek talán úgy gondolkodnak általában, hogy az ismétléssel értelmét veszíti a szöveg. A gyülekezetek 33%-ában csak az istentisztelet legvégén hangzik el az Úri ima úrvacsoraosztáskor. Kiugró adat, hogy a megyeszékhelyeken ez az arány 74%. A lelkészek életkora ugyan kissé ugyan befolyásolja a régi szövegek vagy régies szokások jelentősebb használatát, mégsem erős az életkor befolyásoló hatása.

41. Az Úri imádság melyik változatát mondják az istentiszteleten?

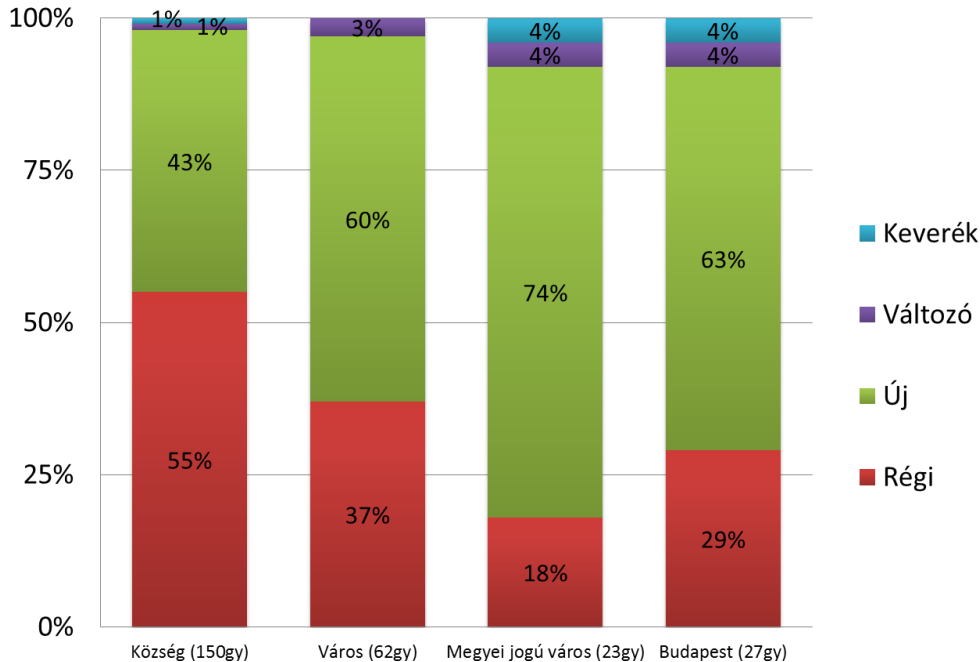

Országos református liturgiai felmérés 2012

A következő grafikon az **Apostoli Hitvallás** kapcsán teszi fel ugyanezt a kérdést. Jól látható az ábrán, hogy ott sokkal többen megmaradtak a régi szövegnél. Itt természetesen fontos lenne egyéb szempontokat is figyelembe vennie a későbbiekben majd egy alapos kutatásnak, megvizsgálva egy adott településen például a felekezeti arányokat is.

Lehetséges, hogy a reformátusok kisebbségi helyzetben inkább az ökumenikus formát használják, mint többségi helyzetben, de ezt nem tudjuk bizonyítani jelen felmérésünkkel.

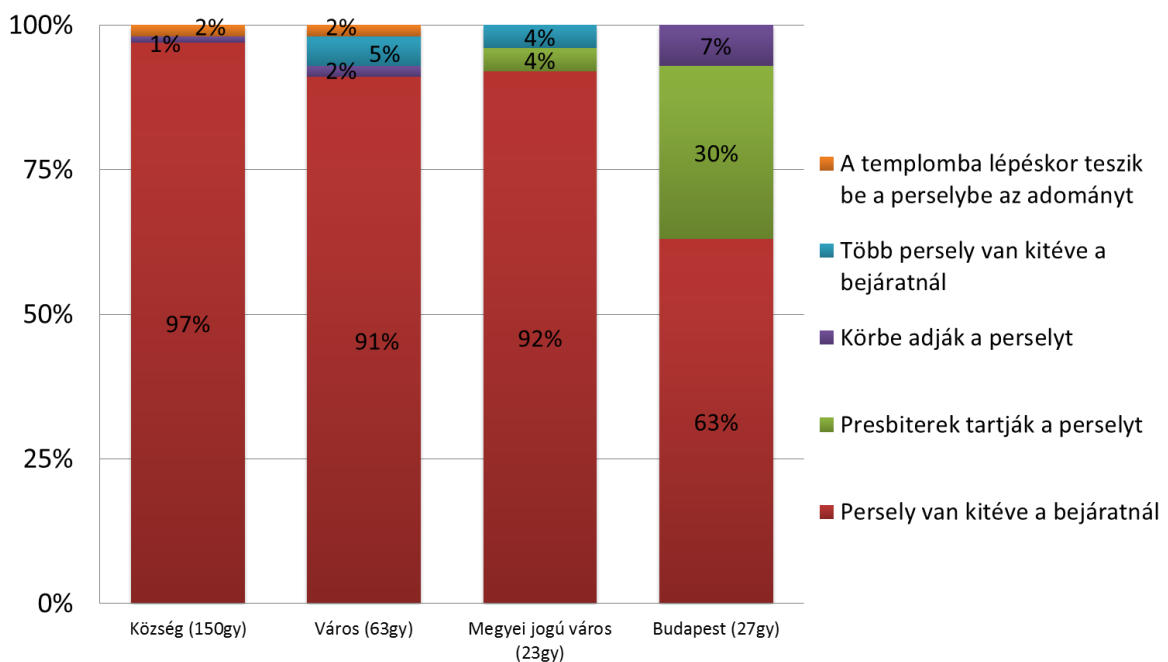
85. Az Apostoli Hitvallás mely változata hangzik el?

Országos református liturgiai felmérés 2012

6.11. Adakozás

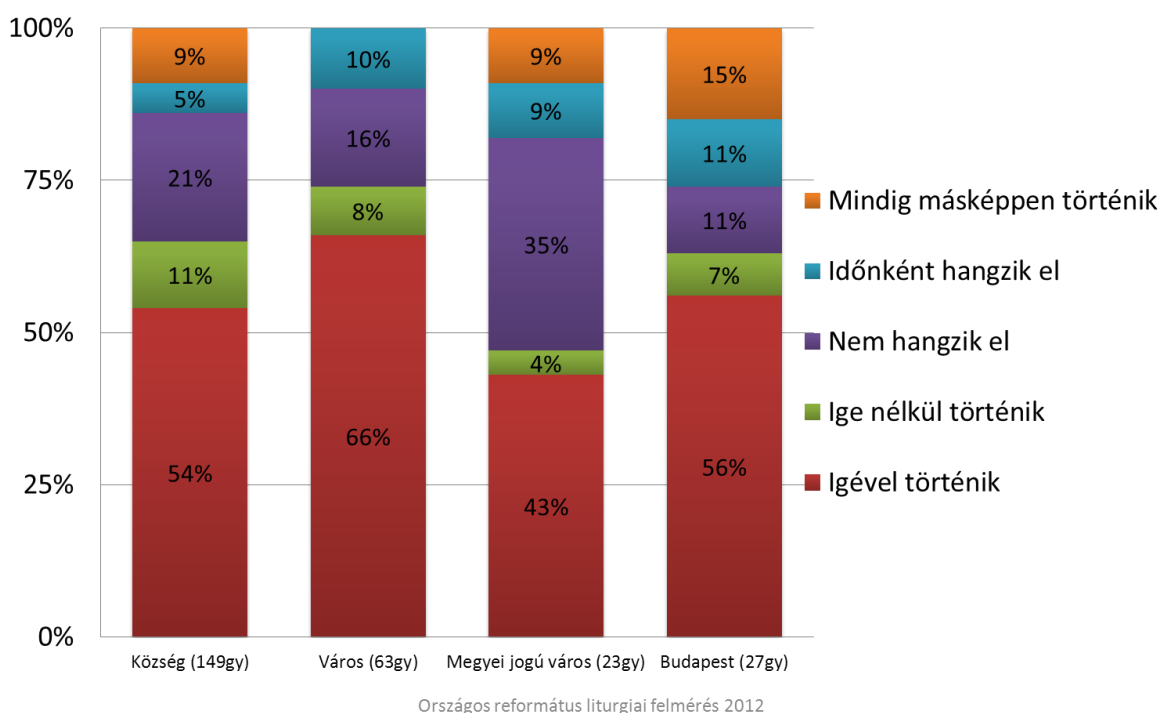
43. Hogyan történik az adakozás?

Országos református liturgiai felmérés 2012

42. Hogyan történik az adakozásra való felhívás?

A gyülekezetek többségében, 43%–66%-ig valamilyen Pál apostoli, szentírási rész idézésével történik az adakozásra való felhívás. Létezik azonban egy irányzat, amelyik nem tartja helyesnek az adakozás liturgikus megjelenését az istentisztelet keretében. Külön vizsgálatra érdemes az a kérdés, hogy mi az oka ennek a jelenségnek: talán az ébredési mozgalom, vagy más hatások? Az látható felmérésünkben, hogy ez az irányzat a kisvárosokban erős, 66%, de mindenütt jelentős ez az arány: a községekben 54%, a megyei jogú városokban 43%, Budapesten 56%.

A legtöbb templomban az adakozás kitett persellyel történik. Kizárólag a fővárosban erős az a szokás, amely szerint a presbiterek tartják a kijáratnál a perselyt. Itt a megkérdezett gyülekezetek 30%-ában van ez így, míg a megyei jogú városokban 4% ez az arány. Vidéki, városi szokás, 5% körüli mértékben talákoztunk vele, hogy külön céladományokra perselyeket helyeznek el. Csak a kistelepüléseken és kisvárosokban él az a szokás, hogy a templomba való belépéskor teszik be a hívek adományait, és nem kimenetelkor, mindkettő esetében 2%-os ez az arány községekben is és kisvárosokban is.

Kevés történelmi adatunk van arra nézve, hogyan is történt korábban a perselyezés. A Ráday Múzeumban őrzött legrégebbi persely Nagyvátról való, a 18. sz. utolsó

negyedéből.¹⁰³ Úgy tűnik, egészen a 19. századig többnyire úrvacsoraosztáskor volt csak adománygyűjtés. „Az egyházközség általános pénzügyi állapotát tekintve a perselypénz gazdasági potenciálja szinte elhanyagolható volt... a perselyes adakozásból segítették a szűkölködőket...”¹⁰⁴ Lackovits Emőke részletesen leírja azt a szokást, amely szerint az úrvacsora vételekor tettek adományokat a gyülekezet tagjai az úrasztalára. Ezt „gyónó garasnak”, „garas pénznek”, „gyónó pénznek” is nevezték. Felmérésünk során még ma is találkoztunk egy gyülekezettel, ahol gyakorolják ezt a szokást, nincs persely, az úrasztalára teszik az adományokat Csarnótán. Ez a sajátos stóla a katolikus offertorium maradványa lehetett.¹⁰⁵ Később tiltották ezt a szokást. Erre vonatkozik Kósa László megjegyzése: „A két világháború között Somogyban akadtak még református falvak, ahol a 18. századtól a felsőbbeségtől tilalmazott úrvacsorai stóla emlékeként a kenyér és a bor vétele között a hívek az úrasztalára pénzösszeget helyeztek a lelkész számára.”¹⁰⁶ Minden bizonnyal a természetbeni adományok egyre jobban háttérbe szorultak, és ezzel párhuzamosan megnőtt a perselyezés jelentősége.

A pénz kérdésének istentiszteleten való tematikus megjelenéséről szól a következő ábra, amely a hirdetésekkel kapcsolatos. Itt is látszik, hogy van egy 9%-tól 19%-ig terjedő határozott kisebbség, amelyik szerint ennek a témának nincs helye az istentiszteleten. A

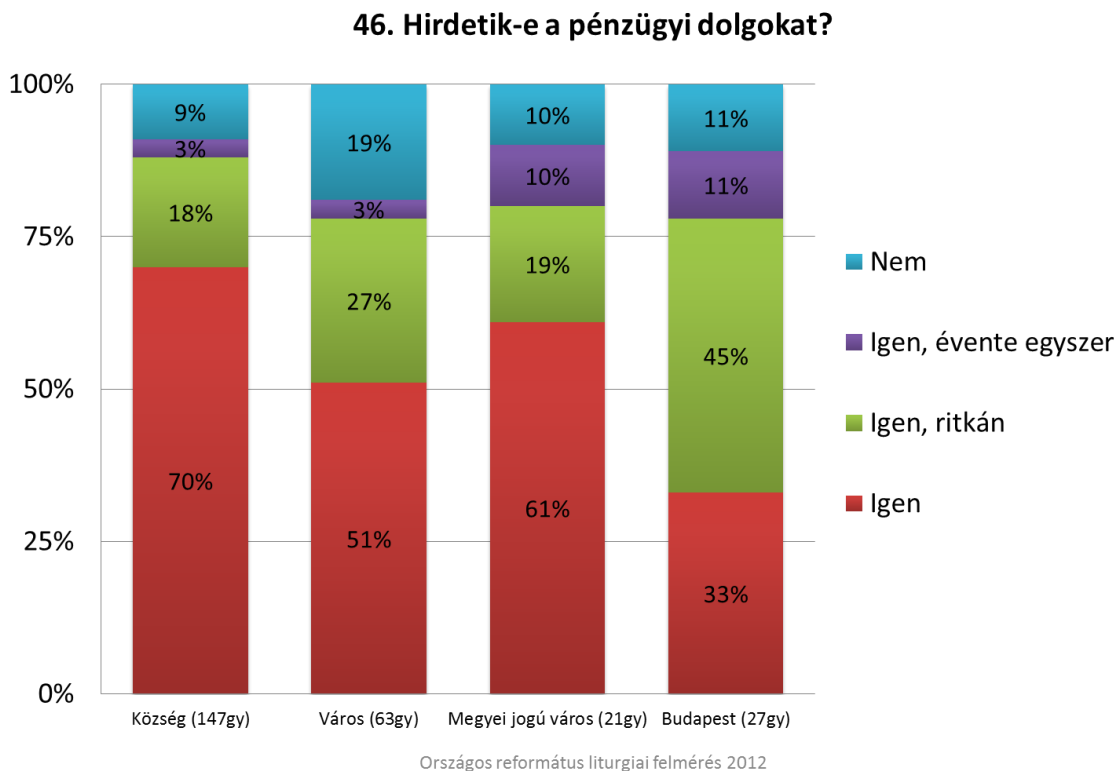
¹⁰³ Persely: Festett fenyőfa, ltsz: Ráday Múzeum 87.46.1., publikálva: Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén, 2009. Kiállítási katalógus, 210. Erdélyre vonatkozóan figyelemre méltók a következők: „A perselyben maradván az elébbeni visitációban hfr. 10, referáltatik, hogy a persely a templomban állván violáltatott és a pénz elvitetett, de ki lettlégyen a sacrilegus, ki nem nyomoztathatott Committál a szent visitacio, hogy a persely többé a templomban ne tartassék, hanem a publicatio után a pénz felszámoltatván, ad manus publicos deponaltassék sub fidele cura.” „Végeztetik, hogy a persely minden hold megújulása első vasárnapján kitétessék úgy szintén újesztendő, sátoros innep és más egyéb Úr vacsorája osztás innepin is, és az ecclesia szüksége publicaltassék. Ezt a pénzt mindenkor a domesticus curator a tiszteletes pap bizonyítása alatt vegye számba, jegyezze fel az ecclesia diariumába, melyet a pénzzel együtt tegyen be a pap házánál álló ecclesia ládjába, mely ládának kulcsa magánál áll” A Hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere, (szerk. Buzogány Dezső és Ósz Sándor Előd) 2005. Kolozsvári Református Teológiai Intézet Egyháztörténeti Tanszékének és az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárának kiadványsorozata II. 467. (Marosillye 1795) További ide vonatkozó idézetek: „Pap András uram akkori egyházi csináltatott egy perselyt a maga költségén.” A Történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyháztörténeti katasztere 2008–2009. I–IV. Koinónia Kiadó, Kolozsvár, I. 626. (Bonyha 1676.) „Nagy kedvetlenséggel hallja a Sent Visitatio, hogy az várallyai reformata ecclesiában az úrvacsora kiosztásának idején az úrasztalán gyűlt pénzről controversia támadott. Végeztetett azért, hogy a modo imposterum, mindenkor, tudnillik hatszor esztendőben, az egyházfiak a tiszteletes minister házában az pénzt megolvassván, írja fel, mennyi a pénz szám szerint, s az egyházfiak kezében lévő írással együtt. Mikor a census által kívántatik, ahhoz képest adgyon az ecclesia a tiszteletes miniszter kezében, hogy vigye Partialisban, amint az ecclesia jövedelme vagon.” A Történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyháztörténeti katasztere 2008–2009. I–IV. Koinónia Kiadó, Kolozsvár, II. 202 (Gógánváralja 1763). A Hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere, (szerk. Buzogány Dezső és Ósz Sándor Előd) 2005. Kolozsvári Református Teológiai Intézet Egyháztörténeti Tanszékének és az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárának kiadványsorozata II..626. (Ribice 1767/7.)

¹⁰⁴ Buzogány Dezső itt a marosvásárhelyi zsinat (1645) előírását idézi. Részletesen olvashatunk a perselyezés szokásáról: Buzogány Dezső, 2009. A kálvini etikára épített egyházközségi vagyongazdálkodás, in: Kálvin időszerűsége, szerk. Fazakas Sándor, Kálvin Kiadó, Budapest 316.

¹⁰⁵ S. Lackovits Emőke leírja, hogy Ácson még a 20. század végén sem engedték bevinni a perselyt a templomba. Kalotaszentkirályon az úrvacsorakor a megfelelő pad-egységekbe külön-külön elhelyezett perselyekbe tettek úrvacsora vételekre menet a lányok majd a fiúk stb. S. Lackovits Emőke, 2012.22.

¹⁰⁶ Magyar Néprajz, VII. kötet, 1990. Népszokás, néphit, népi vallásosság/ A vallásos élet szinterei, gyakorlata, 463.kk

hirdetéseknek ez állandó része a falvakban 70%-os, a városokban 51%-os és 61 %-os, Budapesten mindössze 33 %-os arányban.

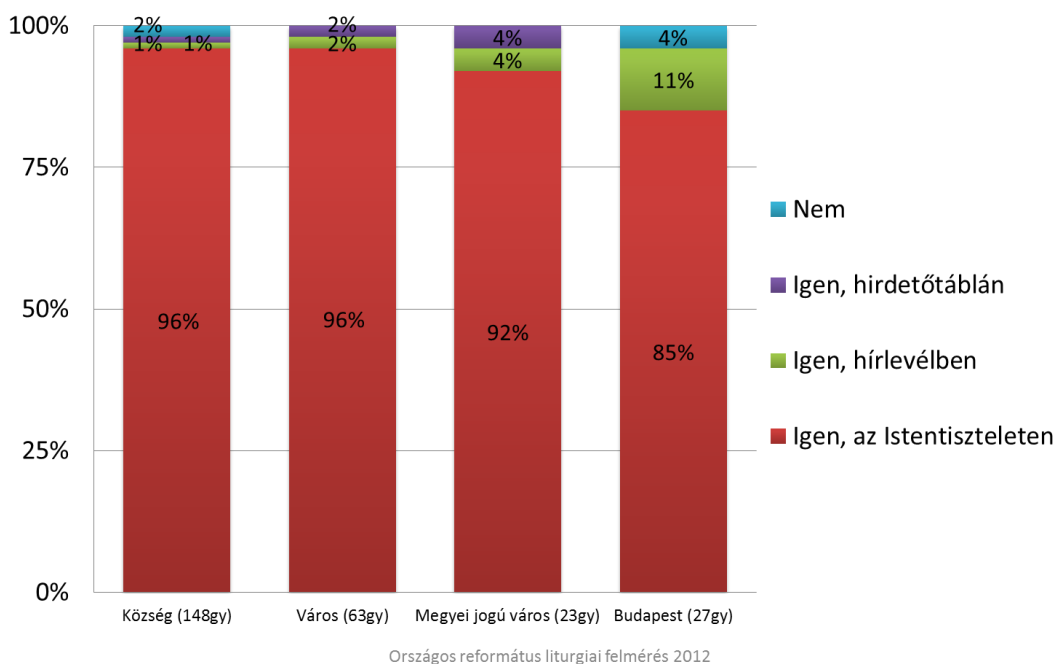

6.12. Hirdetések

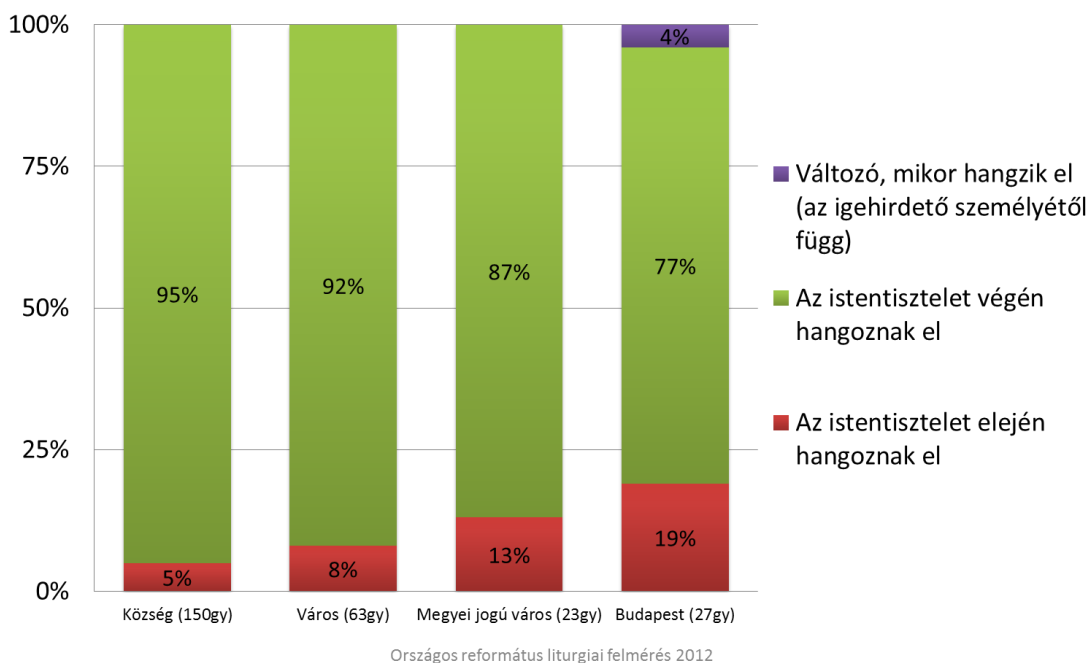
A gyülekezetek legalább 92%-ában vannak hirdetések. Ez általában élő szóval hangzik el az istentisztelet végén, a záró ének előtt. Újabb szokás az istentiszteletek menetében, hogy a hirdetésekre a liturgia elején kerül sor. Erre a jelenségre többféle magyarázatot találhatunk. Ezek az okok végtelenen ellentétes előjelűek lehetnek: az egyik, hogy az emberek figyelmének jobb megragadása érdekében kerüljön az elejére, ebben az esetben a lelkészek fontosnak tartják ezt a részt, ezért teszik a fő helyre. A másik ok lehet, hogy azért kerüljön az elejére, mert a végén az hangozzon el, ami a legfontosabb: az Ige és nem a tennivalók. Tehát ugyanannak a jelenségnek két teljesen ellentétes magyarázata van. Ez a változás 19%-ban érinti a budapesti gyülekezeteket, 13%-ban a megyei jogú városokat, 8%-ban a városokat, és 5%-ban a községeket. A városokban van eleve több hirdetnivaló, ezért itt válik inkább kérdésessé azoknak az elhelyezése és értelme. Érdekes eredményt mutat ki kutatásunk a tekintetben, hogy a legnagyobb és legkisebb gyülekezetek azok, amelyekben nincsenek alternatív hirdetési eszközök. Még egy új formáról is szólnunk kell, ez a hirdetőtábla és az újságok megjelenése. Hirdetőtábláról csak a városokban és a megyei jogú városokban hallottunk, 2, illetve 4%-ban. Viszont a hírlevél minden településtípusban

megtalálható a település méretével növekedő irányban és arányban. Ezeknek az új formáknak az alkalmazásánál már láthatunk generációs különbséget: a 60 év fölötti lelkészeknél csak a szószékről történő szóbeli hirdetések találhatók meg, míg a fiataloknál gyakoribbak az új formák. Számos gyülekezetben számítógépes levélben küldik tovább a hirdetéseket vagy a honlapra teszik fel.

45. Hirdetik-e a gyülekezeti alkalmakat?

44. Mikor hangoznak el a hirdetések?

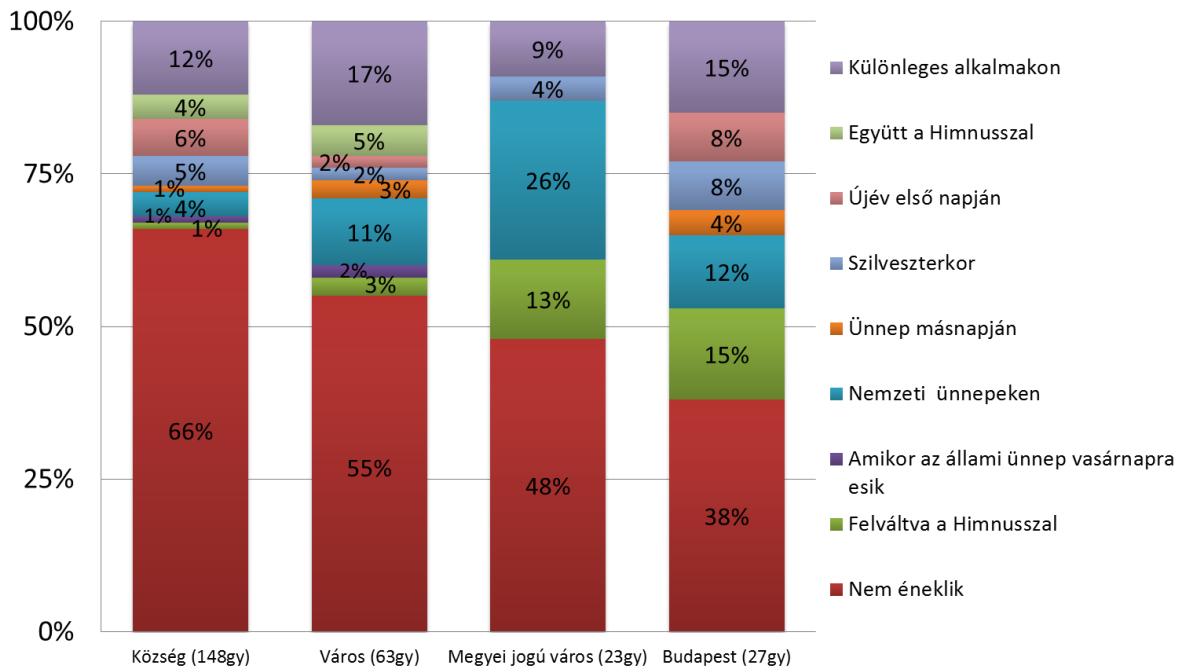
6.13. Himnuszéneklés

A Himnusz rendszeres éneklése a templomban városi jelenség. Sőt, kifejezetten Budapesten magas, 41 % azoknak az aránya, akik minden vasárnap eléneklik a nemzeti imádságot. Tudjuk, hogy ez egyfajta hagyományos megkülönböztetés is volt a reformátusok és a katolikusok között, mivel ott tiltva volt a Himnusz éneklése. Mind nemzeti, mind vallási szempontból identitás erősítő része ez az istentiszteletnek.¹⁰⁷ Sok esetben a lelkészek szerették volna megszüntetni ezt a szokást, azonban a gyülekezet tagjai számára olyan fontos volt a himnuszéneklés, hogy megmaradt a lelkész ellenében is (pl. Budapest-Pasarét, Szilágyi Dezső tér). A községekben elsősorban többségben csak ünnepeken hangzik el a nemzeti imádság. Szintén egy meglehetősen új jelenség a legkülönbözőbb himnuszok éneklése. A rendszerváltozás után alakult ez ki, különösen urbánus környezetben. A községekben például a Szózatot 66%-ban nem éneklik, míg Budapesten ez az arány csak 38%. Itt viszont 15%-ban váltogatva éneklik a két nemzeti éneket függetlenül attól, hogy az egyik egy imádság, a másik nem az. Sőt, 22%-ra emelkedik ez a váltogatás az 55. ábrán, mert más egyéb himnuszokkal is váltogatják még a nemzeti imádságot. Budapesten és a megyei jogú városokban 4-4%-ban válaszolták azt kérdésünkre, hogy a Székelyhimmusszal együtt éneklik minden esetben a nemzeti Himnuszot. Következik ez a 80-as évektől városokba települt erdélyi református egyháztagok megemelkedett számából is, meg a történelmi identitásvesztés sajátos orvoslásából is.

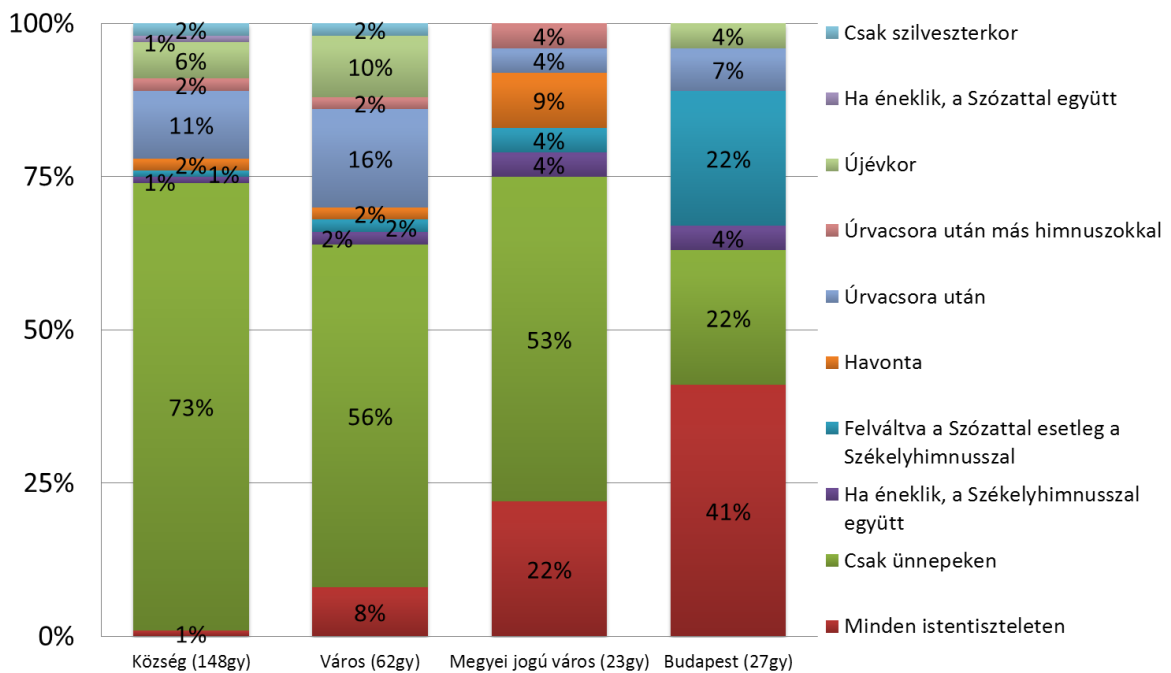
¹⁰⁷Vö.: Példaként Tüdös István nyílt levele utal erre, melyet Benedek Elekhez, aki pártfogásába vette azt a református lelkészt, akinek a lánya római katolikushoz ment hozzá, és reverzálist adott. A Sárospataki Lapok főszerkesztője említi elrettentésképpen: hát azt akarja, hogy ne szabadjon Himnuszot énekelni a templomban? Sárospataki Lapok, 1903. 02.23. XXI. évf. 1105. sz.

56. Mikor éneklük a Szózatot?

Országos református liturgiai felmérés 2012

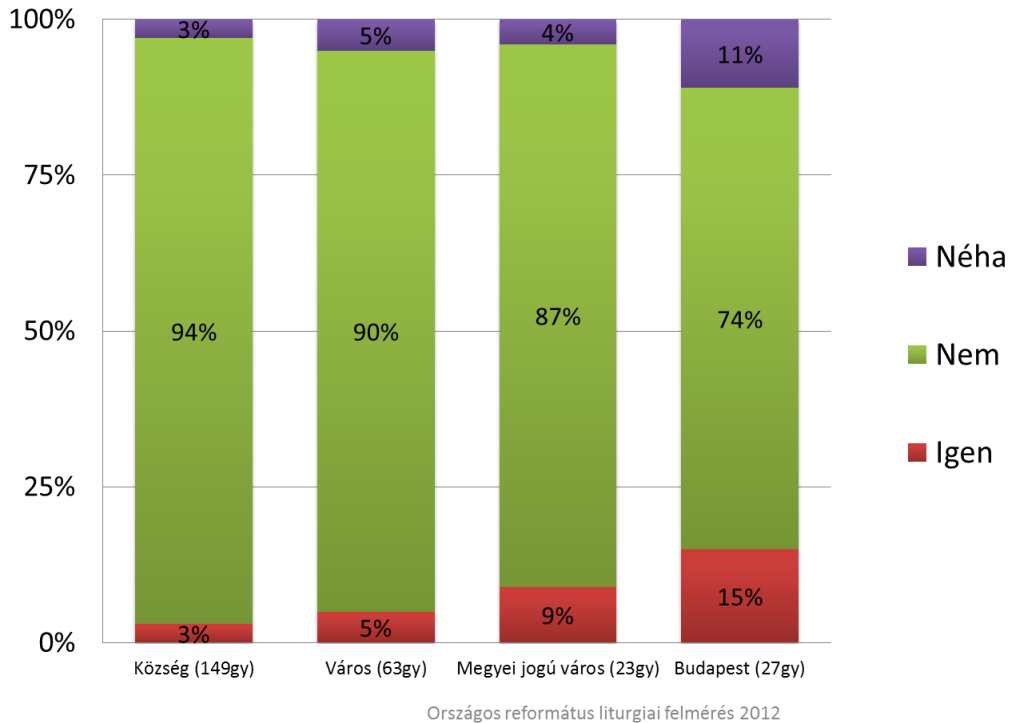
55. Mikor éneklük a Himnuszot?

Országos református liturgiai felmérés 2012

6.14. Az istentisztelet vége

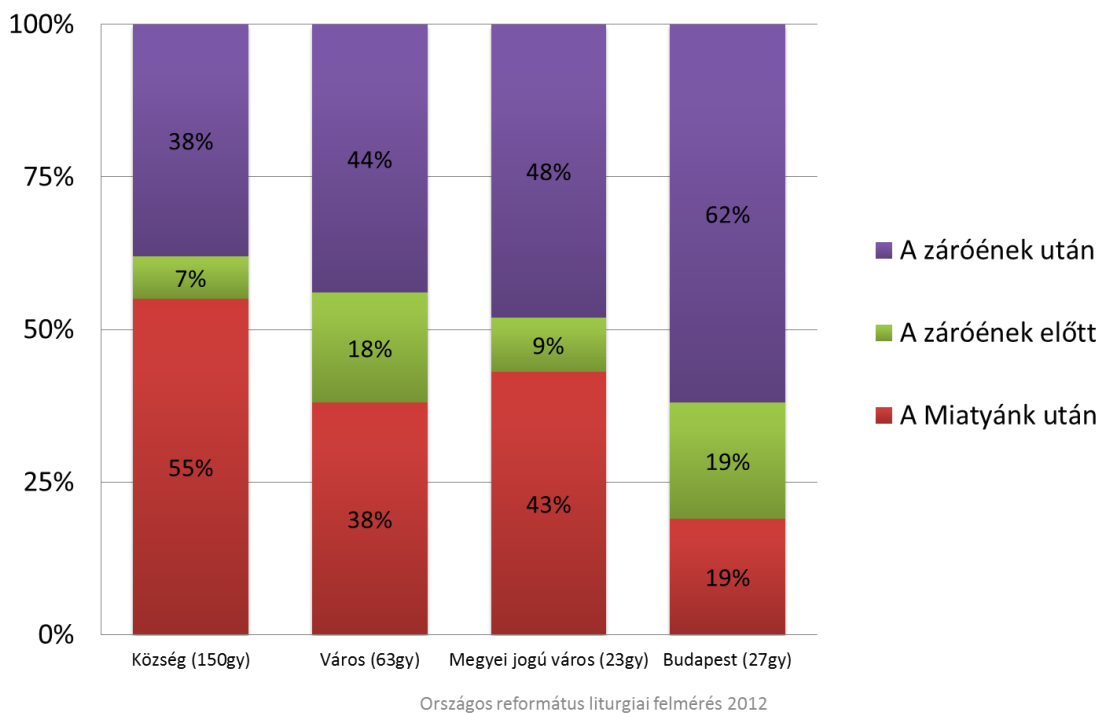
49. Az istentisztelet végén felolvassák újra a textust?

Különösen Budapesten alakult ki az a szokás, hogy „verba solemnia”-ként felolvassák a prédikáció alapigéjét még egyszer az áldás előtt, az istentisztelet végén. A fővárosban 26% az aránya azoknak, akik néha vagy mindig gyakorolják ezt, a megyei jogú városokban 13%, a kisvárosokban 10%, a községekben 6%.

Az áldás helye az 1927-es, Ravasz-féle liturgiában a hirdetések előtt volt. Itt az utolsó ének valóban kivonuló ének volt, szerették volna a hirdetések profán világát teljesen elválasztani az istentisztelettől. Az 1985-ös agenda logikája, hogy az áldás legyen az istentisztelet utolsó eleme, amikor a gyülekezet valóban az áldással távozik. Mindkét felfogásnak van erőssége és gyenge oldala. A jelenlegi gyakorlatban a gyülekezetek átlagosan felében a hirdetések előtt, felében az istentisztelet végén van az áldás. Itt kiemelkedik a budapesti arány, ahol 62%-ban a legvégén mondják el az áldást, 19%-ban pedig a Miatyánk után. Ugyanez majdnem fordítva van a községekben, ahol 38%-ban hangzik el ez az istentisztelet végén és 55%-ban a Miatyánk után.

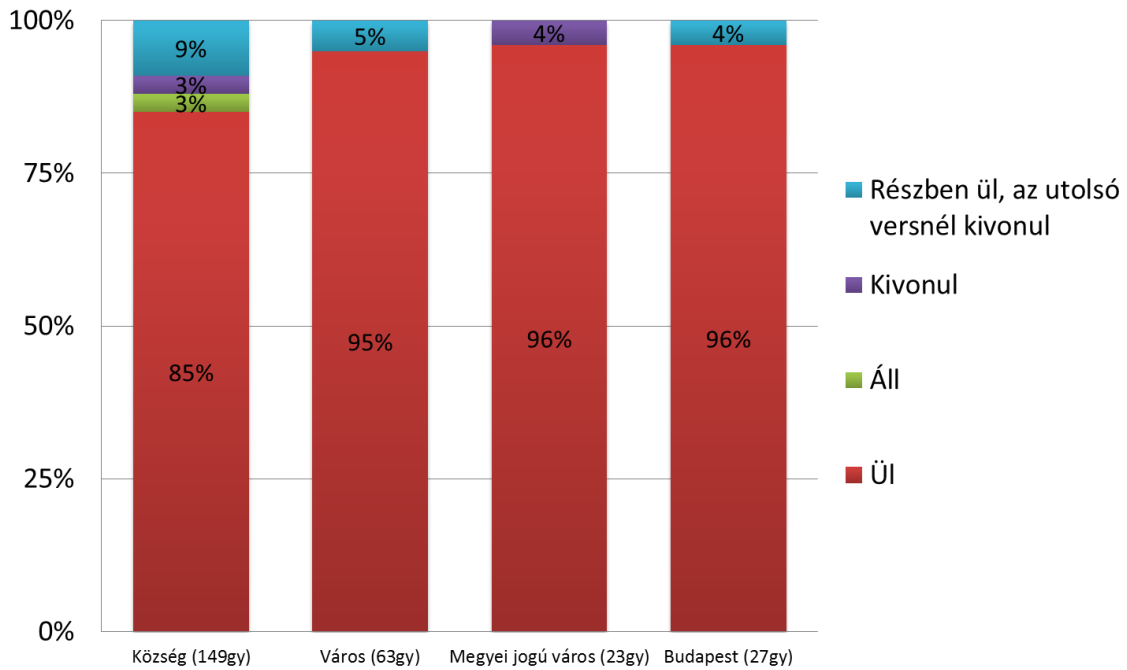
53. Mikor hangzik el az áldás?

Több gyülekezetben a záró ének alatt vonul ki a gyülekezet ülésrend szerint. Ez egy régi szokás, amely változtatásokkal ugyan, de él még: a községekben 15%-ban, 5%-ban a városokban és 4%-ban a megyei jogú városokban. Budapest kivételével a gyülekezetek ötödében a hívek, vagy legalábbis egy részük a lelkész előtt megy ki a templomból; Budapesten ezek aránya csak 7%. A kivonulással kapcsolatos szokásoknak sok változata él még. Néhány gyülekezetben, inkább vidéken, a záró éneket vagy annak egy részét nem ülve éneklük végig. Több helyen az első énekverset éneklük csak ülve. Van, ahol az egész záró ének alatt történik a kivonulás.

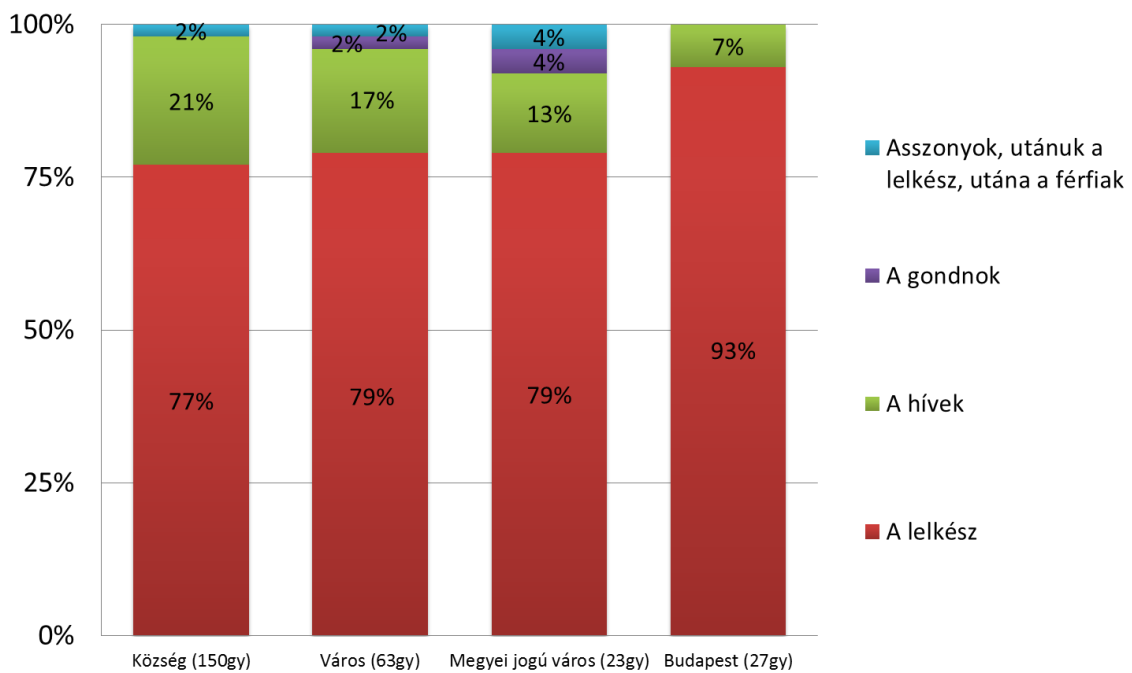

51. Mit csinál a gyülekezet a záróének alatt?

Országos református liturgiai felmérés 2012

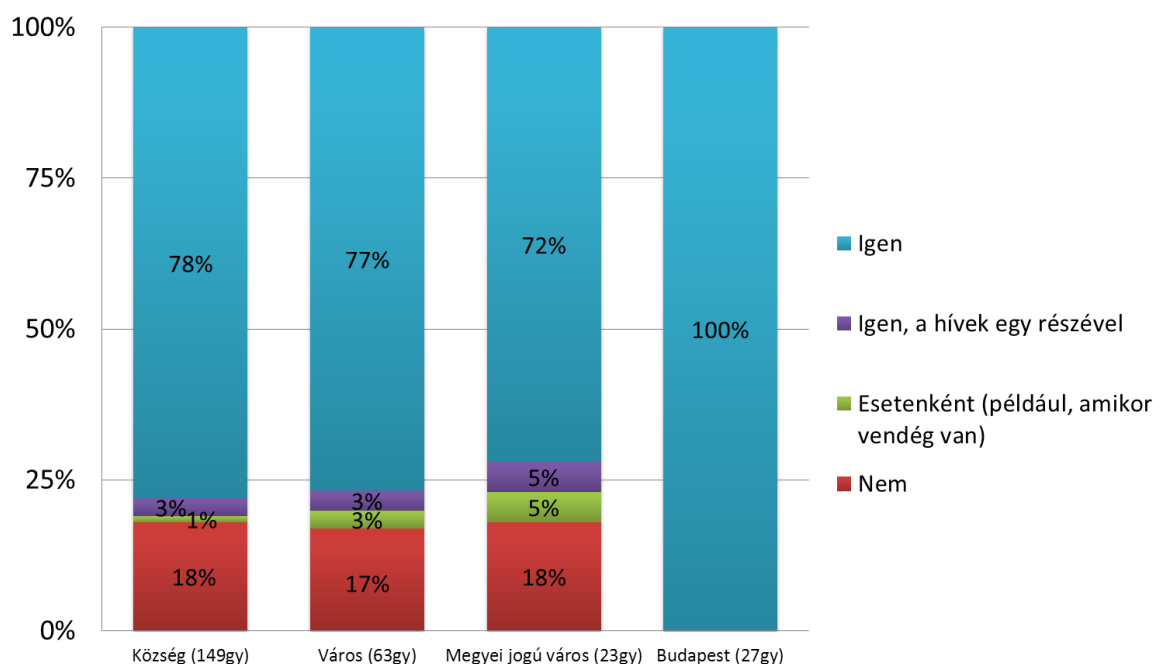
57. Ki megy ki először a templomból?

Országos református liturgiai felmérés 2012

A templomból való kivonulás rendjében is megmutatkozik egyfajta – hagyományos vagy nem hagyományos – társadalmi „hierarchia”. Budapesten, megítélésünk szerint, a lelkész személyiségének, szerepének a fontosságát mutatja az is, hogy az ő kivonulása az istentisztelet vége is egyben. Itt csak két helyen találoztunk azzal a szokással, hogy a hívek mennek ki először. A községekben viszont 21%-ban a gyülekezet hagyja el először a templomot. A kivonulás mára legelterjedtebb formájával az is összefüggésben van, hogy a lelkész a legtöbb templomban kezét fog a hívekkel az istentisztelet végén. Budapesten ez szinte teljesen általánossá vált. Érdekes módon az egyéb településtípusokon egységesen 17-18%-ban megmaradt a régi szokás: A lelkész utoljára megy ki a templomból, és nem köszönti egyesével a híveket. Néhány százalékban azt válaszolták a lelkészek, hogy a hívek egy részével fognak kezét, nyilván a több kijáratú templomokra kell itt gondolni. Olyan hely is akad, ahol a gondnok áll az egyik kijáratnál és a lelkész a másikhoz, így búcsúznak a gyülekezettől az istentisztelet végén.

58. A kijáratnál kezét fog-e a lelkész a hívekkel?

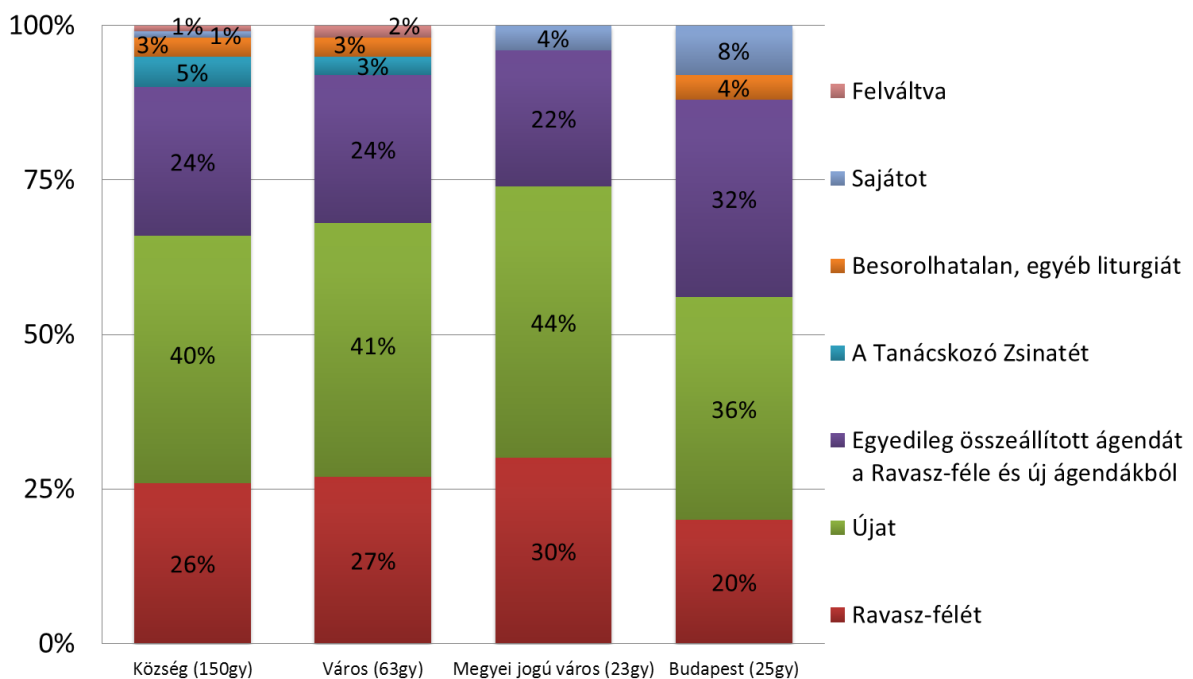

Országos református liturgiai felmérés 2012

6.15. *Ágenda*

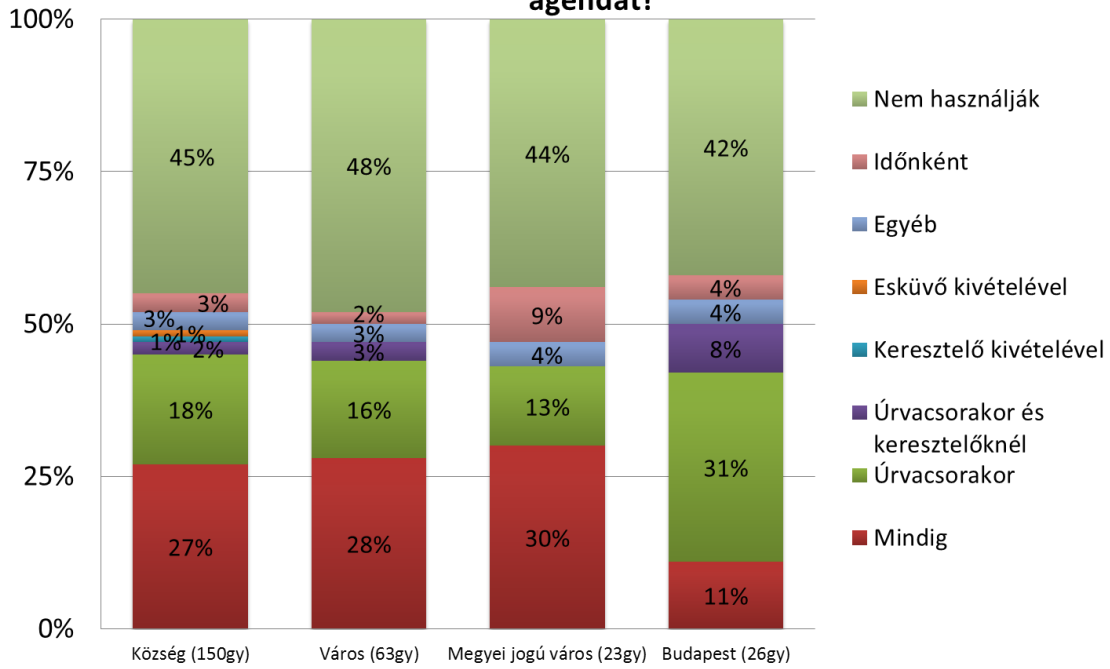
Amint említettük, nagy nehézséget okozott annak pontos feltérképezése, hogy melyik ágendát használják a lelkészek. Az alábbi ábrák emiatt inkább tájékoztató jellegűek. Amit biztosan láthatunk belőlük, hogy jelentős elbizonytalanodás érzékelhető az ágendák használatát illetően. Az 1998-ban a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata által kiadott ágendát elszórtan, de többen használják. Két megközelítőleg biztos adatot mondhatunk: körülbelül egységesen 40%-ban állították azt a lelkészek, hogy általában az új ágendát használják, és 40%-ban, hogy legalább az úrvacsorakor a Ravasz-féle ágendát használják. Az idősebbek nagyobb százalékban használják a Ravasz-féle ágendát teljesen általánosan, de a 40–60 év közötti korosztály is hasonló arányban használja legalább részlegesen (elsősorban az úrvacsoránál). Feltűnő a vagy az egyik, vagy a másik ágendáskönyvet általánosan használók, tehát bizonyos liturgiai fegyelmet tartók alacsony budapesti aránya (56%) a többi településtípushoz képest, ahol mindenütt legalább kétharmad részre igaz ez. Szembeötlő az az ellentmondás, hogy a 64. ábra szerint Budapesten csak 36%-ban használják az új ágendát, míg a 62. ábra szerint 44%-ban. Ez is mutatja, hogy e tekintetben nem kaphatunk teljesen tiszta képet.

64. Általában melyik ágendát használják?

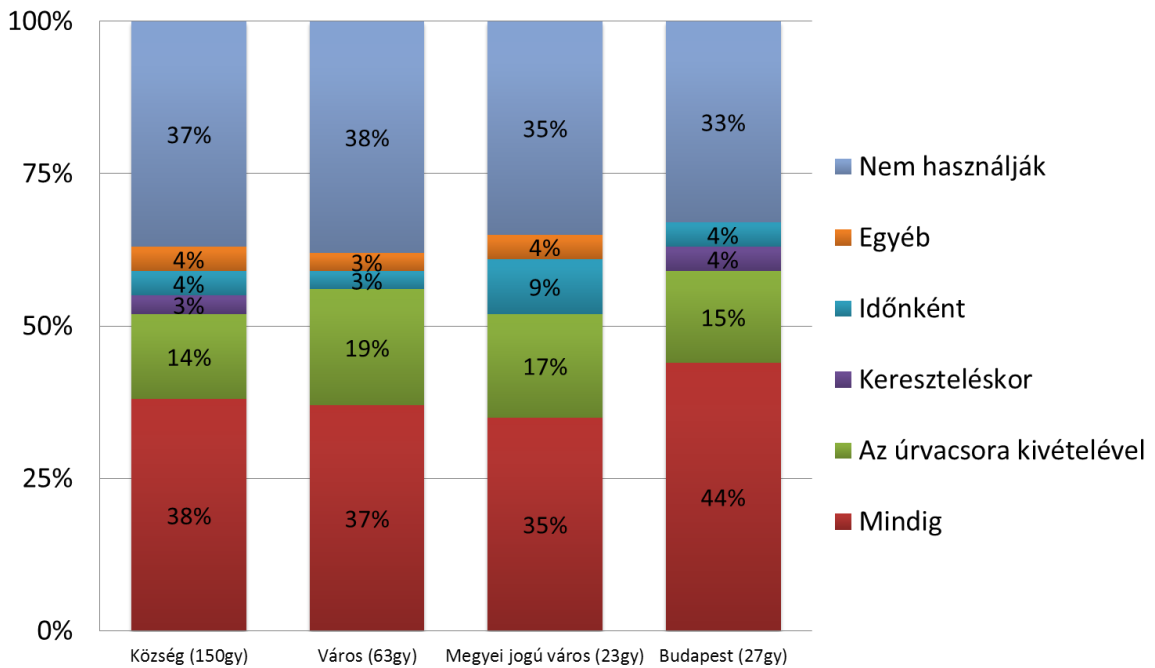
Országos református liturgiai felmérés 2012

61. Mikor használják a régi, 1931-ben bevezetett (Ravasz-féle) ágendát?

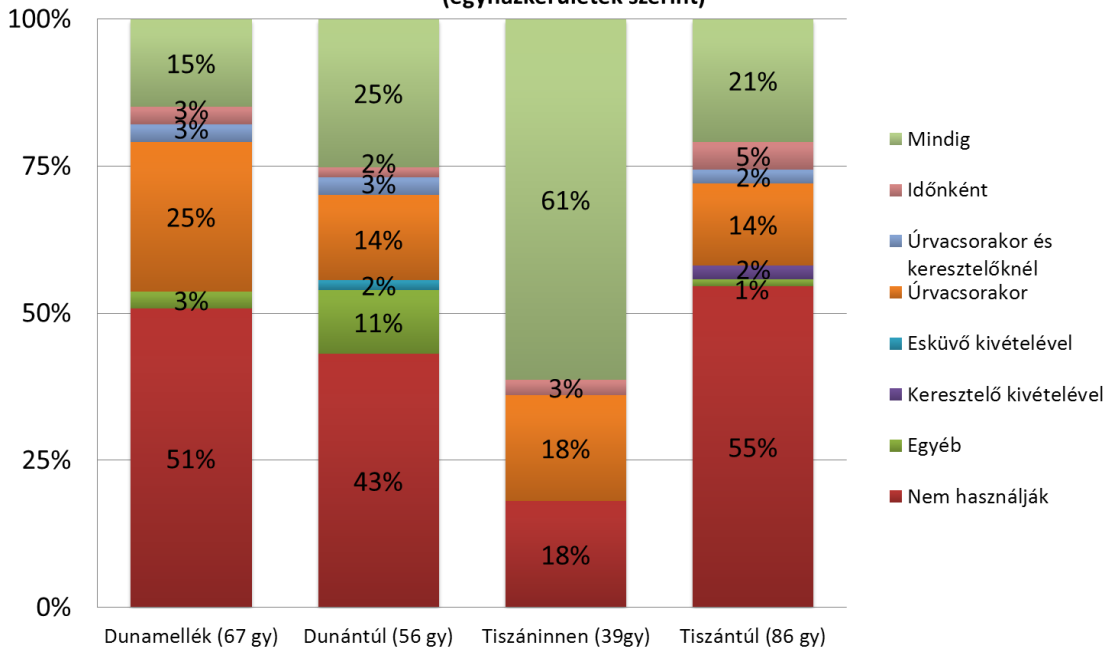
Országos református liturgiai felmérés 2012

62. Milyen alkalmakon használják az 1985-ös, új ágendát?

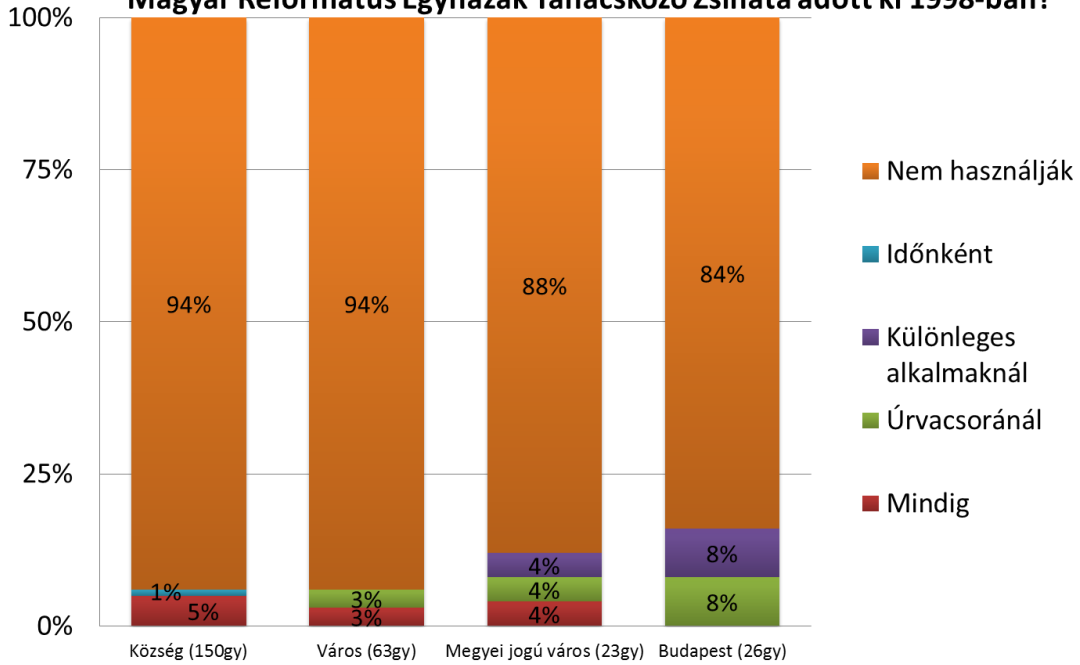
Országos református liturgiai felmérés 2012

60. Mikor használják a régi (Ravasz-féle) Ágendát?
(egyházkerületek szerint)

Országos református liturgiai felmérés 2012

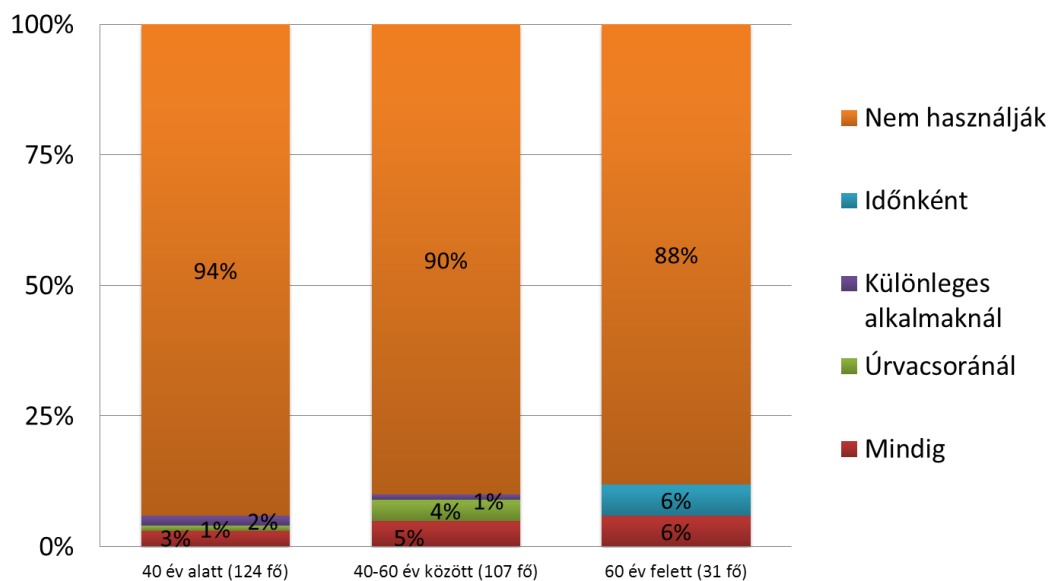
63. Mikor használják az Egyetemes Zsinati liturgiát, amelyet a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata adott ki 1998-ban?

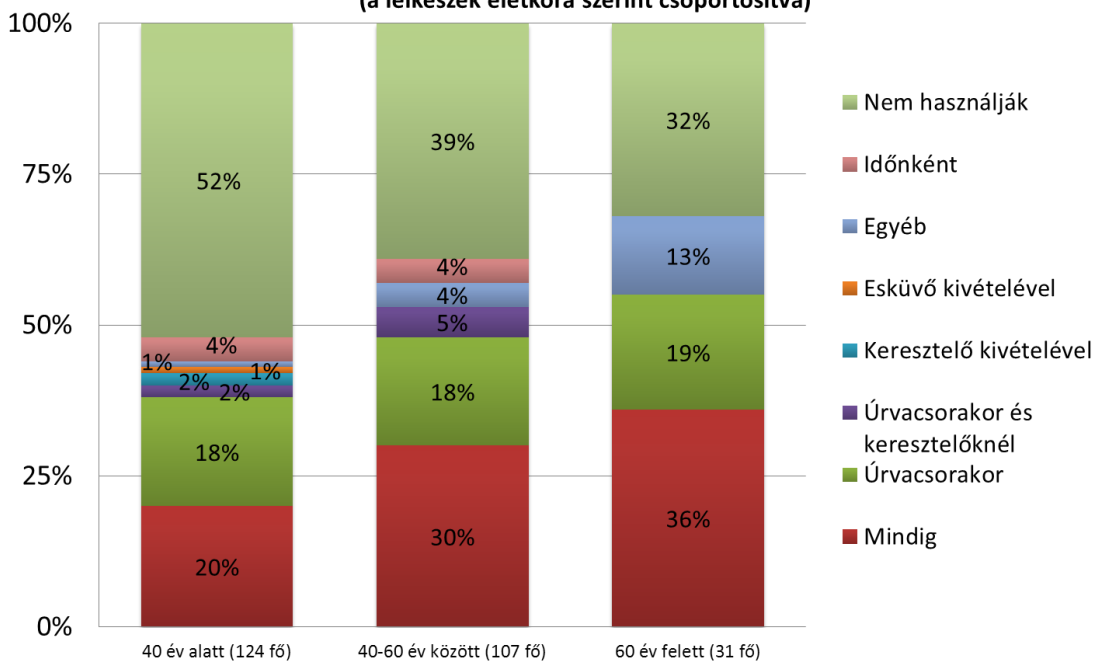
Országos református liturgiai felmérés 2012

Rendkívül kevés olyan lelkésszel találkoztunk, akik az ágendát napi szinten használják. Ugyanakkor tapasztaltuk, – amint az az alábbi idézetekből is jól érzékelhető – az elbizonytalanodást, és azt a vágyat, hogy legyen valamilyen közös alapelv. Mivel felmérésünket interjúként is értelmezzük, alább válaszokat sorolunk fel e kérdésre vonatkozóan. „A Ravasz-féle Ágendát kellene újból kiadni, hogy mindenki azt használhassa!” (166) „Meg kellene határozni, hogy mi az, ami még elfogadható a különböző ágendákból. A változtatás a lelkész személyiségétől függ.” (87) „Jó lenne, ha »-tól, -ig« határokat szabna meg az ágendáskönyv, hogy mi az, ami még belefér a különbözőségbe. Betartható határokat kellene szabni! Nem kell, hogy hajszálpontosan egyezzen minden gyülekezet liturgiája, de fontos, hogy felismerhető maradjon az istentisztelet református volta.” (19) „Támpontként lehet minta a különleges alkalmakhoz, de ne legyen kötelező!” (3) „Több variációra lenne szükség az ágendáskönyvben!” (131) „Egy példatárat kellene kiadni, ami különlegességeket tartalmaz, és a gyülekezet eldöntheti, hogy mit akar beépíteni a saját istentiszteletébe.” (344) „Avatás és szentelés között különbséget kell tenni! Teológiaiilag rendbe kell tenni és szép liturgiákat kell csinálni hozzá!” (5) „A palástviselést (pl. világi ünnepeken mikor kell?) és a harangozást központilag kellene szabályozni!”(317)

Mikor használják az Egyetemes Zsinati liturgiát, amelyet Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata adott ki 1998-ban?
(a lelkészek életkora szerint csoportosítva)

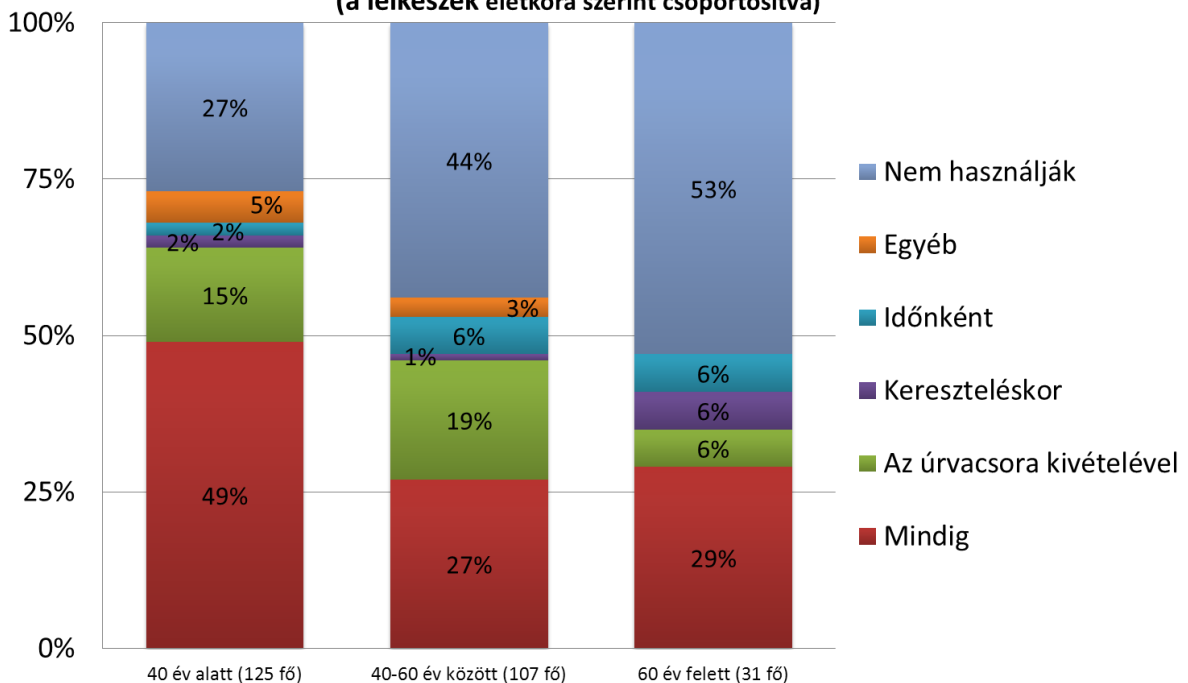

Mikor használják a régi, 1931-ben bevezetett (Ravasz-féle) ágendát? (a lelkészek életkora szerint csoportosítva)

Országos református liturgiai felmérés 2012

Milyen alkalmakon használják az 1985-ös, új ágendát? (a lelkészek életkora szerint csoportosítva)

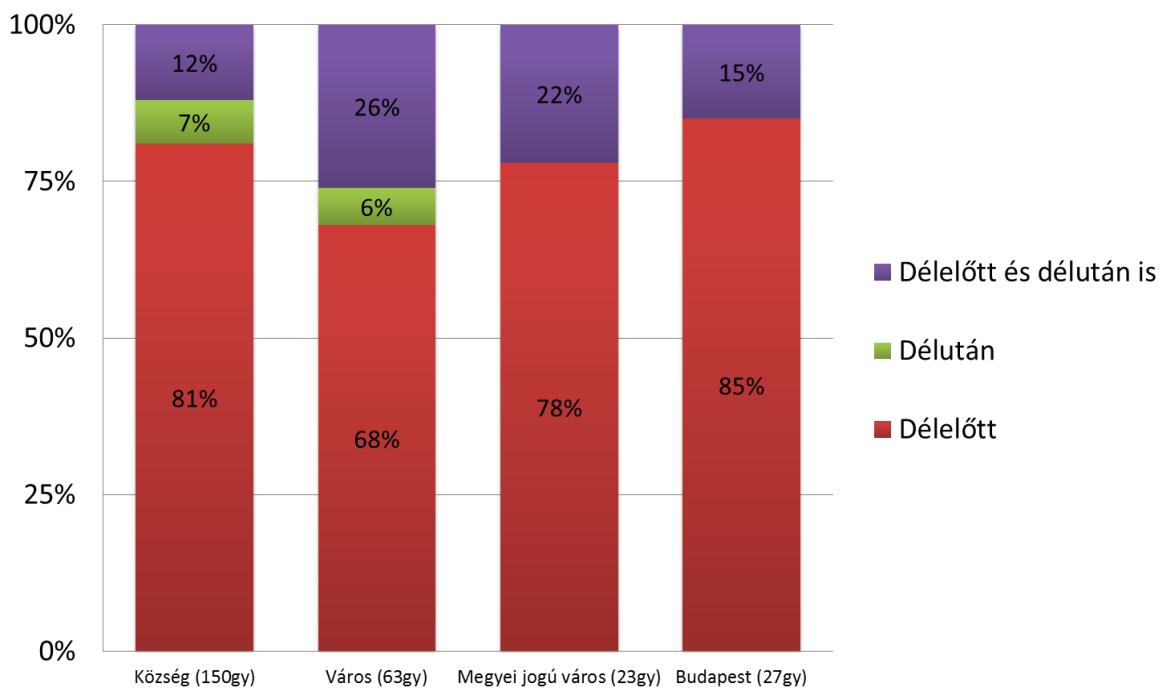
Országos református liturgiai felmérés 2012

6.16. Az istentisztelet időpontja és jellege

Az istentiszteletek többnyire vasárnap délelőtt vannak. A gyülekezeteknek körülbelül 20%-ában két istentisztelet van vasárnaponként. Budapesten 15% ez az arány, a községekben 12%. A városok 26%-ában tartanak két istentiszteletet. Az általunk felmért kisvárosi és községi gyülekezetek 6-7%-ában csak délután van istentisztelet.

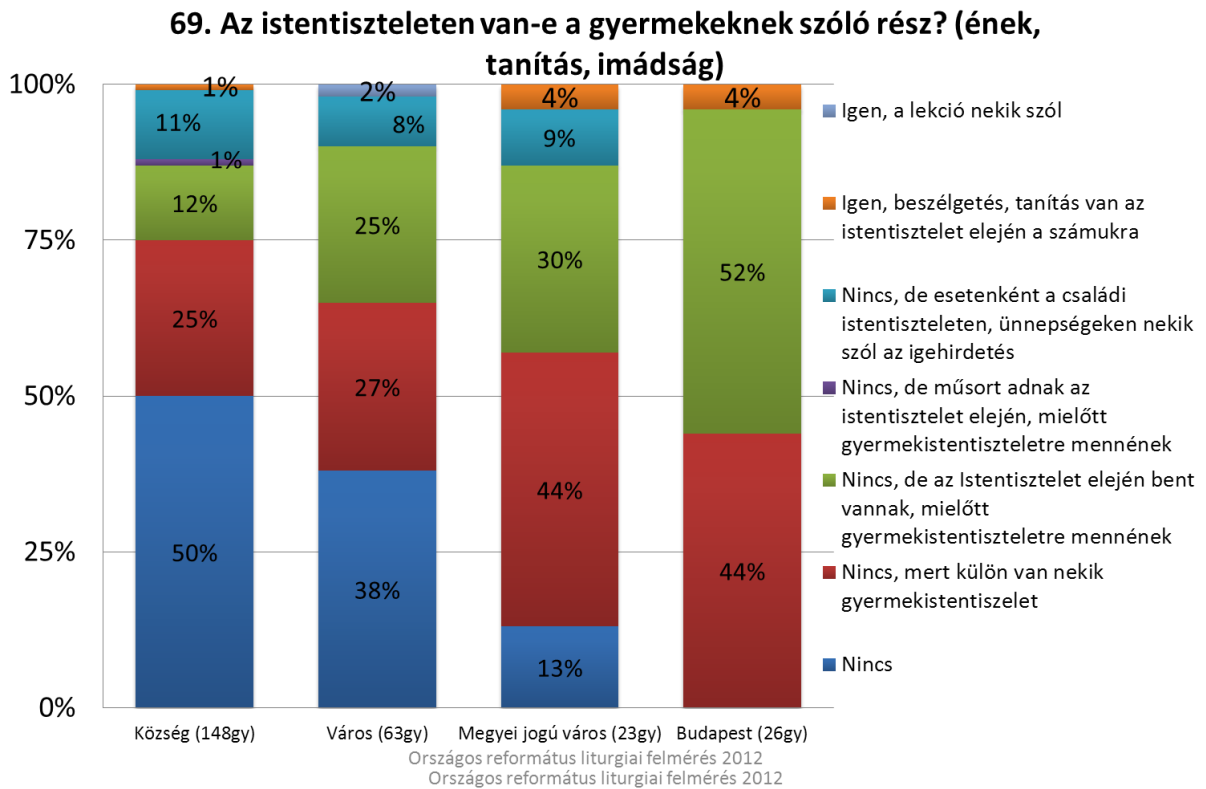
Az istentiszteleteken többnyire csak a lelkész olvas és beszél. Különösen Budapesten azonban színesebb ez a kép. Nem lehet pontosan meghatározni, mit és mennyire segítenek a gyülekezeti tagok és presbiterek, mindenesetre az látszik, hogy minél nagyobb egy település, annál többen vesznek részt a szolgálatokban. Budapesten eltűnik az a válasz, hogy „igen, már próbálkoztunk vele” – amely mondat a többi településen mindenütt elhangzott, tehát a fővárosban ez világos cél a lelkészek előtt, nincsenek bizonytalankodók azok között, akikkel beszélgettünk.

70. Mikor van az istentisztelet?

Országos református liturgiai felmérés 2012

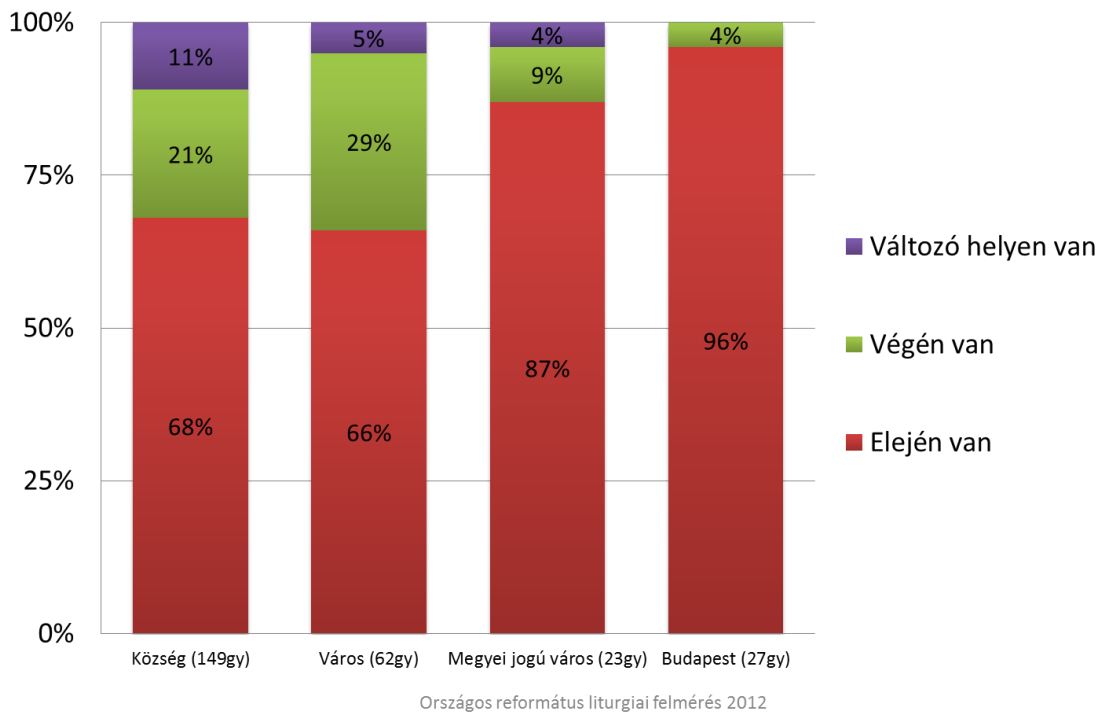

Az istentiszteleteken többnyire odafigyelnek a gyerekekre. Azt nem mindig tudták pontosan megmondani, hogy hogyan. Egyikük így fogalmazta meg: „Ha látom, hogy vannak gyerekek, akkor a prédikáció stílusában és szemléltetőeszközeiben alkalmazkodom.” (239) Egy másik helyen, ha az ötödik-hatodikosok mennek, kapnak egy kis füzetet, amelybe feljegyezhetik az énekeket és a textust (386). Általánosságokat válaszolt több lelkész is: úgy hangzik el a prédikáció, hogy ők is értsék. Nyilvánvaló, hogy ott, ahol kevés a gyermek, jellemzően a községekben, nincs ilyen liturgikus gond. Az ébredési hagyományokból, a vasárnapi iskolai mozgalmából eredeztethetőek a gyerekistentiszteletek. Budapesten az általunk kérdezett gyülekezetek 100%-ában van ilyen istentiszteleti forma. Ahol van gyerekistentisztelet, ott 56%-ban az istentisztelet elején az egész család a templomban van. Megyei jogú városokban 87% a különféle gyerekistentiszteletek aránya. Itt azonban az a szokás már ritkább, hogy a családok együtt vannak jelen az istentisztelet elején, ez csak 30%-ukra igaz. Mindkét nagyváros-típusban egy-egy gyülekezetben találkoztunk azzal, hogy tanítás van a gyerekek számára az istentisztelet elején (313, 441). Községekben 50%-ban, városokban 62%-ban van rendszeresen gyerekistentisztelet a gyülekezetekben.

6.17. Keresztelés

A keresztelő liturgikus helye az 1931-ben bevezetett liturgiában az istentisztelet vége volt. Az 1985-ös agenda azt javasolja, hogy délutáni istentiszteleten történjék a keresztelő.¹⁰⁸ Ehhez képest a gyakorlat az, hogy többnyire a vasárnap délelőtti istentiszteletek elején van a keresztelő. Csupán városokban találkozunk jelentős számban, 29%-ban azzal, hogy az istentiszteletek végén van a liturgiának ez a része.

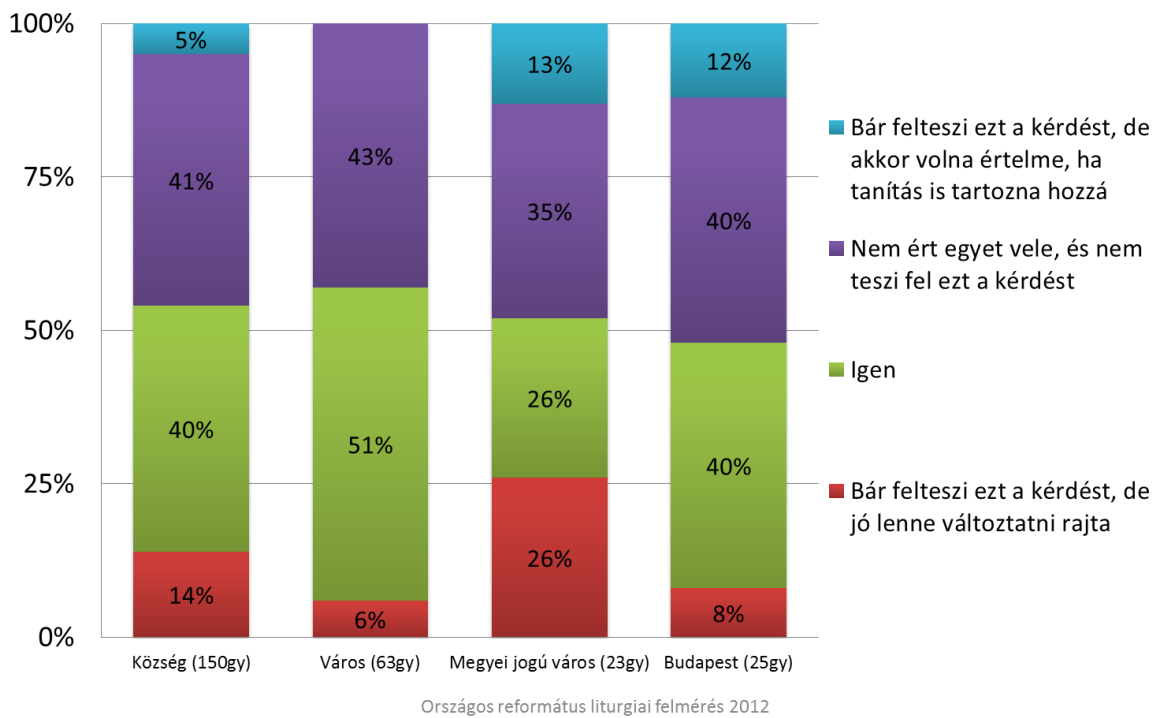
73. Hol van a helye a keresztelésnek az istentiszteleten?

A legnagyobb változást a keresztelés szertartásában az hozta, hogy az 1985-ös ágendában megjelent egy új kérdés, amely a szülőkön és keresztszülőkön túlmenően a gyülekezetnek szól: „Ígéritek-e, hogy ezt a gyermeket szeretetben és imádságban hordozzátok, és a szülőknak, keresztszülőknak minden segítséget megadtok ahhoz, hogy őt hitben neveljék?” Ez a liturgiai tétel nem mindenütt honosodott meg. A gyülekezetek 35–43%-ban nem teszik fel ezt a kérdést, és nem értenek vele egyet. A megyei nagyvárosokban a legkisebb az egyet nem értők aránya, ott ez 35%. Ugyanakkor ebben a közegeben a legnagyobb azok száma is, akik minden aggály nélkül betartják ezt a liturgiai előírást, ez 26%-ot jelent. Itt vannak ugyanis messze a legtöbben olyanok, akik eleget tesznek a liturgiai előírásnak, de úgy gondolják, hogy változtatni kellene rajta. A kisvárosok a „leginkább ellenállók” ebből a szempontból.

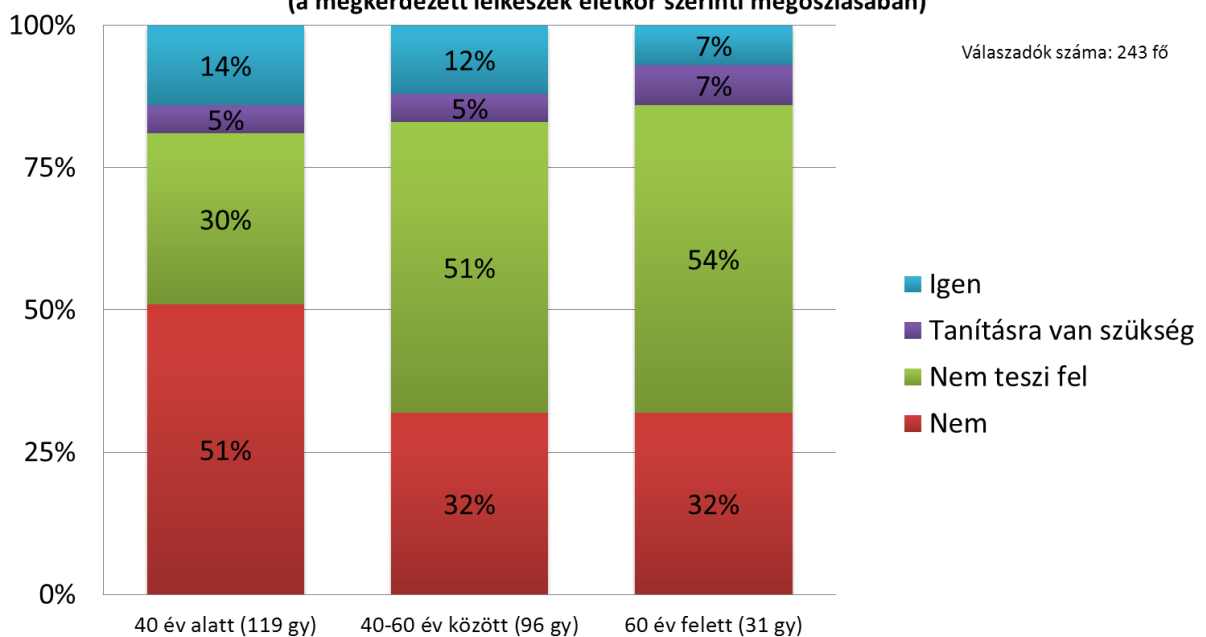
¹⁰⁸ Istentiszteleti rendtartás, 1985.69.

76. Felteszi-e a gyülekezetnek szóló kérdést a kereszteléskor?

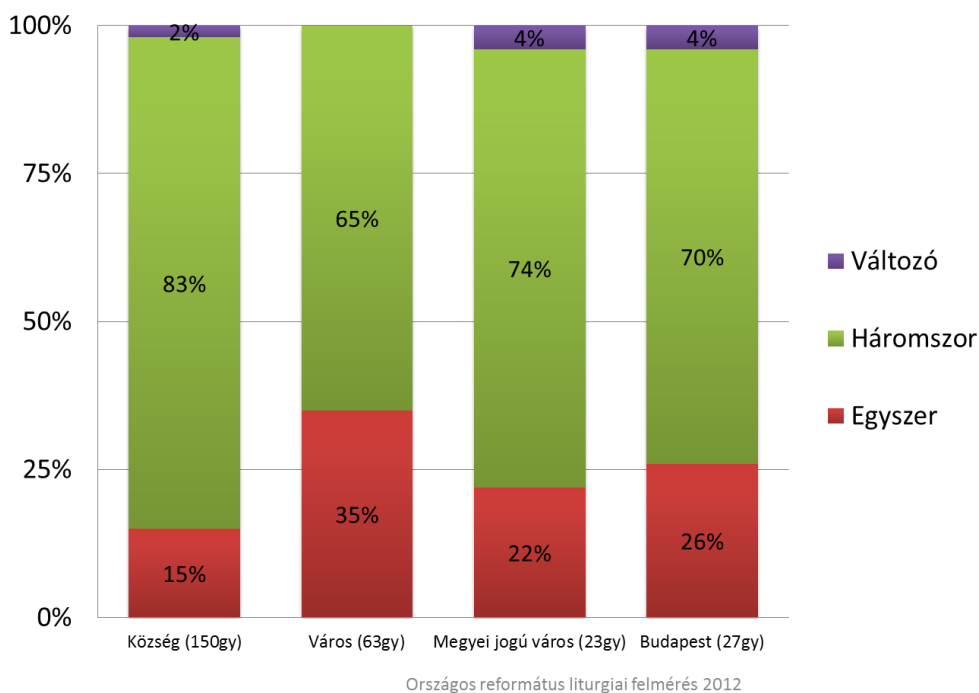
A lelkészek életkora is befolyásolja azt, hogy felteszik-e a gyülekezetnek szóló kérdést. Megint azt látjuk, hogy egy kicsit befolyásolja az idősebb lelkészeket megélt tapasztalatuk, hogy ők a Ravasz-féle ágendán nőttek föl, mégsem ez a legdöntőbb szempont.

Változtatna-e a gyülekezetnek szóló kérdésen? (a megkérdezett lelkészek életkor szerinti megoszlásában)

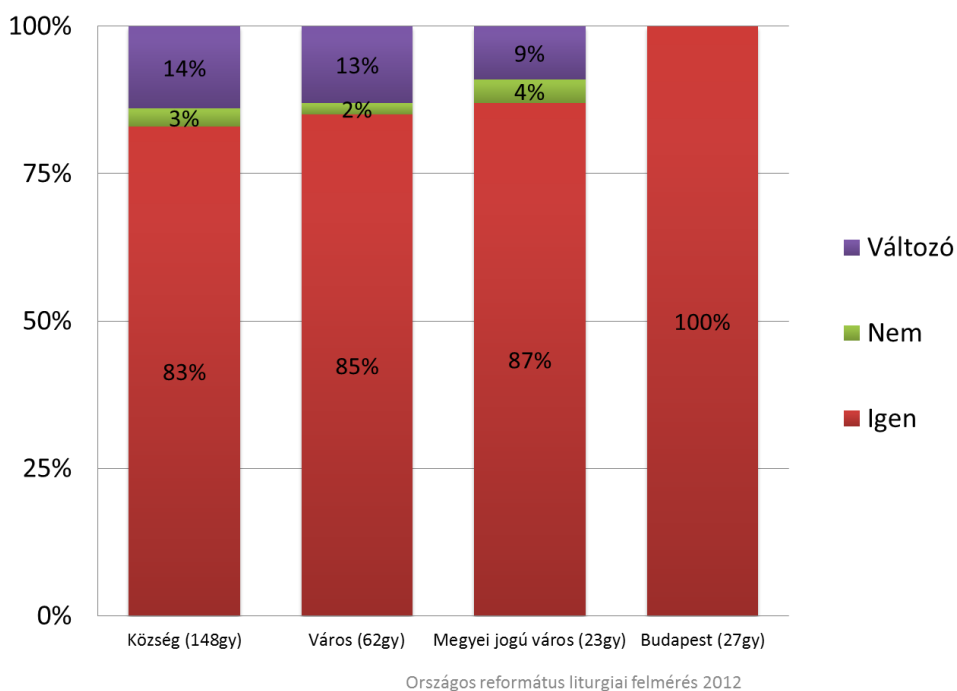

A tradíciók őrzése jelének tekinthetjük azt a liturgikus elemet, amely meghatározza, hogy a keresztelendőt hányszor önti le vagy hinti meg vízzel a lelkész. Falvakban a legerősebb ez a régi szokás, ott 83%-ban háromszor öntik le a gyerekeket. De mindenképpen jelentősen, kb. 70%-ban őrzik a gyülekezetek ezt a hagyományt.

77. Hányszor önti le a keresztelendőt?

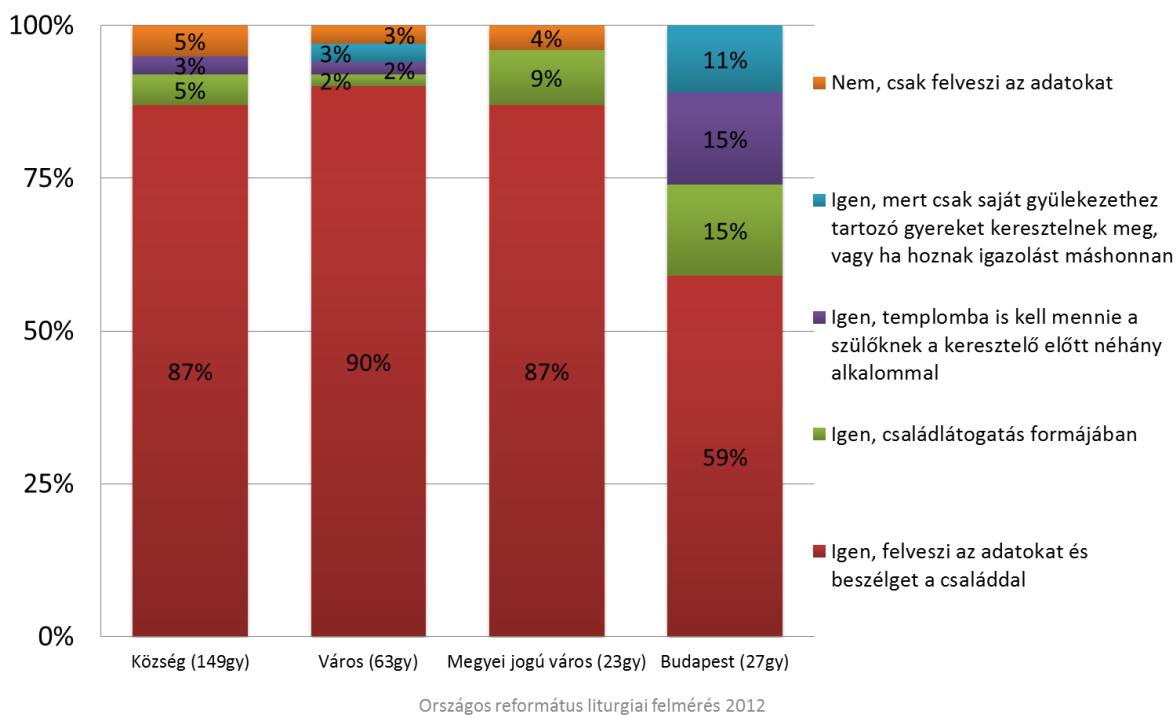

74. A kereszteltető család részt vesz az egész istentiszteleten?

Mind az 1931-ben bevezetett ágenda, mind az 1985-ös új ágenda hangsúlyozza, mennyire fontos a szülők jelenléte a keresztelésnél. Ez ma többnyire meg is valósul. Azonban a községekben 17%-ban, a városokban 15%-ban, a megyei jogú városokban 13%-ban nem biztosított az, hogy a szülők végig jelen legyenek az istentiszteleten.

75. Van-e a keresztelő előtt előkészítő beszélgetés?

Ez azért is lehet így, mert aránytalanul kevés gyülekezetben helyeznek hangsúlyt arra, hogy a szülőkkel, keresztszülőkkel rendszeresen beszélgessenek a keresztelő előtt azon túl is, hogy felveszik az adatokat. Budapesten a legerősebb erre a törekvés. Falvakban, kisvárosokban és megyeszékhelyen is vannak lelkészek 3–5%-ban, akik kifejezetten elvetették azt a gondolatot, mely szerint szükség volna előkészületekre ez előtt az istentiszteleti liturgia előtt. (Ezek a lelkészek válaszolták kérdésünkre: nem, csak felveszik az adatokat.)

6.18. Úrvacsora

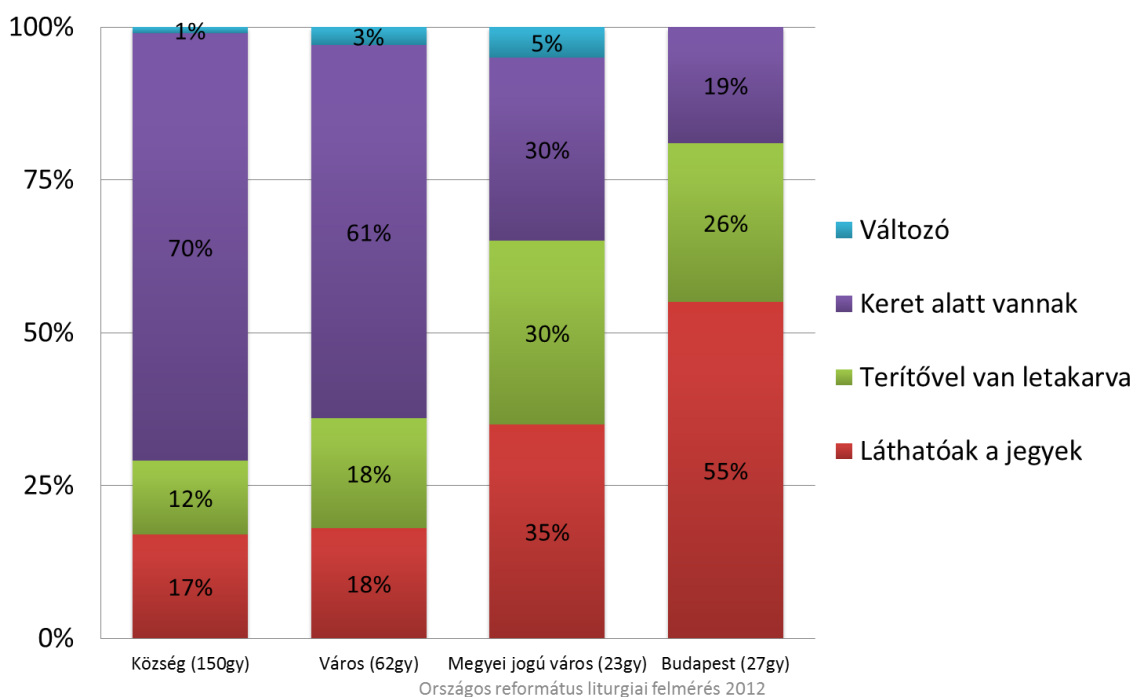
Az úrvacsorai szertartás egyik eleme az, ahogyan megterítik az úrasztalát. Ebben a kérdésben óriási eltérések láthatók attól függően, hogy milyen változást mutat az a közeg, amelyikben a gyülekezet él. A községek 70%-ában keretet helyeznek el az úrasztalán, és az alatt vannak a jegyek, míg az egyre nagyobb megyei jogú városok felé haladva ez az arány csak 61 %, 30%, 19%. Budapesten 55%-ban láthatóak az úrvacsorai jegyek, ez megyei városokban 35%, míg a falvakban és városokban csak 17-18%. Dunántúlon, például Balatonarácson díszesen faragott életháznak nevezik, Tépén kegyládának hívják. Sok helyen hímzett terítővel takarják le ezt az általában fából vagy fémből készült keretet, ami alatt elhelyezik az úrvacsorai jegyeket. Egyetlen más konkrét adatot sem találtam arra nézve, hogy a kereteket a 18. században kezdték el kitenni az úrasztalára, mint a Ráday Múzeumban egy kifejezetten ilyen keretre készült terítőt, amelyet úgy hímeztek, hogy mind a két oldala színén legyen, ha felterítik.¹⁰⁹ Egyébként nem található sem az általam áttekintett jegyzőkönyvekben, sem az ágendákban semmiféle utalás arra, mikor és milyen hatásra kezdték keret alá tenni az úrvacsorai jegyeket. S. Lackovits Emőke úgy véli, hogy a számos úrasztali terítő megmutatása is oka lehetett annak, hogy minél nagyobb felületet igényeltek az úrasztalán. „Olyanná vált így az úrasztala, mint egy felékesített sátor. Dunántúlon ezt a vázat nevezik sátornak, míg Erdélyben járomnak. A terítíváz alkalmazásával egészen oltárszerűvé lett az úrasztala, mintegy a szentségtartót jelképezte ez a terítőkkal letakart váz.”¹¹⁰ Ugyanis egy-egy egyházközségben annyi adományterítő összegyűlt, amit lehetetlenség volt beosztani az évi 7-8 úrvacsorai alkalomra. Van olyan egyházközség, ahol a lelkészfeleségek mindig adományoztak egy-egy terítőt, amit eleve úgy varrtak, hogy csak a szélközepe és sarka volt díszítve, mivel ezek a terítők egymásra kerültek.¹¹¹ De az is igaz, hogy a szent és a profán világ szétválasztásának az igénye is ott húzódhat e jelenség mögött. Ugyanebben az időben jelentek meg ugyanis azok a „kerítések”, amelyeket az úrasztala köré építettek számos templomban, hogy a nép ne menjen közel az úrasztalához, hanem „belülről” osszák a lelkészek a kenyeret és a bort. Talán a barokk korszak szellemisége húzódhat meg e jelenség mögött.

¹⁰⁹ Vékony vászon, ezüstfonalas hímzés, magyar, 18. sz. utolsó negyede, M: 96x96 cm, Ltsz.: Ráday Múzeum, 80.20.1.

¹¹⁰ S. Lackovits Emőke, 2012. 24.

¹¹¹ S. Lackovits Emőke, 2012. 287.

78. Úrvacsorakor hogyan van megterítve az úrasztala?

Az úrvacsora tekintetében a másik fontos adat arra vonatkozik, hogy milyen gyakran úrvacsoráznak a gyülekezetek. Itt is jól láthatjuk az ábrán, hogy a községekben 83%-ban nagyon ritkán, csak a hagyományos főünnepeken van úrvacsora, míg Budapesten 19%-ban legalább havonta egyszer, 63 %-ban tizenkettőnél is többször. A gyülekezetek létszamarányával már nem egyértelműen van összefüggésben az ünnep gyakorisága.¹¹²

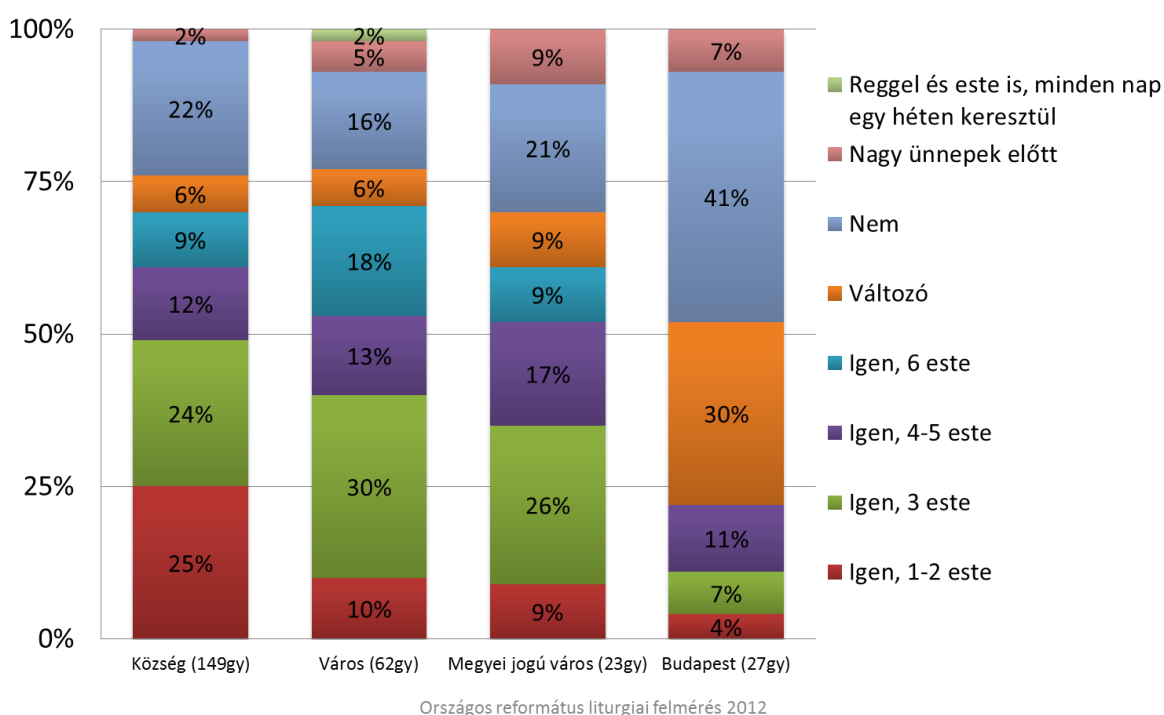
Történelmi hagyományok szerint a reformáció idején minden istentiszteleten volt úrvacsoraosztás. A 18. századra alakult ki az a szokás, hogy a reformátusok ritkábban élnek

¹¹² Az úrvacsorázás sűrűsége örök kérdés, a reformáció idejében is az egyik fő vitatárgy volt. Számos Kálvin-idézet lehetne elsorolni, amelyekben a reformátor mellett kardoskodott, hogy hetente kellene élni az úri szent vacsorával. (Kálvin János, 1559. Institutio IV.17.43.kk.) Máshol ezt írja: „Igen tisztelt Urak! Bizonyos dolog, hogy az egyházat sem helyesen rendezettnek, sem jól vezetettnek nem lehet nevezni, ha benne az Urunk szent vacsoráját nem ünneplik gyakran, és nem vesznek részt azon... rendkívül kívánatos lenne, ha Jézus Krisztus szent vacsorájának ünneplésére minden vasárnap sor kerülne...” (Opitz 114.117. – Pap Ferenc saját fordításában idézi – Pap Ferenc, 2009.346.) Zürichben évente négy úrvacsoraosztás volt, húsvétkor, pünkösdkor, ősszel és karácsonykor. Úgy tűnik, Svájcban liturgiai szempontból másként alakult a reformáció, mint pl. Németországban, sokkal erőteljesebb tagadás volt tapasztalható a katolikus rítusok irányában, erre utal az, hogy Zwingli még az éneklést is eltiltotta az istentiszteleti gyakorlatból. Volt olyan svájci terület, ahol csak háromszor osztottak évente úrvacsorát. Ez a ritka szokás minden bizonnyal egyfajta ellenállás volt a középkori hagyományokkal szemben. Magyarországon a 18. századi vizitációs jegyzőkönyvek tanúsága szerint általában hétszer osztottak évente úrvacsorát. Milotai István ágendájában így ír: „Noha pedigleg az régi időben ne csak minden vasárnapon, de valamennyi prédikáció lőt az úrvacsoraja is kiszolgáltattott, de mindazon által mostani időben közönségesen csak hétszer szokták kiszolgáltatni az Úrnak vacsoráját egy esztendőben. Először Karácson Innepen, másodsor böytelő, avagy Quadragesima vasarnapjan...” (Milotai Nyilas István, 1622.41.) „A reformáció után következő időszakban az egyházak szigorúan megkövetelték tagjaiktól az úrvacsoraosztásban való részvételt... Az úrvacsoraosztásnak kezdetben nem volt rendszeresen kijelölt alkalma. A 18. sz.-ban kialakult gyakorlat szerint a ref. gyülekezetek nagy részében ma is a következő hagyományos alkalmakkor van úrvacsoraosztás: böjt (nagyböjt első vasárnapja), húsvét első és másod napja, pünkösd első és másod napja, újkenyér (általában aug. utolsó vasárnapja), újbor (általában okt. utolsó vasárnapja), karácsony első és másod napja.” (Néprajzi lexikon, 1977. úrvacsorázás cikkely, 5. kötet, írta: Kósa László, 424.) A böjti úrvacsoraosztás különösen a nyugati országrészben volt elterjedt egészen 1931-ig, amikor az Ágenda bevezetésével lett mindenütt általános.

az úrvacsorával. Tóth Endre megjegyzi, ha a presbitérium beleegyezik, október 31-én is lehet úrvacsoraosztás.¹¹³

Meg kell említenünk az úrvacsoraosztás sűrűségével kapcsolatban, hogy az adatfelvétel során kiderült, ez a kérdés az, amelyikben a legnagyobb különbség tapasztalható a lelkészek elgondolása és a megvalósult gyakorlat között. Számos esetben fűzték válaszukhoz a válaszadók: náluk ötször van évente, de ezzel ők nem értenek egyet. Ez azért is érdekes „sorok mögötti” következtetés, mivel egyebekben a lelkészek nagy számban erősen elégedettek bizonyultak liturgiai magatartásukkal kapcsolatosan. (79. ábra)

81. Megelőzi-e az úrvacsorát bűnbánati hét?

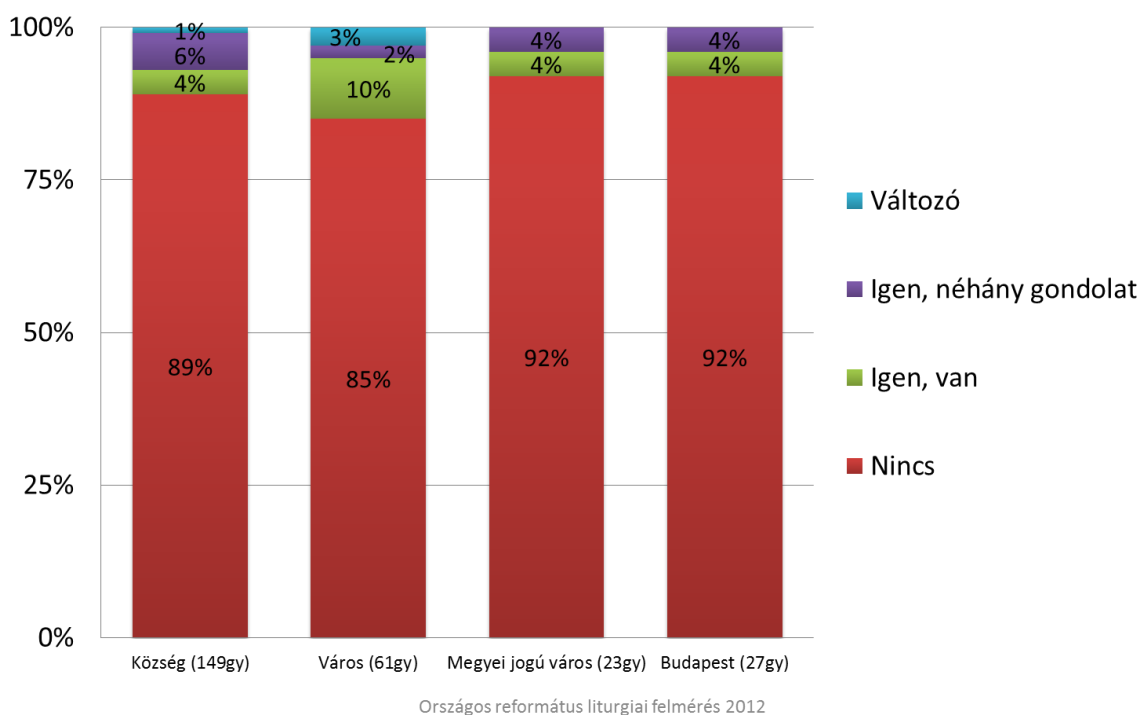
Nemcsak a keresztelők előkészítése, hanem az úrvacsora előkészítése is háttérbe szorult. Hat estén át Budapesten pl. már egyáltalán nem talákoztunk úrvacsorai előkészítő istentisztelettel. Falun 9%, a városokban 18%, a nagyvárosokban 9%-ban él még ez a szokás. Legjellemzőbb a háromestés előkészítő sorozat: a községekben 24%, városokban 30%, megyei jogú városokban 26%, de Budapesten csak 7% ennek az aránya. A változékonyság, a bizonytalan válaszok mindig jellemzőek a budapesti egyházközségekre, itt is 30%-ban azt válaszolták, hogy változó az, ahogyan felkészülnek az úrvacsorára. A fővárosban 41%-ban egyáltalán nincs előkészítő istentisztelet.

¹¹³ Tóth Endre, 1934. 131–132.

Néprajzi és egyháztörténeti adatokból tudjuk, hogy az úrvacsorára készülni kellett „penitenciális héttel”.¹¹⁴ Dél-Erdélyben „nagyhétnek” is nevezték, Felsőőrben „szánombánom hétnek” S. Lackovits Emőke kutatásai szerint. A 17. században még két hétig is tartott az előkészület. Sok esetben megkövették egymást az emberek, csak megbékélve mentek templomba ilyenkor. Kerülték a mulatozást. Ezekre a „bűnbánati alkalmak”-ra már az 1900-as évek elején az „előkészítők” kifejezést használták, és sok helyen három napra zsugorodtak. Szerecsényi adatként rögzítette S. Lackovits Emőke, hogy az egyik gyülekezeti tag így utasította vissza a lelkészt, aki szervezni akarta az úrvacsorára való előkészítő alkalmat: „Ne fáradjon, tiszteletes asszony!”¹¹⁵ Ezt a mondatot bizonyára sokfelé lehetett volna adatolni.

82. Van-e külön prédikáció az úrvacsoraoosztás előtt?

Az úrvacsorai ágendában a Ravasz-féle liturgiában szerepel egy külön prédikáció a bűnbánati részhez kapcsolódóan. Ez a liturgiai tétel teljesen megszűnőben van. A kisvárosokban a legmagasabb az aránya azoknak, akik mondanak itt külön prédikációt (10%).

Általában elmondható, hogy a magyar úrvacsorázási szokások hagyományosan a bűnbánat aktusához kötődnek. Sok helyen gyónásnak is nevezik az úrvacsorázást. Gyónó pohárnak,

¹¹⁴ S. Lackovits Emőke, 2012.14.

¹¹⁵ S. Lackovits Emőke, 2012.16.

gyónó kenyérnek gyónó pénznek neveznek ide kötődő tárgyakat.¹¹⁶ Az összes úrvacsorai szokás az önmegtartóztatással¹¹⁷, az egyházfegyelemmel, bocsánatkéréssel, a halálba menetelkor a bűnbánattal kapcsolatos. „Milyen bűne lehetett, hogy nem mer odaállni?” – mondták például Zánkán arról, aki nem ment úrvacsorázni.¹¹⁸ Az úrvacsorakor bűnbánati énekeket énekeltek.¹¹⁹ (Jer, lássuk az Úr keresztjét... /Református Énekeskönyv 440.ének/, Ne szállj perbe... /RÉ. 205.ének/) Ma sok helyütt huszadik századi ébredési énekeket, de azok közül is a bűnbánati témájúakat éneklük. Olyan eset is olvasható, amikor valakiről azt mondták, nem tudott bűnei súlya miatt meghalni, várta az utolsó úrvacsorát.¹²⁰ Minden bizonnyal több ok is áll ennek a jelenségnek a hátterében. Ennek liturgiátörténeti hátterét Fekete Csaba a következőképp vázolja. A reformáció alap istentiszteleti modellje egyfajta bűnbánati istentisztelet, a pronasus volt. Ennek gyökereit a prédikáló rendek munkájában találhatjuk meg. Ez egy olyan prédikációs istentiszteleti forma volt, amelynek korabeli nyomát a dél-német és a svájci régióban találhatjuk meg. A pronasus középpontjában a nemzeti nyelven elhangzó igehirdetés volt. Ennek az istentiszteleti formának visszavisszatérő eleme a Tízparancsolat, a confessio generalis és az absolutio. Úgy tűnik, a protestáns istentiszteletek ezt a mintát veszik át, és különböző módon összekapcsolják a vasárnapi főistentisztelettel. Ezért van az, hogy a bűnvallás helye is nagyon különbözőképpen alakul a liturgiákban. Ennek a folyamatnak része az a liturgikus átalakulás, amelyben a Magyarországon többnyire használt pfalzi ágendának az esti bűnbánó istentiszteletét, – ahol a gyónó kérdések szerepeltek – egyesítették a vasárnapi úrvacsorai liturgiával. Ezt a liturgiát találjuk meg Szenci Molnár Albert Oppenheimi Bibliájában. A késő utókor ezt a folyamatot nem értve, gyakorlatilag három istentiszteletet akart egybe szerkeszteni: a gyónó, a prédikációs és a sákramentumi istentiszteletet, és ebbe az egybe kíván mindent beletenni.¹²¹

¹¹⁶ S. Lackovits Emőke, 2012.18.

¹¹⁷ S. Lackovits Emőke szerint Kalotaszegen tilalmas volt az ékszerhasználat.

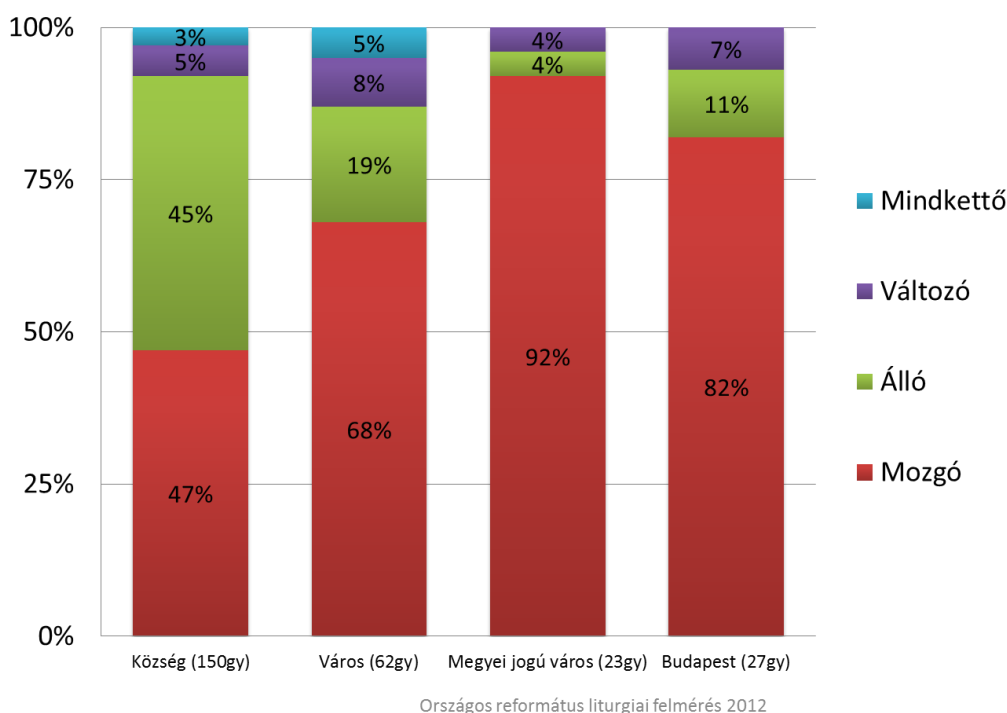
¹¹⁸ S. Lackovits Emőke, 2012.27.

¹¹⁹ S. Lackovits Emőke, 2012.32.

¹²⁰ S. Lackovits Emőke, 2012.33.

¹²¹ Fekete Csaba, 2003.72. (Néma úrvacsorázás, avagy „Vegye ön e bort?!), Szenci Molnár Albert 2002. (1612)

88. Hogyan történik az úrvacsoraosztás?

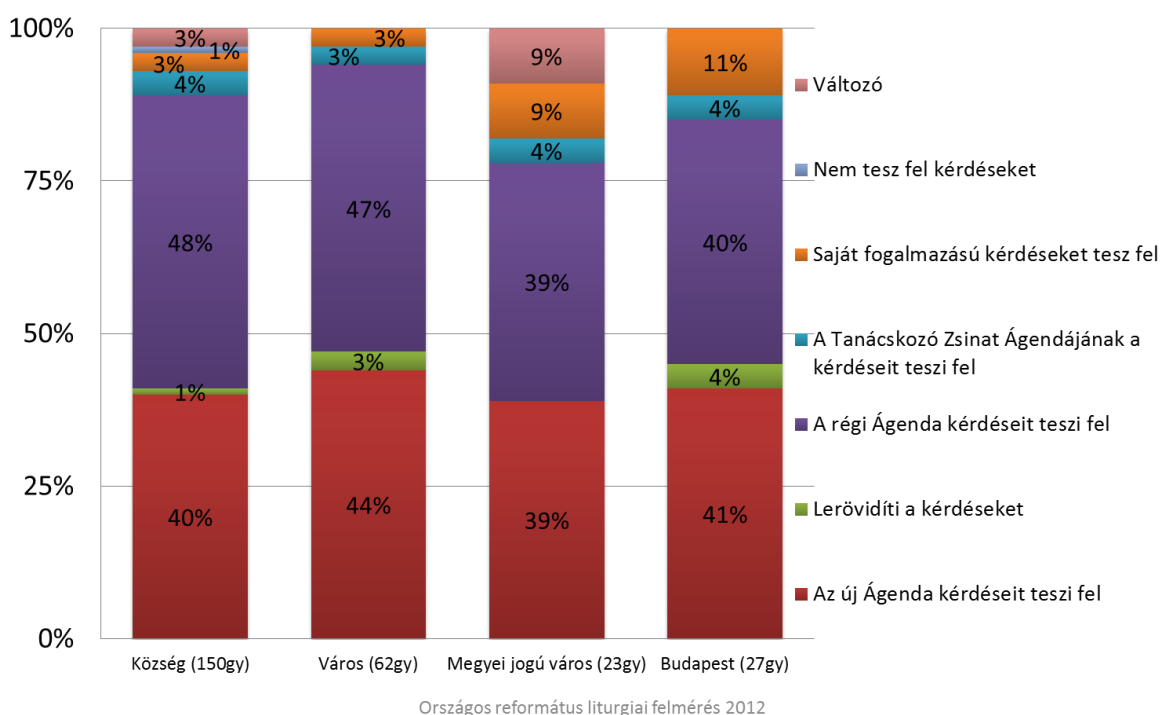
Háromféle úrvacsoraosztással találkoztunk: mozgó, álló és „vegyes”.

A mozgó úrvacsora vétel azt jelenti, hogy általában két lelkész, néhol a lelkész és egy vagy több presbiter vagy valamely egyházi elöljáró osztja az úrvacsorát, egyik a kenyeret, másik a bort. Az álló úrvacsoraosztás azt jelenti, hogy az úrasztalát körbeállják a gyülekezet tagjai, és körben először a kenyeret, azután a bort nyújtja nekik a lelkész. „Vegyes” alatt azt értjük, hogy először egy kis csoport körbeállja az úrasztalát, mintegy az apostolokat képviselve, ők megkapják a jegyeket, majd a többiek mozgó úrvacsorájával folytatódik az istentisztelet. Ez az „első asztal” szokása egyértelműen puritán gyökerekre vezethető vissza, és Tiszáninnenről terjedt el.¹²²

Kisebb közösségekben általában körbeállják az úrasztalát, és úgy veszik az úrvacsorát. 45%-ban igaz ez a községekben. De ahol nagyobb létszámú az istentiszteleten jelenlevő gyülekezet, ott nem férnek így el, és több kört alakítanak egymás után. A mozgó úrvacsorázás aránya a nagyvárosokban a legjelentősebb. Itt is vannak kivételek, Budapesten négy helyen találkoztunk a válasszal, hogy körbeállják az úrasztalát. Ennek a szokásnak nem mindig elméleti oka van, hanem egyszerűen az, hogy a lelkész egyedül van, és így könnyebben el tudja végezni a szertartást.

¹²² Vö.: Fekete Csaba, 2003. (Liturgia Sacrae Coenae, azaz Úr Vacsorájának kiosztásában való Rend és Cselekedet, Patakon), valamint Fekete Csaba, 2008.

83. Milyen úrvacsorai kérdéseket tesznek fel?

Az úrvacsorai kérdéseket illetően már említettük, hogy talán körülbelül fele-fele az aránya azoknak, akik a régi, illetve az új kérdéseket teszik fel (a Ravasz-féle agenda és az 1985-ös agenda szerint). Különös folyamat, ahogy a kistelepülésektől Budapest felé haladva egyre több saját megfogalmazású kérdéssel találkozunk. A megyeszékhelyeken ez az arány 9%, Budapesten 11%.

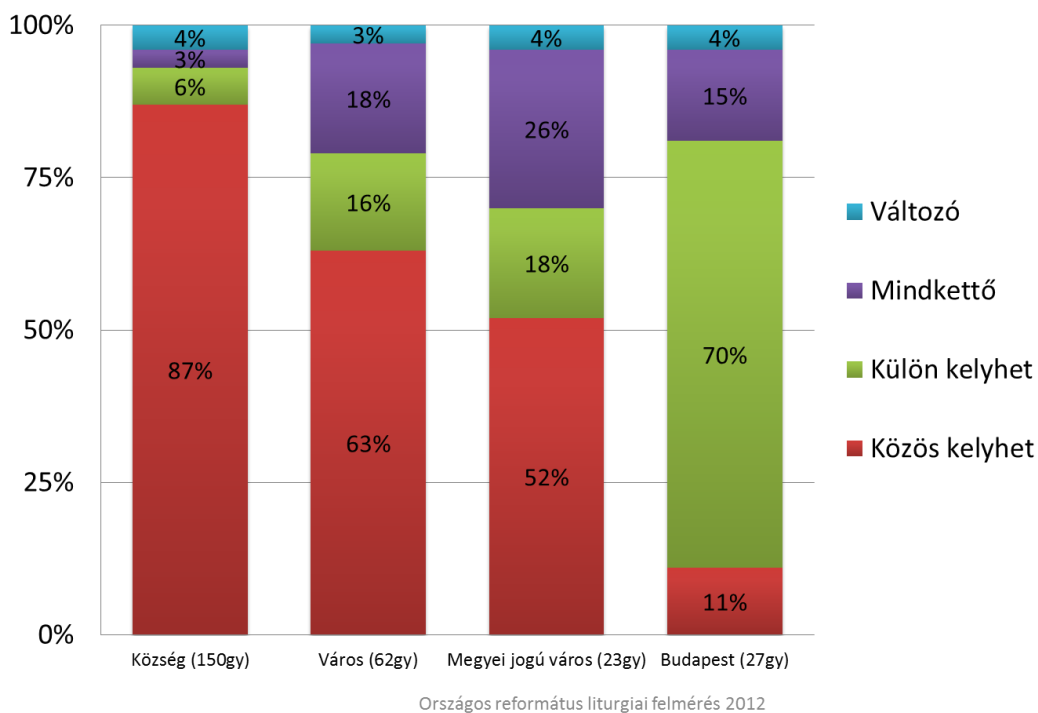
Budapesti gyülekezetekben terjedt el először az a szokás is, hogy nagy és közös kehely helyett az egyes embereknek egyénenként adnak kicsi kehelyeket, ez az úgynevezett külön kehelyes úrvacsorázás. Levéltárakban, történészekkel való konzultációkban sem találtam igazi eredőjére ennek a szokásnak. Sejteni lehet a kiségyházi hatást, az urbanizációt, az orvosi szempontokat stb. Két bizonyítéka lehet annak, hogy egészségügyi oka van a kiskelyhek elterjedésének. Az egyiket S. Lackovits Emőke írja le, hogy voltak külön beteg-úrvacsoráztató kehelyek. A Bethesda Gyermekkórházban a diakonisszák is használtak ilyen kis kehelyeket, ezeket a Kőbányai Református Egyházközség őrzi.¹²³ Meg kell jegyeznünk,

¹²³ A Református kulturális örökség a Dunamentén című kiállításon látható volt egy úrvacsorai készlet, amelyben 6 darab kiskehely volt a 19. század végéről, ezt betegek úrvacsoráztatása céljából használták a diakonisszák. (Beteg úrvacsoráztató készlet: 1 db tányér, 6 db kis kehely, 1890-es évek, ezüst, ezüstözött, Méretek: tányér d: 8,5 cm, kehely: m: 7,5 cm, ta/sza: 3,5 cm, Kőbányai Ref. Egyház, publikálva: Kálvin hagyománya. Református kulturális örökség a Duna mentén. Kiállítási katalógus, BTM 2009. kat. 6.2.12.) Ebből is következtethetünk arra, hogy az egészségvédelem és a belmisszió spiritualitása állhatott a mögött, hogy egyre jobban elterjedt a kis kehelyek használata.

hogy tudomásunk szerint Erdélyben még a kisegyházaknak sem sikerült bevezetni ezt a szokást egészen a 20. század végéig.¹²⁴

Míg Budapesten 11%-ban használnak közös kelyhet, addig a községekben 87% ez az arány. Itt is láthatjuk, hogy szinte arányosan nő a falvaktól a megyeszékhelyekig a külön kelyhek használata, de Budapest ebben is nagy ugrást hoz, hirtelen változást látunk az ábrán. Ott a megyei jogú városok 52%-ából hirtelen 11 %-ra zuhan a közös úrvacsorázók aránya. Az viszont növekedő tendenciát mutat ugyanebben az irányban, hogy mekkora azon gyülekezetek halmaza, akik vegyesen terítik meg az úrasztalát, egyik ünnepen kis kelyhekben, másik ünnepen nagy kelyhekben osztják az úrvacsorát. Ennek az oka az, hogy sok esetben a lelkész nem ért egyet a gyülekezettel, ő a nagykegyhet pártolná, míg a gyülekezet a kis kelyheket preferálja. Erre ugyan nem tettünk fel külön kérdést, de beszélgetéseinkből ez derült ki.

89. Közös kelyheket vagy külön kelyheket használnak?

A gyülekezet tagjainak úrvacsorázási sorrendje tekintetében nem az egyébként, korábban több helyen látható egyre magasabb oszlopokat látjuk a falvaktól Budapestig, hanem egy egyértelmű különbséget a kistelepülések és a nagytelepülések között. A

¹²⁴ Erről a kérdéstről egy cikket idézek, amelyben a szerző, Moldován Vilmos kifejti, hogy az utolsó idők egyik jele a baktériumok elszaporodása, és állítása szerint már White testvér is javasolta a kis kelyhes úrvacsoraoosztást. Vö.: Lelkésztájékoztató, Az úrvacsora adventista reformja, és annak formai kérdései 1986. A Hetednapos Adventista Egyház kiadványa, 1986/09–10. hó. 253–272.

megyeszékhelyeken és Budapesten kb. 90%-ban az ülésrend szempontjai a döntőek az úrasztalához való kimenetelnél, míg a községekben és a városokban ez az arány kb. 20-40%. Falvakban 33% azoknak az aránya, akik nemek szerint mennek úrvacsorázni, városokban pedig 26%. A községekben még 23%, és 17% hozzáadódik az előző számarányhoz, ezek azok, akik a nemi megoszláson túl korcsoportokra is osztják az úrvacsorázók sorrendjét. A lányok és a fiúk már nagyon kevés helyen kerülnek ezen belül is külön kategóriába (1-2%). Azzal a szokással, hogy először 12 férfi úrvacsorázik a puritán hagyományt követve, többnyire kisvárosokban, a Tiszáninnen találkoztunk. Az a szokás azonban sokkal jobban meggyökeresedett, hogy a presbiterek vesznek először úrvacsorát. Ezeknek a gyülekezeteknek még Budapesten is 7% az aránya, míg a megyei jogú városokban csak 4%. Ugyanez kisvárosokban összesen 11%, falvakban csak 2%, mivel itt eleve a férfiakkal mennek a presbiterek úrvacsorázni.¹²⁵

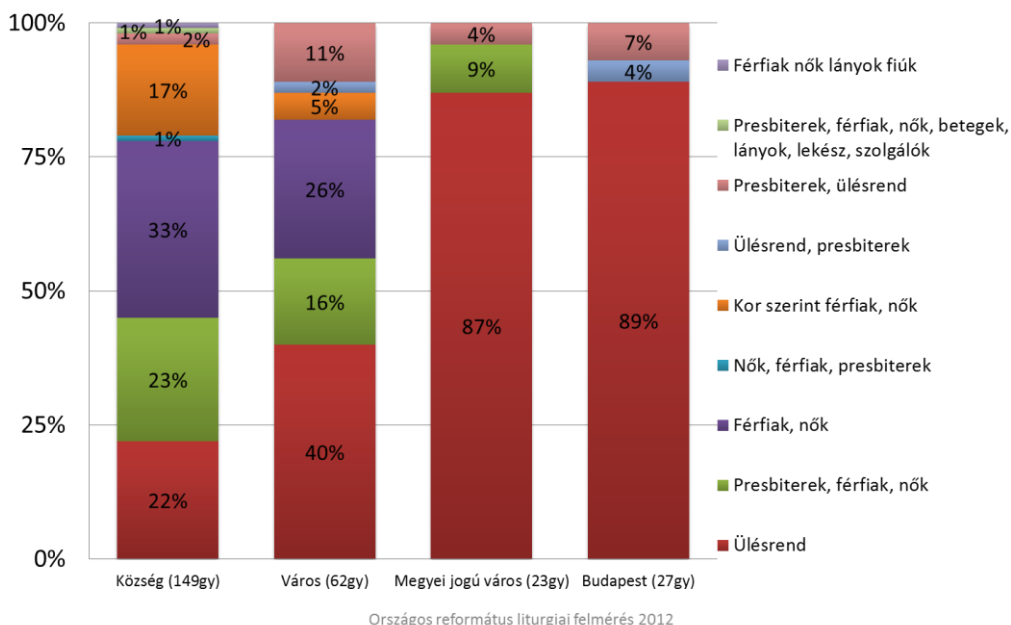
A templomi ülésrend kérdése kétszáz éve vált kérdéssé. A türelmi rendelet következtében ugyanis nagyobb szabású templomépítésbe kezdhetek Magyarországon is a reformátusok. Ekkor kezdődött az úgynevezett „székrendelés”. Sok esetben írásban is rögzítették, hogy melyik pad kié. Ez többnyire összefüggésben volt az illető család áldozatkészségével és rangjával. Általában a gazdagok oldala jobb oldalon volt és a szegények oldala baloldalon.¹²⁶ A rendiség, a társadalmi szerkezet jelent meg abban, ahogyan a templomban helyet foglalt a gyülekezet. Ezért is öröklődtek a templomi helyek. Faggyas István leírja, hogy Dél-Gömör falvaiban az ülésrend mintegy tükörképe az egész falunak: ahogyan az úrasztalához képest elhelyezkedtek az emberek, úgy laktak a faluban a templomhoz

¹²⁵ 27 helyen találkoztunk azzal a szokással, hogy korcsoportok szerint vesznek úrvacsorát az emberek. Dunamelléken nem találtunk ilyen gyülekezetet. Dunántúlon, a Pápai egyházmegyében 2 helyen (Nyárad és Egeralja), Tiszántúlon, a Hajdúvidéki egyházmegyében Kabán, a Nyírségi egyházmegyében 4 helyen (Petneháza, Laskod, Nagydobos, Nyírparasznya, (ezen a négy helyen két lelkész szolgál). A Szabolcs-Beregi Egyházmegyében 5 helyen, Mándok, Lövépetri, Gulács, Tivadar és Gyulaháza, ezek közül a gyulaházi szokás külön érdekes, az idősebb férfiak után az idősebb nők mennek az úrasztalához, majd a lányok és a végén a fiúk zárják a sort. A Szatmári Egyházmegyében 11 helyen találkoztunk azzal a szokással, hogy kor szerint állnak sorba az emberek az úrvacsoravételhez. (Rozsály, Garbolc, Vámosoroszi, Csaholc, Kisnamény, Csengerújfalva, Ura, Györtelek, Fülesd, Csengersima, Császló). Tiszáninnen, az Abaúji Egyházmegyében egy ilyen helyet találtunk. (Prügy). A Borsod-Gömöri Egyházmegyében két ilyen gyülekezet van. (Putnok, Serényfalva) Ebben a megyében Böcsön van érdekes sorrend: presbiterek, férfiak, nők, betegek (odaviszi a padhoz a lelkész az úrvacsorát), lányok, lelkész és a szolgálók. Különlegességek: Debrecen-Árpád tér – a gondnok és egy presbiter úrvacsorázik először, hogy utána tudjanak segíteni a törölgetésben, illetve az idősebb embereknek a dobogóra való föl és lelépésben. Szombathelyen a nők közül először a papné vesz úrvacsorát. Valószínűleg régen teljesen természetes volt, hogy ő vezette a nőket, de most egyedül itt említették. Néhány helyen ugyan mondták, hogy megvan még a papné padja, de gyakran azért nem használják, mert a lelkészfeleségek tartják a gyerekistentiszteletet. Balatonarácson a presbiterek mennek ki először, utána a férfiak, majd a fiatalok vegyesen, ezután az asszonyok következnek, és végül a gondnok megy az úrasztalához.

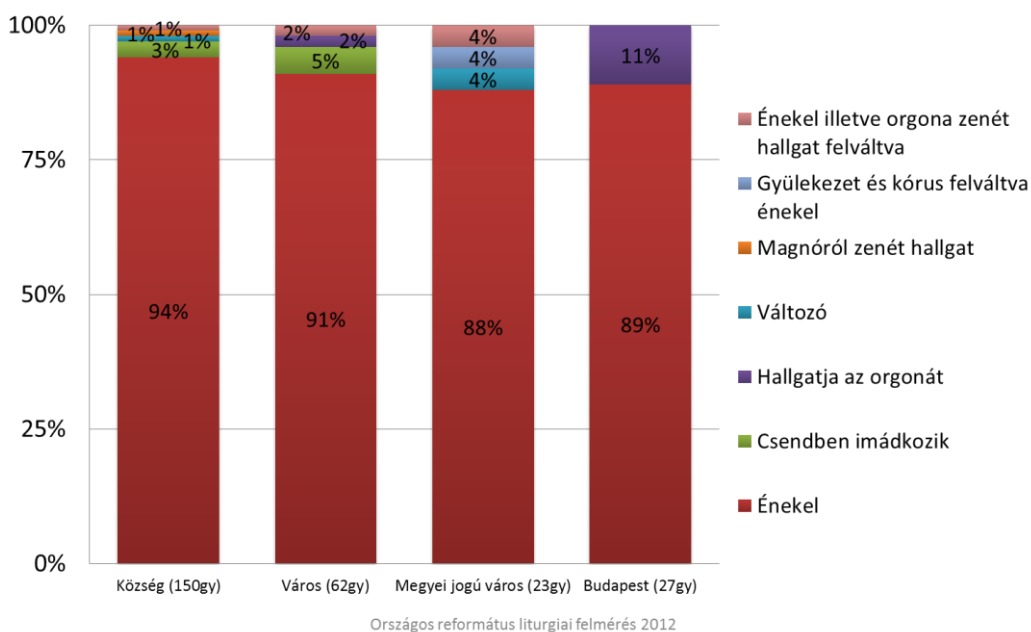
¹²⁶ K. Csilléry Klára leírja, hogy az ókorban már a lakásokban is megkülönböztették a jobb és a bal oldalt, a korai bazilikákban is balra a nők, jobbra a férfiak helyezkedtek el. Jobbra volt a férfiak, balra a nők kapuja. Ugyanez a rend megmaradt a ravatal körüli állásnál és az étkezésnél is. (K. Csilléri Klára, 1982. 278.)

képest.¹²⁷ Nemek szerint ültek ugyan a padokban, de szigorú rendben helyezkedtek el azon belül. Volt, ahol mögöttük még a koldusoknak is volt padja. Somogyban, az egyik gyülekezetben a viták elkerülése végett évente meghatározták a presbitériummal közösen az ülésrendet. Ugyanis a korabeli jegyzőkönyvek tanúsága szerint szinte a legtöbb perpatvar az ülésrend kapcsán volt.

90. A gyülekezet tagjai milyen sorrendben járulnak az úrasztalához?

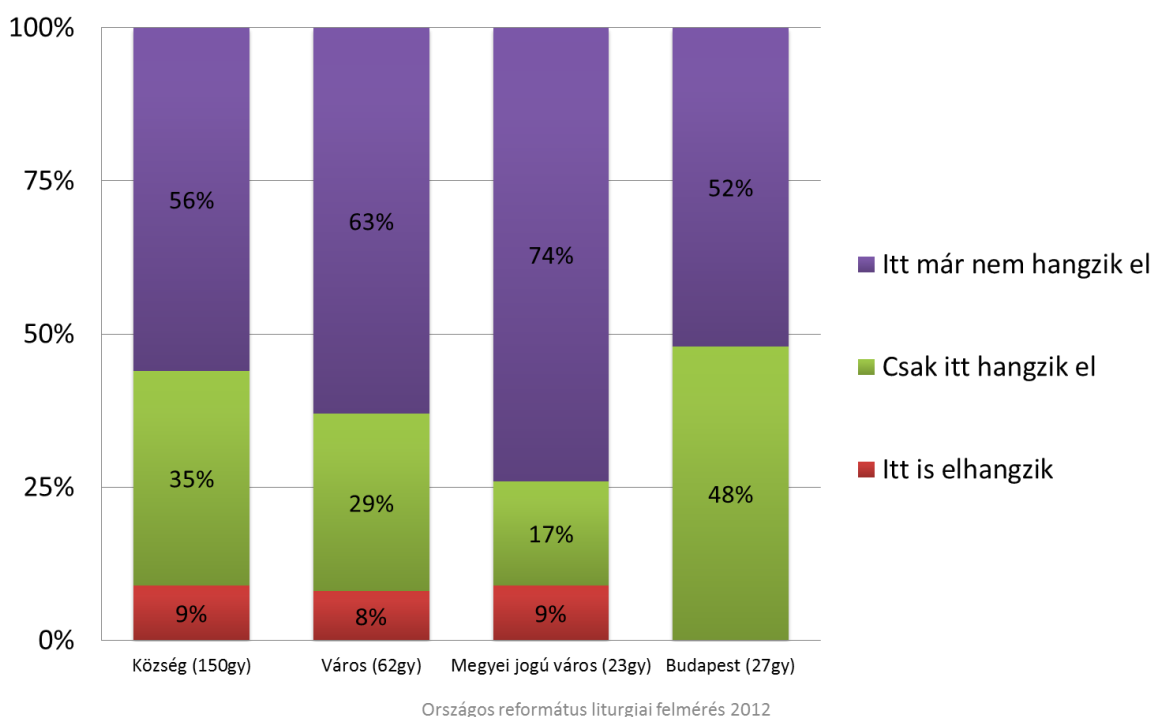
91. Mit csinál a gyülekezet az úrvacsoraosztás alatt?

¹²⁷ S. Lackovits Emőke részletesen ír a templomi helyek kérdéséről, rajzokat is közöl a különböző ülésrendekre, S. Lackovits Emőke, 2012. 203. (Faggyas István, 1991. Lakosság és templomi ülésrend II. szerk. Újvári Zoltán, Gömör Néprajza XXXI. Debrecen 7.)

Az úrvacsorai jegyek kiosztása alatt a gyülekezetek jelentős többségükben énekelnek. Mivel így is nagyon sok kérdést tartalmazott a kérdőív, ezért arról nem tudakozódtunk, hogy mit énekelnek, számos lelkész még így is elmondta, hogy a hivatalos református énekeskönyv énekei a 459-es énektől kezdve sorban hangoznak el.¹²⁸ Elsősorban Budapesten szokás, hogy orgona szól az úrvacsoraosztás alatt, itt 11% ez az arány. Több helyen csendben imádkoznak az úrvacsora alatt, de ezeknek a gyülekezeteknek kicsi az aránya (3-5%). Két településen talákoztunk azzal a jelenséggel, hogy magnóról szól valami a liturgia közben.(!) Megyei jogú városokban talákoztunk egy-egy érdekes szokással: a kórus és a gyülekezet felváltva énekelnek. Máshol éneklés és orgona is van felváltva (282, 326, 286, 317).

95. Elhangzik-e a Miatyánk a bezáró beszéd után ?

A Miatyánknak a záró beszédben való elismétlése azért érdekes kérdés, mert itt mutatkozik meg, kik azok, akik erősen ragaszkodnak a régi tradíciókhoz, szó szerint veszik a Ravasz-féle ágendát. Az, hogy egy Miatyánkot kétszer is el lehet mondani az istentiszteleten, a mai református közgondolkodás számára idegen. Liturgizmusnak tartják, sőt „imamalom”-nak is mondják. A Ravasz-féle ágendában azonban így szerepel. Ezt a gyakorlatban általában megváltoztatják, és vagy az istentisztelet végén hagyják el a Miatyánkot, vagy az úrvacsora

¹²⁸ Erre vonatkozóan nem tettünk föl kérdést, ám abból a tapasztalatból, amit a rádióban közvetített istentiszteletek adnak, melyek kikereshetőek a Magyar Rádió archívumából, állítható, hogy nagyon sok istentiszteleten gyakorlat az, hogy a lelkész a jegyek kiosztása előtt bejelenti: Úrvacsoraosztás alatt a gyülekezet énekelje a 459. énektől kezdve folyamatosan énekeskönyvünk énekeit...”

végén. Ebben a tekintetben is Budapest tér el minden másfajta szokástól: itt egyáltalán nem találkozunk azzal, hogy elismételnek a Miatyánkot, míg az egyéb településeken ez a jelenség átlagban 8-9%-os gyakoriságú.

Kálvin János úgy tartotta, hogy a Miatyánk egy tábla, amely mindent elénk tár, amit nekünk kérni kell és szabad.¹²⁹ Sokszor nem szó szerint mondták el a Miatyánkot, az 1542-es genfi liturgiában a parafrázisát imádkozták el a könyörgő imában. Azonban az úgynevezett pseudoromana liturgia szerint 1542-től azt látjuk, hogy egy istentiszteleten többször is elhangzott a Miatyánk. Számos magyar és más liturgiában is követték ezt a gyakorlatot.¹³⁰

Találkoztunk néhány gyülekezettel, amelyekben külön rítus is illeszkedik ahhoz a szokáshoz, hogy a lelkész vesz utoljára úrvacsorát. A gyülekezet egy része feláll, és énekel. A református úrvacsorai gyakorlat e tekintetben is éppen az ellenkezőjét kívánta tenni, mint amit a katolikusok. Itt nem a lelkész az első, nem azt emelik ki, hogy ő a felelős képviselő, ezért ő az első az úrvacsorázók között is, hanem azt, hogy ő méltatlan és utolsó szolga, utolsó az úrvacsorázók között. Ezt a felfogást némely gyakorlat ellensúlyozza azzal, hogy a presbiterek, a lányok egy énekvers eléneklésével liturgiai egységgé teszik a lelkész úrvacsoráját. Legtöbb helyen ekkor a 134. zsoltárt éneklük, de szerepel a 26. zsoltár, vagy saját szerzésű ének is. Ezzel mintegy áldást kívánnak a szolgálattevőre. Egy olyan gyülekezettel is találkoztunk, ahol kifejezetten a gondnok úrvacsoráját emelték ki rituálisan.¹³¹

¹²⁹ Kálvin János, 1559. III.20.34., Vö. Fekete Károly, 2009.154.

¹³⁰ Fekete Károly, 2009.165.

¹³¹ Illyés Endre, 1931.38.: „Némely helyen a lekipásztor úrvacsora vétele alatt a leányok, asszonyok, más helyen az egész gyülekezet feláll, sőt Panyolán külön alkalmoszerű éneket is énekelnek, mely így kezdődik: Nyílj meg szentek szentje, mert az Úr felkentje áll a vallás oltáránál... Furtán ilyenkor a 26. zsoltár 4. versét éneklük.” Mai példák: „Egy régi presbíter által írt éneket a 42. zsoltár dallamára Drávafokon: Ím, szolgálj szent asztalodnál, Úr Jézus híveidnek... A szűzlányok felállnak a lelkész és a kántor úrvacsorája közben, amikor a gyülekezet a 26. zsoltár 6. versét éneklük: Belső tisztaságban és ártatlanságban... Örbottyánban. Kosdon a lelkész úrvacsorázásakor a gyülekezet a 26. zsoltár 6. versét éneklük. Abonyban a lelkész úrvacsorája közben a gyülekezet a 134. zsoltárt éneklük: Úrnak szolgálj... Ugyanez a helyzet Cegléd-Nagytemplomban. A Tiszáninneni úrvacsorai liturgia részeként a lelkész úrvacsorájakor a gyülekezet a 134. zsoltár első versét éneklük Böcsön, Kovácsvágáson, Füzéradványban, Dövényben, Felsőnyáradon, Sárospatakon, Alsózsoltácán, Felsőzsoltácán, Göncön, Kadarkúton, Gyulán, Okányban. Szentes-Nagytemplomban a gyülekezet csupán feláll a lelkész úrvacsorája közben. Sarkad-Újteleken pedig a lelkész és a kántor az utolsó asztallal együtt úrvacsoráznak.

7. Az adatbázis általános értékelése

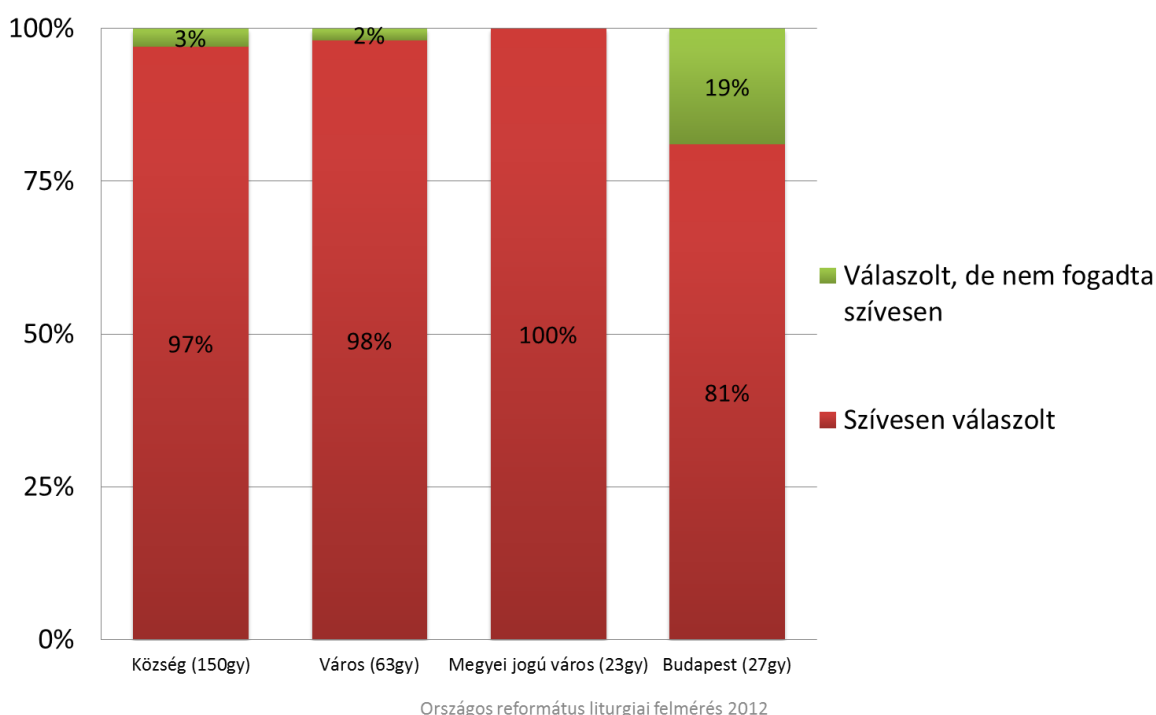
Miután bemutattuk a 2010–2012-ben végzett felmérést, sorra vesszük következtetéseinket. Két csoportba osztjuk megállapításainkat: először azokat soroljuk fel, amelyeket adatszerűen a táblázatokból vettünk, és ennek a nagy munkának végeredményeként leszűrünk. Utána olyan következtetéseket írunk le, amelyeket a kérdőívekből mint interjúkból szűrünk le. Itt azokat a felismeréseket szeretnénk számba venni, amelyeket „elhallgatnak az adatok”. Milyen a mai általános helyzetkép?

7.1. Véleménynyilvánítási készség

Amint említettem, hipotézisünk az volt, hogy a lelkészek meglehetősen könnyen válaszolnak majd kérdéseinkre. Vélelmeztünk egy bizonyos arányú visszautasítást, illetve hanyag vagy nemleges választ. Az a meglepő tapasztalatunk volt, hogy a lelkészek nagyon szívesen válaszolnak a kérdésekre, és szinte mindenki vállalta azt, hogy majd egy órán át beszélgesse velünk. Ezt csak fokozta az, amennyire beavattak bennünket ismeretlenül is az életükbe. Mindebből az derül ki, hogy a vélelmezett társadalmi átlaghoz képest egy rendkívül nyitott és készséges csoport a lelkészek közössége. Viszont egy rendkívül magányos csoport, valószínűleg nincs igazán kivel megosztaniuk kérdéseiket, gondolataikat. Szándékosan nem néztük meg egyetlen alkalommal sem a lelkész nevét, mégis egy „ismeretlen lelkésztársuknak” megdöbbentő őszinteséggel beszéltek konfliktusaikról, kudarcaikról is. Mindössze két lelkész volt, aki teljesen elutasította kérésünket, mindkettő Budapesten vagy a közelében szolgált. A fővárosi lelkészek megszólítása okozott a leginkább gondot. Szinte lehetetlen volt időpontot egyeztetni velük. Jelzésekre nem válaszoltak, üzenetre sem hívtak vissza stb. A vártnál is nagyobb a különbség – mentális szempontból is – a fővárosi és a vidéki lelkészek helyzete között. Kisebb településeken szinte minden lelkész, de a nagyobb településeken is sokan mondták, hogy köszönik a beszélgetést, mert végre elgondolkodtak a liturgia kérdésein, amit egyébként nem tettek volna meg. Összegezve: várakozásunkhoz képest sokkal erősebben tapasztaltuk a lelkészek készségét.

A következő ábra bizonyítja ezt:

110. Hogyan fogadta a felmérést?

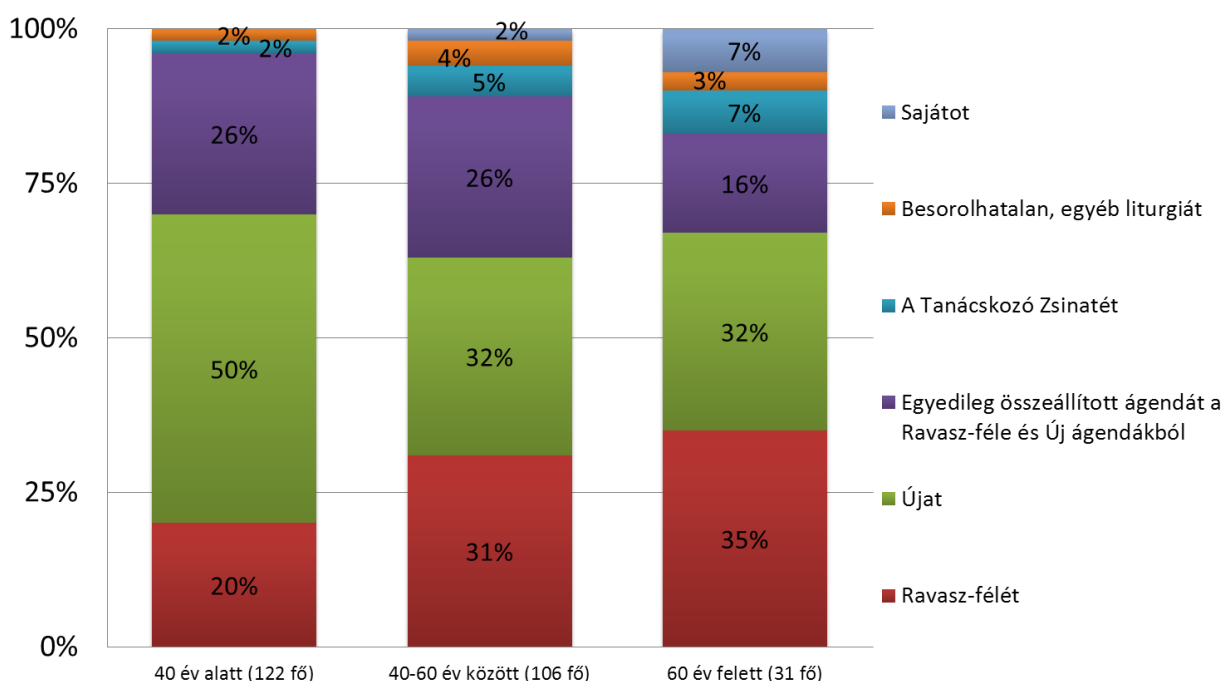
7.2. A válaszadás pontossága

Egy nehézsége mégis volt a kérdőívnek. A lelkészek nem kis százaléka alapvető fogalmakat nem tudott, ami a válaszadáshoz szükséges lett volna. Az esetek nagy százalékában a régi és új fordítások közötti különbséget nem ismerték. Nem tudták, hogy a gyülekezetben a régi vagy az új Miatyánk szövegét használják-e. Be kellett olvasnunk a szövegeket, hogy felismerjék az általuk használt változatot. Az derült ki, hogy több ponton is ösztönösen, szokások alapján végzik a liturgiát, és semmiféle megfontolás vagy tudatos döntés nincs a dolgok mögött. Többen nem tudták fogalmilag meghatározni, mi az, hogy agenda, lekcio, lekcio continua, amelyek a teológiának nem éppen a legkülönlegesebb, ritkán és kivételesen elhangzó szakkifejezései. A lelkészek legnagyobb hányada soha nem gondolkodott liturgiai kérdésekről, többen ezt ki is mondták. Példa erre, hogy a lelkészek többsége – számunkra egyébként váratlan módon - az új ágendát jelölte meg használt liturgiás könyvként. Azonban a kérdések alapján nem kevés esetben később ennek ellene mondogó választ is kaptunk: például az úrvacsorai liturgiánál az illető válasza azt mutatták, hogy a régi agenda szövegét használja. Ezért újra elemezni kellett az adatokat, néhány gyülekezetet újra megkerestünk, hogy valós eredményeket kapjunk. A legnagyobb nehézséget éppen ez, az egyes ágendákat használók számának meghatározása jelentette. Végül is az körvonalázódott, hogy sok lelkész semmilyen ágendát nem használ. A régi, Ravasz-féle ágendát egy-

szer sem nyomták újra, ezt eleve ezért nem tudják a lelkészek használni. Ezért „fekete könyvként” az új ágendát használják, de abból is csupán néhány oldalt, inkább papírokat tesznek bele, és azokról olvasnak fel. Sokan saját ágendákat használnak, összeollózva a két létező ágendából. Felmérésünk során azt tapasztaltuk, hogy az agenda ilyen használata nem függvénye az életkornak sem. Ezt a jelenséget igyekeztünk több kérdés egybevetésével kimutatni a táblázatokban. A 83. ábra bemutatja, mennyire eltér a lelkészek maguk által definiált agenda használata és az, amit például az úrvacsorai kérdésekről mondtak.

Általában melyik ágendát használják?

(a lelkészek életkora szerint csoportosítva)

Országos református liturgiai felmérés 2012

7.3. Középarám és két szélsőség

A válaszoknál a legtöbb kérdés esetében láthatunk egy főáramot. A lelkészek többségének „minden úgy jó, ahogy van”. Azonban majdnem minden kérdésben van két kisebb csoport, akik két pólusban helyezkednek el. Például mindenképpen legyen bűnvallás, vagy semmiképpen ne legyen.

7.4. A lelkész általában megelégedettséget mutat saját gyakorlatával

Szinte mindenben azt állítja a lelkészek döntő hányada, hogy meg van elégedve saját gyakorlatával. Van mégis egy kiugró kivétel. Ez az úrvacsora sűrűsége utáni vágy. Az 1968-as felméréshez képest ez az egyik olyan kérdés, amellyel kapcsolatban jelentősen megváltozott a lelkészek álláspontja: ma a nagy többség azt szeretné, ha havonta lenne úrvacsora.

Jellemző a lelkészek munkájával kapcsolatban az önkritika hiánya. Nagyon kevés reflexiójuk van a saját szolgálatukra nézve. „Az a megfelelő gyakorlat, ami nálunk van.” „Lehet, hogy a közegyházban vannak kérdések, de itt alsóbb szinten alapjában véve rendben van minden.”¹³²

7.5. Változástól való félelem

Általánosan elmondható, hogy a lelkészek félnek a változásoktól. Legtöbben azt tartják jónak, ami körülöttük történik, függetlenül attól, hogy az a helyi szokás illeszkedik-e valamely nagyobb rendszerbe. Annak ellenére, hogy protestáns egyház vagyunk, és a változtathatóság elve hozzátartozik hagyományunk lényegéhez, mégis a helyi szokásokhoz úgy kötődnek a lelkészek, gyülekezetek, mintha a Szentíráshoz ragaszkodnának. Érdekes ellenhatásként értelmezhetjük ezt a jelenséget: mintha a rítusok hiánya még jobban megerősítené az egyébként esetleges kötődéseket. Egy száz éves istentiszteleti rend itt-ott maga a kőbe vésett reformáció.

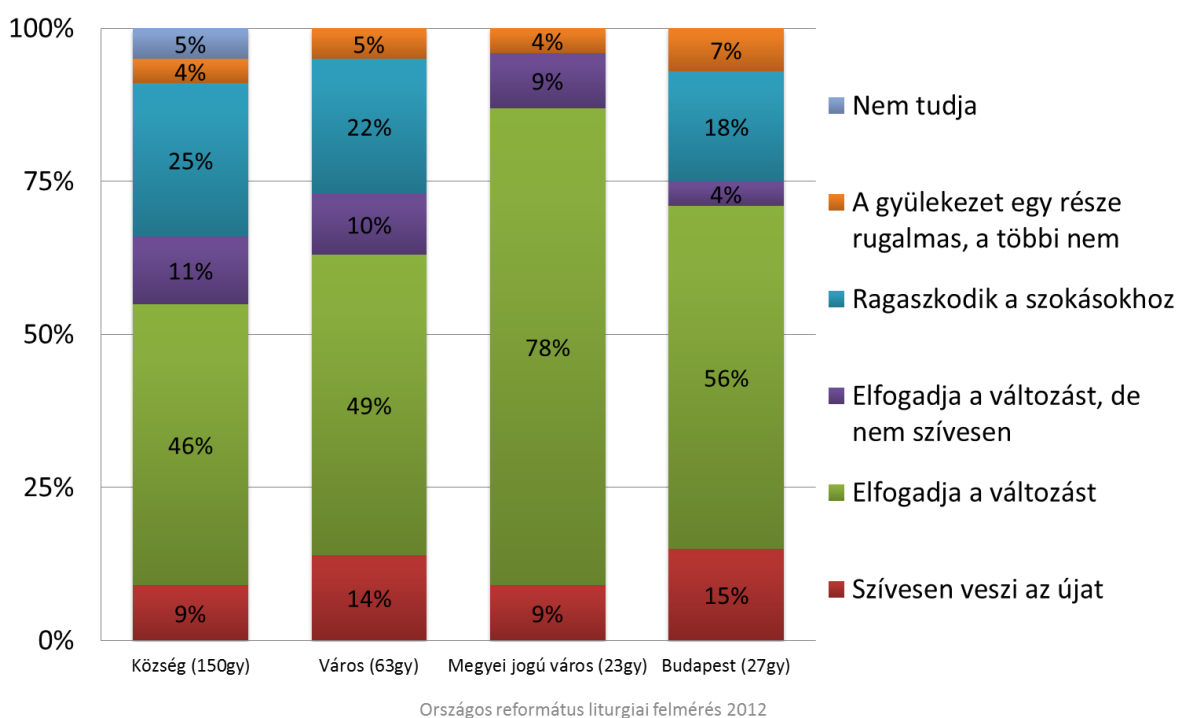
7.6. Alkalmazkodási készség

Ha megfigyeljük a korábban bemutatott keresztábrázolásokat, világosan látható, hogy semmi sincs akkora hatással a liturgia változására, mint az urbanizáció. Nem a lelkész életkora, nem a templomba járók száma, hanem a városiasodás az, ami döntő mértékben befolyásolja az istentiszteleti gyakorlatot. Ezt a jelenséget negatívan is leírhatjuk, hiszen ez azt jelenti, hogy nem a teológiai habitus az, ami perdöntő módon meghatározza helyzetünket. Azonban pozitívan is értelmezhetjük, mert a lelkészek nagyon szeretnék alkalmazkodni a mai környezethez. Valószínűleg jól mutatja ez a folyamat a lelkipásztorok nagy empatikus készségét ugyanúgy, mint gyenge teológiai identitását. A társadalmi környezet erősebben befolyásolja a lelkészek álláspontját, mint a gyülekezeti környezet.

¹³² Idézet pl. a 15. és a 125. adatfelvételi egységből.

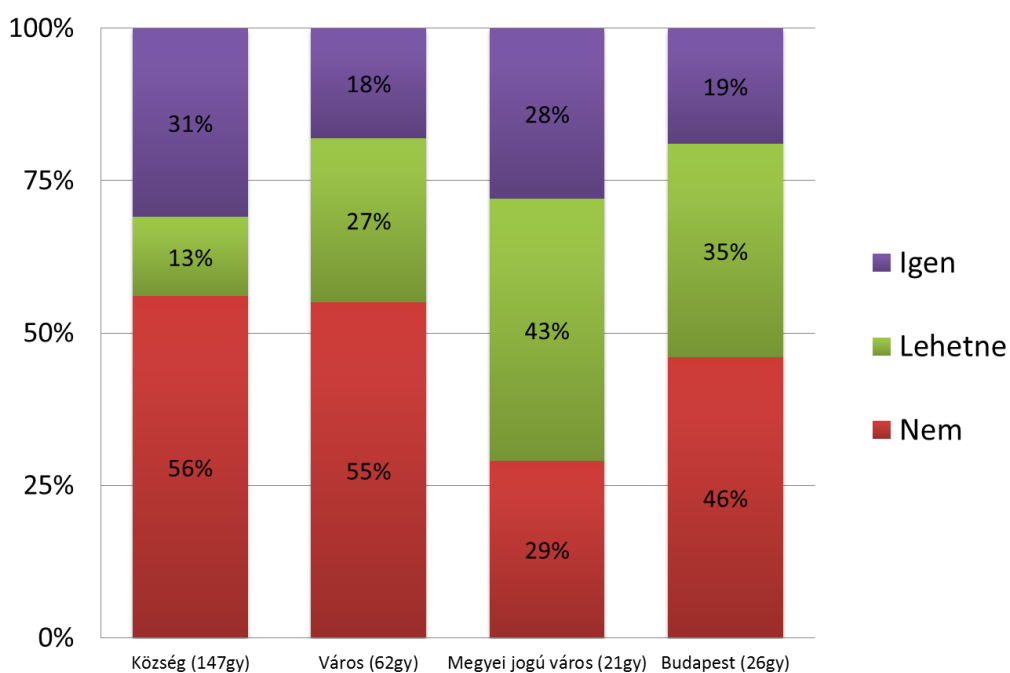
Az alábbi ábra azt mutatja, mennyire tartják rugalmasnak a gyülekezetet liturgiai kérdések szempontjából a lelkészek. Azért kell kételkedéssel szemlélnünk válaszaikat, mert bár rugalmasnak tartják gyülekezetüket, legalább az esetek felében, mégsem jelenik meg ez a rugalmasság semmilyen vonatkozásban. Sőt, a válaszok elsőprő többségében azt fűzték hozzá egyes válaszaikhoz: „Ez nálunk így van, és ezen nem lehet változtatni.” Ebből arra következtethetünk, hogy a lelkészek maguk azok, akik ezt a kérdést alapvetően befolyásolják, csupán saját bizonytalanságukat kivetítik a gyülekezetre.

60. Mennyire rugalmas a gyülekezet a liturgiát illetően?

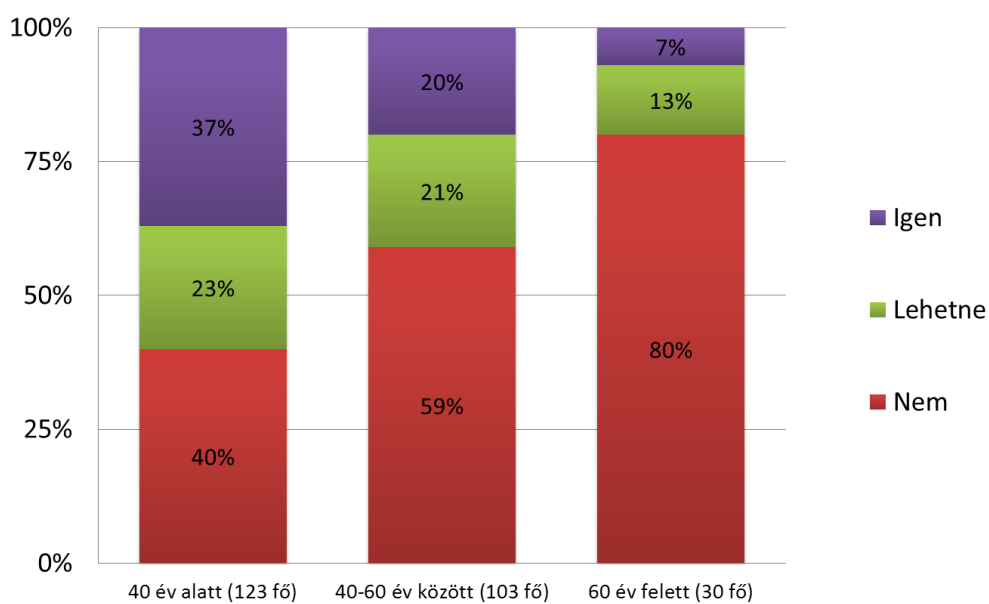
A liturgián változtatni kívánók, vagy legalábbis azt elképzelhetőnek tartók aránya a megyei jogú városokban a legmagasabb: 71%, bár közülük a legtöbben bizonytalanok voltak a tekintetben, hogy mi is lenne ez a változás. 29% és 56% között van azok aránya – itt nem látunk jelentős összefüggést a település jellege és a változtatás igénye között –, akik azt mondták, semmilyen módosításra nincs szükség e tekintetben. Talán igaz az az állítás, hogy a fiatalok akarnak inkább változást, míg az idősek nem.

66. Fontosnak érzi-e, hogy a jelenlegi liturgia megváltozzék?

Országos református liturgiai felmérés 2012

Fontosnak érzi-e , hogy megváltozzon a rendtartás?

Református liturgiai felmérés 2010-2012

Az adott kérdésre adott válasz a lelkész életkorának függvényében.

7.7. A praxis mindent elural

Már 1968-ban is többször előjöttek gyakorlati kérdések. Mára mindent átütő erejűen igaz, hogy nem az elgondolások, a teológiai megértések az elsődlegesek, amiből következnek a gyakorlati megfontolások, hanem fordítva. Az istentisztelet hosszát például az határozza meg, hogy hány helyre kell aznap eljutnia a lelkésznek. Természetesen ezek érthető gondok, mégis megdöbbentő ennek a kifordított világnak a teljesen elsődleges és megkérdőjelezhetetlen volta. Alig volt jelen felmérésünkben olyan lelkész, akinél ne praktikus szempontok döntöttek volna liturgiai kérdésekben. „Jön a busz”, „hideg van”, „idősek az emberek”, „elfogytak az énekeskönyvek”, „nincs már meg az az agenda” stb.¹³³

7.8. A bizonytalankodók száma megnőtt

A szokásokhoz, praktikus körülményekhez kötöttség felszínességét mutatja, hogy ugyanakkor többször kaptuk a következő választ kérdéseinkre: „talán”, „nem tudom”, „még nem gondolkodtam ezen”. Az 1968-as adatokkal összehasonlítva mindenképpen erősen nőtt a konkrét választ kerülők száma. A lelkészek nehezen tájékozódnak, nem érzik magukat lényegileg biztonságban, talán ezért is ragaszkodnak ahhoz a néhány mankóhoz, ami a kezük ügyében van. A temetéssel és az újabb rituális szokásokkal (pl. mit kell tenni egy emléktábla-avatáskor vagy egy 1956-os megemlékezés alkalmával) kapcsolatban a legnagyobb a bizonytalanság.

7.9. A közösségi és a szubjektív elemek erősödése az objektívekkel szemben.

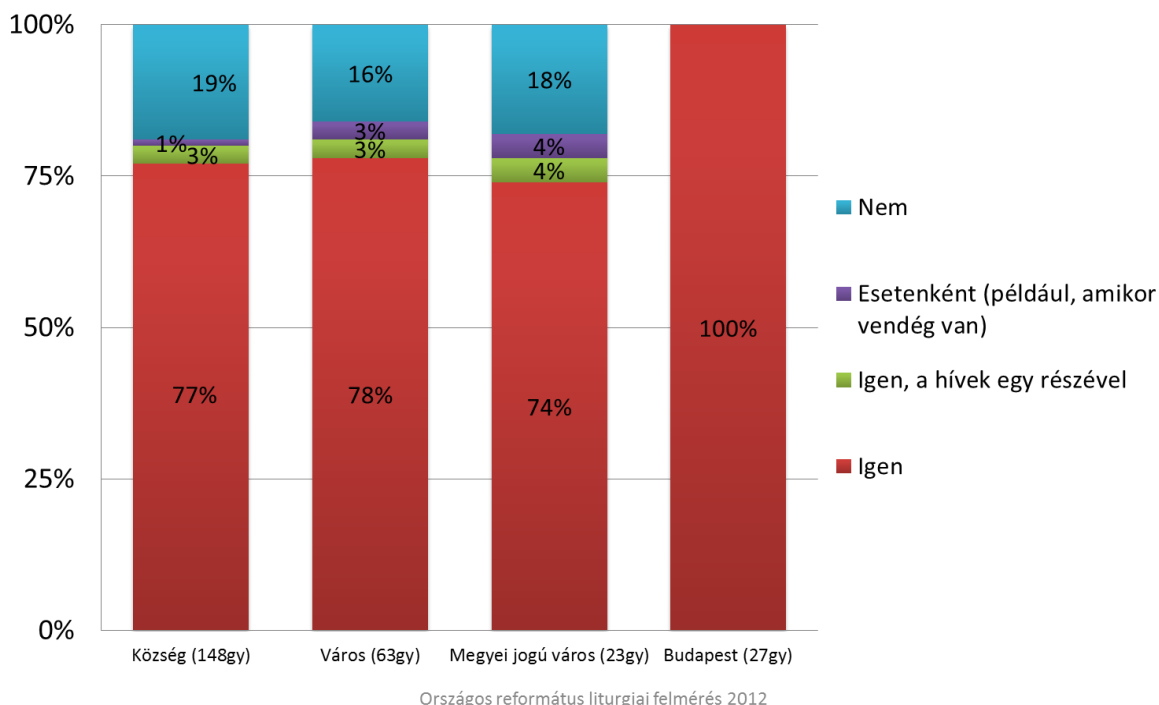
Az istentisztelet az értelmünkre, érzelmünkre, szociális énkre együtt van hatással. Ma minden olyan elem, amely egyfajta objektivitást követel a résztvevőtől, háttérbe szorul. Ezzel szemben nagyobb jelentőséget kapnak azok a rítusok, amelyek az istentisztelet közösségi jellegét erősítik. Erre egyik jó példa lehet, hogy a kézfogás az istentisztelet végén szinte teljesen általánossá vált. Az úrvacsora esetében is sokan azt mondták: „személyessé kellene tenni a kérdéseket”. Az istentisztelet sokszínű valósága többnyire „a közösségi találkozás helyévé” redukálódott. A legfőbb kritérium sok esetben az, hogy jól érezzék magukat az emberek. Több helyen felvetették a lelkészeknek: „ne azt mondassuk a hívekkel, hogy „ígérem”, inkább „igyekszem megtartani”. Azt is megjegyezte valaki, hogy a temeté-

¹³³ A buszmenetrend fontosságáról szóltak: 71, 286, 110-es gyülekezetek.

sen jó lenne elhagynunk az Apostoli Hitvallást, mert úgysem hiszik azok, akik ott állnak. Az itt és most érzése, hite, meggyőződése került a középpontba.¹³⁴

58. A kijáratnál kezét fog-e a lelkész a hívekkel?

7.10. Individualizmus

A közösségi elemek fontossá válása mellett és azzal együtt nagyon sok egyénies változtatással találkoztunk. Fel sem merül a lelkészekben, hogy mi az a „községi tér”, amelyben mozognak. Várakozásunk feletti volt azoknak az aránya, akik például saját ágendát írnak, vagy megváltoztatják a hivatalosan elfogadott imaszövegeket. A közösségi tér erősen visszahúzódott a legkisebb egységekbe a jelenlegi magyar református egyházi gyakorlatban.

A továbbiakban olyan következtetéseket sorolunk fel, amelyek nem a táblázatokból következnek. Az adatfelvételeket interjúként értelmezve, az utána történt beszélgetésekből szűrtük le a következőket:

¹³⁴ Példák: „Legyen meghittebb a liturgia.”(87), „Több élményt kellene nyújtani az úrvacsoránál és az istentiszteletben, több ének is jó lenne!” (419) „Túlságosan szertartás jellege van a keresztelőnek, valahogy barátságosabbá kellene tenni!” (403), „Színesebbé kellene tenni, gyerekek köszönhetnék a megkeresztelendőt, a szülők imádkozhatnának...” (410)

7.11. A liturgikus megnyilvánulásokkal kapcsolatos értetlenség

Abból, ahogyan a lelkészek nyilatkoztak, nyilvánvalóvá lett számunkra, hogy a liturgikus megnyilvánulásoknak sok esetben nem értik a jelentőségét. Erre jó példa a kérdés, mely a megkeresztelendő gyermek felett hangzik el: „Akarjátok-e...” Többször hallottuk adatfelvételünk során: „Ha úgyis tudjuk, hogy mit akar, minek kérdezzük...” A rítus, a hangosan kimondott szó fontossága nem magától értetődő. Visszatérő mondat: „Ne mondjuk sokszor, mert elkopik.” A liturgikus szövegek súlya érthetlenné vált, az egyéni döntésen alapuló szövegek megerősödnek. Az ismétlődéstől való félelem elég általános. Egy példamondat: „Az imádságok nagyon merevek, újabbak kellenének!” (213)¹³⁵

7.12. Egységes istentisztelet iránti vágy

A helyi szokások megerősödése ellenére, a liturgikus érzék csökkenése ellenére sok lelkészben megfogalmazódott a vágy, hogy egységes legyen az istentisztelet. Az persze bizonytalan és elég homályos, mit is értenek egység alatt, vajon képesek lennének-e valamiről lemondani ennek érdekében. Azonban általánosságban létezik ez a vágy.¹³⁶

7.13. Az egyházfegyelem és a liturgia

Sok esetben a liturgiai kérdések valójában egyházfegyelmi kérdésekként jelennek meg. A liturgiai fegyelem nem ismert fogalom a mai egyházi helyzetben. A lelkészek a hűsbavágó kérdéseket fegyelmi kérdéseknek élik meg. A legnehezebb ilyen pont a keresztség szentségének kiszolgáltatása. Mivel a kiségyházakkal való kapcsolatban, azoknak a hatására megingott a gyermekkeresztség hagyományos magától értetődése, számos lelkész már a gyakorlatban sem ezt a rendet követi. Azonban válaszként nehezen merték elmondani azt, ami a gyülekezetben valóságosan folyik, mivel volt rá eset, hogy egy lelkész elvesztette állását amiatt, hogy ebben a kérdésben nem tartotta magát a tanfegyelemhez. Ugyanez a helyzet a konfirmációval vagy azzal a kérdéssel kapcsolatosan, hogy kinek osztanak úrva-

¹³⁵ Példák: „A gyülekezet bevonása fontos lenne. A Hézszer Gábor-féle könyvben német példák vannak és azokban a párbeszédés részek jónak tűnnek.” (43) Az első kérdést a keresztlónél hagyjuk el, nyilván akarják, ha elhozták a gyereket. (26) „Elsépellté válik a Tízparancsolat, ha mindig felolvassák. Beosztottként találkoztam olyan hellyel, ahol mindig felolvasták, de amikor az a lelkész elment, ez a szokás is kikopott a liturgiából.” (255) Ellaposodik, (283), felszínessé, sablonossá, gépiessé válik a mindig ismételt bűnvallás – (284, 1, 3), lélektelenné válik – (393), amit túl gyakran mondunk, az kiüresedik – (408), az úrvacsora ünnepi jellege megkopik, ha havonta van – (374) színpadias, amit sokszor ismétlünk – (14), pápistás – (15), unalmassá lesz (22), imamalom lesz (38.) Vö.: Hézszer Gábor 2007.

¹³⁶ „A gyülekezet mindenre nyitott, de a „nagy istentisztelet” csak úgy jó, ahogy van.” (380) „Legyenek réteg-istentiszteletek, ahol nagyobb a szabadság, de a vasárnap délelőtti istentisztelet maradjon!” – (172) „A kisgyerekek is tudják, hogy mi a szokás.” (394) „A bibliaórákon és más istentiszteleteken ki lehet próbálni, de az istentiszteleteken nem kell változtatni.” (310) „A református identitást erősítő liturgia kellene! Túlságosan engedékenyek vagyunk más felekezetekkel.” (332) „A vasárnap délelőtti liturgia maradjon a régi, de legyenek délutáni istentiszteletek és más alkalmak, amelyeken legyenek új, emberközelibb, korhoz alkalmazkodóbb dolgok.” (376)

csorát. Mindezekből azt az általános következtetést vonhatjuk le, hogy valójában fegyelmi struktúrákban gondolkodnak a lelkészek akkor, amikor közös keretokról és liturgiáról van szó. Gyakorlatilag mindegyik lelkészre igaz ez a fenti állítás: a fegyelmet kizárólag büntető rendszerként értik, és nem a közösség összefogó erejeként.

A mai lelkészek igazán súlyos kérdései jellemzően nem missziói jellegűek, nem közösségi jellegűek, hanem fegyelmi jellegűek, például: ki konfirmálhat, mikor és ki úrvacsorázhat, meg szabad-e keresztelni stb. Ez mindenképpen egy szembeötlő változás 1968-hoz képest is. Amikor pl. a házassági esküvel kapcsolatban felvetették a felekezethez nem tartozó társ kérdését, abban mégiscsak egyfajta missziós gondolkodás jelent meg. Ma ezek a kérdések – úgy tűnik – nem égetőek.

Exkurzus: Az 1931-ben bevezetett és az 1985-ben elfogadott istentiszteleti rendtartások vázlatos története

1. Az 1931-ben bevezetett agenda¹³⁷

A türelmi rendelet után a magyar reformátusság egyre jobban érezte az egységes liturgia megalkotásának szükségességét. Kármán Józsefet említsük példaként, aki Dunántúlon jelentetett meg ágendát.¹³⁸ Műve bevezetőjében összegzi az addigi ágendák tanulságát, elmondja, hogy mennyire szükség volna az egységre, hogy művét ezzel a céllal készíti, de azt is leírja, hogy ő egyik ágendához sem ragaszkodik. Ebben a liturgiai kezdeményezésben már megmutatkozik az a vissza-visszatérő gond, hogy az egységesítés nevében a variációk sokasodnak csupán. Tiszántúlon 1789-ben újra foglalkoztak az egyetemes ágendával, Héczei Dánielt bízták meg kidolgozásával, de ez a munka sem érte el a kitűzött célt. Az 1790-es budai zsinaton hoztak ugyan határozatokat, többek között az egyetemes liturgiára nézve is, de királyi jóváhagyást nem kaptak a zsinatra. Így hiába került napirendre az agenda kérdése, valójában a későbbiekben nem fordítottak rá gondot. 1810-ben Pesten tartottak konferenciát, melyen annyit tettek, hogy felszólították az egyes egyházkerületeket, végezzék el az előmunkálatokat az egységes liturgiára nézve. Közben az egyetemes agenda helyett megint csak egyéni ágendák jelentek meg: Árgyán János, Veszprém 1835, Vámosi Pap István, 1840, Fördös Lajos 1847.

Ebben a korszakban és még utána is sokáig a liturgiát úgy fogták fel, mint ami a tanítói istentiszteletnek ad keretet. Szabadon elhagyható elemmé vált minden. Fördös Lajos például nem támogatja az úrvacsorai kérdéseket.¹³⁹ A Dunamelléki Egyházkerület tudta, hogy hiába várja az egységes liturgiát. Ezért kiadta 1847-ben a Göböl Gáspár által szerkesztett ágendát. Tiszáninnen Kun Bertalan püspök vezetésével külföldi liturgiákat akarnak beszerezni, és 1887-ben a közgyűlés elé terjesztik javaslatukat. Azonban a konventre tartozó ügyekben kénytelenek várni. „Az egyházkerületek többé-kevésbé erőtlen összefoglalások voltak” – írja joggal Ravasz László¹⁴⁰ az 1927-ben kiadott agenda előszavában.

¹³⁷ Az agenda története megtalálható az Ágenda első fejezetében, melyet Ravasz László írt. 1927.1.kk. Ezt egészítjük ki azzal, amit megtudtunk a Zsinati Levéltár forrásaiból és egyéb elérhető dokumentumokból.

¹³⁸ Kármán József, 1787. Ekklé'siai agenda avagy a Helvetziai Vallás-tétel szerint reformált ... közönséges isteni tiszteletnek módja / mellyet ... ki-nyomtattott Kármán József Po'sonban Wéber Simon Péter

¹³⁹ Fördös Lajos, 1882.

¹⁴⁰ Ágenda, 1927. 3.

Többször elvi határozat született a konventi üléseken arról, hogy szükség van az egységes liturgiára. 1903-ban a konventi ülés 7. számú határozatában felhívta a kerületeket arra, hogy nyilatkozzanak, mit gondolnak a liturgia egységesítésével kapcsolatban. E nyilatkozatok alapján a következő ülésen, 1904-ben a konvent megállapította az egységes liturgia alapelveit: Alaki szempontból teljesen, tartalmi szempontból csak részlegesen kell egységesíteni. Fontos szempontként szögezték le a történelmi elvet.¹⁴¹ „Az egyházközségek különleges szokásai megszüntetendők.” – olvassuk a jegyzőkönyvben.¹⁴² Létrehoztak egy liturgiai bizottságot, melynek vezetője: Baksay Sándor lett. Összegyűjtötték a meglévő liturgiákat, hiszen területenként meglehetősen nagy eltérések voltak a szokásokban. Dunántúlon például a lelkész általában csak a lekcio előtt ment fel a szószékre, míg az ország más részein elejétől fogva fent volt a prédikátor. Sok helyen nem volt lekcio egy, a racionalizmus korából örökölt elgondolás szerint: csak olyan Ige hangozzék el, amit meg is magyaráznak. De számos lényeges különbség is volt az egyes területeken a szokások között.

1905-ben a bizottság a konvent elé terjesztette a bizottság javaslatát a liturgia egységesítésére nézve. Elhatározták, hogy nem mint törvényjavaslatot, hanem mint országos egyházi szabályrendeletet javasolják elfogadásra majd a liturgiás könyvet az országos Zsinat számára.¹⁴³ 1907-ben megbízták Novák Lajos sárospataki teológiai tanárt a rendtartás kidolgozásával. Ő prédikátor, szónok volt, nagyon keveset publikált. Mint a liturgiai reform nagy egyénisége, jobbára a Sárospataki Lapokban megjelent írásokból alkothatunk csupán képet egyéniségéről. 1903. november 30-án megjelent vezércikkének címe: Az egységes liturgia.¹⁴⁴ Idézi az egyetemes konvent 1902. évi tavaszi ülésének jegyzőkönyvét (36.2.3): „Az istentisztelet rendjének, az egységes liturgiának megállapítására nézve zsinatunk eleget tesz, midőn minden az egyházi életünkben előforduló szertartás rendjét a főbb vonásokban s a lényegben megállapítja.” Indulatos cikkében azt állítja, hogy „addig-addig emlegették” a liturgiai reform szükségességét, amíg az mindenki vágya is lett. Kéri a konventet, ne hamarkodja el az egységes liturgia ügyét, és semmiképpen ne tűzzék azt napirendre a következő ülésen. Idézi a konventi határozatot

¹⁴¹ 1907. április 3–13-ig tartó konventi gyűlés 379. számú határozatának jegyzőkönyve. MREZSL 2.a. fond Egyetemes Konvent iratai, Konventi Közigazgatási iratok, 121. d. ágendáskönyv ügyei 1908–1935.

¹⁴² MREZSL 2.a. fond, ágendáskönyv ügyei 1908-1935.

¹⁴³ Ágenda 1927.2. – Ennek a jogi különbségnek az volt a lényege, hogy törvény esetében királyi jóváhagyás is szükséges volt, míg szabályrendelet esetében nem. Nem akarták, hogy a liturgiai reform ebbe a jogi útvesztőbe kerüljön, ezért kerülték a törvény szót. Érdekes megjegyeznünk, hogy ennek a logikának éppen az ellenkezője érvényesült az 1950-es liturgiás reformban, amikor úgy húzták keresztül a már gyakorlatilag kész liturgiai újítást, hogy ez törvénykezés dolga, tehát meg kell várni az új alkotmányt, és majd csak utána lehet szó liturgiai reformról.

¹⁴⁴ Novák Lajos, 1903.1.

(1902.36.II.3.): „Az istentisztelet alakjának és rendjének lényeges vonásokban (való) megállapítása a törvényhozás jogkörébe tartozik, de egyúttal ki is bővíti már ezt a pontot, amidőn nem csupán az istentiszteletnek, hanem minden szertartásnak a rendjét akarja megállapítani. Sőt még tovább megy a konvent mondván: kiterjeszti figyelmét a zsinat az egyházi dignitáriusok beiktatásának módjára... itt tehát már odáig megy a konvent, hogy nem elégszik meg az istentiszteletek alakjának és rendjének lényeges vonásokban való megállapításával, hanem szükségesnek tartja egyes szertartásokra nézve a módnak, sőt már az anyagnak (eskü) megállapítását is. Íme, a hivatalos világos törekvés az egységes liturgiának egész terjedelemben való megvalósítására!... És mégis a konvent »tizes bizottsága«¹⁴⁵ mintha tájékozatlanul állana ezzel a programmal szemben! Azokból a felszólításokból legalább, amelyeket a bizottság előadója hozzám intézett: ... alapvető munkára van szükségünk – úgymond az előadó. Nem részletekig kidolgozott s a liturgoszt egészen le és megkötő formára, hanem arra a keretre, melybe a liturgosz egyéniségével, a helyi szokás, a történeti múlt is beilleszkedhetik. Tisztelettel jelentettem az előadónak, hogy ez nem egységes liturgia; így, amint a közóhajt, a közakaratot ideértve a konvent fentebbi programját is, ő tolmácsolja: az egységes liturgia meg nem valósítható. Még javaslatot se lehet kidolgozni róla. Nincs megérve ez az ügy a kodifikációra, megérlelésére idő sincs már: ne vegyék fel ezt az ügyet a zsinat első ülészakára... s hogy a nagy feladattal, mint egy kérdőjellel állunk szemben, annak oka nem az előadó, nem a tizes bizottság, nem a konvent, annak mi magunk vagyunk az okai. Mi az országos egyház, általában; különösen mégis azok a tényezők, akik az egységes liturgia szükségességét... jelszóvá tették, de a szó jelentéséről, tartalmáról felvilágosodást nem adtak; legközelebből pedig mi, tollforgató papok és tanárok, akik fel nem használtuk a sajtót a közvéleménynek legalább nagyjában való kialakítására. Pedig enélkül a törvényhozásnak sem tanácsos a kodifikációba belemenni, mert munkája vagy tapogatódzás, vagy önkényeskedés lesz... Vessünk számot a történelem tanulságaival! Liturgiát teremteni csak a gyökeres átalakulások idejében, csak az átalakítóknak lehetett, azután már ahol hozzányúltak, csak tatarozgatták a már meglevőt. De ez az utóbbi munka sokkal nehezebb az előbbinél. A változtatásokat, az egységesítéseket külföldön is évtizedek lassú és mély munkálkodása előzte meg, a sajtóban is, a tanácstermekben is. Hol és mikor ment ez végbe nálunk?”

Istentiszteleti rendtartás című írásában a következő rendet javasolta:

¹⁴⁵ A „tizes bizottság” konventi tagokból állt, dolga az volt, hogy előkészítsék a zsinati beadványokat.

1. fohász
2. felálló ének
3. közgyónás
4. főének
5. magasztalás
6. ének
7. prédikáció
8. ének
9. hálaadás
10. ének
11. apostoli intelem, könyörgés, Mi Atyánk
12. papi áldás
13. adakozásra felhívás és hirdetés
14. éneklés

Fontosnak tartotta, hogy a 11–13. pontokat az úrasztalánál végezze a lelkész.

Az úrvacsorára ezt a javaslatot tette:

1. fohász
2. szertartási beszéd
3. közgyónás három kérdésben
4. bűnbocsánat hirdetés
5. ének
6. szereztetési igék, a jegyek megáldása
7. kommunió, utána a lelkész úrvacsorázása
8. rövid beszéd, majd hálaadó ima
9. Miatyánk, áldás
10. ének

Nánássy Lajos azt írja, hogy „dacára annak, hogy a vasárnapi szertartásra vonatkozólag az arányos beosztás mellett az énekszámok gyarapításán kívül csupán csak egy új alkotórész található, ti. a gyónó imádság, ami a református liturgiában szinte nélkülözhetetlen, a legutóbbi zsinat nem fogadta el a módosítást, mivel a közvélemény még nem volt teljesen megérve az új liturgia használatba vételére.”¹⁴⁶

Azonban a zsinat a napirendről nem vehette le ezt a kérdést. 1908. március 1-jei határidővel pályázatot írtak ki az ágendáskönyv anyagának összeállítására. A pályázati kiírás szerint olyan ágendarészeket várnak, melyek a megállapított szempontrendszerbe beleilleszkednek. Ma már nehéz megértenünk, miből gondolták azt, hogy pályázati módon a legkülönbélebb írók tollából egy egységes agenda fog összeállni. A terv önmagában hordta halálát. Kevés pályamunka érkezett be, ezért meghosszabbították a beadási határidőt 1909 márciusáig. Mégis csupán 15 új küldemény érkezett, így összesen 39 darab, 13 írótól.

1909-ben, az áprilisi konventi ülésen felállítottak egy bírálóbizottságot, az ő hivataluk a beérkezett pályaművek elbírálása mellett az lett volna, hogy a kötött részekre nézve javaslatot tegyenek a liturgiai bizottság útján a konvent 1910. évi ülésére. A bizottság tagjai voltak: Czike Lajos, Széll Kálmán, Novák Lajos, Nagy Károly.

1910. április 15-én a liturgiai bizottság „fájdalommal tudomásul veszi, az ágendáskönyv pályázata sikerre nem vezetett”.¹⁴⁷ Létrehoztak egy liturgiai albizottságot, amelynek Ravasz László is tagjává lett. Az 1911-es konventi ülés elé terjesztettek egy részletes javaslatot. Ebben többek között azt is kéri, hogy írjanak össze olyan külföldi és magyar ágendadarabokat, amelyeket majd felvesznek az új ágendáskönyvbe.¹⁴⁸

1911. május 21-én ülésezett a konvent, és elfogadta a liturgiai bizottság jelentését, amely a kudarcról beszámolt. Felszólítják őket arra, hogy változtassanak a tartalomjegyzéken két területen, egyrészt az egészséges csecsemő megkeresztelése módját tekintve: írjanak háznál és templomban tartandó keresztelőre 3-3 módozatot, másrészt a házassulandók megáldására vonatkozóan vegyes vallású, egyvallású és özvegy vagy elvált esetére 3-3 módozatot. Felkérték őket, hogy egy év alatt honorálás ellenében bízzanak meg lelkészeket egy-egy ágendarész megírásával. Akár irodalmi szakembereket is vonjanak be. A díjazás pontosan meg volt szabva: 10 koronától 40 koronáig terjedhet.

¹⁴⁶ Nánássy Lajos, 1909. 56.

¹⁴⁷ MREZSL 2.a. fond. ágendáskönyv ügyei, 1908–1935.

¹⁴⁸ Ekkor került elő a ma Erdélyben használatos úgynevezett Kálvin-ima Eugene Bersier francia ágendájából. Ez az ima megtalálható a Ráday Levéltár (továbbiakban RL) iratai között (C/141. fond. Ravasz László iratai.)

Ez volt az a pont, ahol a liturgiai egyesítés megbicsaklott. Nánássy ezt írja egy kicsit korábban: „Bárminő különösnek és nehézkesnek is tűnjék fel a maradi párt előtt az újítás munkája – illetőleg, helyesebben szólva a 16. és 17. században használt református liturgiához való visszatérés –, a munkát el kell végezni, mert ez egyházunk érdeke, a vallásos lélek igénye... Vajha a következő zsinatig megérlelődne a változatos és egységes liturgia gyümölcse.”¹⁴⁹ Azonban az történt, hogy inkább Novák Lajos mondott le a liturgiai bizottsági tagságáról. Az egyik ok az volt, hogy kriptolutheranizmussal vádolták.¹⁵⁰ Pedig az egyik cikkében például éppen megdöbbenését fejezi ki, hogy a sárospataki teológiai tanárok véleményezését félretolva a tiszáninneri kerület azt a javaslatot tette az agenda ügyében, hogy csak püspök szentelhesse lelkészt. Hosszasan kifejti, hogy a református egyházban csak testületek kaphatnak felhatalmazást. A reformáció korabeli hitvallások is úgy mondják, hogy „qui electi sunt ordinentur a senioribus cum orationibus publicis”, tehát nem a püspöké a lelkészszentelés joga.¹⁵¹

1912-ben Baksay Sándor is lemondott tiszteről, és Baltazár Dezső vette át feladatait.

Különbéféle ügyekben panaszokat tettek ebben az időszakban a konventen. Ezek megerősítették azt a közkívánalmat, hogy szülessék végre egységes liturgia. A törökszentmiklósi gyülekezet lelkésze, Olajos Pál ellen adott be a presbitérium panaszt: a szokásos három helyett négy kérdést is feltesz az úrvacsoraosztás alkalmával, amikre különféle válaszokat kell adni, az embereket ez összezavarja – állítják. Sürgősen kérik az egységes liturgia ügyének rendezését.¹⁵²

Másik kérdés, amelyről szintén a tiszántúliak tesznek említést, a konfirmáció időpontjának a kérdése: A Népiskolai Szervezet 77–78. §-a meghatározta, hogy a konfirmáció a tanév végén legyen. Viszont a beadványok jelzik, ekkor a konfirmandusoknak nincs módjuk úrvacsorát venni. Kérik, hogy legyen előírás arra nézve, hogy a konfirmáció olyan időpontban legyen, amikor utána legfeljebb egy hónapon belül úrvacsorát vehetnek a konfirmáltak.

¹⁴⁹ Jellemző a kor hangulatára, hogy Nánássy Lajos liturgiátörténete 1909-ben jelent meg Debrecenben, ezzel a művével a liturgia-reformot szerette volna segíteni, ennek második kötete már csak 1913-ban jelent meg Sárospatakon ezzel a megjegyzéssel: „(Ezt a kötetet) a Hegedűs és Sándor cég a theologiai irodalom pangása miatt nem vállalta magára, noha éppen ez az időszak volna az, amikor a kultuszreformot irodalmi úton kellene megértenünk és megérlelnünk. Sajnálatos dolog lenne, ha a felszított tűz idő előtt ellobogna, s kialudnék. E dolgozat szerintem Istennek tetsző áldozati tűz élesztését kívánja szolgálni.”

¹⁵⁰ Nánássy Lajos, 1909. 55.

¹⁵¹ Novák Lajos, 1898.1.

¹⁵² MREZSL 2.a. fond, ágendáskönyv ügyei, 1908–1935.

A harmadik panasz Békésből származik, ahol a presbitérium bevádolja Márk Ferencz lelkészüket, aki nem hajlandó gyászistentiszteletet tartani messze idegenben elhalt emberek rokonainak kérésére. Mint mondja, ez olyan, mint a gyázmise, katolicizmus felé való elhajlás. A békés-bánáti református egyháztanács elfogadja a presbiterek kérését, miszerint ebben nincs semmi elhajlás, majd a lelkész kemény hangú fellebbezésére az egyházmegyei közgyűlés visszavonja ezt a határozatot, és a lelkész mellé áll.¹⁵³

Különböző egyházmegyei jegyzőkönyvek, például a vértessaljaiak alábbi kérelme tanúskodik arról, hogy számos egyháztest azt szeretné, hogy „egyes egyházi szertartásoknak nem csupán alakjai, de rendjének egységesen egyetemlegesen kötelező megállapítása, egyes részei is hivatalos jelleggel megállapíttassanak.” A tiszántúli Bihari Egyházmegye is ilyen értelemben nyilatkozott: „nem elég az idő és a sorrend... állapíttassanak meg az egyes előfohászok, megáldások kötött formában.” Ezzel szemben a másik hangot a Pesti Egyházmegye képviselte, amely azt kéri, hogy „a cselekmények beosztása egyesíttessék, de a szertartási imák megkötöttség nélkül legyenek”.

Olvashatjuk a Debreceni Egyházmegye beadványát is: ők azt kérik, hogy csak a templomban és csak palástos szolgálattal lehessen keresztelni.

1912-ben elkészül egy rendtartás „Református istentiszteleti szertartások” címen, ebben a kötetben a liturgiai bizottság javaslatait találtam.¹⁵⁴

1913-ra a kötött alkatrészeknek tekintendő imádságok és votumok is elkészültek.¹⁵⁵

1913. április 28-án ismét ülésezett a konvent, melyre Baksai Sándor püspök segítségével valóban elkészültek a megíratni akart részek, 100-100 példányban a liturgiás könyv tervezetét elküldték a konventi tagoknak, valamint ellenőrzésre Baltazár Dezső és Fejes István püspököknek, továbbá Szóts Farkas teológiai tanárnak.¹⁵⁶

Minden bizonnyal többekben megfogalmazódott az elvárás: ezt az ágendát széles körben, az egyházmegyékben kell megvitatni. A Dunántúli Egyházkerület ilyen irányú hozzászólását olvashatjuk a levéltárban.¹⁵⁷ 1917-ből való jegyzőkönyv tanúsága szerint a

¹⁵³ MREZSL 2.a. fond, ágendáskönyv ügyei, 1908–1935.

¹⁵⁴ Istentiszteleti rendtartás, 1912. Hegedűs és Sándor, Debreczen

¹⁵⁵ Ezek az iratok szinte mind elvesztek Nagy Károly lakásán a román megszállás idején.

¹⁵⁶ Az 1916-os liturgiai bizottság tagjai: elnök: dr. Baltazár Dezső; előadó: Nagy Károly; tagok: a) a Dunamelléki Egyházkerületből: Bilkei Pap István, Hamar István; b) a Dunántúli Egyházkerületből: Czeglédy Sándor, Csizmadia Lajos; c) az Erdélyi Egyházkerületből: Nagy Károly, dr. Ravasz László; d) a Tiszáninneni Egyházkerületből: Czike István, dr. Révész Kálmán; e) a Tiszántúli Egyházkerületből: dr. Baltazár Dezső, Sass Béla.

¹⁵⁷ MREZSL 2.a. fond, ágendáskönyv ügyei, 1908-1935.

liturgia ügyében még nem alakult ki kellőképpen a közös álláspont, valamint a háború miatt is elhalasztják az egységes liturgia jóváhagyását.

A nézeteltérés egyik dokumentuma, hogy amikor kiadták a liturgiai bizottság javaslatát a püspökök testületének revízióra, nem egyezett a két grémium véleménye, különösen az úrvacsorai kérdések szövege tekintetében. Közöljük egymás alatt a püspökök által készített, majd a később közösen kialakított tervezetet.

A liturgiai bizottság javaslata (1911):

Mielőtt a szent asztalhoz járulnátok, Pál apostol intelméhez és anyaszentegyházunk folytonos gyakorlatához képest néhány kérdést intézek hozzátok, amelyekre mindenikünk a saját hite és meggyőződése szerint lelkiismeretesen és hallhatóan feleljen meg. Azt kérdem elsősorban is: Hiszitek-e, valljátok-e, hogy ti magatokban mindenestől fogva gyarlók, esendők és bűnösök vagytok, kik a saját erőtekökből Isten ítélőszéke előtt meg nem állhattok, és ha Isten rajtatok meg nem könyörül, büntetést, halált és kárhozatot érdemeltek?

Felelet: hiszem és vallom.

Azután kérdem: Hiszitek-e, valljátok-e, hogy Istennek ez a kegyelme megjelent nekünk Jézus Krisztusban, aki az ő halála által bűnbocsánatot és örök életet szerzett mindazoknak, akik hisznek őbenne?

Hiszem és vallom.

Végül azt kérdezem: Ígértek-e fogadjátok-e, hogy ti e kegyelemért háládatosságból egész életeteket az Úrnak szentelitek és már e jelenvaló világban, mint az ő megváltottai, az ő dicsőségére éltek?

Ígérem és fogadom.

Püspöki kar javaslata (1914)

Mielőtt a szent asztalhoz járulnátok, Pál apostol intelméhez és anyaszentegyházunk folytonos gyakorlatához képest három kérdést intézek hozzátok, amelyre mindnyájan hitetek és meggyőződésetek szerint lelkiismeretesen és hallhatóan feleljétek meg. Azt kérdem elsősorban is:

Hiszitek-e, valljátok-e, hogy az Istentől igazságban, szentségben és ártatlanságban teremtett első embernek reátok is átszállott bűne miatt ti is büntetést, halált és kárhozatot érdemeltek?

Én ezt hiszem és vallom.

Másodszor: Hiszitek-e, hogy Isten az Ő szent fiát, az Úr Jézus Krisztust tiérettetek testben elbocsátotta, az ő egyszeri, tökéletes áldozata bűnnek hatalmát és a kárhozatnak erejét elvette, s titeket ingyen kegyelméből Jézus vérének érdeméért hit által megigazít?

Én ezt hiszem és vallom.

Végül azt kérdezem: Hiszitek-e, hogy e halandó életnek utána a Krisztus dicsőséges testéhez hasonlóan feltámasztja Isten a ti testeteket a porból, s beviszen a lélek dicsőségébe, a szenteknek örök boldogságába?

Én ezt hiszem és vallom.

Ígéret és fogadalomtétel elmarad.

A liturgiaügyi bizottság és a Püspöki kar közös javaslata (1916)

1. Azt kérdezem először is: Hiszitek-e, hogy az Istentől igazságban, szentségben és ártatlanságban teremtett első embernek esete folytán ti magatok is mindenestől fogva gyarlók, esendők és bűnösök vagytok, akik saját erőtekökből Isten ítélőszéke előtt meg nem állhattok, sőt büntetést, halált és kárhozatot érdemeltek?

Ha igen, válaszoljátok: Én ezt hiszem és vallom.

2. Másodszor kérdezem: Hiszitek-e, hogy Isten a bűnös emberen megkönyörülve, az Ő szent Fiát, az Úr Jézus Krisztust tiérettetek testben elbocsátotta, kinek egyszeri tökéletes áldozatával a bűnnek hatalmát és a kárhozatnak erejét elvette s titeket ingyen kegyelméből a Jézus vérének érdeméért hit által igaznak nyilvánít?

Ha igen, válaszoljátok: Én ezt hiszem és vallom.

3. Harmadszor kérdezem: Hiszitek-e, hogy Isten, aki feltámasztotta az Úr Jézus Krisztust, általa minket is feltámaszt a halálból és halandó testünket halhatatlanságba öltöztetve, átvisz az Ő örök dicsőségébe?

Ha igen, válaszoljátok: Én ezt hiszem és vallom.

4. Mindezek után ígértek-e, fogadjátok-e, hogy ti e kegyelemért hálából egész életeteket az Úrnak szentelitek és már e jelenlévő világban, mint az Ő megváltottai az Ő dicsőségére éltek?

Ha igen, válaszoljátok: Ígérem és fogadom. Én is mindezeket veletek együtt hiszem és vallom, ígérem és fogadom.

A püspökökkel kiegészült liturgiai bizottság 1916-ban bejelenti a konventi ülésen, hogy megszületett a közös javaslat. Ezt állítólag Tisza István felszólalása miatt mégsem fogadták el. Ismét a liturgiai bizottsághoz került az ügy.¹⁵⁸

Egy 1921. szeptember 24-ei beadványban a dunántúli főjegyző kéri, sürgősen vezessék be az egységes liturgiát, mivel vidékenként eltérő újítások kapnak lábra.¹⁵⁹

1922. január 23-ai dátummal olvashatjuk Nagy Károly nyilatkozatát, hogy a román megszállás idején elfoglalták lakását is, így a liturgiai iratok elvesztek.¹⁶⁰

1923-ban végül elfogadják a közös liturgiai bizottság 1916-os javaslatát. Arról is rendelkeztek, hogy a püspökök még egyszer nézzék át a tervezetet.

1924-ben Ravasz Lászlót bízzák meg az iratok rendezésével és kiadásával, ezek azonban időközben részben eltűntek. Ő maga az mondja, hogy „Novák Lajos hagyatékából, amit tudott, azt bevette, az apostoli hitformát újra beiktatja a kötött alkatrészek közé.”¹⁶¹

Különös, hogy míg az agenda előszavában Ravasz László kiemeli Tisza István álláspontjának jelentőségét az ágendáskönyv úrvacsorai részét illetően, a levéltárban nem volt adat erre vonatkozóan. Ravasz ezt írja: Tisza István „bátor dialektikája volt az, hogy az úrvacsorai kérdéseknél a legmodernebb felfogást képviselte – a püspöki kar pozitív felfogásával szemben.”¹⁶²

1927. október 3-án elkészültek az agenda első példányai. Kértek árajánlatokat különféle nyomdákban, végül a Bethlen Nyomda készítette el 2000 példányban 10260 pengőért.

Az 1928-ban megnyitott 4. budapesti zsinat hirdette ki az új ágendát, és elrendelte bevezetését 1931. január 1-jei határidővel. Ravasz László és Baltázár Dezső püspökök egy kísérő levelet írtak a lelkészeknek, amelyben kéri őket, hogy a gyülekezettel alaposan beszéljék át, és az 1931-es évtől vezessék be.

Egy 1932-ből való sellyei beadvány szerint bizonyos egyházközségek még mindig nem kapták meg az ágendát. Révész Imre 1930. december 15-én írja, hogy máig nem érkeztek meg az ágendák, nehéz lesz 15 napon belül bevezetni.

¹⁵⁸ Tisza István hátráltató szerepléséről az ágendatörténetben kizárólag Ravasz Lászlótól tudunk. A korabeli jegyzőkönyvekben ennek semmi nyoma nem található. In: *Ágenda*, 1927. 3.

¹⁵⁹ MREZSL 2.a. fond, ágendáskönyv ügyei, 1908–1935.

¹⁶⁰ MREZSL 2.a. fond, ágendáskönyv ügyei, 1908–1935.

¹⁶¹ *Ágenda*, 1927.6.

¹⁶² *Ágenda*, 1927.6.

A legnagyobb vitát a temetés kérdése váltotta ki. Még 1930 körül is számos beadványt írtak ebben az ügyben. A debreceniek kérik, hogy a 2000 fő fölötti települések kapjanak felmentést az alól, hogy a lelkésznek kötelező a halott sírkertbe való kikísérése. Ugyancsak tízszázalékos nagy gyülekezetek több iratban felvetik: vajon lelkész nélkül nem végezhető-e el a temetés? Mint mondják, az a vád érheti majd a lelkészt, hogy anyagi előnyök vezérlik, ha nélküle nem lehetséges temetni. Az lenne tanácsos, hogy „a stólának még az emléke is kitöröltessék” – és rendezzék a lelkész fizetését.

A Jugoszláv Királyságbeli Református Keresztyén Egyház leveléből kitűnik, hogy ők is átveszik ezt az ágendát, ott megjelenik egy énekeskönyv is magyarországi segítséggel. 1929-ben a Romániai Magyar Református Egyház saját liturgiát készített. Makkai Sándor, Vásárhelyi János, Gönczy Lajos és még sokak munkásságának köszönhetően ott sikerült valódi megújulást elérni a liturgia terén.¹⁶³ Ennek leginkább látható jele a bűnvalló ima megjelenése volt, amelyet nem tettek kötelezővé, de fokozatosan bevezettek.¹⁶⁴ Fontos különbség, hogy míg Magyarországon Ravasz Lászlónak nem sikerült bevezetnie minden istentiszteleten az állandó bűnbánati imát, az ottani liturgiába bekerült az ún. Kálvin-ima.¹⁶⁵

Alább összevontuk az általunk megtalált Baksay Sándor által fordított imát és a ma Erdélyben használt változatot:

„Úr Isten, örökkévaló és mindenható Atyánk! Íme, egybegyűltünk itt és a szentek egyességében, az angyalok és idvezült lelkek társaságában trónusod elé visszük áldozatunkat.” (Eddig nem szerepel Ravasz László iratai között, az ott megtalálható szöveg csak itt kezdődik.)

„Megvalljuk és megismerjük Szent Felseged előtt, hogy mi szegény bűnösök vagyunk, bűnben fogantva hajlandók minden rosszra s soha meg nem szűnünk áthágni szent rendeléseidet. Mikor ezt cselekedjük, igazságos ítéletedből romlást és kárhozatot vonunk magunkra. Mindazáltal, Uram, bánjuk, hogy téged megbotránkoztattunk, s kárhoztatjuk magunkat és bűneinket, igaz bűnbánattal kérve, hogy a Te kegyelmed jöjjön segítségül minékünk. Alázattal kérünk, szerető, irgalmas Atyánk, hogy könyörülj rajtunk. Töröld el bűneinket, növeld és sokasítsd meg rajtunk napról napra Szentlelked ajándékait, hogy igaz bűnbánatunk teremje a megtérés gyümölcseit, amelyek kedvesek Teelőtted...”

(Eddig kb. ugyanaz a két fordítás, itt azonban megváltozik a szöveg: a Baksay-féle imában ez található még a bűnökre vonatkoztatva: „erejük által tagadjuk meg és teljesen vetkezzük le a bűnt, és teremjük a megigazulásnak és megszentelődésnek jó gyümölcseit, hogy azok kedves áldozatul legyenek tenéked, a mi Urunk Jézus Krisztus által. Ámen.” Az erdélyi ima másként folytatódik...)

¹⁶³ Vö.: Fekete Károly, 2000.

¹⁶⁴ Makkai Sándor: „A nekünk adott utasítás szerint is, meggyőződésünk szerint is nagy súlyt helyeztünk a kötött alkotórészekre. Ilyenek a rendes istentiszteletnél a bűnvalló és vallást-tevő imádság, az úrvacsoránál a bűnbánó imádság, a nyilvános vallástétel és fogadalom, a hálaadó imádság, s természetük szerint az istentisztelet minden fajtájánál a fogadalom- és esküformák. Csupán, mint ajánlatos és az istentisztelet közösségi jellegéhez tartozó követelményt vettük be a gyülekezet részéről az Úr imádságának és a bűnvalló imádságnak hangos együttmondását a lelkipásztorral. Magunk sem óhajtjuk azonban, hogy ebből a követelményből máról-holnapra parancs vagy kényszer legyen, s így ennek a kérdésnek eldöntése a gyakorlat dolga lesz.” (Fekete Károly, 1995.147kk., valamint Vö.: Kovács József, 2003. 67.kk.)

¹⁶⁵ A Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinatának Ágendája, 1998.30.

„Vallást teszünk azért a Te színed előtt, hogy egyszülött Fiadba, a mi Urunk, Jézus Krisztusba vetjük egyedül hitünket és reménységünket, bizonyosak lévén afelől, hogy hit által részesévé lehetünk a Te Benne kijelentett kegyelmednek, melyet adj meg nekünk itt és az örökkévalóságban, az Ő nevéért. Ámen. (Kálvin után)”¹⁶⁶

Maga Ravasz is látta munkájának némi eredménytelenségét, hisz így fejezi be az Ágenda előszavát: „Nem tudta e könyv megoldani mindazon kérdéseket, melyek liturgiáinkkal kapcsolatosan előttünk állanak... A munka olyan sokáig tartott, hogy ez a theologiai irány lejárt magát... e sorok írója is mélyebb teológiai átalakuláson ment keresztül.”¹⁶⁷

Ravasz László egészen 1951-ig a liturgiai bizottságban igyekszik kijavítani az 1931-es ágendáskönyv legsúlyosabb hibáit.¹⁶⁸ 1949-ből datált ez a levél, amelyben a teljes istentisztelet, azaz az igehirdetést és sákramentumot együtt ünneplő istentisztelet bevezetését javasolják.¹⁶⁹ Ravasz kardoskodik amellelt, hogy a Miatyánkot együtt mondja a gyülekezet, valamint amellelt, hogy bűnvalló ima legyen az istentisztelet elején. Debrecenben az úrvacsorai kérdés került előtérbe, különösen Makkai Sándor és Czeglédi Sándor munkássága nyomán.¹⁷⁰ A további, 1950 körül zajló ágendarevízió története nem tartozik szorosan témánkhoz, ezt többen megírták.¹⁷¹

2. Az 1985-ös istentiszteleti rendtartás

Az 1985-ben bevezetett ágenda első állomásának tekinthetjük, hogy Bartha Tibor püspök kezdeményezte, „a liturgiai reformmal foglalkozni kell”.¹⁷² Saját maga is azzal indokolja ezt, hogy a régi ágendakötetek elfogytak. Jelszava volt, hogy az istenszeretnek és az emberszeretnek párhuzamosan kell megvalósulnia az egyházban, az elsőben az istentiszteleti rendtartás kérdését, a másodikban a diakóniát látta. Az 1985-ben kiadott Istentiszteleti rendtartás talán az egyike azon történeteknek, amelyek a legjobban mutatják meg mindazt, ami és ahogyan történt az egyházban az úgynevezett szocializmus időszakában. Hosszas és szövevényes előkészület valamire, amit a legtöbben nem akarnak, majd szinte az összes előkészület félretételével létrehoznak egy könyvet, amely lényegileg semmi újat nem hoz a református liturgiába, és csupán fokozza a már meglévő liturgiai

¹⁶⁶ Az 1931-ben bevezetett ágendában szerepel ugyan egy Baksay Sándor által franciából fordított bűnvalló ima, de ezt nem találjuk a szövegek között.

¹⁶⁷ Ágenda, 1927. 5.

¹⁶⁸ Ravasz László, 1949.

¹⁶⁹ MREZSL 2.a. fond Egyetemes Konvent iratai, Konventi Közigazgatási iratok, 271. d. Liturgiarevízió 1950 (Vö. Fekete Károly, 2009.176.)

¹⁷⁰ Fekete Károly, 1995. 147.kk. Vö.: Czeglédi Sándor 1959.

¹⁷¹ Vö.: Kovács József, 2003.67.kk

¹⁷² Saját maga cikkében a 60-as évek elejére teszi e kezdeményezés eredőjét, in: Református Egyház XXIX. évf. 4.sz. 1977, április1. 81. Hibáztatja Ravasz Lászlót, aki úgymond a kultusz kérdéséből és nem a Bibliából indul ki az istentisztelet tárgyalásakor.

kuszaságot. Az új liturgiás könyvet azért is minden áron „át akarták erőltetni” az egyházon, mert a korábbi Ravasz László nevéhez kötődött, és valószínűleg nem volt a kommunista párt felé sem jó jel, hogy egy olyan könyv van kötelező használatban, amelyben Ravasz neve szerepel. Sajnos erre nézve közvetlen írásos bizonyítékokat nem találtam.¹⁷³ Az 1964. április 1-jén megalakult VII. Budapesti Zsinat céljai közé sorolta az istentiszteleti rendtartás megújítását. 1964. december 16–17-én a Zsinati Tanács fogalmazta meg ezt a célt. 1965 márciusában, és az ezután következő években a gyakorlati teológiai szakkonferencia foglalkozott a liturgia kérdésével. 1965 tavaszán egy Zsinati Operatív Liturgiai Bizottságot is létre hoztak, (vezetőségének tagjai: Adorján József, Boross Géza, Czeglédy Sándor és Szabó Géza) és egy agenda-reviziós albizottságot. Amikor 1967-ben ratifikálták az egyházi törvényt, a jubileumi zsinat határozatot hozott új istentiszteleti rendtartás létrehozásáról. Ebben a liturgiai folyamatban nyilván szerepe volt az akkori ortodox-református párbeszédnek is, amely nem tudni pontosan, milyen hozadékokkal járt, de a politikai háttére nem volt kétséges. A Szovjetunió egyházának és a protestantizmusnak úgymond a közeledését volt hivatott előmozdítani ez a liturgiai munka azzal a céllal, hogy a sákramentumokat komolyabban vegyék. Akkoriban minden hivatalos cikkben benne voltak ezek a kiadott jelszóra vált mondatok, hogy voltaképpen sákramentum nélkül nincs is istentisztelet.¹⁷⁴ 1972-ben létesült a Doktorok Kollégiuma (DC), ennek első fontos dolga az új liturgia kidolgozása volt. 1982-ben a DC a lehető legszélesebb körben megvitatta az istentiszteleti rendtartás kérdését. 1983-ban zsinati bizottságot hoztak létre, amelynek az volt a feladata, hogy a DC anyagát a zsinat elé terjessze. Két fő szempontot tűztek állítólag maguk elé: az egyik a legszélesebb közegyházi megvitatás, a másik a hitbeli megújulás elsősege a reformhoz képest. Ez a történet szerepel az új ágendáskönyv előszavában is. Érdekes, hogy e célok ellenére egy egész országra kiterjedő kérdőívet, amelyet pedig 1968-ban valóban szinte minden lelkész megválaszolt, teljes mértékben ignoráltak, és az egyháztörténet-írás sem vett róla tudomást. A fenti, rövid összefoglalásból is kitűnik, hogy

¹⁷³ Az Egyháztörténeti Szemlében (XI. évf./2. sz.) Csűrös András közzétesz egy titkos jelentést, melyet Szamosközi István püspök (fedőneve: Szatmári) Ravasz Lászlóval történt beszélgetéséről tett. Itt szerepel a következő mondat: „Ezután szünetet sem tartva ezt mondta: Kérve a figyelmetekbe ajánlanám, hogy mielőbb adjatok ki egy liturgikus könyvet. Itt megjegyzem, hogy erre vonatkozó munkám elfekszik a konventen. Semmi igényem sincs, nevem akadály: ha erre sor kerülne, nevem félre tételével nyomtassátok ki a liturgiai könyvet, mert nagy szükség van rá. – Még egy kérésem lenne: ha e bizalmas beszélgetés alkalmas rá, felhívom a figyelmedet arra, hogy a jelenlegi énekeskönyv túlméretezett: hagyjátok ki belőle legalább egyharmadát, mert úgysem ismerik a gyülekezetek.” Ennek a kérésnek a későbbiekben semmi nyoma vagy következménye nem volt, Csűrös András ebből arra következtet, hogy az agenda kiadásának szüneteltetése ezek szerint nem a „Ravasz” név miatt történt. Véleményem szerint ez a beszélgetés éppen azt igazolja, miért is vetette volna föl ezt a kérdést Ravasz László, miért is ment volna el Szamosközihez, ha nem valós az a közvélekedés, hogy éppen az ő neve az akadály a zsinati agenda új kiadásának.

¹⁷⁴ Az 1985-ös agenda az úrvacsoráról szóló részben külön kitér a debreceni dialógusra, ez a református–ortodox párbeszéd kerete volt. A könyv szerint ez jó gyümölcsöt termelt a sákramentum titkának megértésében. Voltaképpen a limai dokumentum közös pontjait idézi az Istentiszteleti rendtartás bevezetése. Istentiszteleti rendtartás, 1985.10.kk.

az 1985-ös liturgiás könyv egy olyan korszak terméke, amelyben nagyon nehéz eligazodni. A döntések jelentős része nem írásban született; az, ami levéltárakban fellelhető is lenne, az a kutatás ideje alatt vagy zárolt volt, vagy elveszett, vagy nem volt rendszerezett. Nincsenek meg, vagy nem kaphattam meg például az érintett zsinati ülések jegyzőkönyveit. Ebből kifolyólag számos levéltári és irattári anyagot átolvastam ugyan, de annak a folyamatnak a pontos leírására, miként keletkezett ez az ágendáskönyv, nem vállalkozhatok.

A liturgiás könyv előzményeként két jelentős iratanyag kutatható. Az egyik az említett 1968-as, említett felmérés. Szinte érthetetlen, hogy 1968-ban miért fektettek ekkora súlyt erre a kérdésre, gyűjtötték gyülekezetéről gyülekezetre a válaszokat, azokat egyházmegyénként összegezték, és végül a dolgok nehézkedése folytán semmi nem történt az összegyűjtött adatokkal.

A másik fellelhető anyag egy tanulmánykötet 1977-ből: Tanulmányok az evangélium szerint reformált keresztyén gyülekezet Istentiszteletéről címmel. Ez a tanulmánygyűjtemény mai szemmel nézve szinte páratlan alapossággal készült. A Zsinati Levéltár iratai között megtalálható minden beküldött tanulmány, minden lektor felkérő levele, lektori véleménye, a kijavított példányok, és ezt az iratot minden lelkész megkapta 1979-ben. Ebből kitűnik, hogy ez a tudományos kötet nagyon fontos volt az akkori egyházi vezetők számára, nagy gonddal és elővigyázatossággal kezelték. A liturgiával foglalkozó levéltári anyagnak a felét ezek az iratok teszik ki.

A DC három bizottsága foglalkozott a liturgia kérdésével, az ökumenikus, a gyakorlati és a bibliai szekció, oda készültek ezek a tanulmányok. Homályban hagyja azonban maga a kötet az egyes tanulmányok szerzőit, az írók csupán összesítve a címdalra szerepelnek. Az íráskor színvonala nagyon különböző. Vannak tudományos igényű tanulmányok, mások csupán esszé-szerű gondolatok. Arra, hogy mennyire meghatározta az egyházpolitikai szándék ezt a teológiai művet, arra az újszövetségi tanulmányból hozunk egy példát: a szerző felsorolja azokat a görög igéket, amelyek az istentisztelet tartalmát körvonalazzák, elsőként a diakoneo, diakonia szót említi, mint az Isten szeretetéből eredő emberi szeretetszolgálatot. A kötetnek mintegy egyharmada foglalkozik az ökumenikus

kitekintéssel, azaz a különböző felekezetek liturgiájával, az ökumenikus párbeszédben ennek szerepével, a Faith and Order munkacsoport¹⁷⁵ tevékenységével stb.

Ezenkívül csak néhány cikket vehetünk figyelembe az agenda története vonatkozásában.

Minden bizonnyal Bartha Tibor püspök volt személyesen az, aki ezt az egész liturgiai megújulást sürgette. Egyrészt személyes indíttatásból, másrészt azért, mert a Ravasz László nevéhez fűződő ágendát egyszerűen nem lehetett kiadni. Bartha Tibor zászlaja alá azután csatlakoztak valószínűleg jó szándékkal olyan emberek is, akiknek valóban „ügyük” volt a liturgia megváltoztatása, mint például Pásztor János. Bartha Tibornak volt egy ismétlődő jelmondata a liturgiareform élére: „Csak hitében megújult egyház juthat el istentiszteletének megelevenítésére.” A másik vissza-visszatérő állítása az volt, hogy: az emberszeretet (etika, szolgálat teológiája) mellé az istenszeretetnek (új rendtartás) is oda kell kerülnie. Elsősorban nem az istentiszteleti formák megváltoztatására, hanem azok evangéliumi tartalommal való megtöltésére van szükség. A püspök az agenda kiadása előtt garantálja, hogy még hosszasan beszélnek majd a rendtartásról, és a presbitériumok elé tárják majd megvitatásra. A valóság az volt, hogy a viták részben megvalósultak ugyan, de az érdemi munkának nem váltak részévé.¹⁷⁶

Bartha Tibor több tanulmányában is összefoglalta állításait, melyek többnyire a Református Egyház című folyóiratban jelentek meg.¹⁷⁷ Jellemzően azt hangsúlyozza, hogy az igehirdetés és a sákramentumok egyensúlyát vissza kell állítani. Ő, mint a liturgiai megújulás fő motorja sajnos a tudományosság és a szubjektivitás folyamatos keveredését mutatja cikkeiben, ezért állításai sok esetben nagyon pontatlanok. Szabó Géza mint a másik főszereplője e liturgiai folyamatnak arra törekszik, hogy megnyugtassa az embereket, semmi eddigi jó kárba nem vész, de a megváltozott viszonyok mégis megkívánják a modernizálás, az ökumenicitás és biblicitás együttes érvényesítését: „A népegyházi gyülekezetek életének elsorvadása arra figyelmeztet, hogy ezzel a kérdéssel foglalkozni kell.”¹⁷⁸ Bartha Tibor a következőt állítja: „Miután széles körben megvitaták a lelkészek a tanulmányi anyagokat, a beérkezett hozzászólások is azt jelzik, hogy az istentiszteleti rendtartás megújítására való törekvés valóságos szükségletet elégít ki. Teológiai

¹⁷⁵ Faith and Order (Hit és Rend) ökumenikus mozgalom, 1927-ben alapult, majd 1948-ban betagozódott az Egyházak Világszövetségébe.

¹⁷⁶ A Reformátusok Lapja 1982. szeptember 12-i számában olvasható összefoglaló a DC üléséről

¹⁷⁷ Református Egyház XXXII. évf. 25. szám: Az élet istentisztelete, Református Egyház XXXI. évf. 5. sz.: Elnöki beszámoló, Vö.: Pásztor János, 1982., valamint Bartha Tibor, 1977.

¹⁷⁸ Vö. Reformátusok Lapja, 1969. április 20.

szemléletünk meggazdagodása nemcsak az etika síkján érezteti hatását (szolgálat teológia), hanem kihat az istentiszteletre is.”¹⁷⁹

Boross Géza a liturgiai reformmal kapcsolatosan új szempontot tár elénk:¹⁸⁰ egyszerűen elfogytak az 1931-es agenda kötetei. Én csupán vélelmezem, hogy nem kaphattak engedélyt a régi újranyomására. Ez az általam felkutatott egyetlen cikk, amely megemlíti az 1968-as kérdőívet, és ezt írja: „Gyűrűket vetett a tóba dobott kő...”

Idézzünk egy példát a Reformátusok Lapja 1982. október 3-i számából. Ez a cikk is aláhúzza azt az állításunkat, hogy alapos végiggondolásoktól mentesen, személyes meggyőződések és egyénies állítások mentén folytak a rendtartás előkészítő munkái. Dr. Fejes Sándor óva int attól, hogy az istentisztelet vonzóbbá tétele érdekében akár lélektani megfontolások alapján eltérélyesedjen a liturgia, hogy az igehirdetésre már alig jusson idő.

A vasárnap délelőtti istentisztelet témájának megvitatására létrejött bizottság a teljes istentisztelet elvét dolgozta ki. Kérdőíveket küldtek ki állítólag minden egyes lelképásztornak, amelyben megkérdezték, legyenek-e kérdések az úrvacsorai liturgiában. Pásztor Jánostól tudjuk, hogy a megkérdezettek 80%-a az úrvacsorai kérdések mellett volt, viszont 75%-a nem találta jónak a kérdéseket.¹⁸¹ Kérték, hogy küldjenek be javaslatokat is a kérdésekre. Pásztor János így írja le az akkori liturgiai bizottsági ülést: „Ekkor váratlan dolog történt. A beküldött javaslatok ismertetése után valaki (Adorján József¹⁸²) felolvasta Samarjai János és Méliusz Juhász Péter egy-egy kérdését. A jelenlevők teljes egyhangúsággal ezekre a kérdésekre mondtak igent. Így kerültek bele ezek a kérdések az Ágendába, igaz, a szerzők neve felcserélődött.”¹⁸³ Valóban, amint Fekete Csaba is szarkasztikusan megjegyzi: ez az egyetlen lábjegyzet, amely szerepel a kötetben, az is hibás.¹⁸⁴ A szakmai előkészítés után a szerkesztőbizottság állította össze az ágendát, és Pásztor János maga sem tudta, kik voltak e bizottság tagjai. 1985 augusztusában megjelent az új agenda. Csupán elbeszélésekből tudjuk, hogy Bartha Tibor, amint ez szokása volt,

¹⁷⁹ A Reformátusok Lapja 1983. szeptember 11-én reflektál a doktorok kollégiuma ülésére. Vö.: MREZSL 4.i. fond Tanulmányi Osztály iratai, V. Theológiai DC iratai, 11. 1983. évi kollégiumi ülések

¹⁸⁰ Boross Géza, 1982.3.

¹⁸¹ Pásztor János, 1995.13.

¹⁸² Ezt levéltári adatokból lehetett megtudni, jegyzőkönyv a DC Gyakorlati teológiai szekciójáról 1982–83. MREZSL 4.i. fond Tanulmányi Osztály iratai, III. Lelkésztovábbképzők iratai, 19. 1982–83. évi lelkésztovábbképzők

¹⁸³ Pásztor János, 1995.13.

¹⁸⁴ Fekete Csaba, 1997.49.

indulatosan kijelentette, hogy ennyi és ennyi nap múlva legyen kész a mű, a zsinati munkatársak pedig el is készítették.¹⁸⁵

Az új istentiszteleti rendtartást 1985. április 17-én fogadta el a VIII. Zsinat. Bartha Tibor megállapította, hogy még soha ilyen széles körben nem folyt munka egyetlen rendtartás megszületése érdekében sem. Inkább úgy igaz ez az állítás, hogy soha ilyen nagy és széleskörű munka nem lett még kidobva a kukába.

A zsinaton négyen méltatták a rendtartást.¹⁸⁶ Dr. Tóth Kálmán kiemelte, hogy az eddigi rendtartásokhoz képest végre a gyülekezet nem csupán hallgatóság, hanem aktív résztvevővé avatják, id. dr. Fekete Károly a kálvinista hagyományokat és a rendtartás hitvallásos jellegét hangsúlyozta, Dékány Endre azt mondta, hogy az új liturgia nem kíván minden áron való megújulást, dr. Fésűs László pedig méltatta missziói jellegét, a jövő generációra való odafigyelést. Jól látható, hogy rendezett beosztás szerinti felszólalók beszéltek ekkor.

Vélemények az új ágendáról

A Samarjai János-féle úrvacsorai kérdés volt az, amelyik a legnagyobb vitát váltotta ki. Török István így ír róla: „Reformátoraink jól tudják, hogy a jegyeket nem szabad öszecserélni az élő Krisztussal, az ő üdvszerző munkáját nem szabad átruházni a kenyérré és a borra.”¹⁸⁷

A liturgiai bizottság tizenkét imát, epiklézist és hálaadó imát küldött a rendtartás szerkesztőségébe, ezekből tizenegyet figyelmen kívül hagytak. Pásztor János panasolja azt is, hogy ezt az egy megmaradt imát is kettéosztották a teremtésért és a megváltásért való hálaadásra, holott épp e kettő egysége lenne szerinte a lényeg.¹⁸⁸ Minden cikkében felhívja a figyelmet arra, hogy gnosztikus tévedés az, ha a teremtést és a megváltást imában nem kötjük egybe.

Pásztor János szerint mégis áttörés ez az agenda, mert:

¹⁸⁵ Tarr Kálmán és Aranyos Zoltán elbeszéléseiből tudhatunk erről a folyamatról.

¹⁸⁶ Reformátusok Lapja XXIX. évf. 18. sz. 1985.05.05.

¹⁸⁷ Vö.: Szabó István, 1995.15. és Török István: Egy úrvacsorai kérdés teológiai problémája 1986, in: Török István, 1991. Határkérdések teológiai szolgálatunkban, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 151.k. – idézi: Szabó István, 1995.15.kk.,

¹⁸⁸ Pásztor János, 1995.9.kk., valamint Pásztor János, 2008.198.

1. nem racionalista, a Feltámadottal való találkozás a középpontja,
2. a közbenjáró imákat hangsúlyozza,
3. visszakerültek a rezponzorikus imák a liturgiába, amelyben a gyülekezet tevékeny részese az istentiszteletnek,
4. a nagy hálaadó ima, az epiklézis visszakerült az úrvacsorai liturgiába,
5. visszakerült a Nicea-konstantinápolyi Hitvallás az istentiszteleti használatba.

A Református Egyházzenei Munkaközössége és a Magyar Egyházzenei Társaság protestáns szekciója 1995. november 25-én a Ráday Kollégium dísztermében tanácskozást, vitafórumot tartott a 10 éves ágendáról.¹⁸⁹ Maga Pásztor János is megállapítja itt, hogy a liturgiareform kudarcának egyik oka politikai jellegű. Abban az időben a felső egyházvezetéstől az emberek eleve nem vártak semmi jót.¹⁹⁰ Pásztor János megállapítja azt is, hogy a prédikáció érdekelte a pártállamot, nem a liturgia.

2006-ban megjelent egy példatár az 1985-ös ágendából, és éppen a legjobb, teológiai részt hagyták ki, – írja Pásztor János.¹⁹¹ Szerinte az Új agenda összességében pozitív irányt ad, mivel a hívek „így többet átélnek Krisztussal és az Ő népével az Egy Anyaszentegyházban megvalósuló közösségből, mint amikor az egész istentisztelet egyetlen ember tevékenysége szavaiból áll”.¹⁹² Azért nagyon kétségesek ezek a mondatok, mert éppen a liturgia megértése ellenében hatnak, hiszen egy-egy ima puszta formai megváltoztatásától az egységes liturgia tartalmi megváltoztatása nélkül nem várható eredmény. Vajon miért jobb önmagában azért az istentisztelet, mert sok ember beszél, és nem egy?

Szabó István volt a másik előadója az 1995-ös konferenciának. Pozitívként könyveli el, hogy az 1927-es agenda úgymond ellenállt a kor liberalizmusának, és hosszasan vitatkoztak az úrvacsorai kérdésekről. (A levéltár adatai szerint a liturgiai bizottság és a püspökök vitáztak, bár nem az eredendő bűn kérdéséről, amire Szabó István utalt.) Kifejti, hogy a „szolgáló közösség” kifejezés halmozottan szerepel a kötetben. „Az a reménységünk, hogy az egykori gyülekezet úrvacsorázó közössége azonos lesz a szolgáló közösséggel.”¹⁹³ Nagyon találó mondata Szabó Istvánnak, amelyben a ravaszi esztétika segítségével vitatkozik: „Az üresség helyett a liturgiai koncentrálttság lenne a járható út.”¹⁹⁴ Úgy látja,

¹⁸⁹ Ennek előadásai megjelentek a Magyar Egyházzene III. évfolyama 1. számában.

¹⁹⁰ Szabó István, 1995.14.

¹⁹¹ Pásztor János, 2008.201.

¹⁹² Pásztor János, 1995.14.

¹⁹³ Szabó István, 1995.36.

¹⁹⁴ Szabó István, 1995.19.

azért volt fontos az akkori egyházvezetésnek a liturgia ügyét napirendre venni, mert az 1956-os egyházi megújulási mozgalom is zászlójára tűzte, és e mozgalom programját akarták kisajátítani.¹⁹⁵ A '27-es ágendát ironikusan „low church” ágendának, a '85-öst „high church” ágendának nevezi. Sajnos kutatásaink alapján megállapíthatjuk, hogy mindegyiket „high church” ágendának lehet nevezni. Egyes egyedül a meg nem valósult 1950-es agenda lett volna végre „low church és high church” agenda egyszerre. Ez azonban nem valósulhatott meg.

Máté János érthető módon az ellen szólalt fel a fenti konferencián, hogy egyetlen egyházzenészt sem vontak be a munkálatokba. Megkérdezi, vajon miért a lelkészek a legjobb szakértők minden területen? A „kántor” szó egyetlenegyszer fordul elő a kötetben. Előírják, hogy fehér zsebkendő legyen a lelkipásztornál, hogyan és mivel vágja fel a kenyeret, meg hogy az orgona sípjai hol helyezkednek el a legpraktikusabban, de hogy a kántor mit tegyen, arról nem olvasunk. Hirosima vasárnap van, Cantate vasárnap nincs. Egyetlen pozitívumot említ, az úgynevezett ráfelelő éneket, amely végre tartalmi jelentőséget tulajdonít egy éneknek.

A '85-ös liturgiás könyv új eleme a responzórius ima. Ennek az elemnek a bevétele nyilván azzal a jó szándékkal történt, hogy az istentisztelet párbeszéd jellege erősödjék.¹⁹⁶ Azonban semmilyen liturgikus elemet nem lehetséges hagyomány nélkül és hirtelen beemelnünk istentiszteleteinkbe. Magyarországon semmiféle hagyománya nem volt az effajta imának. Ezt Fekete Csaba is kifejti Csomasz Tóth Kálmán nyomán, aki így ír:¹⁹⁷ az istentisztelet „magára az üdvrendre épül fel, s azt kell tükröznie. Evégből kell abban szerepelnie az Isten törvényének – nem mint alkalmi tanításnak, hanem, mint a bűnvallás alapjának, a bűnvallásnak, a kegyelem hirdetésnek, a hitvallásnak, az igehirdetés áldásaiért való (prófétai vagy kollektá-) és igehirdetés után az egyházért, a gyülekezetért, hívekért, felsőségért és minden emberért könyörgő (papi) imádságnak és a hálaáldozatnak (adakozás), amelyek között alkalmas helyen énekek helyezkednek el. A református istentisztelet illetően felépítésének semmiben sem mond ellene az, hogy a fent felsorolt istentiszteleti elemek közül mindazok, illetve bármelyik, amelyekben az egész gyülekezet fohászkodik, avagy tesz vallást, gyülekezeti ének formájában megszólalhassanak. Csupán az a fontos, hogy a responzórius formát kerüljük, mert ez olyan párbeszéd látszatát

¹⁹⁵ Vö.: Bán István, 1991. A megújulási mozgalom, Református Egyház XLIII. évf. 1. sz. 1991/1.4.

¹⁹⁶ Szűcs Ferenc, 2010.: „Az istentisztelet retorikus, sőt drámai cselekmény. Ravasz László Kálvin téri liturgiája párbeszédként fogja fel, ahol az isteni megszólítás és az emberi felelet váltakozik. Ez kétségtelenül így van, de hozzátéhetjük, hogy a drámaság nem egy formális párbeszéd jelleget jelent csupán.”

¹⁹⁷ Fekete Csaba, 1997.49.

kelthetné, amelyben a liturgus, mint Isten képviselője, a gyülekezet mint a szent ténykedés alanya szólalnak meg.”¹⁹⁸ Ma visszatekintve érthetetlen, hogy miközben egyházunk alaphitvallása kérdés-felelet formájában van megfogalmazva, ennyire idegenkednek sokan a kérdés és a felelet párbeszédétől, mintha a kérdező feltétlen isteni rangot kellene, hogy kapjon. „Istentiszteletünket a lapos próza árja rombolja, rangos racionalizmus értékeit is nélkülöző didactionizmus, nem a Biblia recitált... megszólaltatásától kell félnünk.”¹⁹⁹ Ezeknél az érveknél sokkal súlyosabb érv, hogy a rezponzóriumot, amelyet a rendtartás nagy vívmányának tekintettek, a felmérésünkben szereplő és általunk ismert gyülekezetek egyikében sem vezették be.

Még érdekesebb, amit a Credo kapcsán ír Fekete Csaba. Pásztor János képviselte azt az álláspontot, hogy a Nicea-konstantinápolyi Hitvallást is bele kell venni liturgiánkba. Jogosan mondta, hogy az emberek katolikusnak hiszik ezt a Credot. Ám a '85-ös ágendába a filioque szöveg nélkül került bele, ahogyan soha, senki felénk nem mondta. Külföldi protestánsok ma is e toldalékkal mondják, az ökumenikus fordításban is benne van a filioque toldalék. „A hivatkozott cikk állításából olyasmi következne, hogy református gyülekezeteinkben a szertartás állandó eleme volt valaha, ám a XIX. században jöttek a racionalisták meg a liberálisok, megszegényítették liturgiánkat, s e hitvallást a teológiai gondolkodásból kiiktatták. Pedig az Athanáziosz-féle és az Apostoli Hitvallás szerepel csupán a régi énekeskönyvekben,²⁰⁰ (pl. a Váradi Énekeskönyvben, az Öreg Graduálban). Ahol meg van a Niceanum, mint a komjáti graduálban, ott a filioque-vel találjuk.”²⁰¹ 1985-ben még nagyban folyt a politikai nyomásra történő ortodox–református párbeszéd. Talán egy ilyen politikai nyomásnak engedve lehetséges, hogy az ortodox hitvallás-változatot tették bele a szerzők, gesztusokat téve ezzel Kelet felé, viszont hátba támadva a nyugati és a magyar tradíciót is. Tökéletes Fekete Csaba összefoglaló gondolata: „A ballasztal egy helyben topogás, ellenségeskedés jár, ezt mégis eredménynek és helyes útnak kell mutatni. A Ravaszék ágendáját megelőző évtizedek hasonló tipródással múltak, de elérték a lehető egységeset. 1985-ös Ágendánk nagyobbra tört, kevesebb jutott.”²⁰²

„Látszat: igen széles bázisra épült, s tudományos munkálat előzte meg a zsinat által elfogadott kiadványt. Mégis hirtelen kellett összekalapálni, végeredménye nem késztett. Szerkesztői titokzatosan működtek, – lám a mystica – nem tudni, mit, miért és hogyan

¹⁹⁸ Fekete Csaba, 1997. 50., Vö. Csomasz Tóth Kálmán, 2003.777.kk (A magyar egyházi népének vázlatos története)

¹⁹⁹ Fekete Csaba, 1997. 49.

²⁰⁰ Fekete Csaba, 1997. 49.

²⁰¹ 1574 RMNy 353.

²⁰² Fekete Csaba, 1997.49.

tettek. Ezért írja körül a hivatkozott cikk, hogy még az albizottságnak is meglepetés és csalódás volt a nyomtatásban megjelent végeredmény... Az anyaggal nem mindig szakértőként bánó szerkesztés kihagyott, s átírt, meghagyott érvénytelen jegyzeteket, másrészt elhagyott érvényes hivatkozásokat. Tudományos könyvként elrettentő példa. Ágendánknak mondom, felemássága ellenére, a tízesztendős kiadványt. A pusztai vándorlás korának mannája. Része egyházunk történetének. Atyáink és testvéreink szerkesztették. Tanulságos, bárha használatra korlátozottan javallható csupán.”²⁰³

A 19–20. században elterjedt gyakorlat, hogy az énekverseket hosszasan bejelentik. Nem az egész országban terjedt el ez a szokás, Felvidéken, Dunántúlon például nem volt szokásban. Mégis az 1985-ös agenda még tovább duzzasztja ezt a furcsa, papos hagyományt: „A szolgálattevő bejelenti a kezdő ének: Jöjjetek, örvendezzünk az Úrnak! Menjünk elébe hálaadással, vigadozzunk néki zengedezésekkel, énekelvén...sz. ének.”²⁰⁴ Három zsoltárvers hangzik el votumként. A keresztelési ének bemondására egyenesen négy énekbemondási változat van. A szertartáskényszernek mindig megvan a szomorú oka: „A tüntetően dísztelen és száraz ésszerűség mezőin minden virág kedves, még a funkciótlan is.”²⁰⁵ Az énekek bejelentésének felduzzasztása biblicizmus, úgy is mondhatnánk, versidézetek egymás mellett vers helyett. Mindez nagyon szubjektív és tetszőlegessé teszi a Biblia használatát is, hiszen például az 51. zsoltárt is szétszedik, csak bizonyos sorait találjuk. Általában ezek a szószaporítások a lelkész szerepét növelik. Mintha csak cirkalmasan, ceremóniáskodva lehetne megszólalni a szószéken. Ugyanígy hosszadalmas lehetőségeket olvasunk az Ige bemondására, mintha az lett volna a feladat, hogy a barokkos mondatokat konzerválják. Pedig a templomokban legtöbb esetben énekkijelző tábla is található, mindenki látja az adott számokat. A gyülekezet így viszont gyámkodásra szoruló nyájnak érezheti magát. Ha egy egysoros ének jelentenek be, egyenesen függelék lesz maga az ének. Ezt hívják liturgia helyett liturgizmusnak” – állítja Fekete Csaba.²⁰⁶

Összegezve elmondhatjuk, hogy a '85-ös istentiszteleti rendtartás hosszú előkészítő munka után óriási kapkodással készült. Pontatlanság és végiggondolatlanság jellemzi. Míg fontos liturgiai kérdésekben megengedő az agenda, addig olyan kérdésekben, minthogy a főveget használja-e a lelkész, egyértelműen a kötelező szót olvassuk. Kötelezően csakis fekete ruhában, fekete nyakkendőben és fekete esernyővel felszerelve tarthat istentiszteletet a

²⁰³ Fekete Csaba, 1997.50.

²⁰⁴ Istentiszteleti rendtartás, 1985.57.

²⁰⁵ Fekete Csaba, 1994.211.

²⁰⁶ Fekete Csaba, 1997.49.

lelkipásztor férfi és nő egyaránt.²⁰⁷ Olvashatunk arról is, hogy ne felejtsek kivenni az alacsonyabb lelkészek számára felállított dobogót akkor, ha magasabb lelkész érkezik vendégszolgálatra.

Ugyanakkor az úrnapi istentiszteletről szóló bevezetőben azt állítja a szerző, hogy annyiban különbözik csupán ez a rendtartás az előzőtől, hogy ebben minden vasárnapra javasolják az úri szent vacsora kiszolgáltatását. „Jól tudván azonban, hogy az úrnapi istentiszteletnek ezt az evangéliumi rendjét nem szabad rákényszeríteni gyülekezetekre, inkább a lelki növekedéstől kell remélni annak önkéntes elfogadását.”²⁰⁸

Olyan részletességgel írnak egy-egy liturgiai formáról, mintha előre tudták volna, hogy azt senki nem fogja elolvasni. Erre példa a szeretetvendégség, amely lényegénél fogva egy kötetlen közösségi alkalom, itt mégis szabályozzák. Ugyanakkor olyan kifejezéseket, mint imaközösség, teljesen magától értetődőnek és magyarázatot nem igénylő kifejezésnek tartanak.

Az 1985-ös rendtartás ki nem mondott igazi változtatása, hogy alternatívákat vezet be az istentiszteletbe. Az 1931-es agenda első kézbevételekor azt a benyomást kelti, hogy valós helyzeteket, valós eseményeket gyűjtöttek egybe valamiféle egységesítés szándékával. Az új ágendát kézbe véve az első benyomásunk az lehet, hogy felduzzasztották a lehetőségeket, most már az egész kötet, 380 oldalon csakis a liturgiák variációival foglalkozik, kész szövegeket nem ad kézbe. Mintha inkább a lehetőségek sokaságát szeretne volna eljuttatni az emberekhez, és kinyitni valami elképzelt kaput. Ez sikamlós talajra is vezetett, mivel a sokféleséget legalizálta, ami amúgy is jelen volt már 1985-ben. Az agenda legfőbb elhibázottsága abban állt, hogy nem határozták meg jól annak célját. „A liturgiai reformnak elsősorban célja van, nem oka – írja Zalatnay István – csak pozitívumból indulhat ki, alapja csakis az Isten iránti hála lehet.”²⁰⁹

---

²⁰⁷ Istentiszteleti rendtartás, 1985.57.

²⁰⁸ Istentiszteleti rendtartás, 1985.31.

²⁰⁹ Zalatnay István, 2011. Vö.: Fekete Károly, 2008.

8. Az 1968-as felmérés bemutatása

A levéltárban nem találtuk nyomát annak, hogy ki és miként, milyen döntés alapján rendelte el azt a felmérést, amelyet 1968-ban elvégeztek. Még maga a kérdéssor sem szerepelt az iratok között. Mivel a válaszok több esetben tartalmazták magát a kérdést is, ezért tudtuk azt rekonstruálni. Az anyagok egyházmegyénként kerültek az iratgyűjtőkbe. Látszik, hogy az adott egyházmegyei előadón, illetve esperesen múltott, mennyire volt pontos a beadott irat. Volt, ahol összegezték egy külön lapon az eredményeket, volt, ahol csak statisztikát készítettek. Például a Budapest-Déli Egyházmegye nem fűzött semmi összefoglalást az iratokhoz, míg a Délpesti Egyházmegye többoldalas egyházmegyei értékelést végzett. A Borsodi Református Egyházmegyében a tanulmányi bizottság is külön véleményezte a kérdéseket. Mindegyik dosszié elején a lelkészek névsora áll, mellettük a gyülekezetek neve, ahol szolgálnak. Közvetlenül mögötte az összefoglalás, majd egyesével a jelentések. Kiemelünk néhány érdekes írást.

Ablonczy Dániel például hosszasan fejtegeti a Budapest-Déli Egyházmegyéből, hogy a bűnvallásra mennyire szükség van, és a törvény felolvasásának valamilyen módon meg kell jelennie a kálvini istentiszteleten. Végül azt kéri, hogy a liturgia mindenütt egyforma legyen, és ez „ellenőrzés tárgyát képezze a vizitációkon. A tarkaságnak az a változatossága, szabadossága, amiben vagyunk, már szinte több mint fegyelmezetlenség.”

Dobos Károly azt javasolja, hogy egyik vasárnap a Tízparancsolatot, másikon a Hiszekegyet, majd Kálvin imáját, negyedszerre pedig a Heidelbergi Káté 1–2. kérdését olvassa el az úrasztalától egy presbiter. Közzé tesz egy kidolgozott konfirmációi fogadalomtétel-szöveget. Dobos Károly javasol némely változtatást az úrvacsorai kérdésekben is, pl. az első ember „esete” szót ki kellene cserélni a „bűnesete” szóra.

Joó Sándor hangsúlyozza, mennyire fontos lenne, hogy minden vasárnap elhangozzék a Tízparancsolat. A bűnvallás fontosnak tartja, de szabadon elmondott imádságban. Ő is látja azt, hogy a református istentiszteleten túlnyomó részben „hallgató” a gyülekezet, ezt a ráfelelő ének bevezetésével orvosolná. A keresztelés liturgiájában azt tartaná fontosnak, hogy a megkeresztelt gyermek és családja forduljon a gyülekezet felé, és kapjon áldást, illetve imádkozzanak értük. Az úrvacsora liturgiájában sajnálja Joó Sándor, hogy nem vesszük például az evangélikusok akkor használt ágendáját. A kérdéseket illetően pedig

javaslatot tesz egy rövidebb, egyszerűbb változatra. Véleménye szerint ugyanabban a logikai rendszerben, de sokkal tömörebben kellene véleménye szerint feltenni a kérdéseket. A házasságkötésnél az eskü szót kerülné, viszont a gyűrűhúzás szertartását bevezetné. A temetéssel kapcsolatosan ezt írja: „Csak annyit, hogy minden temetés egyformán orációs temetés legyen, és liturgiájának bővítése vagy szűkítése ne függjön a stólától és attól, hányad osztályú a temetés.” Hosszasan ír még javaslatokat többek között a perselyezésre, javasolja, hogy a presbiterek adjanak körbe egy „kis fekete zacskócskát”, amit még le is rajzol. Legjobb lenne szerinte, ha mindenütt így végeznék az adakozást.

Éliás József Debrecenből öt oldalon keresztül fejt ki véleményét. Egy teljes istentiszteleti rendet ír le benne, például ezt: „a liturgus imádkozik, röviden, áhítattal, álpátosz nélkül, közvetlen hangon, az imádságban hálaadás, dicsőítés, bűnvallás nyomán az Üzenetért való könyörgés domináljon.” Fontosnak tartja, hogy az úrvacsora ne járulékos része legyen az istentiszteletnek, mégis külön liturgiai elem azoknak az elbocsátása, akik nem élnek azzal. Részletesen ír a házassági esküről, ezt javasolja zárszóként: „azért, hogy eskümet megtarthassam, kérem, hogy Isten engem úgy segéljen.”

Ezekből a példákban is kitűnik, hogy azok a lelkészek, akik egyébként igényesen végezték munkájukat, mennyire nagy gonddal válaszoltak erre a kérdőívre. Úgy tűnik, a liturgia valóban egy olyan „neutrális terület” volt, ahol meg mert nyilatkozni mindenki, és mintegy szelepen át, itt jött ki belőlük az a teológiai tudás, amelyet egyébként csak a szószéken mondhattak el. Sokan persze csak azt írták egy félbevágott írólapra, hogy 1. igen, 2. igen és így tovább.

Vegyük még például a Délpesti Egyházmegye összegző jelentését: „A reformáció nagy elve a – se semper reformari – nemcsak a hitigazságok tartalmára és az egyházban elhangzó tanításra vonatkozik, hanem éppúgy a külső keretre is, amelyben ezek a gyülekezetekhez eljutnak, így az egyház szervezetére és istentiszteleti rendjére is. A »többre taníttatás« bizonyossága, amiről hitvallásunk beszél, nyilván az utóbbiakra is értendő. De egyébként is a külföldi testvéregyházakban folyó ezirányú munka – ökumenikus és konfesszionális síkon egyaránt – arra ösztönöz, hogy ha teendő mutatkozik ezen a téren, azt egyházunk is elvégezze idejében és a tőle várt hűséggel. Az a tény, hogy egyetemes egyházunk már évtizedekkel ezelőtt elkezdte ezt a munkát, arra mutat, hogy már régebb óta mutatkozott ilyen fajta szükség gyülekezeteinkben... Kötelességünknek érezzük annak megállapítását, hogy a kérdésekre beérkezett válaszok egyikében sincs még a leghalványabb utalás se arra,

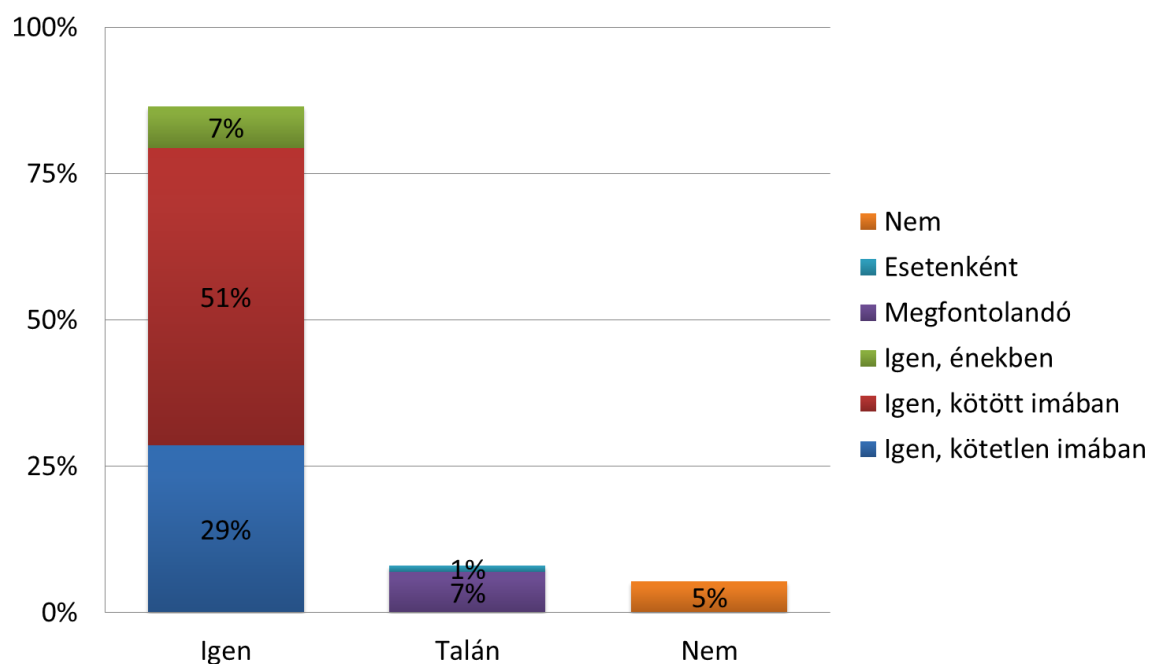
hogya a gyülekezetek új istentiszteleti rendtartást kívánnak! ... Amiről szó lehet, legfeljebb a meglevő revíziójának nevezhető... ahhoz kétség sem fér, hogy egy vadonatúj, a megszokottól lényegesen eltérő liturgia mérhetetlen sokat ártana...”

E jelentésből kiderül, hogy az egyik fontos mozgatóerő abban, hogy Magyarországon is ezt a témát vették elő, a külföldi liturgikus megújulások voltak. Sajnos olvashatatlan a jelentő aláírása, így nem tudjuk, ki volt az, aki így igyekezett a felsőbb egyházi hatóságoknak is a kedvében járni, méltatva a változtatás szükségességét, ugyanakkor a saját lelkészeinek is, kérve, ne legyen valódi változás.

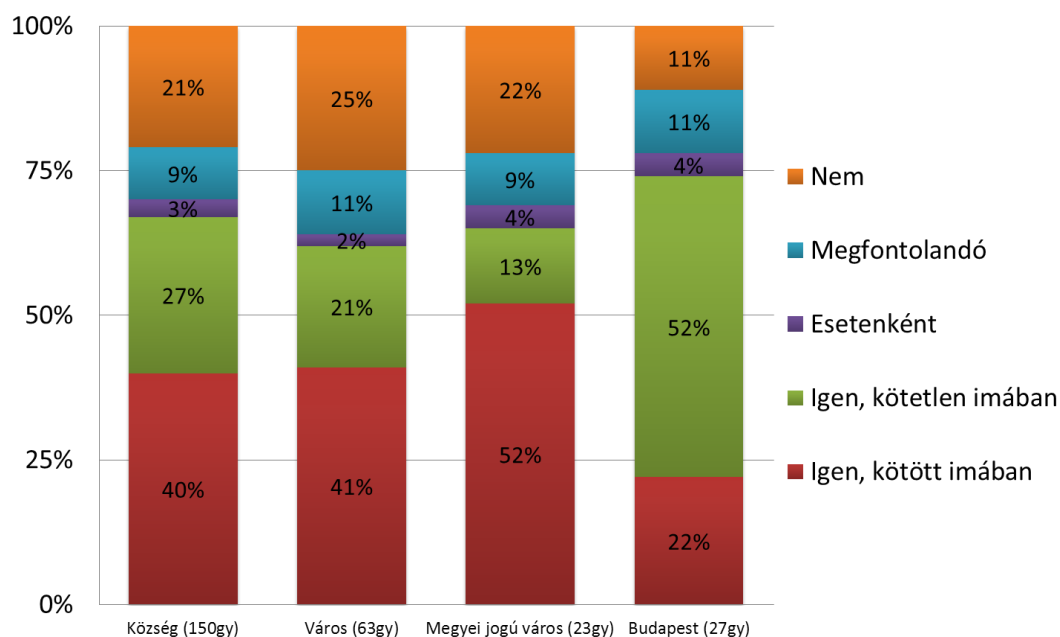
Az 1968-as felmérés válaszait besoroltuk abba a skálába, amelybe a mostani válaszokat is. Többnyire három kategóriát adtunk meg a kérdéseknek megfelelően: egy pozitív, igenlő, egyetértő válaszlehetőséget, egy negatív, tagadó válaszlehetőséget, és mindig lehetett a kettő között azt is mondani, hogy „talán”, „lehetséges”, „nem tudom” stb. Ezeket az adatsorokat közöljük most úgy, hogy külön ábrákon szerepelnek az 1968-as eredmények és külön ábrákon a maiak. Ezzel elkerüljük azt az esetleges téves elgondolást, mintha pontosan egymás mellé állíthatónak látnánk az 1968-as és a 2012-es válaszokat. Amikor a 2012-es felmérés adatait írjuk le, zárójelben a településtípusok szerinti százalékokat az ábra sorrendjében adjuk meg. Ahol nagyon egyöntetűek a válaszok, ott átlagot adunk meg.

8.1. Bűnvallás²¹⁰

Legyen-e bűnvallás minden istentiszteleten? (1968)

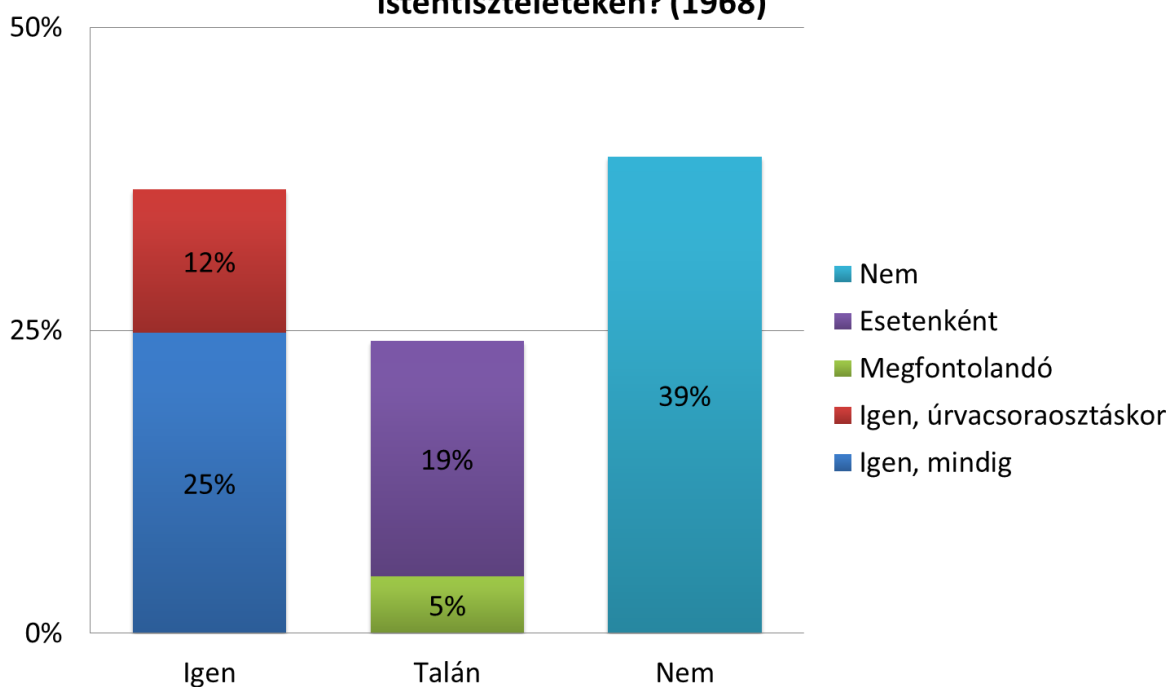
96. Legyen-e bűnvallás minden istentiszteleten?

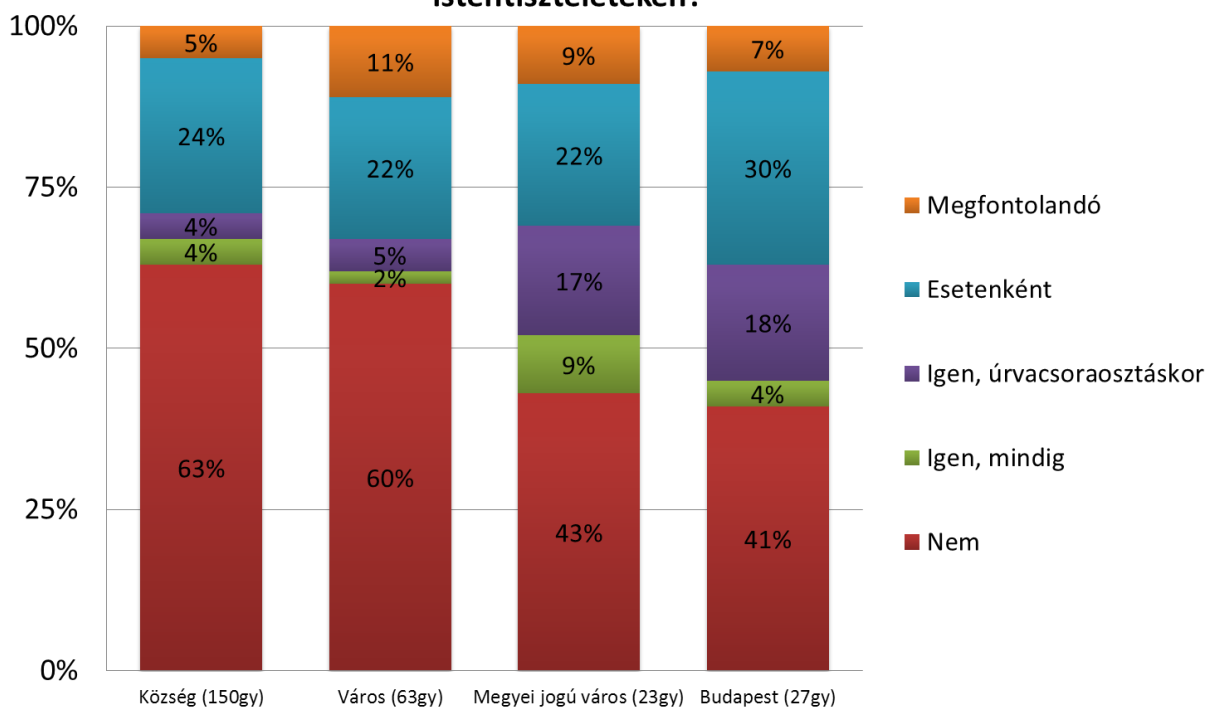
Országos református liturgiai felmérés 2012

²¹⁰ A confessio generalis az istentisztelet elején szerepelt, annak elengedhetetlen része volt. Csak az 1800-as években kezdődött meg az a folyamat, amelyben a rendtartással kapcsolatos kérdések mindig arra irányultak, amit el lehetne hagyni a liturgiából. Így csupaszodott minden egyre jobban, szinte csak egy rétori teljesítménnyé változtatva az istentiszteletet. A protestáns istentiszteleti élet kialakulása, amint már említettük, nagyban összefügg az úgynevezett „pronaus” istentiszteletekkel. Ennek az istentiszteleti formának vissza-visszatérő eleme a Tízparancsolat, a confessio generalis és az absolutio. „Mai fogalommal élve a pronaust egyfajta igeliturgiának tarthatjuk.” Ezért van az, hogy a bűnvallás elhelyezése az istentiszteleten nagyon sokféle lehetett, Zwingli például az istentisztelet közepére helyezi. A mai református gyakorlatban ezért a bűnvallás liturgiája teljesen egybeesett az úrvacsora ágendájával. Vö. Fekete Csaba, 2000., Pap Ferenc, 2007.

Elhangozzák-e rendszeresen a Tízparancsolat az istentiszteleteken? (1968)

97. Elhangozzák-e rendszeresen a Tízparancsolat az istentiszteleteken?

Ravasz László legtömörebben egy prédikációjában írja le, mi jellemzi a református istentiszteletet, és ebből következően hogyan kell elkezdődnie. Ugyanő egészen mást képviselt még 1927-ben, amikor az ágendát kiadták, de 1950-ben így írt: „Kezdődik a 124. zsoltárból: A mi segedelmünk az Úr nevében van. Azután jön a gyülekezet apostoli köszöntése: kegyelem néktek és békesség, Istentől, a mi atyánktól. Erre a gyülekezet énekbe kezd, és egy olyan zsoltárt vagy dicséretet énekel, amelyet közönségesen invocációnak hívunk, mert benne Istentől nyert felhatalmazás alapján segítségül hívjuk Istent, emlékezve arra az ígéretre: hívj segítségül engem a nyomorúság idején, én megszabadítlak téged, és te dicsőítesz engem. Az invocatio elhangzása után megszólal Isten az ő Igéjében, hívó, kereső, számonkérő hangon. A gyülekezetben felolvastatik az Isten szent akarataról szóló ígerész. Megszólal az Ige, mint törvény. Ez lehet a Tízparancsolat, de lehet a Hegyi beszéd, lehet prófécia, vagy lehet a szeretet himnusza az 1 Kor levél 13. részéből. Természetes folyománya ennek az, hogy a gyülekezet meglátván az Ige tükrében a maga arcát, mélységes töredelemmel elsiratja bűneit. A szent és igaz Isten orcája előtt nyilvánosan vallást tesz arról, hogy vétekben született, rosszra hajlik, és képtelen a maga erejéből a jóra. Istentiszteletünk egyik legdrágább ajándéka az, hogy a bűnét bánó embernek Isten az ő szolgálja által hirdeti a bűnbocsánatot, és újra ígéretet tesz arra, hogy nem akarja a bűnös halálát, hanem hogy megtérjen és éljen. Ez a bűnvallomás és ez a bűnbocsánat-hirdetés tartalomban ugyanaz, formában kevéssé más, mint a mit eddig mindig gyakoroltunk az úrvacsora vétel előtt. A bűnbocsánat meghirdetése után az isteni kegyelem birtokában megerősítve a gyülekezet megvallja hitét. Megteheti ezt a Hiszekegy elmondásával, megteheti a Szentírás nagy hitvallásai közül valamelyiknek az elismérlésével, vagy a Heidelbergi Káté szavaival: Mind életemben, mind halálomban az én egyetlen vigasztalásom ez meg ez. Mikor a gyülekezet hitét is megvallotta, itt van az ünnepélyes perc, amikor végrehajthatja a keresztség sákramentumát, akár kisgyerekekkel, akár felnőttekkel. Itt már a keresztség sákramentumából csak a szülők és keresztszülők ígérete és fogadalma, a Szent Lélek ajándékaiért való könyörgés, a szerzettetési Ige, a keresztlésnek a végrehajtása és a gyerekeknek kézrátétellel való megáldása marad meg, mert minden egyéb, pld. hitvallás és ének megtörtént már előzőleg. Ezzel el is végződik az istentisztelet első része, az így önálló párpercnyi időközben hangzanak el a szószékről a gyülekezet életét érintő hirdetések. Ezután következik az istentisztelet középső része: a prédikáció. Énekekkel, több vers éneklésével indul ez a rész. Azután bibliaolvasás következik, ami az igehirdetésnek hathatós és szükséges gyámolítása. Benne Isten szólal meg megint kiválasztó, és az elibénk jövő kegyelem, a pásztori gond, amely keresi a rábízottakat, az a

szeretet, amely előbb szeretett minket. Erre a gyülekezet imádságban felel. Megköszöni az Ige drága ajándékát, és könyörög a Szentlélek segítségéért, hogy idvességesen hallgassa az Igét. Most jön a középső résznek a kulcspontja: alapige és prédikáció, amelynek elhangzása után a gyülekezet örvendező, hálaadó és fogadásttevő énekben tör ki. Ezzel már ott vagyunk a harmadik résznél, az úrvacsoránál. Egy imádsággal készül elő a gyülekezet, melyben kicsordul hálaadása a megfeszített és feltámadott Jézus Krisztusban megjelent kegyelemért, és felszáll a könyörgés azért, hogy Isten tegye áldottá a megtöretett testnek és kiontott vérnek a közösségét, azaz lelkünk olyan bizonyosan tápláltassék azokkal a drágalátos javakkal, amelyeket Jézus halála és feltámadása által szerzett meg, mint amilyen bizonyosan vesszük test szerint a szent jegyeket, a Krisztus testét és vérének ábrázoló kenyeret és bort. Imádság elhangzása után már a szereztetési Ige hangzik el, és megtörténik a kiosztás, a gyülekezet éneklése és a Szentírásból megfelelő helynek olvasása közben. Ezután a gyülekezet abba a nagy imádságba kezd, amelyik még egyszer összefoglalja és Isten elé viszi a gyülekezetnek az egész istentisztelet eredményeképpen felgyűlt, megduzzadt mondanivalóját, magasztalást, hálaadást, közbenjáró könyörgést egyházért, felsőségért, betegekért, szenvedőkért, mindazokért, – személyekért és ügyekért egyaránt –, akik vagy amik Isten nevének megszentelése, országának eljövetele és akaratának dicsőséges véghezvitele szempontjából most és itt, ennek az imádkozó gyülekezetnek mint az egyetemes keresztyén egyház élő tagjának a szívének fekszik. Az imádság elhangzása után következik a csendesség: magányos, egyéni imádságoknak közösségben való, de hangtalan elimádkozása számára. A néhány percnyi némaságot az töri meg, hogy a gyülekezet együtt és fennhangon mondja el az Úr imádságát. Most következik a záró ének, amely több versből áll. Alatta történik meg a perselyezés. Az utolsó vers éneklése előtt a perselyező presbiterek az úrasztalára teszik a szent adományokat, s a lelkipásztor a gyülekezettel együtt hálát ad Istennek azért a kiváltságért, hogy az Ő dicsőségére adakozhatunk, könyörög azért, hogy a begyűlt fillérekből világosság, élet és áldás származzék. E kis imádság után elhangzik az ének utolsó verse, és áldással befejeződik az istentisztelet. A zsinat az istentiszteletnek ezt a formáját nem tette kötelezővé, csak megengedte, és életbeléptetését a presbitériumokra bízta. Mikor lépteti ezt életbe a Kálvin tér? Akkor, amikor a gyülekezet odáig nevelődik, hogy mindenki részt vesz az egészen.”²¹¹

A debreceni lelkészi karban az első világháborút követően valóban elindult a változás, amit legfontosabbnak találtak, az éppen a bűnbánati rész bevezetése, megerősítése volt. A hétfői,

²¹¹ RL C/141. fond. Ravasz László iratai. Prédikációk. (Elhangzott 1950. november 19-én a Kálvin téren.)

köznapi istentiszteleteken felolvasták a Tízparancsolatot. Mint tudjuk, Kálvin János számára az 1526-os strasbourgi és az 1542-es genfi liturgiájában is fontos helye volt a dekalógusnak. Az előbbiben a bűnbánat tartását készítette elő, az utóbbiban a közbenjárást és az úrvacsorát. Egyáltalán a közgyónás és az azt követő kegyelemhirdetés sajátosan fontosak voltak számára.²¹²

Ennek az egyértelmű kálvini tanításnak ellenére sem sikerült bevenni sem az 1927-es, sem az 1985-ös liturgikus gyakorlatba a bűnvallási részt. Pedig a lelkészek elsöprő többsége ezt szerette volna, különösen 1968-ban, de mostani felmérésünk szerint is. Itt is látszik a pólusosság erősödése, hiszen mind az igen, mind a nem válaszok növekedtek. Ennek oka, hogy többen úgy nyilatkoztak, „eleget beszéltünk már a bűnről, most végre pozitívan kellene megszólítani az embereket”, „örvendezni kell”.²¹³ De ott van a másik véglet is, akik éppen úgy tartják, hogy nem beszéltünk eleget a bűnről.

Az egyik legmegdöbbentőbb mégis az az eredménye volt felmérésünknek, hogy a megkérdezettek kb. 50%-a (40%, 41%, 52%, 22%) kötött formájú bűnvalló ima bevitelét kéri a liturgiába. Ez egy jelentős szám különösen ahhoz képest, hogy Magyarországon soha nem történt ennek bevezetésére komoly kísérlet. Még érdekesebb, hogy a budapestiek és a megyei jogú városokban lakók között voltak a legtöbben, akik ezt a változást szeretnék. (22%–52%) Budapesten voltak a legkevesebben (11%) azok, akik szerint semmi módon nincs szükség a bűnbánati részre a liturgiában.

Bár az intuitív és szubjektív megközelítés jellemző a mai református istentiszteleti életre és minden területen, összességében is csökkent a kötött imát kérők száma, mégis elég jelentős azoknak az aránya, akik határozottan ebbe az irányba szeretnének elindulni. Két eltérő, egymással szöges ellentétben álló, mégis együtt működő tendenciát láthatunk: az egyéni megfontolások mellett jelen van a lelkészekben az a vágy, hogy szükség lenne egy meghatározott szertartásra. 1968-ban kifejezetten sokan szerették volna az erdélyi mintát követni. Elsősorban politikai okai lehettek annak, hogy az 1985-ös ágendakészítők mégis úgy látták, hogy bevezethetetlen ez a bűnbánati ima. Ma már megközelítően sem olyan egyöntetűen mondják ezt a lelkészek. Annak, hogy mégis ilyen sok ember maradt a kötött imát kérők táborában, van egy objektív oka is: számos lelkész áttelepült Erdélyből. Ezt a kérdést sajnos nem tettük fel kérdőívünkben, de a beszélgetések valószínűsítik, hogy sokan

²¹² Fekete Károly, 2009.154.

²¹³ Példák: „Kálvin bűnvallása nagyon megterhelő.” (31) „Az örömet kellene hangsúlyozni. Most túlságosan a bűnbánat van előtérben.” (5)

az Erdélyből áttelepült lelkészek közül kérték ezt az imát, valamint azok, akiknek a szülei jöttek át az anyaországba, vagy akiknek kiterjedt rokonsága van ott, és gyakran járnak haza.

Megdöbbenett minket az az eredmény is, hogy sok gyülekezetben a gyakorlatban is beépítették a liturgiába ezt az erdélyi ágendából vett imát.²¹⁴ Valóban számos egyházközségben az erdélyi liturgiát vezették be vagy azért, mert olyan sok gyülekezeti tag van, aki Erdélyből települt át, és ezt kérték, vagy azért, mert a lelkész hatására így alakították az istentiszteletet. Ugyanakkor többen mondták azt, hogy a kálvini ima hosszú és bonyolult. Mások kifejtették, hogy a sok bűnvallással felszínessé, súlytalanná válnak a szavak. Újra és újra visszatérő mondat: „ha mindig elhangzik, akkor lélektelenné válik”, „kiüresedik”, „ellaposodik”.²¹⁵

A Tízparancsolatot több helyen is felolvassák újévkor.²¹⁶ Van, aki megállapította, hogy ez evangélikus és holland szokás. Mások hosszúnak találják. Némelyek kifejtik: „Félünk magunkat megkötni.” Ezek az érzések vezettek ahhoz, hogy ebben a kérdésben erőteljesen nőtt a „nem” válaszok száma: nem kell rendszeresen felolvasni a Tízparancsolatot.²¹⁷ Időnként kifejezett félelmet tapasztaltunk ezzel szemben. Viszont többen megállapították: rendszeresen kellene prédikálni róla. Ezekből a válaszokból is kitűnik az az eredmény, hogy a bizonytalankodók száma megnőtt 1968 óta.

1968-ban arra a kérdésre, hogy a Tízparancsolat legyen-e része az istentiszteletnek, a felsőgermeci lelkész ezt írta: „A Tízparancsolat eddig nem volt istentiszteleteinknek alkotórésze. Nem vagyok jártas a magyar református istentisztelet történetében, csupán egyetlen kezem ügyében levő 1916-ban kiadott imádságos könyvben látom, hogy ez nem volt mindig így. A reggeli istentiszteleteken a felolvasott bibliai rész után felolvasták a Tízparancsolatot is. Mivel a hétköznapi istentiszteletek egyre jobban kiszorulnak a gyakorlatból, helyén való lenne a Dekalógust kijelölt vasárnapokon beiktatni a homíliás

²¹⁴ 1929-ben jelent meg Erdélyben, Kolozsváron, melynek címe: A mi istentiszteletünk, az erdélyi református egyház istentisztelete. Ők bevették kötött elemként Kálvin bűnvalló imádságát az ágendába. Ez Gönczy Lajos, Imre Lajos és Makkai Sándor munkásságának köszönhető változtatás volt.

²¹⁵ „Elszépeltté válik, ...ellaposodik, felszínessé válik, lélektelenné válik ... az istentisztelet és amit túl gyakran mondunk ... az úrvacsora ünnepi jellege megkopik, ha havonta van, sablonossá válik... gépiessé válik ...” (283, 284, 393, 408, 374, 273-as gyülekezetek stb.)

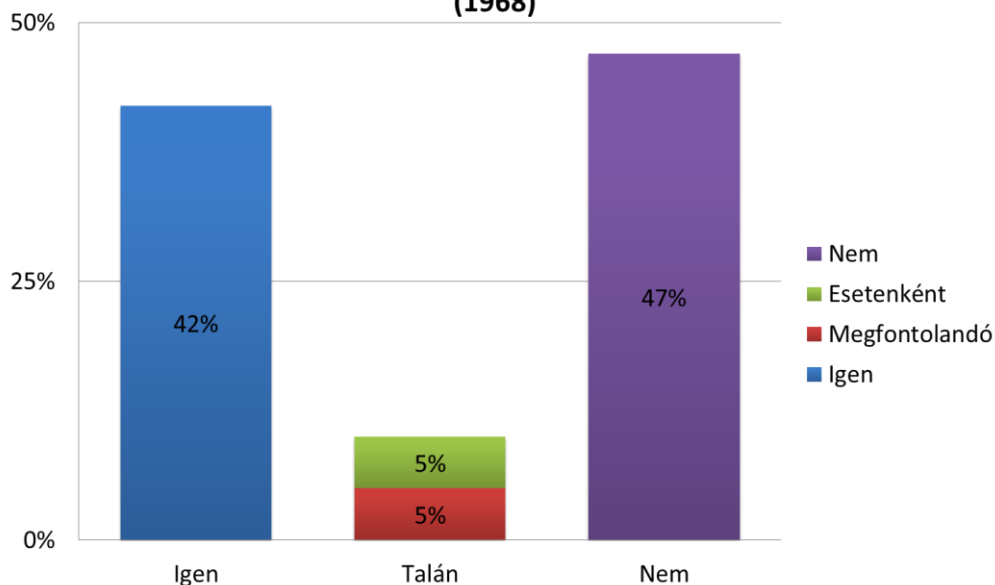
²¹⁶ Magyarországon a Tízparancsolat felolvasása sohasem volt hagyomány. Nem tudjuk, miért, de ez a kálvini liturgiai elem itt nem vert gyökeret. Kálvin genfi liturgiájában a bűnvallás előtt elhangzott a Tízparancsolat az istentisztelet elején. A Book of common prayer 1552 óta használatban van Angliában, az anglikán egyházban, ez a Miatyánkkal kezdődik, majd a kollektá után a Tízparancsolat jön, amelybe a gyülekezet beleszövi azt az imát, hogy „könyörülj rajtunk Istenünk, és véd a szívünkbe ezt a törvényt.” A Tízparancsolat helyett szerepelhet a szeretet parancsa is. Vö. Pásztor János 2002. 125.

²¹⁷ „A bűnbánati részt jó lenne kidolgozni, mert a gyülekezeti tagok igénylik a segítségét a bűnvalló imádságokhoz, úgy érzik kevés az, hogy a lelkész imádságára áment mondjanak. És új énekek is jók lennének a már meglévők mellett, amik életszerűbbek, örömtelibbek, mert depresszív az istentisztelet.” (402)

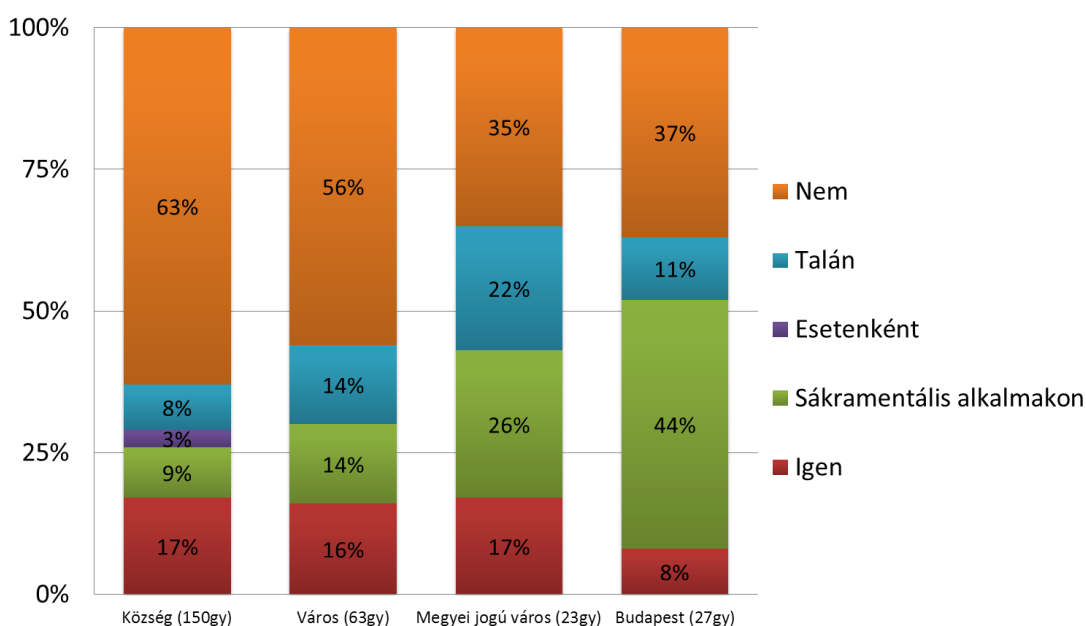
istentiszteletek rendjébe...” Úgy tűnik a '68-as válaszokból, hogy akkor hétfő reggelenként még sok helyen olvasták a Tízparancsolatot a reggeli istentiszteleteken, ezért nem látták szükségét annak, hogy vasárnap is elhangozzék.

8.2. Hitvallás²¹⁸

Elhangozzák-e minden istentiszteleten az Apostoli Hitvallás? (1968)

98. Elhangozzák-e minden istentiszteleten az Apostoli Hitvallás?

Országos református liturgiai felmérés 2012

²¹⁸ A korai protestáns szertartásokban általában szerepel a Credo. Luther szertartásában is megtalálható a prédikáció előtt. A Tigurumi ágendában, amelyet 1559-ben küldött Bullinger Huszár Gálnak, az istentisztelet legvégére került, az áldás elé. Az úrvacsora liturgiájában mindenütt szerepelt hitvallás. Zwingli a gloria és a Miatyánk közé teszi a szerzetetési igék felolvasása előtt. Kálvin közvetlenül a szerzetetési igék elé helyezi a strasbourgri liturgiában. Ugyanitt van a pfalzi ágendában is. Samarjainál az úri ima és a feloldozás között van. Ugyanitt szerepel Kiss Gergely ágendájában, míg Komáromi Csipkés Györgynél a bűnvallás és a három gyónó kérdés között található. Későbbi ágendák teljesen kihagyták, és a feloldozás vette át a hitvallástétel szerepét. Korábbi ágendákban sem szerepel mindenütt a Credo, viszont Fekete Csaba joggal állapítja meg, hogy bizonyos nagyon elterjedt, nagyon egyértelmű tételeket nem láttak szükségesnek beleírni az ágendákba. (Fekete Csaba 1997.) Ezért nagyon kétséges az, amit Benedek Sándor leír egy-egy kora reformációi, istentiszteleti menetként. (Benedek Sándor, 1971.) Szerinte ezekben a liturgiákban a Credót elhagyták. Vö.: Samarjai János, 1636.

1968-ban a lelkészek 42%-a azt válaszolta, szükség lenne arra, hogy minden vasárnap elhangozzék az Apostoli Hitvallás. 47% válaszolt tagadólag erre a kérdésre. 2012-ben még többen mondták azt, hogy nincs szükség minden alkalommal arra, hogy elhangozzék a Hiszekegy. A községekben a legmagasabb ez az arány, ott 63%. Sokan vannak, akik a kötött szövegeket szeretnék elkerülni. Egyre többen vannak azok is, akik bizonytalankodnak. Megnőtt azoknak a száma, akik azt gondolják, hogy esetenként el kell mondani a hitvallást, és azoké is, akik bizonytalanok. Itt is megjelentek ilyen válaszok: „Jó, de ne túl sűrűn”.²¹⁹ Ez az a közhangulat, ami miatt 25%-ról átlag 2% és 9% közé csökkent azoknak a száma is, akik feltétlen elmondanák a dekalógust az istentiszteleten. Számos gyülekezetben az egyetemes imahéten vagy más ökumenikus istentiszteleten elhangzik az Apostoli Hitvallás. Egy helyen találkoztunk azzal, hogy a Nicea-konstantinápolyi Hitvallást mondják: Debrecen-Árpád téren. E mögött minden bizonnyal Pásztor János, korábbi debreceni professzori tanítása áll, ő kardoskodott a Nicea-konstantinápolyi Hitvallás használata mellett.²²⁰ Valószínűleg az ő hatására került bele az 1985-ös ágendába a Nicea-konstantinápolyi Hitvallás.²²¹

Interjú jellegű beszélgetéseink során többen hangsúlyozták, hogy az istentiszteleti liturgiának a hitvallásos jellegét szeretnék hangsúlyozni! Álljanak itt az erre vonatkozó példák a gyülekezet adatsorszámával: „Többször kellene hitvallást mondani; az úrvacsorai és a keresztelői kérdéseket le kellene rövidíteni.”(92) „Hitvallásunk lényegét, irányultságát kellene kifejezni valahogyan.”(14) „A református identitást erősítő liturgia kellene. Túlságosan engedékenyek vagyunk más felekezetekkel.”(322) „A Miatyánk és az Apostoli Hitvallás egységes szövegű legyen, mert még az új ágendáskönyvben is a hitvallás többféle változatban szerepel.”(9)

Kálvin Jánosnál a Credo mindegyik liturgiában a prédikáció, illetve a közbenjáró imádság után szerepel, azaz a kijelentéses részben, ezért ez egyfajta összefoglalás is – fejt ki Fekete

²¹⁹ „A tanítás fontossága miatt jó lenne” (255) „Havonta egyszer” (281) „Elcsépeltté válik” (325) „Valamilyen hitvallás legyen” (13, 282, 410) „Nem kell feltétlenül, de nem árt” (75, 59)

²²⁰ Pásztor János, 2008. 133.

²²¹ Semmilyen egyháztörténeti nyoma nincs annak, hogy a Nicea-konstantinápolyi Hitvallás protestáns gyakorlatban Magyarországon jelen lett volna. Egyetlen kivétel a Komjáti Graduál. (1574 RMNy 353) Az Öreg Graduálban az Athanásziosz-féle és az Apostoli Hitvallás szerepel csupán. Általában is a protestáns tradíció inkább az Apostolicumot részesítette előnyben, ennek egyik oka talán az, hogy a hagyományos kathekézishez ez kötődött jobban: A Heidelbergi Kátéban, de más hitvallásokban is ez szerepel. Talán a misével való szembenállás kifejezése is közrejátszott az Apostolicum kizárólagos használatában. A Debrecen-Árpád téri gyülekezet most is mondja a hirdetések után az áldás előtt minden vasárnap az Apostoli Hitvallást és néha a Niceait is. Amint mondják, így sokkal fontosabb, mint a Miatyánk, mert ezzel figyelmeztetik magukat, arra, hogy kik ők valójában, és erősítik is magukat, valamint a vendégek is tudják, hogy mit hisznek.

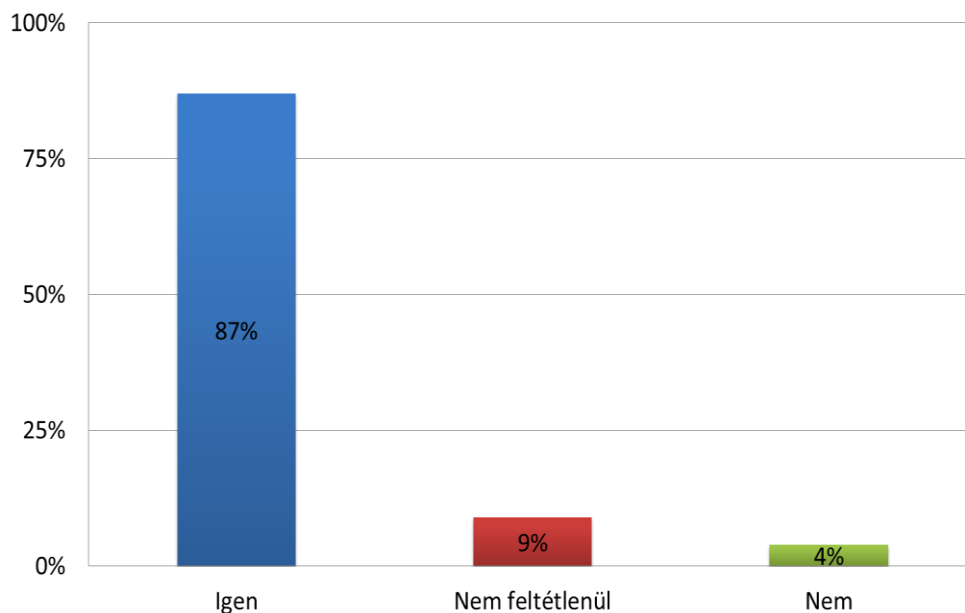
Károly. Az úrvacsora ily módon a hitvallás folytatása, megélése, reprezentációja lesz.²²² Ravasz László fent közzétett istentiszteleti sorrendjében a bűnbánat utáni részbe helyezi, mert a gyülekezet ekkor válik alkalmassá rá, hiszen „a bűnbocsánat meghirdetése után az isteni kegyelem birtokában megerősödött”.

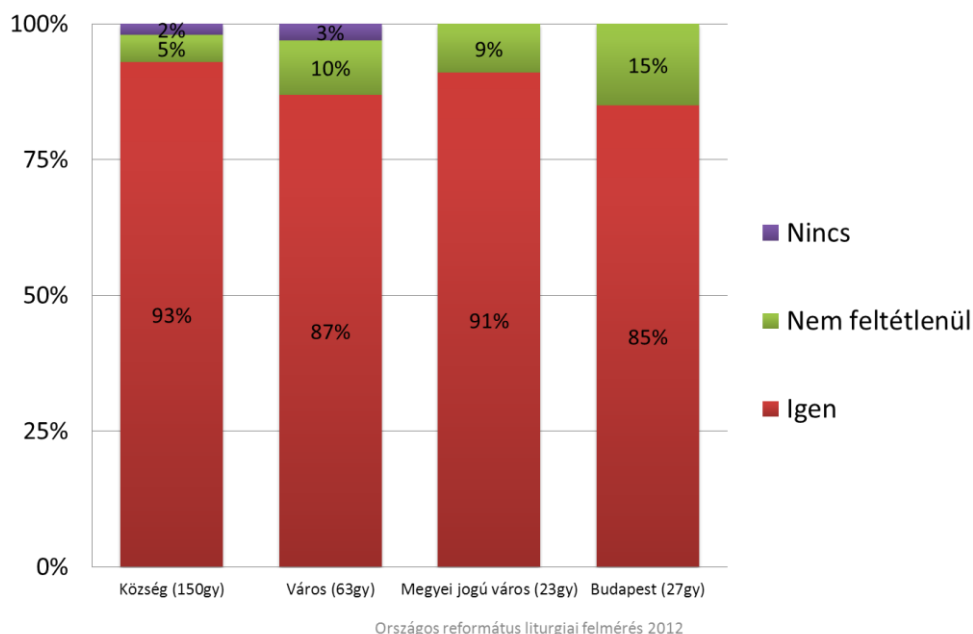
²²² Fekete Károly, 2009.167.

8.3. Lekció²²³

Szükség van-e a lekciónak? (1968)

99. Szükség van-e a lekciónak?

²²³ Fekete Csaba tud a debreceni lelkészek között egy kezdeményezésről az első világháború előtt: ahol még mindig nincs bibliaolvasás a templomban, vezessék be! Számos helyen egyáltalán nem olvastak szentírási részt, csak egy rövid vers alapján szólt a prédikáció. A puritanizmushoz vezethetjük vissza az olvasmányok lectio, epistola, capitulum eltörlését, mivel ők erősen küzdöttek a postillázás, a perikópa rendszer ellen. A liturgia egyáltalán nem volt számukra fontos. Dunántúlon nagyon sokáig tartotta magát a „postillázás”. Torkos Jakab dunántúli püspök 1747-ből ránk maradt vizitációs jegyzőkönyvéből kiderül, hogy még akkor is sok lelkész perikópa-rendszer szerint prédikált. „Köznapi bibliaolvasás a szatmári ref. egyházmegyében nincs gyakorlatban, az egyh. kerület nagyobb helyein azonban bibliamagyarázat hétköznap is gyakoroltatik.” Liturgia Claudiopolitana, szerk. Fekete Csaba, 2003.52. Vö.: Fekete Csaba, 2009. 349.kk

Azt, hogy a lekciónak esetlegességére vagy szükségességére kérdezzük, a legtöbb válaszadó mai lelkész nem értette. Valószínűleg 1968-ban még tudták az emberek, hogy a 19. században nem volt lekciónak az istentiszteleteken. Ennek ellenére nemigen változott a válaszadók aránya az elmúlt 40 év alatt. 1968-ban 87%-ban mondták azt, hogy feltétlen szükség van a lekciónak, 2012-ben 85% és 93% között van ez az arány. Sajnos levéltári adatokból nem tudtuk kikutatni, vajon ki vetette fel a lekciónak eltörlésének lehetőségét. Az bizonyos, hogy míg a racionalizmus idején a bibliai olvasmány nem volt egyértelműen része az istentiszteletnek, addig a 19–20. századi ébredési mozgalmak erőteljes hatása miatt is, a bibliaolvasás, a lekciónak felvétele nem volt már megkérdőjelezhető. Úgy tűnik, egy nemzedék alatt teljesen megszokottá vált a Ravasz-féle ágendának ez a hagyománya.²²⁴ Itt is találkoztunk azért átlagosan 2–3%-ban olyan lelkészekkel, akik nem szeretnék lekciónak az istentiszteleten. A bizonytalanok száma ezen a téren csökkent.

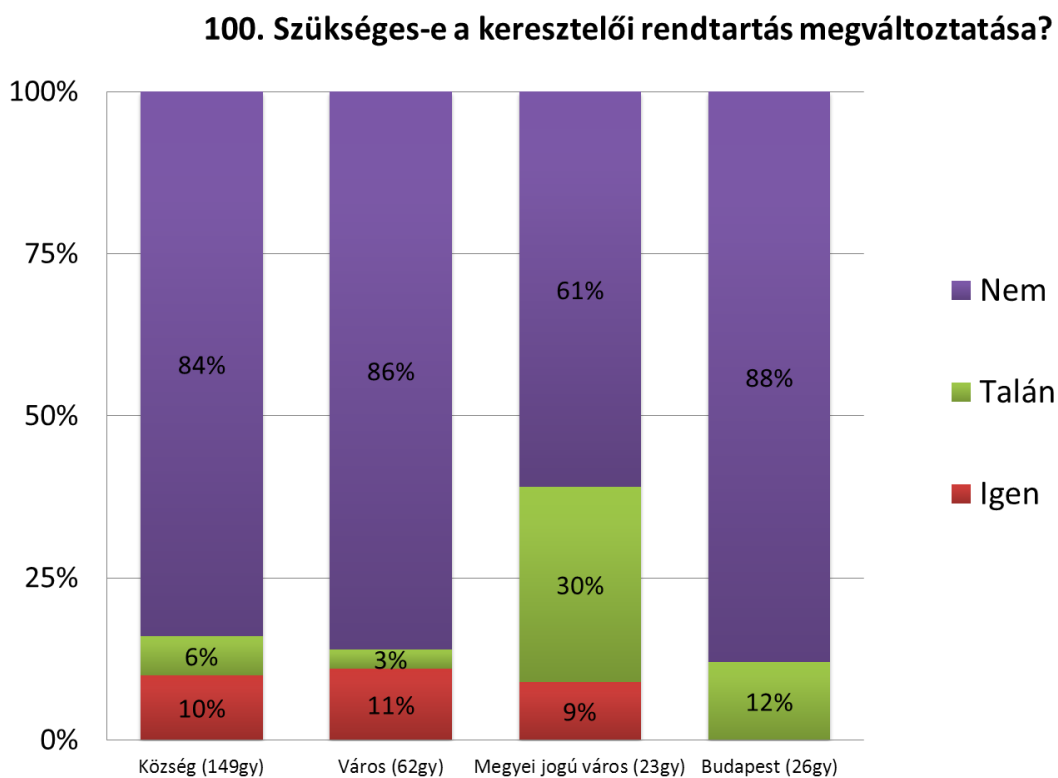
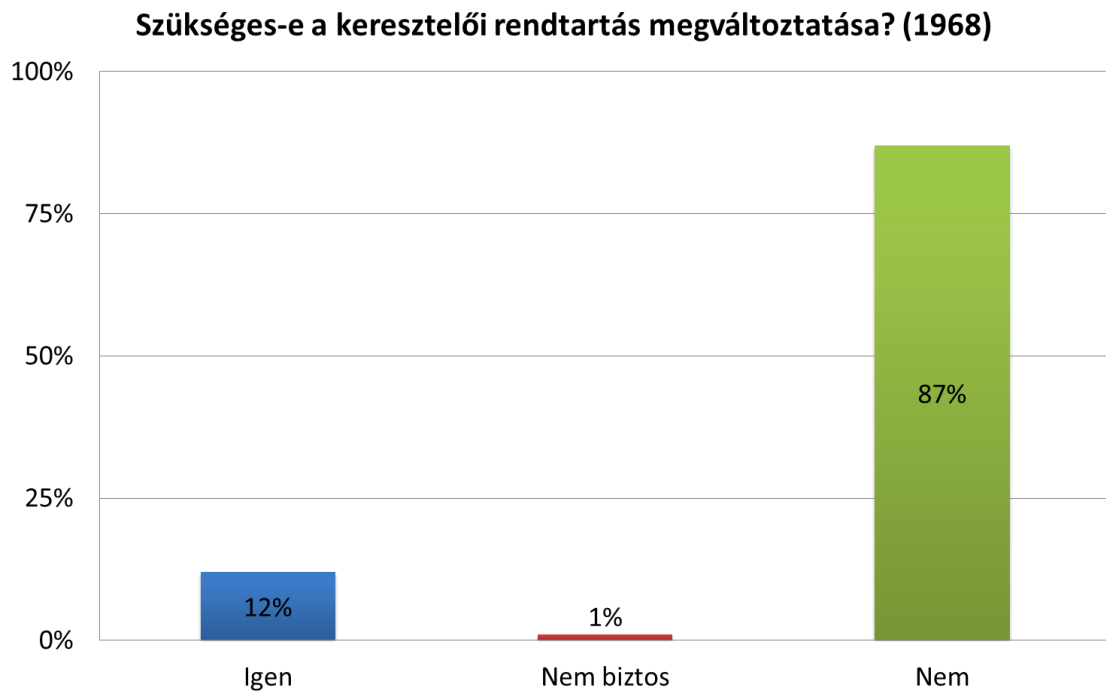
Ravasz László szerint a bibliaolvasás „az igehirdetésnek hathatós és szükséges gyámolítása”.²²⁵ Az ágenda elején így ír: „Az üdvösséget Isten gondolata, az ő Igéje, evangéliuma közvetíti. Istennek üdvözítő akarata a kijelentésben áll előttünk. Kijelentése az Ige által történik, tehát a református istentiszteletnek középpontja nem a sákramentum, hanem az Ige... a sákramentum is csak mint Ige hatékony, ezért nevezi Kálvin látható Igének... A bibliaolvasás már magában igehirdetés... azzal, hogy mi az istentiszteletben rendszeren írást olvasunk, kifejezzük a történetiséget és azt, hogy Isten szeretett elébb, jött elibénk teljes készséggel és vár minket...”²²⁶

²²⁴ A német protestáns gyakorlati teológusok egy része hangsúlyozza, hogy a lekciónak a textussal van kapcsolatban és a prédikáció előkészítésére szolgál, mások önálló liturgiai elemnek tekintik. Ez utóbbit erősíti az 1927-es Ágenda: „mint szertatásunk egész priusa megszólal... azzal, hogy mi az istentiszteleten rendszeren Írást olvasunk, kifejezzük a történetiséget, és azt, hogy Isten szeretett elébb.” Czeglédy Sándor, 1959. 37.

²²⁵ RL C/141. fond. Ravasz László iratai. Prédikációk. (Elhangzott 1950. november 19-én a Kálvin téren.)

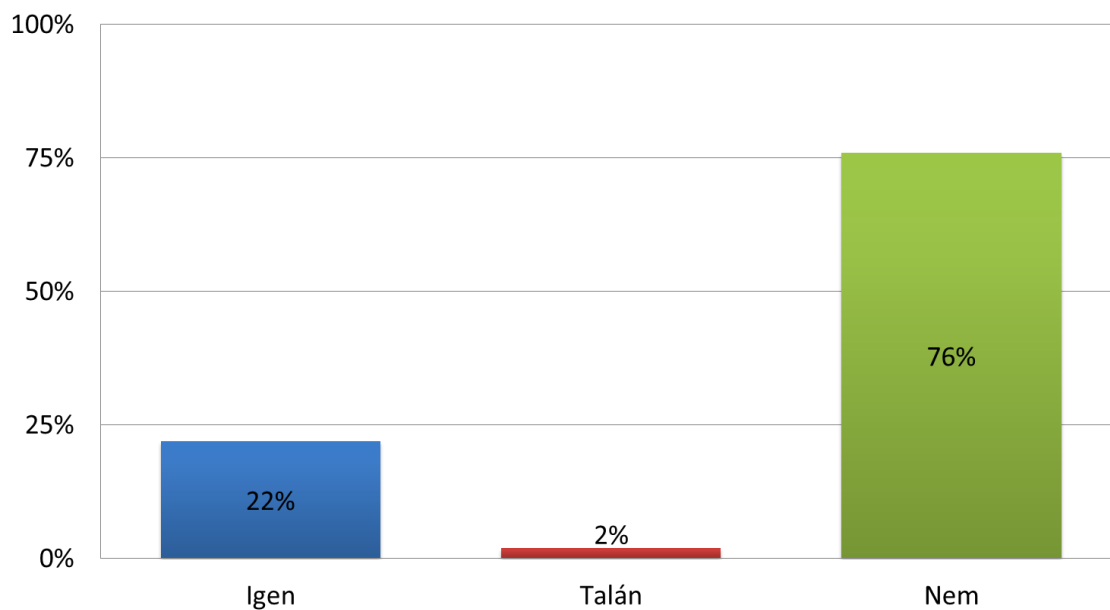
²²⁶ Ágenda, 1927.13. és 24.

8.4. Keresztelés

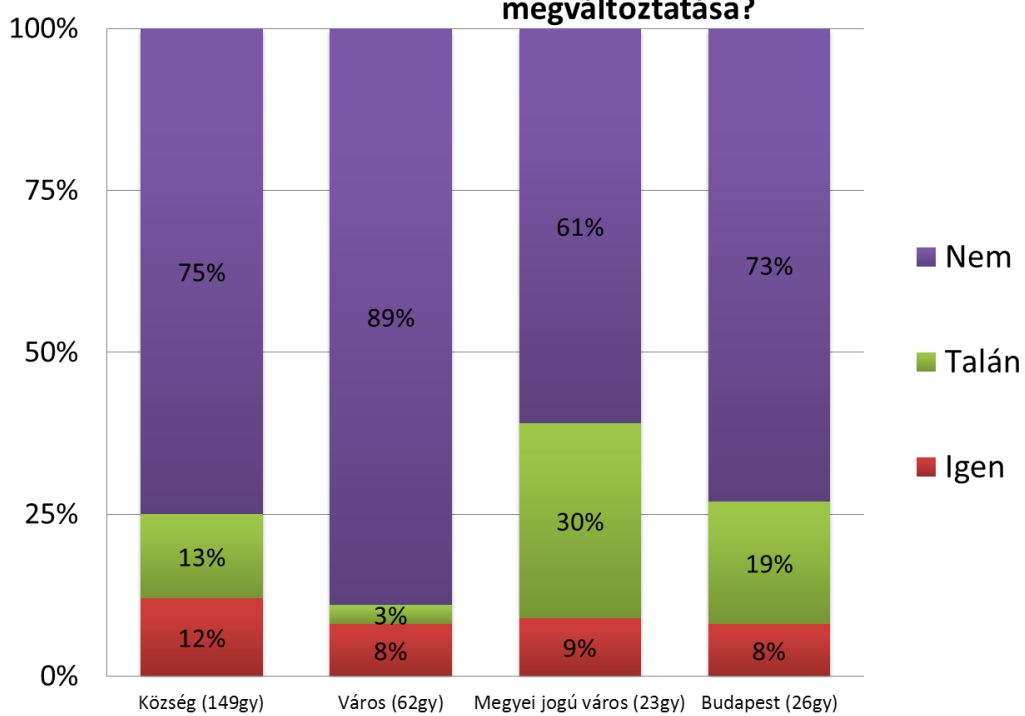

Szükséges lenne-e a jelenleg használatos kérdések megváltoztatása ? (1968)

101. Szükséges lenne-e a jelenleg használatos keresztlíri kérdések megváltoztatása?

A fő kérdés 1968-ban az volt, hogy egy liturgiai keretben legyen-e a keresztelés az istentisztelettel. Akkor az volt a lelkészek óhaja, hogy ne annak toldaléka legyen. Sok esetben nem is toldalék volt, hanem egy különálló alkalom a hét bármelyik napján és bármelyik órájában, és ezt akarták megszüntetni. '68-ban fontos vágya volt a lelkészeknek, hogy legyen szülő jelen a keresztelésnél. Ne lehessen csak úgy megjelenni keresztelésre, legyen kötelező előre bejelentkezni. A mai lelkészek kérdése inkább az, hogy hányszor kellene a keresztelő előtt eljönni a szülőknek a templomba. 1968-ban a levéltári adatokból is kiderül, hogy sokszor a nagymama „ellopta” és megkereszteltette az unokát. Az 1968-as központi kérdés az istentisztelet egysége és hitelessége. A ma fő kérdése a szigor: megkereszteljük-e?

1968-ban 12% volt azoknak az aránya, akik változtatni akartak a rendtartáson. Ez a szám más kérdésekhez hasonlóan csökkent, Budapesten ez a kategória el is tűnt. Ismét nőtt a bizonytalankodók száma (Budapesten 12%, a megyei jogú városokban 30% az arányuk!). A keresztelői kérdésekkel kapcsolatosan egyértelműen nőtt az elégedettség. 22%-ról átlagosan 10%-ra csökkent azok száma, akik szeretnék a változást, Budapesten 8% ez az arány.

Azoknak, akik a mai lelkészek közül valami változást szeretnének, a jelenlegi liturgia első és harmadik kérdése okoz gondot (akarjátok-e megkereszteltetni... a gyülekezet ígéri-e, hogy mindent megtesz...), amelyet az 1985-ös liturgia tartalmaz. Ez az a liturgiai elem, amelyet többen átvettek az új ágendából. A kimutatás szerint átlagosan csupán 2% azoknak az aránya, akik a Ravasz-féle liturgiát használják ugyan, de a keresztelés esetében eltérnek ettől a gyülekezetnek felteendő kérdés miatt. Többek aggálya, hogy hogyan fogadhatja meg a gyülekezet azt, hogy gondját viseli egy gyermeknek, amikor nem is ismerik sem a gyermeket, sem a családot. Ez a problémafelvetés tökéletesen leképezi azt, hogy csupán individuális és közvetlen részesedő módon tudják a mai lelkészei elképzelni az istentiszteletet. Az a gondolat, hogy mint közösség – a hittanoktatásra áldozva, az imádság által, vagy hitoktató elküldésével is – részesei egy folyamatnak, sokak számára idegen.

Többen beszélnek az első keresztelési kérdés feltételének feleslegességéről: nyilván azért vannak ott a szülők, mert akarják a keresztelőt. Már 1968-ban is használja néhány lelkész ezt az érvelést, ma még többen. A második kérdéssel kapcsolatban a hitelesség gondja is felmerült már '68-ban, de ma is: hogyan ígérhet meg valamit, ha előre sejthető, hogy nem fogja betartani? „A keresztszülők nem tudják megtartani az ígéretüket, akkor miért kell kényszeríteni őket?”(153) Azok a lelkészek, akik ezt említették, szeretnék a „lehetőség

szerint” kifejezést beletenni a szövegbe. Van, aki bele is teszi azt a kis szót, hogy „igyekszem...”. A személyes döntés, a pillanat eltökéltsége vált csupán a liturgia mércéjévé. Többen a konfirmációi oktatásra való beíratást szeretnék már itt aláírni a szülőkkel. Van olyan lelkész, aki aláírat egy papírt a gyülekezet előtt, amelyikben megígérik, hogy majd hittanra járattják a gyerekeket.²²⁷

A mai lelkészek másik jellemző gondja, hogy hogyan lehetne a családot bent tartani az istentiszteleten: „Mi mindig kérjük, hogy maradjon ott a család, de sokszor kimennek a gyerekekre hivatkozva.”²²⁸ Találkoztunk egy-két olyan gyülekezettel is, ahol annyira előregedett a település, hogy nincs már keresztlő (183, 203, 242, 243, 343).

Az előkészítő beszélgetés kérdése szinte mindenütt felmerült: van olyan lelkész, akinél legalább négyszer el kell jönni a templomba a keresztlés előtt. Az egyik lelkész azt kéri, hogy félévig járjon a család a templomba a keresztlés előtt (22). Máshol a gyülekezeti tagoknak kétszer van előkészítő, akik nem járnak templomba, azoknak pedig 12 alkalommal kell beszélgetésen részt venniük (45). Több helyen tartanak képzést a keresztlő előtt, vagy tervezik ezt (353, 14). „Egy felkészítő tanfolyamszerű program kellene, ahol számot adnának arról, hogy értik a keresztséget és felkészültek a fogadalomtételre. Morális és teológiai felkészítés kellene. Morálisan tudniuk kell, hogy mire tesznek fogadalmat, tehát ne hazudjanak! És teológiailag azt kell megérteniük, hogy mit ígérnek Isten előtt, és hogy legyenek elfogadóak. Isten már befogadta a gyereket (14). A lelkészek 59%-tól egészen 90%-ig terjedő csoportja csupán felveszi az adatokat, és ezzel kapcsolatosan kezdeményez beszélgetést. Csupán átlagosan 7%-ra tehető azon lelkészek aránya, akik családlátogatást is tesznek a keresztlő előtt. Körülbelül 4%-uk pedig kifejezi ennek a szükségtelenségét.

A másik gond a cigány családok gyermekeinek megkeresztelése. Külön időpontban legyen? Együtt legyen? Mit tegyenek a viselkedési különbségek miatt?²²⁹

A „Hányszor önti le?” kérdés kapcsán többször nevetés és fölháborodás is volt a válaszokban. Itt különbség mutatkozik az idősebb és fiatalabb lelkipásztorok között. Az idősek válasza: háromszor. Sehol nem hangzott el azonban emellett teológiai érv. Körülbelül 76%-ra tehető azoknak a lelkészeknek a száma, akik háromszor öntik le a

²²⁷ (51, 174) „Az emléklapra ráírják a konfirmáció esedékességének időpontját” (403)

²²⁸ (30, 44) „Rászólok, ha ki akar menni valaki.” (354)

²²⁹ „Leginkább a cigánylakosság kereszteltet babonás félelemből, és van, hogy a keresztszülők sem mennek el a keresztlőre.” (332)

gyermek fejét. A lelkészeknek átlagosan 26%-a csak egyszer önti le őket.²³⁰ Néhány lelkész úgymond „nem akarja megijeszteni a gyermeket”, és ezért nem önti a fejére a vizet, hanem háromszor meghinti (5), vagy vizes kézzel megsimogatja (103).

Ki tartja a gyereket? Van ahol 15-20 keresztanya is van, az egyik az áldásnál tartja, másik a leöntésnél, és még találnak hasonló funkciókat.²³¹ Egy olyan gyülekezettel is találkoztunk, ahol a lelképásztor azt kéri, hogy az édesapa tartsa a keresztvíz alá a gyereket (72).

A fehér ingceskének érdekes református továbbélése a kis kendő, amelyet sok helyen ajándékba kap a keresztelő család. Több helyen a Nőszövetség hímez keresztelői kendőt,²³² máshol Bibliát, énekeskönyvet vagy gyermekeknek szóló imádságos könyvet kap a kisgyermek.

Ilyen mondat is elhangzott: „az okosak, akik értenek hozzá, azok fölöttünk vannak... mi csináljuk”, vagy: „az egész túl szertartásos, barátságosabbá, színesebbé kellene tenni” (273). De még többen ezt mondták: „A keresztelés tényével van a gond.”²³³

²³⁰ „Nincs teológiai érvem, csupán olyan szépen néz ki a háromszori leöntés” (405) Van, aki négyszer önti le a keresztelendőt, először amikor a gyermek nevét mondja, majd az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevének kimondásakor. (336)

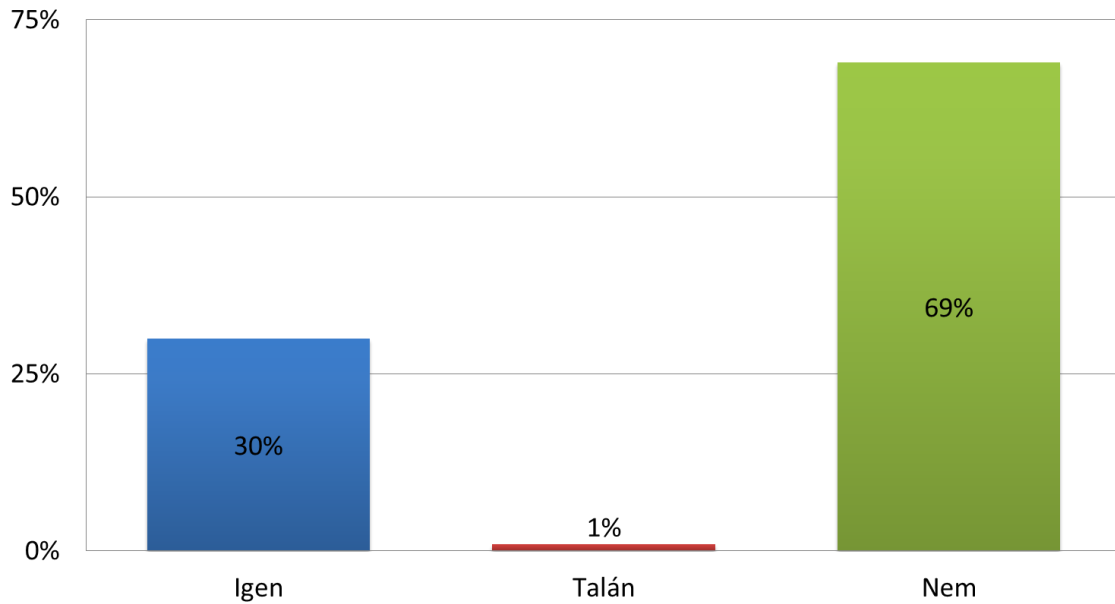
²³¹ (166, 201) „A főkeresztanya tartja a víz alá a gyereket. Ha fiú a gyerek, akkor csak a főkeresztanya viheti a hazafelé vezető úton, hogy hűséges legyen, ha felnőtt. Ha lány, akkor minden keresztanyának kell vinni egy darabon, hogy kapós legyen.” „Az 1780-as évektől kezdődően alakult ki a sok keresztszülő szokása. Talán amiatt, mert más falukból szereztek férjet a lánynak és nem lehetett kihagyni senkit a rokonok közül. Zengővárkonyban a Lukács napi vásárban volt a szerelmesek sátra, ahol társat kerestek a lányoknak, nehogy katolikus legyen a párja.” (255) „Húsvéthétfőn van a keresztjárás, amikor nem mennek az emberek templomba, mert olyankor látogatják meg a keresztgyerekeket.” (156 és környéke)

²³² Az összes megkérdezett gyülekezet közül 24-ben szokás, hogy keresztelői kendőt adnak ajándékba. Régen a bába ezzel törölte le a keresztvizet a baba fejéről. Ez ma már teljesen kiment a szokásból, de van ahol a lelkész vette át ezt a szerepet. (Pl. Balkány Itt külön megkérlik a szülőket, hogy ne mossák ki a kendőt, hogy benne maradjon a keresztvíz.) Inkább a városokra jellemző a keresztelői kendő szokása. Talán a Nőszövetség városokban elterjedtebb. Alsónémediben a gyülekezet neve, a gyerek monogramja és egy kehely is rá van hímezve. Nagykőrösön csak monogram, Makádon meg horgolják bele a kelyhet. A többi helyen nem mondták, hogy mi van rajta. A 24 település: Hévízgyörk, Aszód, Makád, Alsónémedi, Szigethalom, Magyarbóly, Kecskemét, Nagykanizsa, Nagyrábé, Alcsút, Kocs, Szeged-Honvéd tér, Hódmezővásárhely-Ótemplom, Balmazújváros, Balmazújváros-Németfalva, Debrecen-Árpád tér, Iszkaszentgyörgy, Zalaegerszeg, Kiskunhalas, Rákosliget, Nagykőrös, Siófok, Buda, Angyalföld.

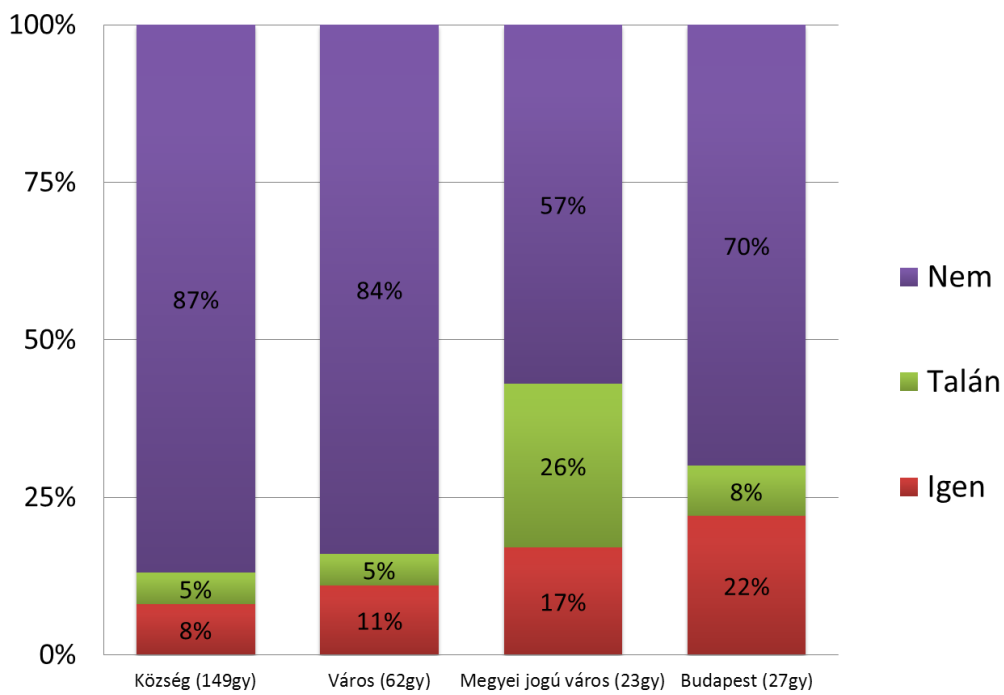
²³³ (202, 228, 353, 371, 422)

8.5. Úrvacsora

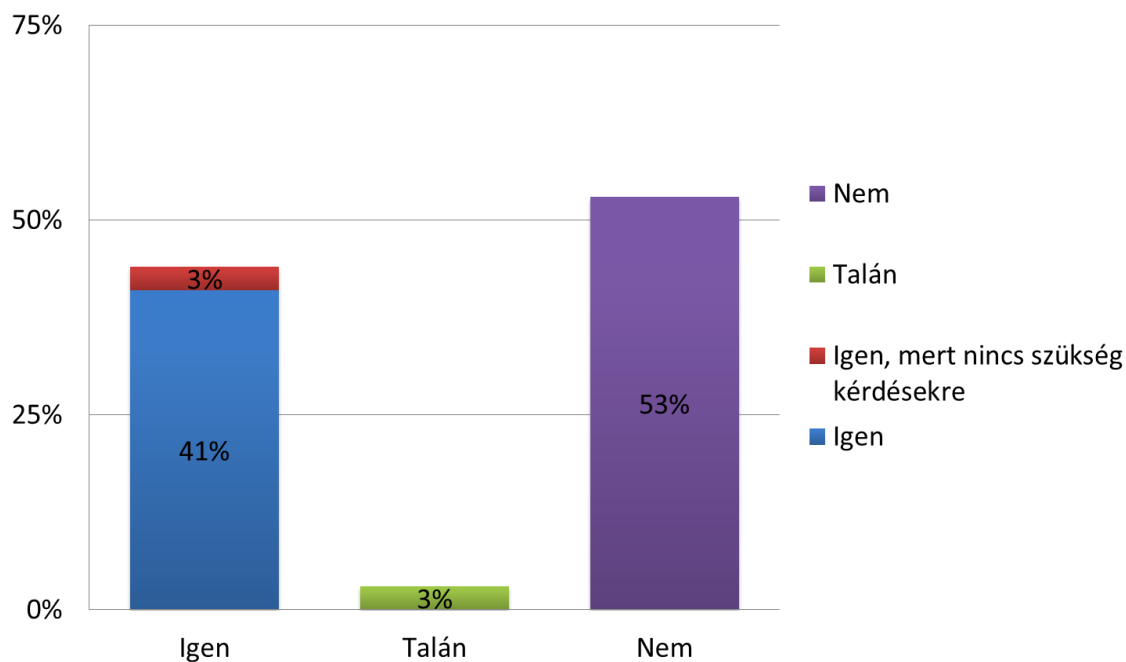
**Szükséges lenne-e az úrvacsorai rendtartás megváltoztatása?
(1968)**

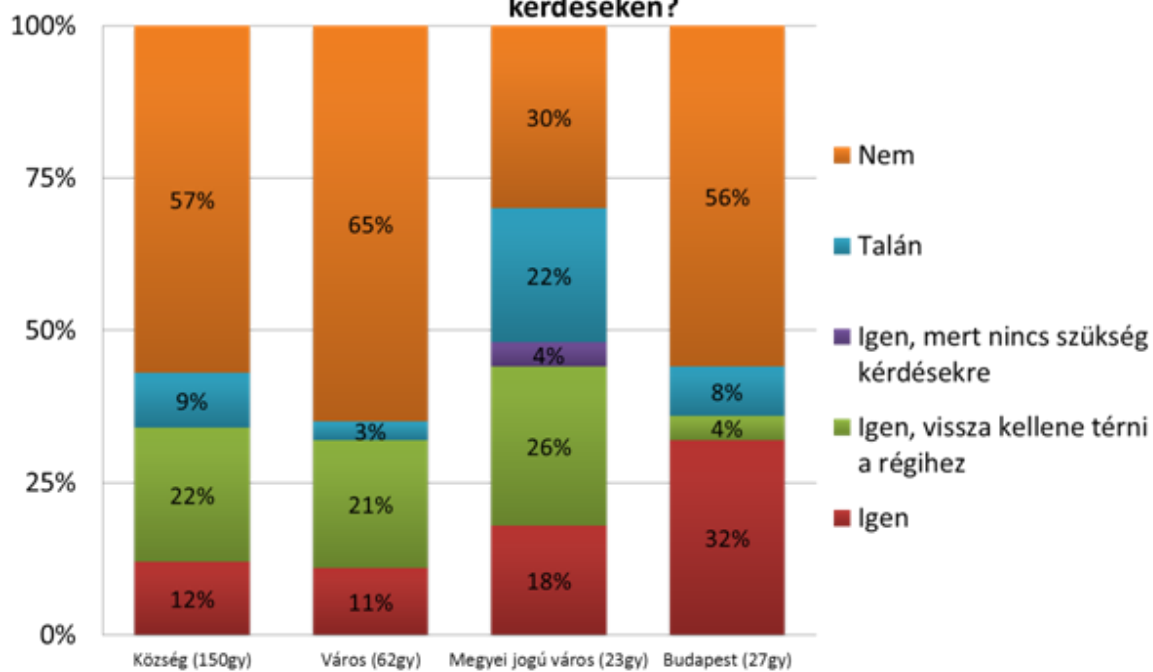
102. Szükséges lenne-e az úrvacsorai rendtartás megváltoztatása?

Kellene-e változtatni a jelenleg használatos kérdéseken? (1968)

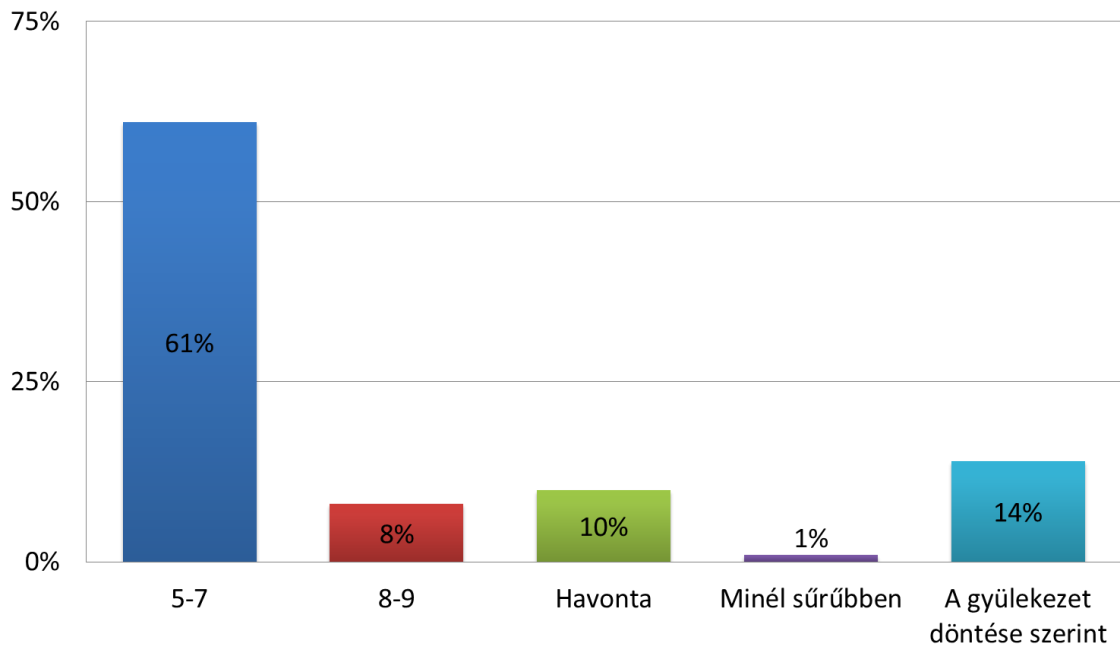

103. Kellene-e változtatni a jelenleg használatos úrvacsorai kérdéseken?

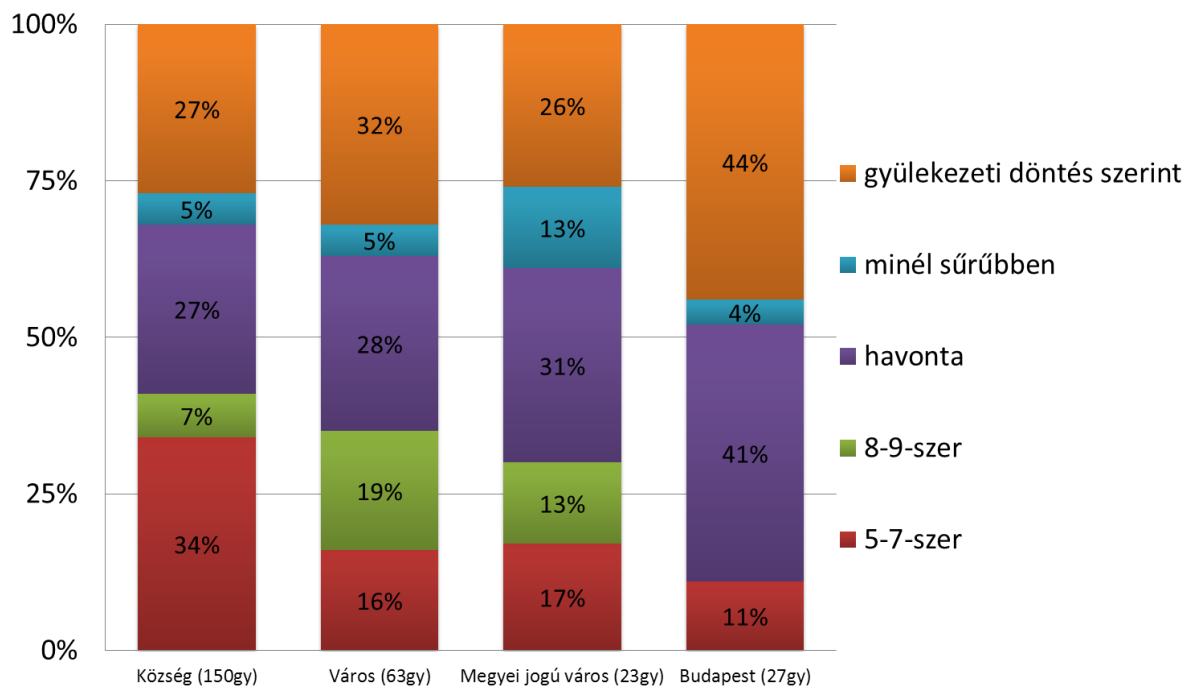

Országos református liturgiai felmérés 2012

Évente hányszor legyen úrvacsoraosztás? (1968)

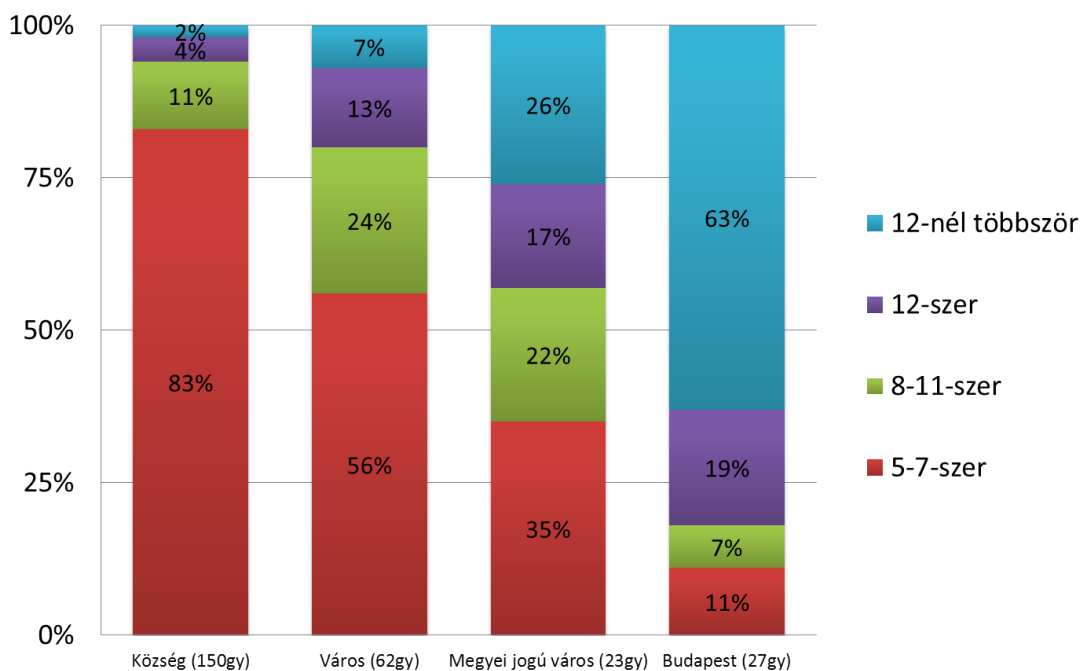
104. Évente hányszor legyen úrvacsoraosztás?

Az úrvacsorában az első ábrát tekintve ugyanaz az irány mutatkozik meg, mint egyebütt: a változtatási készség csökkent. A „talán” válaszok száma viszont megnőtt. Érdekes változás 1968 óta, hogy az a válasz, hogy „nincs szükség úrvacsorai kérdésekre” szinte teljesen eltűnt. Találkoztunk egy olyan gyülekezettel, ahol télen, amikor a gyülekezeti teremben tartják az istentiszteleteket, akkor nem tesznek fel kérdéseket az úrvacsoraosztás előtt, hanem csak egyéni csendességet tartanak (77). Az egyik lelkész szerint „nincs szükség a kérdésekre, mert azoknak csak hitvalló jellege van”, de úrvacsoraosztáskor felteszi az új agenda kérdéseit. (282) Az emberek annyira megszokták azt, hogy az úrvacsorához hozzátartoznak a „kérdések”, hogy ez a liturgiai rész valami legősibb kötelezettségnek tűnik számukra. Ez a formalista tradicionalizmus ott mutatkozik meg a legjobban, ahol saját elhatározásra megváltoztatja a lelkész a kérdéseket: ő nem „konzervatív”, és mégis kérdéseket tesz föl. Hagyománytalan hagyományörző módon a saját szavaival írt mondatokat teszi a régié helyébe. A 2012-es válaszokban megjelenik egy új válasz: jó lenne a régiékhöz visszatérni. A lelkészek jelentős része, átlagosan 22%-a a lelkészeknek alapvetően nem találja helyesnek az új agenda liturgiáját. 1968-ban is, ma is sokkal többen szerették volna az úrvacsorát megváltoztatni, mint a keresztelest.

Az úrvacsora gyakorisága:

79. Hányszor van úrvacsoraosztás évente?

A legtöbb városban havonta van úrvacsoraosztás. Az egész felmérésnek jellemzője, hogy alapján véve a lelkészek alapján véve éppen azzal a renddel vannak megelégedve, amelyet ők gyakorolnak. Nagyon sok esetben elfogadják az adott tradíciókat, és ragaszkodnak hozzá, ráadásul megfontolás nélkül. Ez az egyetlen kérdés, ahol jelentős eltérést láthatunk az általános iránytól. Azok a lelkészek is, akik a gyülekezet elvárása szerint évente 5-6 úrvacsoraosztást tartanak, azt állították, hogy ez a gyakorolt rend szerintük nem jó, gyakoribb úrvacsora lenne a kívánatos.²³⁴ A fenti két ábra mutatja az úrvacsorák számának jelenlegi alakulását, alatta a lelkészek szerinti helyes gyakoriságot mutatjuk meg. Körülbelül 83%-ban azt állították, hogy legalább havonta kellene élni az úrvacsorával. Csupán 4%–19%-ban állították azt, hogy náluk minden hónapban osztanak úrvacsorát, de 27%–41%-uk szerint lenne ez helyes. Az egy újabb kutatás tárgya lehetne, most csupán sejtjük, hogy a belmisszió, az ébredés hatása az oka az úrvacsorák számának növelési igényének. Annak ellenére így lehet ez, hogy az ébredés alapvetően laikus mozgalom volt, és a liturgia iránt egyáltalán nem volt fogékony. Minden bizonnyal a bűnbánat gyakorlásának hangsúlyozása miatt volt ez, más oldalról pedig az ébredés külföldi hatásait mutatja.²³⁵

Ebben a kérdésben nagyon erősen esik latba a település jellege. Falvakban még sok esetben ugyanaz a gyülekezet elvárása, mint száz éve: elég 5-6 úrvacsora évente (60, 69, 83). 1968-ban a válaszokban még csak elő-előjön a város-vidék modell különbsége. „A városban lehet, hogy kell többször is, de vidéken a megszokottnál maradunk.” – olvashatjuk többször.²³⁶ Azért akadtak 1968-ban is olyan lelkészek, akik Kálvinra hivatkozva a heti úrvacsoraosztást sem tartanak elképzelhetetlennek (pl. Egerlövő, Felsőregmec, Sátoraljaújhely). A nagybózsvai lelkész írja: „Kálvinnál ezt olvastam: »minden jó rendben lévő egyházban annak a szokásnak kell lennie, hogy az úrvacsora annyiszor osztassék ki, ahányszor a nép képessége megengedi.« (Kálvin: Kisebb Művei 153. lap Paróch. Kvtár)”.

Itt is elhangzik a szokásos érv: „Ha túlságosan sokszor van, elkopik.” Ha sűrűn úrvacsoráznak, elveszíti a méltóságát.²³⁷ 7% és 24% között van azon gyülekezetek száma, amelyekben 8–11-szer van úrvacsoraosztás, míg azok aránya, amelyek 5–7 alkalommal

²³⁴ Példák: „Jó lenne havonta, de akkor sok lenne a bűnbánati alkalom, amire nem biztos, hogy elmennének az emberek.” „Ha rajtam múlna, minden vasárnap lenne úrvacsora.” (18, 64, 58)

²³⁵ Azok az idős emberek, akik még élnek, és átélték az ébredést, beszámolnak arról, hogy egy-egy tábor, evangelizáció, csendeshét végén mindig volt úrvacsoraosztás.

²³⁶ „A faluban elég az ünnepeken, városban lehet havonta is” (2, 4, 38)

²³⁷ „Az egyik lelkész előző, városi helyén minden vasárnap esti istentiszteleten volt úrvacsora, és ő úgy tapasztalta, hogy ott devalválódik az értéke.” (84) „Ne legyen sokszor, maradjon különleges alkalom, meg kell adni az úrvacsora méltóságát!” (89, 374) „Így lelkiismeretesen fel lehet készülni rá.” (95)

terítik meg az úrasztalát, 11% és 83% között helyezkedik el. 4% és 19% közötti azoknak az aránya, amelyeknél 12-szer osztnak úrvacsorát, és 2% és 63% között vannak azok, amelyeknél 12-nél többször. Ezek az óriási eltérések az egyes településtípusok közötti gyökeresen eltérő úrvacsorázási szokásból fakadnak.

Ki döntsön?

1968-ban sokkal jobban elfogadták ebből a szempontból a hagyományos szokásokat. Kötelezőnek, általánosnak tekintették, hogy a reformátusok ennyiszor, ekkor és ekkor osztnak úrvacsorát. Jó példa erre a konfirmáció, amikor az ünnepség után nem volt szokásban úrvacsora, és jelzik a lelkészek: nem helyes, hogy az újonnan konfirmált ifjú nem vesz úrvacsorát, vagy ha vesz, nem a gyülekezettel. A konfirmációi fogadalomtételt meg kellene erősíteni úrvacsora vétellel, azonban ez nem lehetséges, mert akkor nincs úrvacsoraosztás. Az fel sem merült bennük, hogy egyszerűen bevezethettek volna egy úrvacsorát.²³⁸ 1968-ban a lelkészek többsége úgy gondolta, hogy maradjon az 5–6 alkalommal történő úrvacsora vétel. A gyülekezet aktív döntésének a fontossága nem merült fel jellemzően az 1968-as válaszokban. 2012-ben a válaszolók átlagosan több mint 30 %-a úgy gondolta, hogy a gyülekezetnek magának kell döntenie arról, hány alkalommal szeretne úrvacsorát venni.²³⁹ Kérdés persze ki dönt a gyülekezetben, vajon ezt szavazással szeretnék-e megtudni? Mindenesetre mára sokkal jellemzőbb, mint 1968-ban, hogy ezt a kérdést továbbítják a presbitériumnak. A nyírmadai gyülekezet lelkésze már 1968-ban így ír: „A döntés a gyülekezet hatáskörében maradjon. Nem presbitéri határozat, hanem gyülekezeti értekezlet döntsön az úrvacsoraosztások számáról.”²⁴⁰

²³⁸ Erről a kérdéssel az exkurzusban beszélnek. (Népiskolai Szervezet 77.78 §-ával határozta meg, hogy a konfirmáció a tanév végén legyen.)

²³⁹ Különösen 1968-ban számos lelkész írta ezt, „döntsön a gyülekezet”. A mai lelkészek is sokan gondolják így: pl. 12, 31, 72, 74, 108, 110, 121, 151, 187, 204, 225, 266, 296, 318, 350, 387, 394, 420.

²⁴⁰ Nyírpárasznyáról származik egy levél három lelkész aláírásával és pecsétjével, akik nyírmadai, vajai illetőségűek. 21 egyházmegyéből 94 válaszadó mondja ezt, a legkevesebb: 1 (Budapest-Dél, Debrecen) a legtöbb: 9 (Zemplén, Baranya). A legtöbben azért akarják, hogy a gyülekezet dönthessen, mert tetszene nekik a havonta való úrvacsorázás. De néhány olyan gyülekezet is akadt, amelyik sokallotta még az öt alkalmat is, mert hideg van, és kevesen vannak és az egész hetes bűnbánati hét nem oldható meg, ha sűrűn van úrvacsora. A bagaméri lelkész írta: „Amilyen mértékben mélyül el kegyességünk, olyan mértékben növekszik az úrvacsora utáni vágy.” „A presbitérium és a missziói bizottság kívánatosnak tartja, hogy legalább egy úrvacsorai alkalom legyen minden hónapban.” – Ez az egyetlen hely, ahol egy lelkész házaspár mindkét tagja aláírta a válaszokat. Harkány – „Azt, hogy egy-egy gyülekezetben hányszor osszanak úrvacsorát, azt kategorikusan megállapítani nem lehet. A hatszori, úgy vélem a legkevesebb lehet. Ha lenne olyan gyülekezetünk, amelyben minden vasárnap kiszolgáltatók az úrvacsorát, nem tartanám azt túlzásnak.” Olaszliszka – „Ha igényli egy gyülekezet, az tarthat más alkalommal is, hiszen az úrvacsorázó közösség a gyülekezetből tevődik össze, a szokásos alkalmak feltétlen jellegűek, a más alkalmak pedig a gyülekezet vágya, ha írható, joga is.” „Megfontolandónak tartom a külön úrvacsorai istentiszteletek bevezetését. Gondolni kell arra is, hogy lelkészhiány miatt egy lelkésznek több gyülekezetben is kell úrvacsoraosztást végeznie, ami főleg sátoros ünnepeken fizikailag szinte megoldhatatlan feladat.” Eperjeske – „A gyülekezet kívánságára és a presbitérium jóváhagyása mellett úrvacsoraosztás más alkalommal is tartható.” Hejce – „Vagy merjünk nekivágni az igeileg helyes minden vasárnap való úrvacsoraosztásnak, vagy maradjunk a hagyományoknál.” Tiszana gyfalu – Legyen külön istentisztelet az úrvacsorához. „Úrvacsorai istentiszteletre csak azokat hívnánk és váránk, akik a közösségben részesedni kívánnak. E sákramentum szentsége és drága értéke megengedi, ha

Ki úrvacsorázhat?

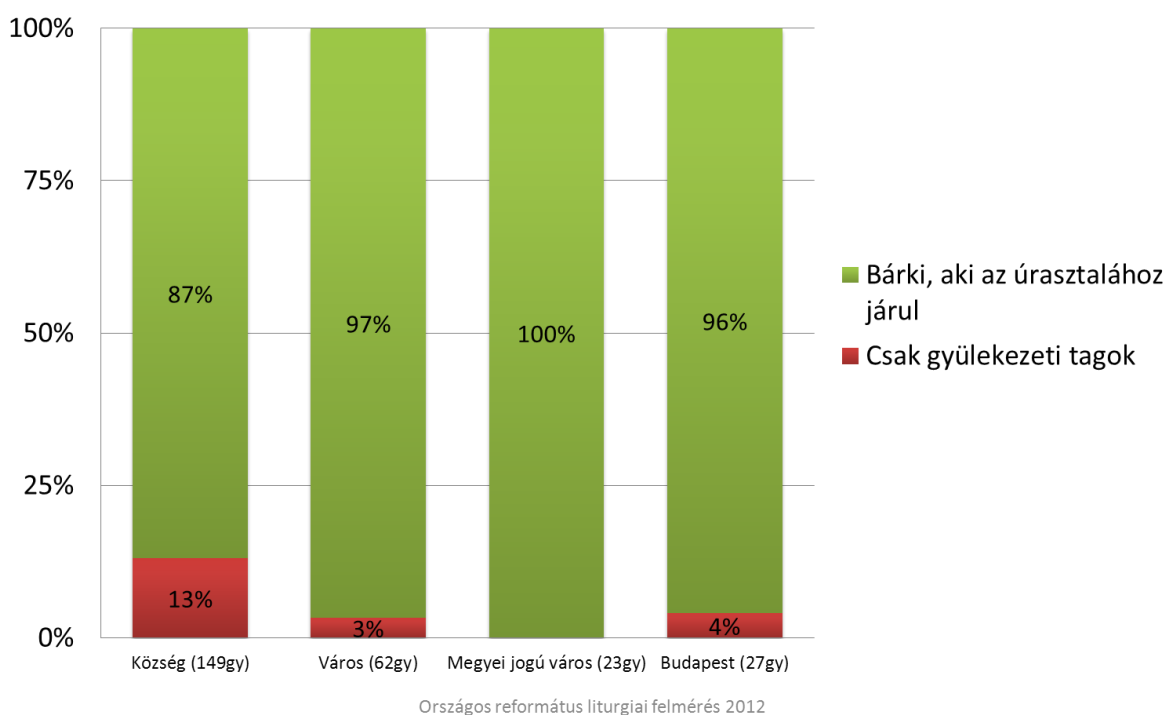
Sokak kérdése az úrvacsora vételének legitimációja. Ki vehet úrvacsorát, vajon az, aki a templomhoz kötődik? A helyi egyháztalálkozó? Olyan gyülekezet is akad, ahol csak az úrvacsorázhat, aki a bűnbánati héten részt vett (266, 386). Általánosan megállapítható, hogy erősödő gond az egyházfegyelem. A kereszttelésnél is, az úrvacsoránál is – míg 1968-ban nem is szerepel ez a kérdés – ma mindenütt egyre jelentősebb dilemma: ki vehet úrvacsorát? Sok helyen kifejezetten hívják a nem reformátusokat is az úrasztalához, de volt lelkész, aki nem kívánt erről a kérdéstről nyilatkozni, mivel egyházfegyelmi – peres eljárása volt az úrvacsorázás ügyében. Van, ahol a katolikusok csak áldást kapnak, a lelkész előtt meghajtják a fejüket, keresztbe teszik a kezüket, ezzel jelezve, hogy nem a jegyeket, hanem az áldást kérik (286). A megkérdezett gyülekezetek 92%-ában bárki az úrasztalához járulhat. Akadnak azonban olyan lelkészek, akik az úrvacsorával való fegyelmezést alkalmazzák. 3% és 13% között van azoknak az aránya, akik azt mondták, hogy csak gyülekezeti tagok jönnek, vagy jöhetnek a jegyek vételére. Nyilván ebben számos kis gyülekezet is benne van, ahol eleve nem szokott más részt venni az istentiszteleten. Egy sajátos megoldásról hallottunk, hogy ünnepeken külön istentiszteleteken tartanak úrvacsorát. Sátoros ünnepeken korábban tartják az úrvacsorás istentiszteletet, kisebb ünnepeken pedig a bibliaórán – mondván, „ne legyen hosszú azoknak, akik ritkábban jönnek templomba, és ne kelljen elküldeni azokat, akik élettársi kapcsolatban élnek.” (63)²⁴¹

---

nem egyenesen megköveteli, hogy önálló istentiszteleti egység legyen és ne függéstékként szerepeljen a »nagy« istentisztelet után, mintegy »ez is van még« degradáltságban.”

²⁴¹ „A vendégek jöhetnek, nem kérjük számon, hogy élhetnek-e az úrvacsorával. De kihajintanak azt, aki konfirmáció nélkül megy az úrasztalához menni az ottaniak közül.” (166) „Van, hogy az sem mer kimenni az úrasztalához, aki nem volt bűnbánati héten, mert fél, hogy megszólják.” (266) „Egyszer már előfordult, hogy nem adott valakinek úrvacsorát, mert nem volt megkeresztelve.” (287) „Ismerik egymást az emberek, s ha valaki ki akarna menni, pedig nem vehet úrvacsorát, arra rászólnának a gyülekezeti tagok.” (354) „Idegenek nem jönnek. A hívek, meg nagyon komolyan veszik, hogy voltak-e bűnbánati héten.” (386) „Az úrvacsorázhat, aki megtért.” (63) Az egyik névtelen lelkész – „Szószékcsérés istentiszteletet tartott egy faluban, ahol úrvacsoraosztás is volt, de ő nem vehetett úrvacsorát, mert nem abban a gyülekezetben konfirmált és nem volt benne az ottaniak által vezetett füzetben, amibe azok nevét írják, akik úrvacsorázhatnak.”

80. Ki vehet részt az úrvacsorán?

A *bűnbánati hét* kiveszöben van. Ahol megtartják, ott többnyire három napos lett a „hét”. Sok helyen egyetlen bibliaóra oldja meg ezt a kérdést. „Mivel nem jönnek a hívek, a végén már nem is hirdetjük meg a lehetőséget” – mondják.⁽³⁹⁴⁾ A gyülekezetek között 16% és 41% között van azoknak az aránya, ahol egyáltalán nincs előkészítő istentisztelet²⁴², átlagosan 11%-ukban mondták azt, hogy hat estén át van bűnbánati alkalom. A legmagasabb azon gyülekezetek száma, ahol háromestés előkészítő istentiszteleteket tartanak (7% és 24% között).²⁴³

Az *úrvacsorai prédikáció* kiveszöben van. A gyülekezetek 89%-ában elmarad ez a rész. Ennek oka valószínűleg az a vágy, hogy az istentisztelet egységes egészet alkosson az istentisztelet; ha már elhangzott egy igehirdetés, nincs szükség még egyre. A bezáró beszédet viszont nagy többségében megtartják: átlagosan 80%-ban. A záró ima szövege már csak 30%-ban állandó. Van olyan gyülekezet, ahol ezen az alkalmon az egész istentisztelet az „úrvacsoráról szól” (1). Sok helyen azért hagyták el az úrvacsora előtti igehirdetést, hogy az emberek ne menjenek ki a „szünetben” (32).²⁴⁴

²⁴² (81. ábra) Az itt nem szereplő ábrák a függelékben találhatóak!

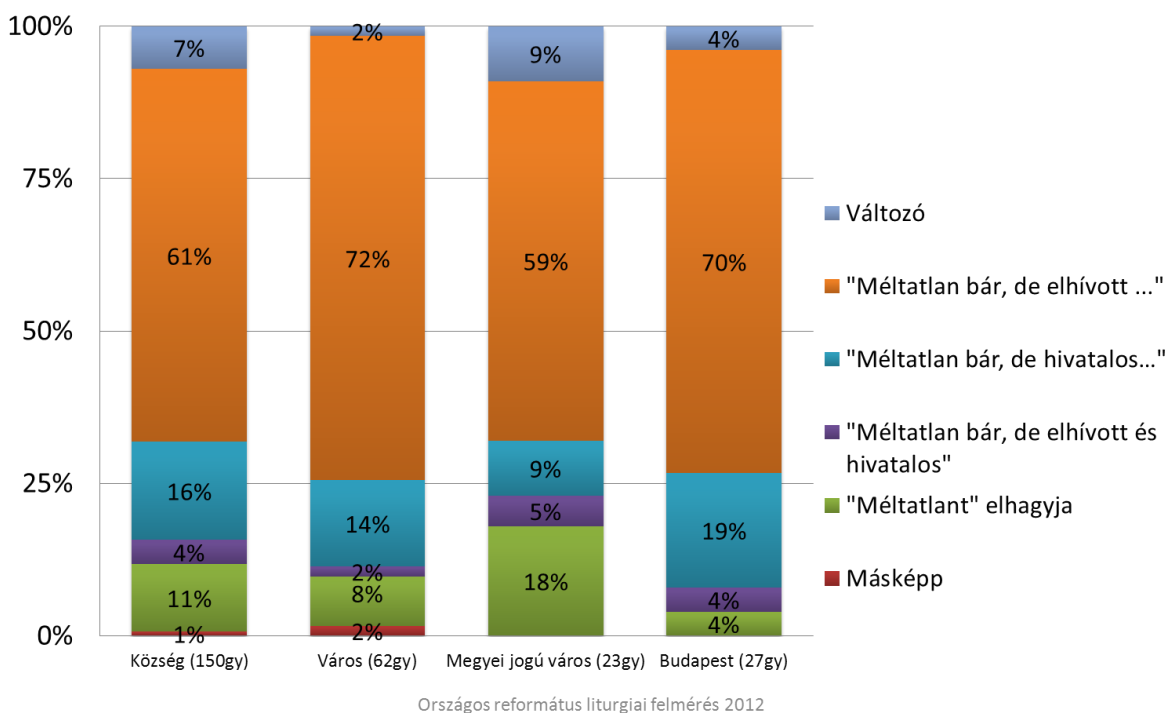
²⁴³ „A bűnbánati hét gyakorlata nem biztos, hogy jó. Át kellene formálni – kellenének meditatív anyagok, valami olyan, mint a Miatyánk-imakertben van, a gyónás helyett valami református.” (333) Egy olyan gyülekezettel is találkoztunk, ahol a bűnbánati héten nemcsak az esti istentiszteletek szolgálják a felkészülést, hanem a minden reggel megtartott áhítatok is. (304)

²⁴⁴ (82. ábra)

Abszolúció

A lelkészek 9–19%-a mondja azt a votumot, hogy „méltatlan bár de hivatalos...”, 61%–72%-a így kezdi az abszolúciót: „méltatlan bár, de elhívott...” A megkérdezéskor sokan elgondolkodtak a válaszon, mert nem voltak biztosak magukban. A hivatalos szó régen azt jelentette, hogy valakit valamire egyszerűen meghívtak. Minden bizonnyal kevesen értik, hogy a belső elhívás helyett a külső elhívás alapján hirdethet bűnbocsánatot a liturgia vezetője. Ezt az értetlenséget fokozza, hogy az 1985-ös rendtartásban az „elhívott szolgálta” kifejezése szerepel. Többen szóvá tették azt is, hogy „felesleges” ez a mondat. Ez a vélemény ugyanabba az áramba sorolható, amelyben a bűnösségről való beszédet tartották sokan túlságosan erőteljesnek. Ők adják azt a 4–8–11–18%-ot, akik teljesen elhagyták ezt a kifejezést. Létezik még néhány egyéni változat: pl. „kegyelemből elhívott szolgálja” (74), „elhívott és felszentelt” (5), „méltatlan bár, de hitem szerint elhívott szolgálja”(350). A bűnbocsánathirdetés a gyülekezetek döntő többségében mindig ugyanúgy hangzik el.

86. Hogyan mondja az abszolúciót?

Az úrvacsorázás módja

Tiszáninneni gyülekezetekben, amint korábban említettük, szokásban van, hogy 12 férfi áll ki az úrasztala elé – mint a tanítványok –, ők kapnak először a jegyekből. Az első asztal álló úrvacsorázása utána mozgó folytatás a gyülekezetek 3%-ban gyakorlat. Alább részletesen

leírom ezt a hagyományt. Egy Budapest közeli gyülekezetben ma is él ez a hagyomány: Diósjenőn. A gyülekezetek 33%-ában álló úrvacsorázás van, 58%-ában pedig mozgó.

Kehely

Az úrvacsorai nagykehely – kiskehely használatának a kérdése nagyon színes képet mutat. A községekben és városokban 87–63% azoknak az aránya, ahol közös kelyhet használnak az úrvacsorázáskor. Ugyanez az arány 52% a megyei jogú városokban és 11% Budapesten. Ugyanakkor több helyen vásároltak már kiskelyheket, azonban mégsem használják azokat (286, 351, 380, 403).

Sorrend

Az úrvacsorát vevők sorrendje régen nagyon erősen megszabott volt: férfiak, nők, legények, lányok. Mára ez jelentősen megváltozott. Jelenleg a nagyvárosi gyülekezetek 87-89%-ban a templomi ülőhely sorrendjében mennek a hívek az úrasztalához. A kisvárosokban és a községekben pedig 22%-ban és 40%-ban járulnak ülőhelyeik szerint a gyülekezeti tagok az úrasztalához. 17%-ban a községekben, 5%-ban a városokban kor szerint besorolják magukat, illetve eleve eszerint ülnek a padokba is, és így vesznek úrvacsorát. Abony egy érdekes kivétel, ott ugyanis az asszonyok vesznek először úrvacsorát, úgymond udvariasságból. Számos általunk megkérdezett helyen a presbiterek mennek először az úrasztalához. Ez az arány a falvakban 23%, a városokban 16%, a megyei jogú városokban 9%. Olyan gyülekezet is akad, ahol ők úrvacsoráznak utoljára.²⁴⁵

Ágendák ma

Az ágendák használatában nagy különbség mutatkozik az egyházkerületek között. Tiszáninnen szinte mindenki azt mondta: vissza kell térni a régi úrvacsorai ágendához. Ott használják legtöbbit az úgynevezett „zsinati ágendát”. Göncön ezt mondta a lelkész: „A gönci nép nem fogadja el az egyháztagok szolgálatát az istentiszteleten, ott csak a lelkész szolgálhat. Mégis, az úrvacsoránál van négy egyházfi, akiket évente választanak, és a kelyhek újratöltését ők végzik az úrasztalánál. Az úrvacsoraosztás a tiszáninneri liturgia szerint megy, amely abban különbözik a Ravasz-félétől, hogy közben egy külön imádságot mond a lelkész a kenyér és a bor kiosztása előtt. Először a presbiterek állják körül az asztalt, ekkor a lelkész imádkozik, amire a helyükön ülők is felállnak. Utána kezdődik a mozgó úrvacsoraosztás. A lelkész imára hívása így hangzik: »Mielőtt vennénk a kenyeret,

---

²⁴⁵ Vác-Felsőváros, Gyöngyös

adjunk hálát az Istennek, ahogyan Jézus Krisztus is tette! Mielőtt vennék a poharat, gyertek, adjunk hálát Istenünknek!» A fohász így hangzik: »Istenem! Hálát adok Neked, hogy az úrvacsorában kegyelmeddel erősítet gyöngé szívemet és mindig mélyebb közösségre vonsz Jézus Krisztussal s az Ő erejét dicsőítet meg az én erőtlenségemben, az Ő tisztaságával és érdemével fedezed el emberi gyarlóságomat s az én életemet is az Ő áldott Szentlelkének igazgatása alá rendeled. Ő segíts, hogy e királyi vendégségnek méltatlanságomban is méltó résztvevője lehessen. Ámen.« Majd: »Istenem! Köszönöm, hogy Krisztus nem csak étele, hanem itala is az én éhes és szomjas lelkemnek. Add, hogy az úrvacsorában mindig erősebb és valóságosabb legyen Krisztussal való egyesülésem, Benne való gyökerezésem, Belőle való táplálkozásom. Ámen«». Ezekből a mondatokból jól látható, hogy Göncön is elevenen él a puritán hagyomány. Ugyanezt olvashatjuk a bükkábrányi lelkész írásából 1968-ból: „Közismert dolog, hogy főként Tiszáninnen, az úrasztalához való meghívás után olvassák két részben a szereztetési igéket, s az első – általában presbiterek – körénél mondják a szereztetési igéket, utána kenyér, majd a bor vétele előtti imádságot.” A bőcsi lelkész felmérésünk kérdésére ezt mondta: „A tiszáninneri rendtartásban a jegyek fölötti hálaadó ima után a 438. ének 6. versét éneklük két részletben. A presbiterek álló úrvacsorája után a férfiak és asszonyok mozgó úrvacsorában részesülnek. Majd a lelkész az orgona alatti karzathoz megy és az ott lévő betegeknek adja a jegyeket. (Régen ez az utálatos személyek helye volt és azoké, akiknek nem volt rendes cipőjük.) Ezután a lányok úrvacsorájával folytatódik az istentisztelet, majd az egyik kurátor bekiabál, hogy a 26. zsoltár 6. és 7. versét énekeljék, a másik meg elkezd az éneklést, és »szárazon« éneklük.” Hangácsról Papp Géza írta 1968-ban: „Ez az úrvacsorai agenda a Tiszán-innenni terület szövetséges egyházmegyéi területén alakult ki a XVII. század közepén... 1814-ben jelent meg az új tiszáninneri egységes úrvacsorai agenda. Sok tekintetben megőrizte a Liturgia Sacrae Coenae-ben foglalt formát. Ez érvényben volt 1931-ig, az 'Istentiszteleti Rendtartás' érvénybelépéséig. Ekkor az 'I. R.' 24-25. oldalán 7. sz. alatti 'beilleszhetőnek' mondott betoldással alkalmazták a lelkipásztorok. Sajnos, az ott megadott kenyér és pohár feletti hálaadó imádságok olyan szerzőtől valók, aki azt maga sohasem használta, s mellőzték a tiszáninneri gyakorlatban kialakult sok nyomtatásban és kéziratban is fennmaradt sok szép imádságot. Úrvacsorai ágendáink közül ez az egyetlen magyar református eredetű, s egyben a legbiblikusabb forma.”²⁴⁶ A puritán hagyományokra épülő tiszáninneri agenda így néz ki:

²⁴⁶ Ez az agenda megfelel az ún. Pataki Ágendának, Liturgia Sacrae Coenae, amely 2003-ban hasonmás kiadásban

1. Apostoli köszöntés és fohász
2. Szertartási beszéd, a szereztetési igék előrehozásával. (A szereztetési igék elmondása közben, akár textusként, akár a beszéd közepén vagy a végén olvassa azt, a lelkipásztor a jegyeket nem emeli fel az asztalról.)
3. A bűnvalló imádság
4. Vallástétel az Apostoli hitforma elmondásával
5. Vallástétel a három kérdésre való hallható szóval adott válaszadással
6. Bűnbocsánat-hirdetés
7. Meghívás
8. Az asztal körül megáll az ún. „első asztal” népe, rendszerint a presbiterek és idősebb atyafiak) Imádság a kenyér felett, (a kenyérnek a tányérral együtt való egyidejű felemelésével). A kenyér osztása. Imádság a pohár felett (egy pohár egyidejű felemelésével). A pohár adása, (az első asztal helyére menése után folyamatosan, akár csoportonként, ha két lelkipásztor osztja a jegyeket, akkor folyamatosan a teljes gyülekezet a szokásos sorrendben járulnak az úrasztalhoz).
9. Bezáró beszéd
10. Hálaadó imádság
11. Úri imádság
12. Megáldás

Záró ének

Úrvacsorai kérdések

Többen mondják: „Modernebb szöveg kellene, de nem az új. Közérthető legyen, de ne monoton.” „A kérdések legyenek rövidek – a fiatalok miatt. Személyessé, érthetővé kell tenni a kérdéseket.” „Egyszerűsíteni kell.” Elhangzik a modernitás parancsa többek szájáról: aktualizálni kell. A megkérdezett gyülekezetek majdnem felében (48%, 47%, 39%, 40%-ában)²⁴⁷ a régi agenda kérdéseit teszik fel, és hasonló arányban (40%, 44%, 39%, 41%-ban) az új, '85-ös agenda kérdéseit. 4% mondta azt, hogy a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata ágendájának kérdéseit és liturgiáját használja. A településtípusok sorrendje szerint 3%, 3%, 9%, 11% azt mondta, hogy ez változó. Részben

---

megjelent Fekete Csaba munkája nyomán, ld az irodalomjegyzéket.

²⁴⁷ 83. ábra ld. a függelékben.

azért, mert több lelkész van, és nem egyformán használják a rendtartásokat, részben azért, mert az ünnepek egyik napján ezt, a másikon azt mondják el.

1968-ban általában azt írták a lelkészek, hogy jók a kérdések, maradjanak így és ebben a sorrendben, csak terjengősségükben, hosszúságukban, nyelvezetükben volna szükség a változtatásra. A terjedelmesség részben gyakorlatias szempontok miatt került bíráló alá, hivatkoznak a buszokra, a sok istentiszteletre, szórványokba szaladásra, hideg templomra, vagy a nehézkes állásra. Másrészt és ugyanilyen súllyal szerepelnek a nyelvi szempontok, hogy az átlagember számára érthető nyelvezet olyan mértékben megváltozott 1927 óta, hogy ma nem használhatók ugyanazok a szavak. Ezért kérték a szöveg rövidítését. Akkor nem szeretett volna senki semmi mást. Egy olyan lelkész mégis akadt, aki a harmadik kérdést, a feltámadásra vonatkozót elhagyná mondván, ez már szerepelt a hitvallásban is.

A maiak is hasonló kérdéseket vetnek fel: többen állítják, akik az új ágendát használják, hogy a régi jobb volt, és csupán azért használják ezt az újat, mert a nyelvezete érthetőbb, mint a régié. Valójában jobbnak tartják a régi kérdéseket.

A legújabbban megjelent agenda a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinatának megbízásából Csiha Kálmán szerkesztésében 1998-ban jelent meg.²⁴⁸ Ez szintén a régi kérdéseket veszi elő, és így az az érdekes helyzet állt elő, hogy „a legújabb a régebbi”. Csiha Kálmánék egy kicsit maivá tették a Ravasz-féle agenda úrvacsorai kérdéseinek a szövegét, de nagyon finom hozzátétellel (pl. az első ember esete folytán helyett: az első ember bűnesete folytán.). Tehát az idő múlásával a szöveg formális érthetősége vált a legfőbb kérdéssé.

1968-ban voltak bátor lelkészek, akik felvetették azt a kérdést, vajon milyen megfontolások vannak azon kérdéssor mögött, amelyet Ravasz László javasolt 1950-ben megújított liturgiaként, és amely köztudottan csak kézirat maradt. Azt akkor a zsinat nem fogadta el. Szerintük az lenne most, tudniillik 1968-ban is a helyes út. Ilyen hozzászólást olvashatunk a bátor dr. Nagy Sándor Béla, sátoraljaújhelyi lelkész tollából.

A 2012-es felmérés alkalmával többször is találkoztunk azzal a jelenséggel, hogy az úrvacsorai gyónó kérdések helyett saját kérdéseket írnak lelkészek. Ez a „költői hajlam” kiterjed az Apostoli Hitvallásra és egyéb kötött liturgikus szövegekre is kiterjed többeknél. Budapesten, a Kálvin téren a Ravasz Lászlótól örökölt rövidített kérdéseket teszik fel, tehát

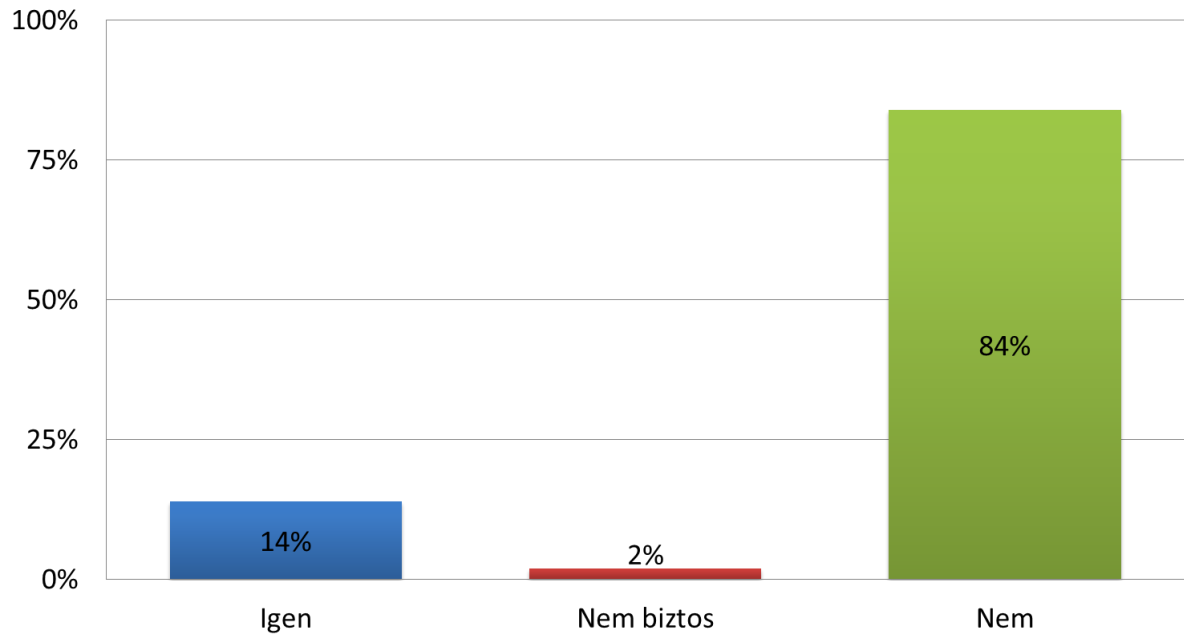
²⁴⁸ A Magyar Református Egyház istentiszteleti rendtartása, 1998.

azokat, amelyeket ő 1950-ben javasolt a konventi bizottságban, nem azokat, amelyek az ágendában szerepelnek.

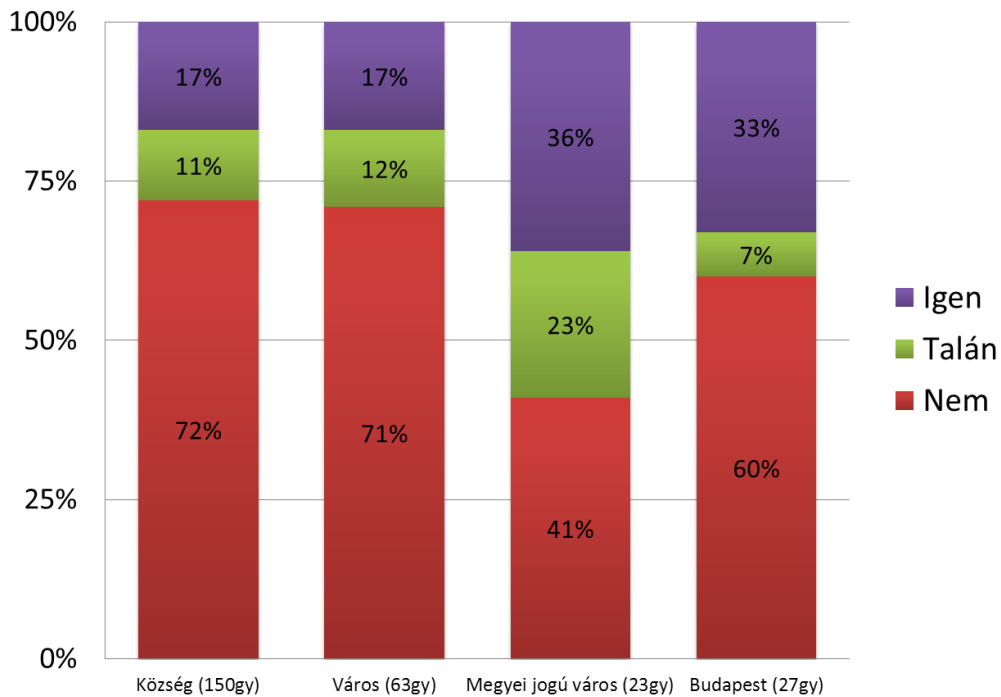
Budapest-Kispest-Rózsátéren egy-egy Igét tesznek fel kérdésként, ezek a bibliai idézetek követik a régi kérdések logikáját, a Heidelbergi Káté hármasságát (kérdések bűnös voltunkra, szabadításunkra és megszentelődésünkre vonatkozóan).

8.6. Konfirmáció

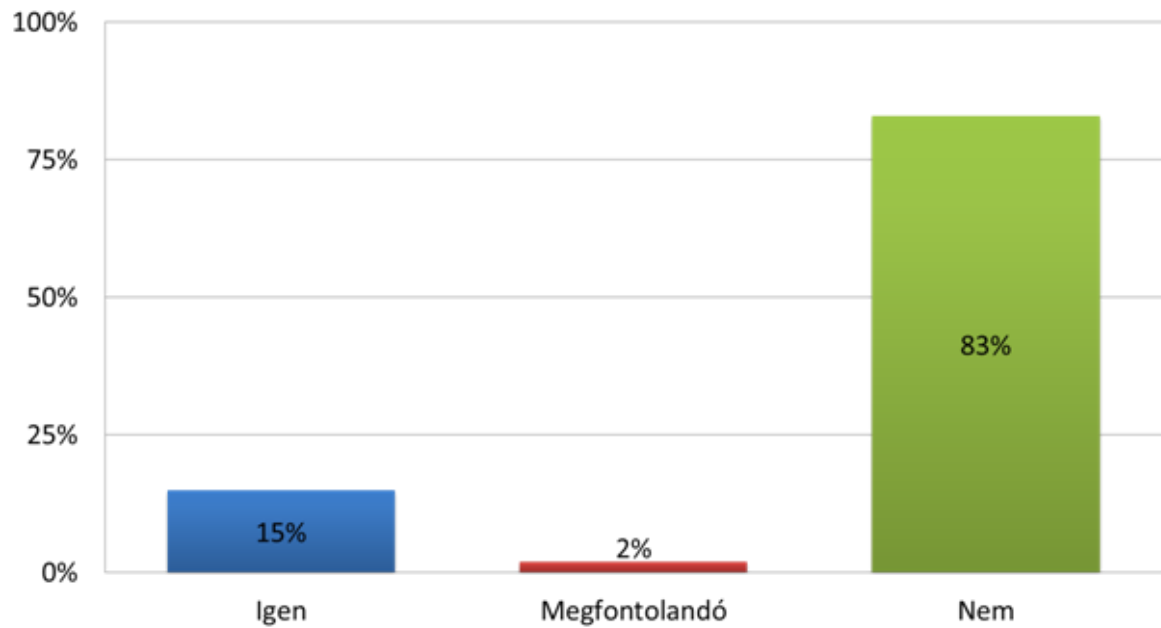
Szükséges-e változtatni a konfirmációi istentisztelet rendjén? (1968)

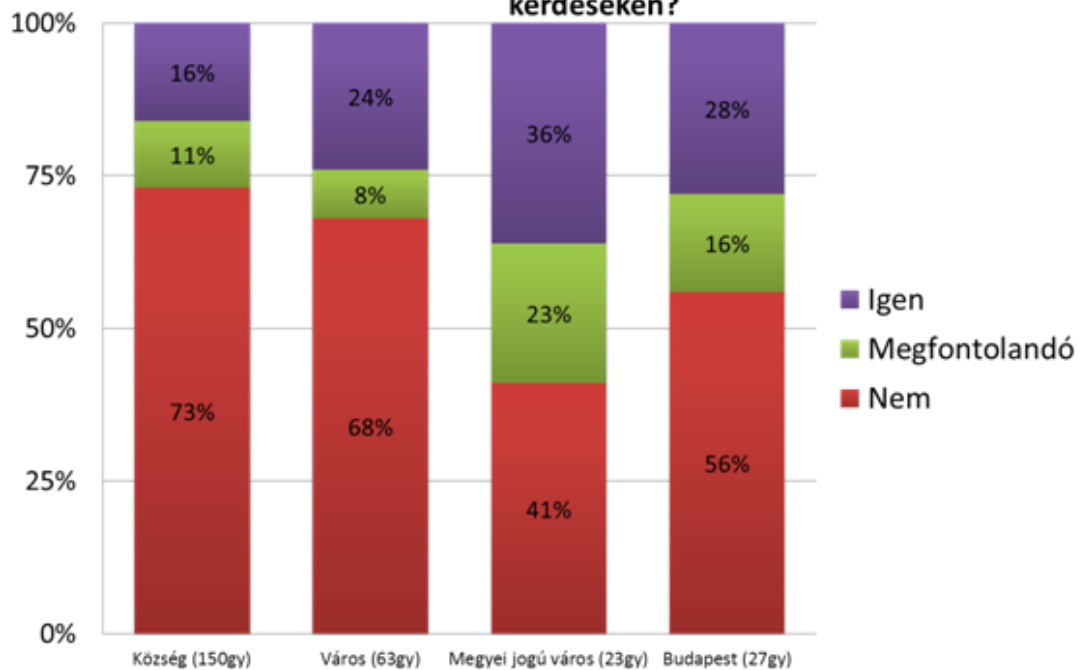
105. Szükséges-e változtatni a konfirmációi istentisztelet rendjén?

Kellene-e változtatni a jelenleg használatos kérdéseken a konfirmációkor ?(1968)

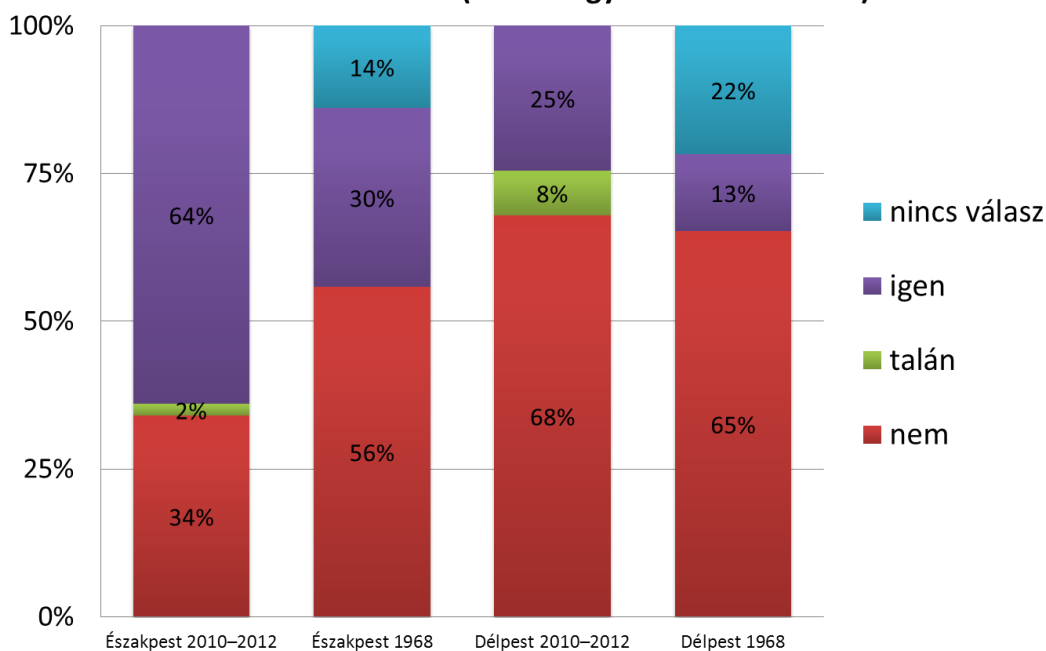

106. Kellene-e változtatni a jelenleg használatos konfirmációi kérdéseken?

A fenti grafikonok szerint itt kivételesen nem a változtatás igényének a csökkenése a jellemző. A bizonytalanok száma ugyanúgy növekszik, azonban egy elég jelentős elmozdulást láthatunk: a konfirmációi szertartással kapcsolatosan sokan vetnek fel kérdéseket, bár a megkérdezett lelkészeknek több mint a fele most is jónak tartja a konfirmációt úgy, ahogyan van. A két kérdésre adott válasz feltűnően hasonló, amiből az következik, hogy a válaszadók nem tudtak különbséget tenni, vagy talán nem is gondolkodtak azon, hogy másképpen közelítsék meg a szertartást és annak a tartalmát. Az Északpesti Egyházmegyében a lelkészgyűléseken az elmúlt években sorozatosan feldolgozták a konfirmáció témáját. Ha csak ezt a megyét figyeljük meg, akkor feltűnő, mennyivel többen voltak elutasítóak az eddigi gyakorlattal szemben. Ebből az következik, hogy a párbeszéd, a kérdések fölvetésének elmaradása okozza elsősorban azt, hogy a lelkészek többségükben kritika nélkül elfogadják azt, ami van. A Pest megyei válaszok ezért így alakulnak: az északpestiek 65%-a változtatna a konfirmációi liturgián, a fiataloknak felteendő kérdésen változtatna 57%. Ugyanez Délpesten 35% és 43%. Erős befolyással van a lelkészek véleményalkotására, mint mindenkire, a körülöttük levő tematizált kommunikáció. A konfirmáció valóban nagy kérdés ma a lelkészek számára, azonban elsősorban nem liturgiai megközelítésben.

106. Kellene-e változtatni a jelenleg használatos konfirmációi kérdéseken (Pest megyei összehasonlítás)?

Érdekes, hogy 1968-ban éppen a konfirmáció volt az, amelyikhez a legtöbb javaslatot fűzték. Mivel ezeket a javaslatokat, úgy tűnik, soha senki nem vette számba, a tanulságokon túl mintegy mementóként is érdemes ezeket elsorolnunk.

Többek felvetik azt a kérdést, vajon a konfirmáció inkább vizsga, számadás, vagy inkább fogadalomtétel, elköteleződés? Általános gyakorlat, hogy e két aspektust két külön szertartásba helyezik, szombaton este van a vizsga, és attól elválasztva vasárnap a fogadalomtétel. Pesthidegkúton ezt gyakorolták 1968-ban:

a. Kijelentitek-e, Isten és a gyülekezet színe előtt, hogy a keresztségben vállalt kötelezettséget hitetek megvallása által önként magatokra veszitek? Felelet: Kijelentjük.

b. Mondjátok el az egyetemes keresztyén egyház hitvallását, az apostoli hitformát!

c. Hiszitek-e, valljátok-e, hogy Jézus Krisztus Isten Szent Fia, a Világ Megváltója a ti személyes Megváltótok is? Felelet: Hisszük és valljuk.

d. Ígértek-e, fogadjátok-e, hogy ennek a Jézus Krisztusnak igaz követői, református anyaszentegyházának holtig hűséges és áldozatra kész hívei igyekeztek lenni? Felelet: Ígérjük és fogadjuk.

A Budapest-Pestlőrinc-Kossuth téri gyülekezet javaslatában arra hivatkozik, hogy dogmatikai mélységeket nem biztos, hogy ért ez a korosztály: „Hiszitek-e, valljátok-e, hogy Jézus Krisztus az Isten Fia, a ti Megváltótok? Ígértek-e, fogadjátok-e, hogy Jézus Krisztust a Református Keresztény Anyaszentegyház rendjében követitek mindhalálig?”

Budapest-Kispest-Rózsa téren kéri, hogy a fogadalomtétel után térdeljenek le a konfirmandusok, és személyes igei áldást vegyenek.

Budapest-Pasaréten egy presbiter vagy a gondnok néven szólítja a konfirmandusokat, akik nevük hallatára egymásután felállnak, miközben a gyülekezet ülve marad. „Lelkipásztor: Isten és a gyülekezet előtt kérdezem: 1. Vallást tesztek-e arról, hogy hisztek Istenben, az Atyában, a Mindenhatóban, az ég és föld Teremtőjében, és a Jézus Krisztusban, az Ő egyszülött Fiában, a mi Urunkban, és a Szent Lélemben? Továbbá: Szándékotok és elhatározásotok-e, hogy Isten kegyelméből a hitvallás mellett kitartotok, a bűnt megtagadjátok, a megszentelődésre (szent életre) törekesztek, és Megváltó Uratokat jó- és balsorsban mindhalálig hűségesen követitek? Végül: Ígértek-e, hogy Isten országa terjesztésén, különösen pedig Magyar Református Egyházunk fölvirágoztatásán, egyházi

törvényeink értelmében, tehetségetekhez mérten buzgón munkálkodtok? Az előbbi presbiter, vagy gondnok ismét néven szólítja a konfirmandusokat, akik a nevük hallatára egymásután jól hallható »Igen«-nel válaszolnak.”

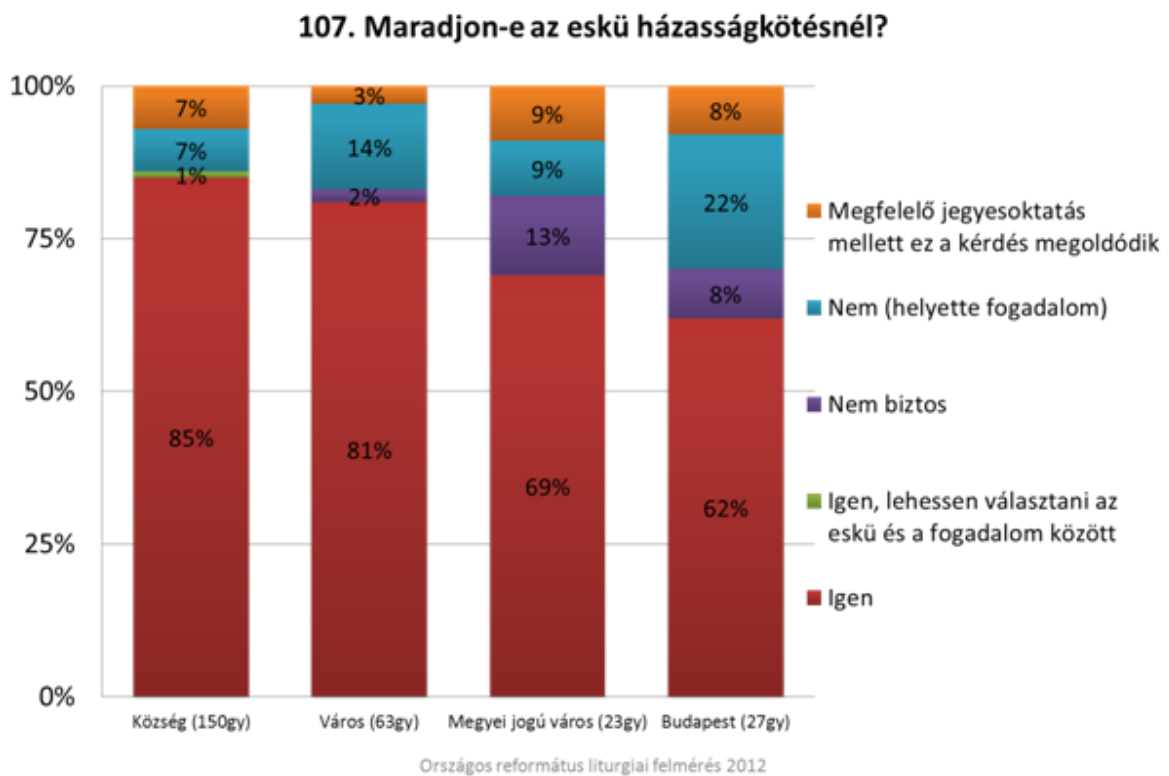
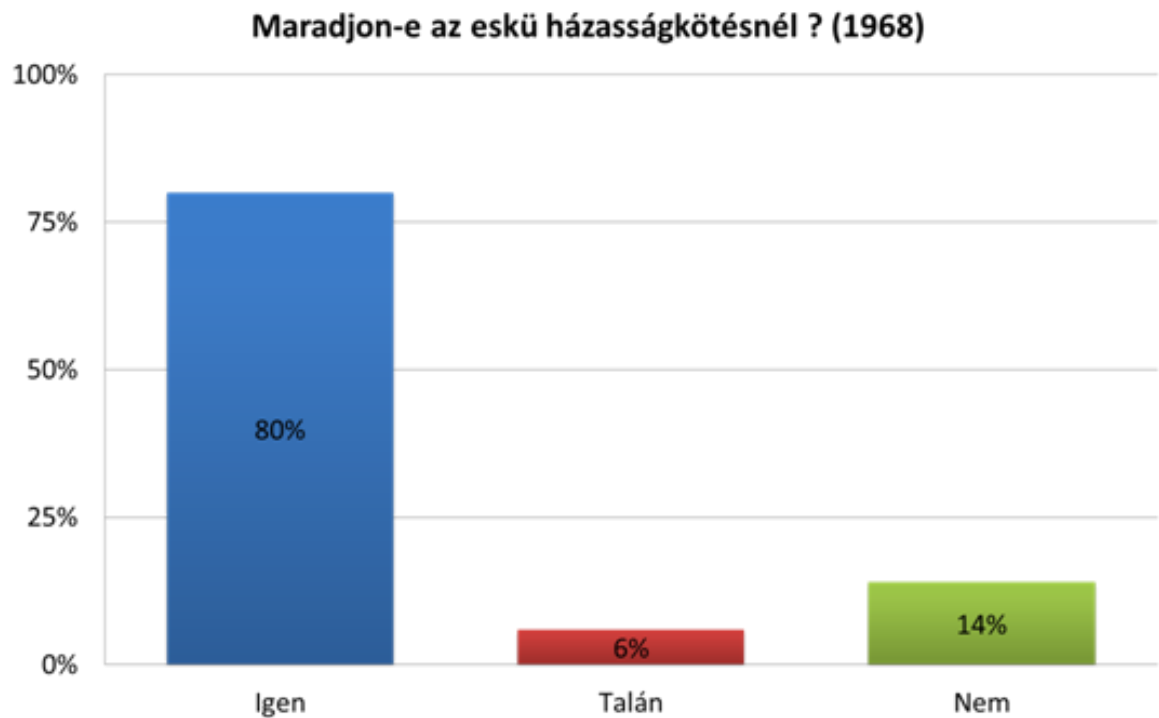
Hódmezővásárhelyi javaslat: „Kijelentitek-e, hogy mint megkereszteltek, egyházunkhoz tartoztok és hisztek a Szentháromság Istenben?”

Több gyülekezetben (pl. Hajdúnánás) elhangzott, hogy csak a Heidelbergi Káté első kérdését hagynák meg.

Többen szükségesnek tartanak egy áldás- vagy könyörgésformula bevezetését, amelyben a gyülekezet a fogadástevők számára Isten lelki és testi áldását kéri, annak hűséges beteljesítésére (pl. Hajdúszoboszló). Mások azt is mondják, hogy az egyházközösség világi képviselőjének kellene néhány üdvözlő szót mondania, s kezét fognia az új egyháztagokkal. Van, aki ugyancsak ide, a végére, még egy kérdést javasol: „Igyekeztek-e arra, hogy mint jó református emberek az Isten ígését rendszeresen hallgatjátok, az úrvacsorai közösségből nem maradtok ki, az egyház anyagi terheinek a hordozásában anyagi bevételeknek a mértéke szerint részt vesztek? Igyekszünk!”

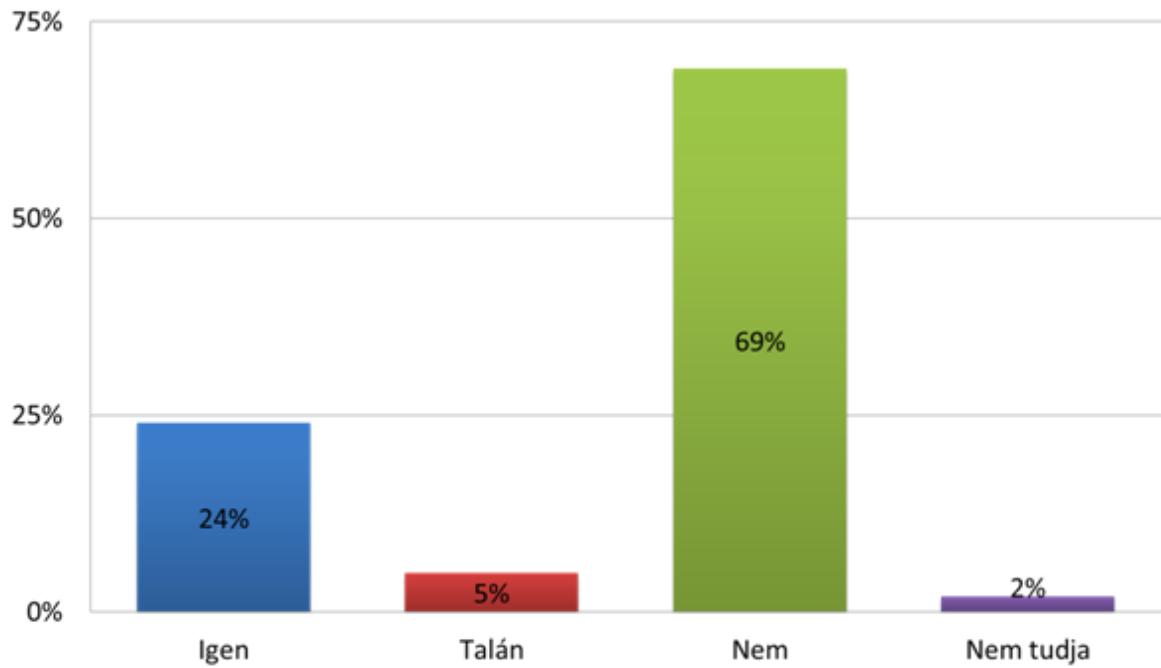
A végén az áldás a legtöbb helyen kézrátétellel történik, néhol a konfirmandusok letérdelnek. Több gyülekezetben személyre választott Igével áldják meg a fiatalokat. Van olyan gyülekezet, ahol minden gyereket azzal az Igével áld meg a lelkipásztor, amelyet ő maga választ ki mint élete vezérigéjét. Ezt az Igét mondja el a lelkipásztor, kezét a konfirmandus fejére téve. „Az a tapasztalat, hogy ez az Ige egész életében valóban emlékezetessé válik. Például esketésnél, keresztelésnél vagy életük egy-egy fordulópontján érdemes ennek az ígének az alapján szolgálni” – írja a nagyéri lelkész.

8.7. Házasságkötés

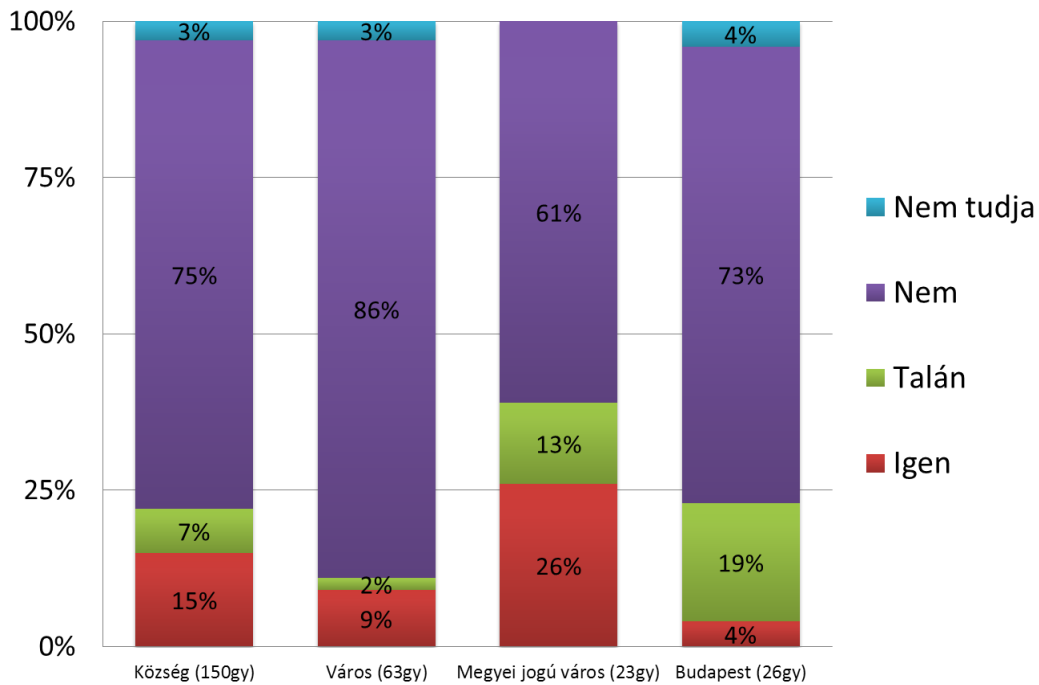

Legyen-e külön esküszöveg a nem hívő fél részére? (1968)

108. Legyen-e külön esküszöveg a nem hívő fél részére?

Országos református liturgiai felmérés 2012

Emelkedett azoknak a száma, akik azt javasolják, hogy maradjon az eskü szövege így, ahogyan eddig volt. A bizonytalanok száma ebben a vonatkozásban csökkent, és azok száma is, akik nemmel válaszoltak. Nagy vonalakban azt mondhatjuk, ha a hibaszázalékot is figyelembe vesszük, hogy ebben a kérdésben 1968 óta nem változott a lelkészek álláspontja. A házasságkötés szertartása ismét olyan terület, ahol azt tapasztalhatjuk, hogy a hagyományőrzés, sőt a megfontolás nélküli tradícióőrzés sokkal erősebb, mint ahogyan ezt az 1968-as iratok alapján látjuk. Ezt a tradicionalista jelenséget nem csupán negatív oldalról vizsgálhatjuk, hanem láthatjuk úgy is, mint lehetőséget. Az ösztönös hagyományőrzés miatt mennek el a párok sok esetben a templomba, akik még elmennek... Ebből a formai vágyból mégis valami tartalmi többlet születhet.

Azokat, akik az esküvel kapcsolatosan változást akarnak, általában maga az „eskü” szó zavarja. Hivatkoznak a Hegyi beszéd mondatára: „teljességgel ne esküdjeteK” (Máté 5,36). A javaslatok között több helyen szerepel, hogy az „eskü” szó helyett kerüljön a szövegbe az a szó, hogy fogadalomtétel, elpecsételés vagy megáldás. A másik érv az eskü szó használata ellen a válás. Az újrarázasodásnál kellene a fogadalomtétel szót használni – mondják néhányan. 1968-ban a Debrecen-Mester utcai gyülekezet lelkésze ezt írta például: „Az Isten engem úgy segít: átkozódás jellegű, mindenképpen mellőzendő.” A kunhegyesi lelkész pedig ezt írta: „Eskü nélkül csak templomi pohárköszöntő az esküvő.” Mások is az „eskü” szó mellett érvelnek, itt főleg esztétikai és hagyományőrző megfontolásokat említenek.

A fent kifejtett spontán tradícióőrző jelenség következménye az is, hogy a „legyen-e másik esküszöveg” kérdésre igennel válaszolók aránya 24%-ról átlagosan 14%-ra csökkent, ugyanakkor 69%-ról átlagosan 77%-ra emelkedett azoknak a száma, akik azt javasolják, hogy maradjon az eskü szövege úgy, ahogyan az eddig volt. A bizonytalanok aránya ebben a vonatkozásban 1%-kal, vagyis hibaszázalék alatti mértékben változott.

Azt is kéri egyesek, hogy a Szentháromságra vonatkozó rész maradjon ki (1968-ban a kiskvárdai pap például arra hivatkozik, hogy ez a szöveg trinitárius-unitárius időkben lett beletéve, akkor ez fontos kérdés volt, ma már elég, ha Istenre esküszünk, mert így csak bonyolódik a szöveg). 1968-ban felmerült az is, hogy hagyjuk el a „vele szentül élek, vele tűrök” mondatrészt, mondván, „ne legyen fenyegetés”. A bagaméri lelkész 1968-ban felteszi a kérdést: „Ki döntse el, hogy melyik esküformát mondja el a pár, a lelkész, esetleg a presbitérium döntsön??? Nem lehet ebben a kérdésben illetékes egyik sem.” Ugyancsak

1968-ban a kisvárdai lelkész javasolja, hogy valami látható jelet bele kell tenni az esküvői szertartásba, például a gyűrűfelhúzást.

Több vegyes vallású esküvőről is beszámolnak: volt zsidó, muszlim (kazahsztáni), buddhista vőlegény vagy menyasszony is. Elmondják, hogy ilyenkor a teremtő Istenre esküdött a másik fél. Ma nyugat-európai mintára előfordul az is, hogy az ifjú pár írja meg az eskü szövegét.

A mai lelkészek felvetik az együttélés problémáját: sok esetben úgy jönnek el a párok, hogy nem tudják, mit jelent az eskü komolysága. A jegyesoktatás kérdését többen felvetették, ami megint nem liturgiai kérdés.

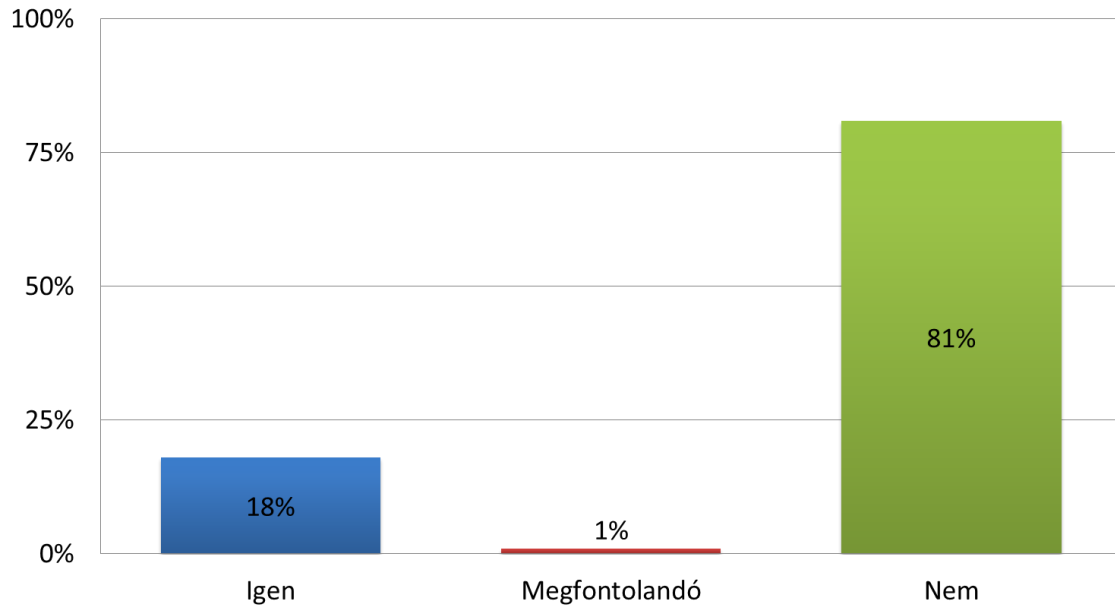
Egyik lelkész így érvelt: „Ha Mátyás királynak és Beatrixnak jó volt, akkor nekünk sem kell más.” (166) A sátoraljaújhelyi lelkész 1968-ban így ír: „Az Egyetemes Konvent által 1950-ben kiadott Tervezet ugyancsak az alternatív házasságkötési liturgia bevezetését javasolja. A Tervezet 47. oldalán olvashatjuk annak a fogadalomnak a szövegét, amely az eskü szövegét pótolhatja. A magyarázó részben pedig a Tervezet az alábbiakat közli: »A református ágendák mindenütt fogadalmat tételnek a házassalókkal és nem esküt. Ott, ahol a presbitérium ezt jónak látja, s a köztudat nem tesz értékkülönbséget eskü és fogadalom között, sőt belátja, hogy Isten ígéje szempontjából helyesebb elkötelezés a fogadalom: az eskü szövege az itt közölt fogadalommal helyettesíthető. «– Helyesnek tartanám, ha a revízió során ezt a csaknem két évtizeddel ezelőtt előterjesztett javaslatot sikerülne az új Istentiszteleti rendtartásban jogerőre emelni.»²⁴⁹

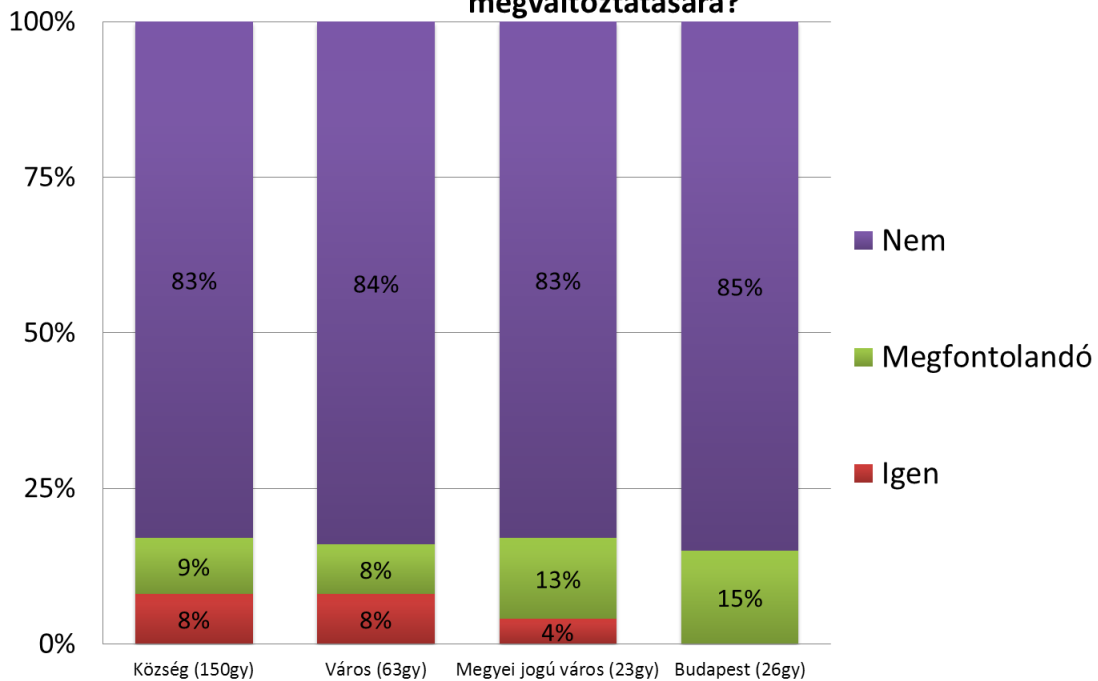
²⁴⁹ Az istentiszteleti rendtartás tervezete megjelent a Református Egyetemes Konvent kiadásában. Dátum nem szerepel a kiadványon, minden bizonnyal 1950 a helyes évszám, csak a nyomda nevét láthatjuk: Sylvester Rt. A Ráday Levéltárban bukkantam erre az iratra Ravasz László liturgiai dokumentációjában: RL – C/141. fond. 21–23.d..

8.8. Temetés

Szükség van-e az eddig alkalmazott temetési rendtartás megváltoztatására? (1968)

109. Szükség van-e az eddig alkalmazott temetési rendtartás megváltoztatására?

A temetés az egyike azoknak a területeknek, ahol a legtöbb változás állt be az elmúlt 40 évben. 1968-ban még sok esetben háztól temettek. A Ravasz-féle agenda még tartalmazta azt a hagyományt, mely szerint különböző társadalmi rangú embereknek különféle temetési szertartás járt. Volt olyan temetés, ahol csak liturgia volt, és olyan is, ahol igehirdetés is volt, valamint olyan is, ahol nekrológ is volt. Ezek alapján a temetés lehetett: orációs – ilyenkor volt prédikációs istentisztelet a templomban –, lehetett gyászbeszédés temetés – ilyenkor csak a háznál és a temetőnél volt szertartás, vagy lehetett „egyszerű temetés”.²⁵⁰ Minden bizonnyal az is előfordult, hogy nem a társadalmi helyzet volt meghatározó, hanem egyszerűen a háború és egyéb külső kényszerek miatt tettek különbséget a temetési szertartások között. Még 1968-ban is felveti az egyik lelkész: „Ha háborúban csak a halott és én vagyunk jelen a szertartáson, mitévő legyek?”²⁵¹ Ebben a kérdésben is jól mutatkozik az, hogy a Ravasz-féle agenda úgy igyekezett liturgikai elvek mentén gondolkodni, hogy megtartotta a gyülekezeti valósággal a kapcsolatát, az 1985-ös ágendáskönyvnél ezzel szemben sem egységes liturgiai elv nem lelhető fel, sem a gyülekezeti gyakorlat szabatos leírása. Viszont, mivel az 1985-ös agenda annyira megengedő jellegű, hogy azt sugallja, gyakorlatilag bármilyen liturgia használható, ezért sokak számára a változás szüksége szinte teljesen okafogyottá vált sokak számára. Mégis maradt mintegy 7%-nyi lelkész, akik szeretnének valami változást a rendtartás e részében. Az 1968-as felmérésből nem vált számunkra világossá, hogy mit is akarnak változtatni azok, akik ezt nyilatkozták. Volt, aki azt írta: „Ne legyen tizenvalahányféle temetés.” Többen jelezték akkor beadványukban, hogy szeretnék, ha csak az igehirdetéses maradna meg a temetés liturgiájában. A helyzetre jellemző, hogy a mai válaszok között nagyon kevés ilyen vágy fogalmazódik meg, többnyire azt mondják: „ahogyan én csinálom, az pont jó” (44, 103). Az persze nem mindig derült ki, hogy hogyan is csinálják. Van, amikor tartanak nekrológot is.

Ennél a kérdésnél is, mint szinte valamennyinél, azzal a jelenséggel találkozunk, hogy a bizonytalanok száma megnőtt.

Hallottunk olyan szokásokról, amelyek említésre méltóak: több helyen, pl. Bárádon a temetésre hívó harangozás utolsó öt percében csak a nagyharang szól, ennek ma már nincs jelentősége, de régen, amikor háztól temettek, fontos volt, mert a kántornak jelezte, hogy elindult a lelkész a temetőbe.

²⁵⁰ Agenda, 1927. 68–69.

²⁵¹ A kölcsei lelkész: „Kívánom, hogy az olyan halott eltemetésére nézve is legyen egyházunknak rendje, akinek eltemetésénél senki, sem rokon, sem ismerős, sem a koporsóját emelő temetkezési vállalat munkásai nincsenek jelen. (1944 bombázásai idején magam is kényszerültem ilyen helyzetbe. Még kántor sem volt. Igét nem hirdettem, mert hallgató nem volt. De imádkoztam szegénytelen szeretetlenségünket megvallva és kegyelmet kérve.)”

A mai lelkészek több társadalmi és jogi kérdést is felvetnek, pl. azt, hogy szabályozni kellene a palástviselési jogot, a harangozást, és panaszkodtak, hogy sok a polgári temetés.

A temetési igehirdetéssel kapcsolatosan két végletes álláspont van. Az egyik szerint a temetői igehirdetés evangélizációs alkalom. A másik éppen az ellenkezőjét mondja: egyáltalán nincs itt valamiféle „térítő beszédre” mód. Nagy István igyekszik e két szélsőség között megmaradni: „...speciális misszióknak kell tekintenünk a temetést. Gyászistentisztelet, azaz lehetőség, hogy a gyászt istentisztelet keretében, liturgikus keretek, eszközök segítségével éljük meg a gyászolókat.”²⁵² Azt a legtöbben megállapítják, hogy ennek a beszédnek nem szabad hosszúnak lennie (57, 380).²⁵³ Kérik, hogy legyen többféle liturgia, mert egészen más egy közeli egyháztág és egy egyházba nem járó ember temetése (201, 288, 317, 402).

Néhányan felvetik a kérdést, mi helye van a gyülekezeti éneklésnek a temetésen, hiszen általában valós gyülekezet nincsen jelen.²⁵⁴ Van olyan lelkész, aki gyenge hangja miatt éneklés helyett zsoltárokat olvas a hantolás alatt. Az 1968-as változtatást kérők között többen azt szerették volna elérni, hogy ne csupán a Korinthusiakhoz írt első levél 15. része legyen felolvasható a sírliturgiában. Az új ágendában ez már nem kérdés, mert mindenre, így erre is többféle variáns található. Most olyan lelkész is akad, aki kihagyná az Apostoli Hitvallást. (415)

Felvetik azt a liturgiára vonatkozó kérdést, hogy miért van két áldás a szertartásban. (350) Némely lelkész földet dob a koporsóra.

1968-ban a legtöbb hozzászóló a búcsúztatóval kapcsolatban fejezte ki elégedetlenségét. „Búcsúztatás csak imában legyen” – javasolják többen is. Ugyancsak többen kívánnák, hogy hivatalosan (!) is töröltessék el a búcsúztatás. Erre az új agenda egyenesen megadja a választ: „Minden temetési szertartás középpontjában a feltámadás evangéliumának a hirdetése álljon. Igehirdetés nélküli egyházi temetési szertartást végezni nem szabad.”²⁵⁵

Major Zoltán a következőt írja 1968-ban: „A temetési liturgiával kapcsolatban az volna a tiszteletteljes javaslatom, hogy radikálisan szakítsunk a mostani gyakorlattal. Nemcsak a búcsúztatást tartom teljesen törlendőnek, hanem magát a temetési beszédet is, mely

²⁵² Nagy István, 1999.35.

²⁵³ Olyan lelkész is akadt, aki azt kifogásolta, hogy a nagyvárosokban kevés időt hagynak a ravatalozóban. (266)

²⁵⁴ Felmérésünk során talákoztunk olyan gyülekezettel is, ahol 20-25 fős temetői kórus énekel a temetéseken. (326) Egyes helyeken éneklapokat adnak a temetésen (130), máshol külön énekeskönyv (329) vagy cd van.

²⁵⁵ Istentiszteleti rendtartás, 1985. 378.

mindenféle újra és újra való tisztázás, elvi-teológiai alapvetés, zsinati tanítás ellenére is megmaradt a halott jellemzésére, vagy méltatására. Tulajdonképpen az egész beszéd gyászbeszéddé, búcsúztatássá lett. Igaz, hogy ez igen vonzó, hatásos dolog különösen falun, ott sokan meghallgatják, de visszaélés a lehetőséggel, a helyzettel. Mindnyájan tudjuk, hogyan lenne helyes, mégsem úgy csináljuk. Nem vagyunk képesek visszatérni az Ige által parancsolt tulajdonképpeni feladatához, hogy az Igével vigasztaljunk és maga Isten Igéje vigasztaljon, vagy tanítson. Véleményem szerint a temetési szolgálat éneklésből, igeolvasásból és kötött imádságból álljon. Én magam is így képzelem el saját temetésemet és néhány püspökünk végrendeletileg példát adott nekünk erre.”

Victor István hejcei lelkész írta 1968-ban: „Nem szorosan liturgiális javaslat: határozottan el kell tiltani a temetéstől mindent, ami annak istentiszteleti jellege ellen van. Elsősorban a búcsúztató minden formáját, aztán a helyenként szokott különböző díjazástól függő különböző »díszleteket« (egy- vagy kétpapos temetés, különböző drapériák használata, különbség a kántori szolgálatokban, harangozásban stb.). Ne keveredjék temetési liturgiánk a temetkezési vállalat díszletező munkájával.”

A nagygyéci lelkész javaslata: „Halottak napjának az alkalma legyen igehirdetési, tanítási alkalom, mivel soha olyan gyülekezettel nem találkozunk a lelkész, mint halottak napján. Ezt a félreértelmezett ünnepet meg kell tölteni református tartalommal.”

A zsarolyai lelkész: „Amik temetési szolgálatainkat terhelik, azok nem liturgiai rendünk számlájára írandók. Hogyan is lehetne e terheltségen liturgiális módosítással változtatni? Amíg a fájó emberi szívek mellett nem Isten szíve fájdalmával beoltottan állunk meg, ami nem zárja ki a prófétai bátorságot sem, addig elégtelen lesz minden liturgiai reform.”

A virrasztó istentisztelet szokása állami rendelkezésből következően is teljesen kihalt, néhol a templomban istentiszteletet tartanak, amely a virrasztás helyébe lépett.

9. *A liturgiai változások és az időfogalom*

Bizonyára sokféle következtetést lehetne levonni ebből a liturgiai felmérésből. Az is nyilvánvaló, hogy nehéz tudományos távolságtartással kezelni azokat az adatokat, amelyek mindennapi életünket és kötődéseinket is befolyásolják.

Most mégis arra vállalkozom, hogy mai liturgiai gyakorlatunkat leírjam, és kritikai megjegyzésekkel lássam el az időfelfogásunk metszetében. Azt vettem észre ugyanis a liturgiai adatok feldolgozásánál, hogy az istentiszteletet elsősorban mint egy ismétlődő, transzcendens tartalmakkal bíró rendezvényt fogják fel a lelkészek. Ez nem az egyes lelkészek egyéniségéből adódó hiba, hanem egy teljesen általános értelmezés, amely részben a szekularizáció, a laicizálódás beszüremkedése, részben és ezzel összefüggésben keresztyén gyökereink elcsökevényesedése miatt van.²⁵⁶ Ennek igazolására hadd álljon itt néhány idézet a felmérések közben lezajlott beszélgetésekből: „Nem lehet hosszabb az istentisztelet, mert a menetrend szerinti járat a templom előtt áll, ha ezt a megadott időpontban nem érik el az idősebbek, akkor egyáltalán nem jönnek el...”²⁵⁷ Ez a mondat valamiféle közszolgálati feladat ellátása iránti felelősségtudatot tükröz vissza. Jogos is ez az érzület, hiszen a körülöttünk levő társadalom ezt sugározza, mi pedig ezt tükrözzük vissza: az egyház fontos közfeladatokat ellátó intézmény, az istentisztelet is ennek a köznek a része, elengedhetetlen társadalmi funkciói vannak.²⁵⁸ A modernitásban élő társadalom nem is tud másként értelmezni eseményeket, szervezeteket, mint praktikusságukban. Mindennek a mélyen fekvő oka az, hogy az időt ezzel ellentétben nem funkcióként, hanem folyamatként értjük. Az egész földi életet és mindent, ami az emberrel történik, egy nagy

²⁵⁶ Vö.: Kósa László, 2011.155kk: „A középkori vallásosságtól és a történeti egyházaktól való távolodást hosszú történeti folyamatnak kell tekintenünk: amelynek vannak mérsékeltbb szakaszai, sőt olyan időszakai is, amikor a valláshoz való vonzódás megerősödik. ... A vallás iránti közömbösség terjedésének tüneteit az egyház legbelső körében, a papság soraiban is tapasztalni lehetett...” (155.169.)

²⁵⁷ További példák: „A busz 11 óra 3 perckor megy, tehát addig be kell fejezni az istentiszteletet, még úrvacsoraosztásnál is.” (71) „A gyülekezet tagjai különböző helyekről jönnek, és az istentiszteletet pontosan kell befejezni, mert mennek a buszok.” (286), (110) A sietés nemcsak a hívek számára fontos, hanem a lelkészeknek is, ha más helyeken is tartanak istentiszteletet, (pl. A 394-es és 2-es gyülekezetben azt mondták, hogy legfeljebb 45 perc lehet az istentisztelet a szórványok miatt). „Azért írom le az imádságot is, hogy tudjam, mennyi ideig tart.” (76) Hasonló a helyzet a felállás-leülés kérdésével: „Ha sok az idős ember, vagy nagy a hőség, akkor nem állnak fel az imádságnál” (65) „Padfűtés van. Ezért amikor már hidegebb az idő, végig ülnek az istentiszteleten, hogy ne hűljön ki a helyük, akkor állnak fel ismét, amikor működik a fűtés.” (103)

²⁵⁸ Részlet a Magyarországi Református Egyház és a Magyar Köztársaság Kormánya közötti megállapodásból: „Felek attól a meggyőződéstől vezéreltetve, hogy a Kormány és a Református Egyház közötti viszony alapelveinek megerősítése szükséges, továbbá annak érdekében, hogy rögzítsék azokat a kormányzati és egyházi feladatokat, amelyek a Felek együttműködését meghatározzák, megállapodást kötnek egymással. Jelen megállapodás kitér a Református Egyház hitéleti, közszolgálati és közéleti tevékenységének állam általi anyagi támogatásával összefüggő kérdésekre, valamint azokra a garanciákra, melyek a jogok és kötelezettségek jóhiszemű gyakorlását hivatottak elősegíteni.” (A Kormány 1057/1999. (V. 26.) Korm. határozata)

időfolyamban látunk. Ezt a folyamatot úgy látjuk, mint ami kicsi részecskékből áll. A posztmodern időben különösen is azt látja fő dolgának a nyugati ember, hogy minél hatékonyabban használja fel a kis időszleteket, és minél több ilyen idődarabocska kerüljön a birtokába. Ebben a felfogásban azonban az istentisztelet egyre szekulárisabb értelmezést kap, és nem nevezhetjük mély értelmében istentiszteletnek liturgiánkat. Csak a maitól jelentősen eltérő időfelfogásban beszélhetünk igazán istentiszteleti liturgiáról. Nagy utat kell bejárnunk ahhoz, hogy egyáltalán megsejtsük az okát annak a közfelfogásnak, amelyben élünk. Ezen az úton szeretnék most végigmenni. Elkezdem az időfogalom megváltozásával, majd beszélek a hagyomány, a történelem, a rítusok értelméről az idő függvényében. Egy hosszú szellemi kitérőt teszünk, amely a végén összetalálkozik majd a mai liturgiai helyzet felmérésével.

9.1. Az időfelfogás megváltozása

Vajon mi is változott abban, ahogy a mai ember az időhöz viszonyul? Nyomokban, jelenségekben, különösen az órák, az *időmérés változásában* érzékelhető, hogy jelentősen más ma az időfelfogásunk, mint korábbi időszakokban. A vonalat a reneszánsz korig húzzuk vissza. Az 1300-as években megjelentek a toronyórák.²⁵⁹ A nyugati ember történetében először ekkor mutatkozott számszerűnek az idő. Ma már elképzelhetetlen, hogy korábban nem volt ekkora igény az időmérésre. Csupán a nagyobb egységeket adták meg: ünnepek szempontjából, a mezőgazdaság szempontjából voltak fontosak a terminusok. A természeti népeknél az idő mérése szokásokhoz kötődik: a feladatok sorrendiségében és egymáshoz való viszonyulásukban mérik az időt.²⁶⁰ Evans Pritchard írt híres tanulmányt a nuerekről, akik nem ismerik az idő fogalmát. Náluk csak sorrend létezik.²⁶¹ A reneszánszban az óralapon matematikai jelek jelennek meg, és ritmizálják, beosztják az időt. Nem sokkal később az élet állandó kelléke lesz a házi használatú óra. Megjelenik az emberi gondolkodásban a kisebb időegységek mérésének szükségessége. Egyre kisebb jelentősége lesz az időjárás jelenségeknek, nem a csillagok járásához viszonyítják az egyéni élet idejét, hanem egy műszer mérési adataihoz. Idézzük a Canterbury meséket, amelyben a kakast már az órához hasonlítják: „Érzékekkel és nem könyvből tudta azt, hogy megvirradt, hát jól kukorított, s olyan pontos, nem érhet föl vele

²⁵⁹ 1240-ből való az a tervrajz, amelyet Villard de Honnecourt építész rajzolt le egy ütős óráról. Ez az első európai adat a mechanikus órák születéséről. 1253-ből való a legrégebbi toronyóra, melyet a chartres-i székesegyházba helyeztek ki. (Horváth Árpád, 1982.16.)

²⁶⁰ Thompson, Edward P., 1990.63.

²⁶¹ Ingold, Tim, 1990.191.

óra, de még a klastrom tornya se.”²⁶² Mindez a polgárosodás, az iparos, kereskedő réteg megerősödésével válik fontossá. Mintegy száz év kellett ahhoz, hogy az óra a zsebekhez láncolódjon, annak tartozéka legyen. Később az ipari forradalom is döntő volt atekintetben, hogy eljött az a világ, amelyben a munka pontossága megkívánta a „magán idő” mérését is. Az idő számszerű és mechanikus valósággá lett, és ezzel párhuzamosan individualizálódott értelmezése. Nem valami szellemi képesség, hanem kifejezetten a munka idejének, a hasznos időnek a mérése és a közlekedés fejlődése, a vasúti utak mérésének szükségessége miatt terjedt el az időmérő szerkezet. Egy új világ bölcsője volt ez, ahol az idő már nem kozmikus, nem évszakos jelentőségű, hanem a mindennapi élet perceivé lesz. Nincs szükség most már a természetes ciklikusságra, ami a földművelés elengedhetetlen eleme, a legfőbb érték az iparos munka, ennek az idejét kell megmérni. Szokás ezt a kettősséget feladatorientált időnek és óraidőnek hívni. E. Thompson egyenesen sziderikus időnek nevezi az óraidőt. Míg korábban a feladat köré csoportosult idő mérése volt szükséges, itt egy önálló entitás születik: az elvonatkoztatott idő. Ezt az időt lehet például spórolni. Ez az idő nem kvalitatív fogalom, hanem egyfajta neutrális valóság. Ahogyan a bolygók mozognak az égen, egyfajta sorsként ívelnek pályájukon, olyan szabályosan pörögnek most már a földi percek is. Newton volt az, aki az univerzumot az óramű metaforájával írta le. Európában az óra állandóan ketyeg, ez egy objektív, az embertől független dolog, míg a természeti népek, az általában primitívnek ítélt civilizációk egy-egy feladatban látják az idő múlását, pl. egy rizsfőzésre való idő, azaz kb. fél óra.²⁶³ A 18. századi Chilében például Hiszekegyben mérték az időt. Magyarországon többnyire a Miatyánk volt az időegység.²⁶⁴ Az 1647-es földrengésről azt mondták, két Hiszekegyig tartott.²⁶⁵ Lewis Muphord egyenesen azt állítja, hogy az óra a gépek archetípusa, mert ebben a szerkezetben történik meg az a változás, hogy a munka kikerül az ember személyiségi köréből.²⁶⁶ Az ember mint személy a munkafolyamat perifériájára került. Nem az számít, hogy ki végzi a munkát, hanem hogy egy adott idő alatt végzi. A hagyományos időben a feladat és a megteremtett

²⁶² Chaucer, Geoffrey, 1987. *Canterbury mesék* (ford. Fodor András), Európa, Budapest, 512.

²⁶³ Madagaszkárról írja ezt a példát Martin Nilson 1920-ban idézi Ingold, Tim, 2000.24.: „A kabilok semmit sem tudnak a szabványosított mérhető tárgyasult időtartamról, mely a modern városi emberek életét irányítja. A szubjektív idő szakaszai nem egyenlők és nem egységesek. Az idő múlásának folyamatos áramlásában a hatékony változási pontok minőségbeli apró eltérések a felszínen érzékelhetők... az idő szigeteit, melyet ezek a határkövek jelölnek ki, nem úgy fogják fel, mint egy folyamatos vonal szakaszait, hanem mint egy önmagába zárt egységet.”

²⁶⁴ Vö. Fónagy Zoltán, 2001. *Az életritmus változása*, in: *História* 2001./2.sz.: „A keresztény kultúrkörben a rövidebb időtartamokat leggyakrabban valamelyik közismert vallásos szöveg elmondásához szükséges idővel érzékeltették: egy miatyánknyi, egy hiszekegynyi, egy üdvözlégynyi időt emlegettek. Az alapvető élelmiszerek elkészítéséhez szükséges idő is kézenfekvő és viszonylag egységes viszonyítási alap volt sok civilizációban. A magyar paraszt »tyúkmonysültig« tartó időt emlegetett, amíg megsül egy tojás”

²⁶⁵ Thompson, Edward P., 1990.63.

²⁶⁶ Munphord, Lewis, 1967. *The Myth of the Machine*, Harcourt, Brace Jovanovich, New York: idézi: Ingold, Tim, 2000. Munka, idő, ipar 191.

érték, valamint a művészet összefüggtek. Ezért van az, hogy a görög szó (τέχνη) a technikát és a művészetet is jelenti egyben. Az idő új valósága azzal is összefüggésben volt, hogy a pénz és az áru mennyisége megszorodott, egyre nyilvánvalóbb volt, hogy a számszerűség a legfontosabb.²⁶⁷ Egy síkra kell helyezni a dolgokat, tehát a darabáru és széles körben elfogadott ellenértéke, az egységes pénz, valamint az egységesített idő általánosan elfogadott volta a jövő iránya. Az általánosítás, egységesítés szellemében jelent meg a hétköznapi időmérés jelensége. Ez a mérés egyre kisebb egységeket vett számba. A természet meghatározottságában élő embernek nem volt szüksége arra, hogy rövidebb időszakokat számoljon. Ez a változás különböző mértékben jelent meg a különböző társadalmi körökben. A 17. században még munkanapokban számolták az alkalmazottakkal szemben támasztott követeléseket. A mezőgazdaságban nagyon sokáig használták azt a kifejezést, hogy például egy munka négy jó munkanap egy arató számára. A 19. századra már egyértelműen órában követelnek mindent a munkásoktól. Már a manufaktúrákban egyre világosabb lett, hogy az idő pénzt jelent, és másképp mérendő a munkások és a tulajdonos ideje.

Ennek a folyamatnak a kiindulópontját sokan keresik. Talán a reneszánszban tapinthatjuk ki azt, amikor Shakespeare jól megérezte, hogy „kizökkent az idő”, és ezzel összefüggésben színházzá is vált a világ.

Guy Dubord foglalta össze a legtalálósabban ezt a folyamatot. A következőkben összegezzük gondolatait: „Azoknak a társadalmaknak a teljes élete, melyekben a modern termelés uralkodik, mint óriási spektakulumgyűjtemény jelenik meg. Minden, amit az ember közvetlenül megélt, reprezentációvá foszlott.”²⁶⁸ Ez a szerző az 1968-as párizsi események egyik szereplője volt, és bár a kor francia szellemének megfelelően nagy hatást gyakorolt rá a marxista filozófia, kevesen fejtették ki ilyen pontosan azt, hogyan változtatta meg a modernitás az emberek időszemléletét. Fogalmi meghatározásai miatt modellként az ő művét használom ahhoz, hogy az időfogalom modernkori átértelmeződéséről beszéljek.

Az új időszemlélet alapját a *spektákulum társadalmának* nevezi. Ugyanis a modernitás pörgő idejének az alapja egy hasadás, amelyet ő a nézőtér és a színpad közötti hasadásnak nevez. Csak az lesz valóság, ami megjelenik, ami látszik. Mindannak, ami ma a társadalomban történik, az az alapja, hogy a reprezentáció lett fontossá a valóságos és a megélt világ helyett. A modern és az utána jövő, posztmodernnek nevezett korban

²⁶⁷ Vö.: Burke, Peter, 1999. Az olasz reneszánsz, (ford. Bérczes Tibor) Osiris, Budapest

²⁶⁸ Dubord, Guy, 2006. 9.

folyamatosan egyre inkább a film lett a művészetek fő műfaja. A film nem más, mint az idő művészete, hiszen egy adott idő-sűrítmenyt ad át az alkotás.²⁶⁹ A film a látszat művészete is, hiszen a szemünk lassúsága miatt látjuk mozogni a filmet. Tarkovszkij a filmművészet kapcsán arról ír, hogy az idővel való modernkori küzdelem alapvető kifejezőeszköze a film, hiszen itt az idő megállításának, újrajátszhatóságának a kérdése merül fel. Jól látta, hogy ez a kérdés alapvetően az erkölcs világába vezet. Csakis az etika területén merülhet fel reálisan az, hogy a már elmúlt, megtett dolgok újra előjönnek és megoldást találnak: „Etikai értelemben visszafordítható az idő... valamely következmény ismeretében minduntalan az okhoz fordulunk – látszólag lelkiismeretünk segítségével visszaforgatjuk az idő kerekét. Morális értelemben fordított viszonyban áll az ok és a következmény, és az ember szinte visszatérhet a múltba.”²⁷⁰ A létező világ, annak mindenféle kérdése képpé vált. A film magának a modern létezésnek a letéteményese lesz: a spektakulum dolga, hogy láttassa a világot. „A modern társadalom időtakarékosági szenvedélyéből következően – ez a szállítási időtől eltart a levesporig – egy átlagos amerikai 3-6 órát tölt a tévé előtt.” Ez az instant idő, amikor sűrítetten, megemészte kap ismeretet, az időfogyasztás képzetének lehet birtokosa. Itt, a spektakulum idejében „a néző a forgószínpad közepére láncolva nem tapasztalja az életét, csupán nézi”.²⁷¹ Pseudovallásos minden, ami a mai korban történik, hiszen alapvetően transzcendál, azaz egy nem látható, nem érzékelhető világot tesz láthatóvá, a földre hozza a Paradicsomot tárgyak formájában.

Ennek a folyamatnak az első lépése, hogy *izolálja* az embereket, nézőkké teszi őket, mindenki csak reprezentálja státuszát, de nincs saját valóságos identitása. Minden ember képvisel valamit: egy munkahelyet, egy hobbivilágot és ezer formát, amelyet éppen leosztott neki a spektakulum. Minél jelentősebb a gazdaság bősége, annál jelentősebb a spektakulum: árubőség, színjátékválasztékok közepette fantomküzdelmeket nézhetnek az „illuzórikus szerepekben élő bamba együttműködők” – fejezi ki Dubord.²⁷² Ebben a *szétszakadozottságban* van magánélet, gazdasági élet és politikai élet, ezek mind más-más terekben és időkben zajlanak. Megszületnek az összkomfortos, fogyasztható időtömbök, hitelre is vásárolható wellness hétvégék és nyaralások. Fogyasztható pseudociklikus szórakozási idők ezek. Ennek az időtömbnek legjelentősebb tagja a már említett film.

---

²⁶⁹ Tarkovszkij, Andrej, 2002.54.

²⁷⁰ Tarkovszkij, Andrej, 2002. 45.

²⁷¹ Dubord, Guy, 2006. 45.

²⁷² Dubord, Guy, 2006. 35.

Dubord megfigyelése szerint a hatalom mindig is igényli azt, hogy emlékezzenek rá, szeretné, ha maga jelölhetné ki a folytatás útját, ha a „visszafordíthatatlan idő” birtokosa lenne (akár egy-egy dinasztiában, akár a vallásban, akár épületekben). A középkor alkonyán azonban megváltozott a „*visszafordíthatatlan idő*” fogalmának társadalmi képe. Előtérbe került az az életérzés, hogy mindent magával sodor a halál, és minden a romlásba zuhan, ezért semmi sem biztos.²⁷³ Korábban hovatarozás szerint vált az élet stabillá, a király, a nép közössége adta meg az idő egységét. Aki az adott közösséghez eltéphetetlenül odatartozott, annak volt jövője.²⁷⁴ Az idő visszafordíthatatlanságát később azonban már nem birtokolja az uralkodó dinasztia. Az újkor hajnalától maguk a dolgok jelentették a stabilitást. Ezzel együtt járt, hogy a kereskedelem hihetetlen expanziója szükségessé tette a világidő közös mérését. Ez a folyamat messze elvezette az európai kultúrát a természeti népektől. Az az életérzés, hogy „ide tartozom, a halhatatlan törzs tagja vagyok”, elmúlt. Helyette ezt mondhatja a mai ember: „ezt birtokolom, ezzel élek, tehát remélem, hogy megmaradok”.

Ahhoz, hogy a tárgyak átvegyék a visszafordíthatatlan idő szerepét szükség volt arra, hogy az egységnyi idő felcserélhető legyen. Az idő is áruvá vált. Kialakult az, amit Dubord *pszueidőnek*, fogyasztható időnek nevez. Az időt itt lényegileg megfosztják minden minőségi elemtől, mennyiség csupán. Látszatértékek még rakódnak rá: lesz munkaidő, szabadidő, hétvége, hétköznapi, szabadságok. A ciklikus idő bizonyos maradványai megmaradnak ugyan, de csak másodlagos értékűek: van ugyan nappal és éjszaka, azonban ezeknek sincs nagy jelentőségük, a munka szempontjából át lehet szervezni. A biológiai tényezők másodlagosak. A modern világban minden idő a termelés idejével összefüggésben alakul. Ez a főidő, és minden más idő ehhez képest az elvágódás tárgya: ez a szabadidőtömb. Ennek az időtömbnek a fogalma összefügg az új személyiségeszménnyel: ebben az ember spontán, kreatív és művészi. Az idő fogalma, amely korábban egyértelműen a közösséghez tartozott, az egyéni élet színterére kerül. A premodern időben a közösség kultúrája bizonyos társadalmi szerepeket, bizonyos életrajzi mintákat „írt elő” s az egyén élete során ezeket valósította meg. A modernitás ezt felbontja, s az életút az egyén konstrukciója, s mint ilyen teljesítménye lesz. Ugyanakkor a modernitásban is megjelenik az egyéni életpálya, de olyan módon, mint egy individuális kronológia. Három felosztást kap az élet: gyerekkor, aktív felnőttkor és időskor. Az ember ehhez a „normális” életrajzhoz

²⁷³ Kicsiny Balázs részletesen elemzi ezeket a korabeli festményeket, értekezésének címe: Óramotívum és eszkatológia, a mérhető és mérhetetlen ábrázolása (pl. Alfred Dürer: Melancholia című alkotása). (www.mke.hu/res/tezisek_kicsiny.doc, megtekintve 2012. 12. 12-én.) Vö.: Huizinga, Johan, 1996. A középkor alkonya, Európa, Budapest

²⁷⁴ Elias, Norbert, 1990. 186.

méri magát. Nincs meg már az a strukturált védettség, amit korábban a közösség adott (például nem az ember pontos kora volt akkor az érdekes, hanem a közösségben betöltött szerepe, amit a kor megadott). A modernitásban az egyén kronológiája jelenti az időt. Egyfelől jelen van a személy jelentőségének perifériára szorulása, hiszen az idő függetlenné lett tőle, másfelől felértékelődése is.

A spektakulum társadalmától elraborták a valóság megélésének lehetőségét, az időt. Még az előttünk álló *jövő képzete* is kifordult önmagából.²⁷⁵ „A biztosítótársaságok bűnös gondatlanságnak mutatják, ha nem ellentételezi valaki a halálából eredő veszteséget.”²⁷⁶ Egyáltalán a halál sokkal alapvetőbben véget jelent, mint korábban. Mivel az egyéni élet kronológiája lett az idő mértéke, az ember a teljes véget éli meg például az öregségben, vagy ha élete vagy munkássága megszakad. Legitimitását veszti az, aki kiesik az élet menetéből. Alig van más, mint a puszta jelen, amely pedig nagyon illékony.²⁷⁷ Könnyű meghúzni a vonalat az 1675-ben alapított Greenwichnek, az akkori világhatalom specializálódott csillagvizsgálójának megadott ideje és a globális időrács között. 1884 óta egységesen mérik a világidőt. Mára odajutottunk, hogy úgy mérjük az időt, mintha az egyetlen számjegy lenne.

Szinte egy időben Dubord-ral Magyarországon Hamvas Béla a következőket írja: „...az ember hajszája, mint akit a kígyó mart meg, reménytelen. Akármennyit és akármit fal fel, üres marad, és minden tette tantaluszi értelmetlenségben elenyészik. Nincs számára béke..., amit elér, csak látszat. A valóságot nem éri el soha. Nem tud megállni. ... Nincs türelme, nincs szemérme ahhoz, hogy megvárja, míg részét kiosztják.”²⁷⁸ Ugyanaz az életérzés. Míg a francia szerző a homogenizált időnek egy marxista-féle magyarázatát adja, a magyar világban a keleti misztikából merítve olvassuk ugyanazt. A két gondolkodó egészen más helyzetben, de ugyanarról az időérzékelés-defektusról ír: nincs megállás, szaladni kell az idővel, mert birtokolni kell az egész világot, mert minden részekre van szabdalva, és a modernitásban valami megmagyarázhatatlan, kvázivallásos futásban vesz részt minden ember a modernitásban.

²⁷⁵ Jean-Claude Carriere összehasonlítja a számítógépes krachttól való félelmet az apokalipszistól való rettegéssel. Carriere, Jean-Claud, 1999. 24.

²⁷⁶ Dubord, Guy, 2006. 80.

²⁷⁷ Carriere, Jean-Claude, 1999. 149.

²⁷⁸ Hamvas Béla, 1950. 347.

*Az idő pénz*²⁷⁹ – ebben a szólásban lehet a legtökéletesebben összefoglalni mindazt, ami az időfelfogással az elmúlt néhány száz év alatt történt. A pénz azt az eszközt jelenti, amivel az értékeket egalizálni kell. Minél szélesebb körben legyen elfogadott a kötött értékmérőeszköz! Ez történt az idővel is: széles körben ugyanazt és ugyanúgy számoljuk életünk múlásában, egalizáltuk az időt a pénz mintájára. S mindez a protestáns Angliában történt.²⁸⁰ E. Thompson a Crowley Vasművek vezetőjének törvénykönyvét idézi: „néhányan úgy vélik, hogy joguk van a napot lopni, gondolván, hogy a szükségesnél kevesebb idő alatt képesek és készek annyit végezni, mint mások.”²⁸¹ Az akkori nevelési iratok tele vannak ezzel az érveléssel: ha egyszer az iskola kapuja becsukódott a diák mögött, a kötött idő világába érkezett meg. „Az iskolaigazgató újra csenget... majd kezének egyetlen mozdulatára az egész iskola egyszerre emelkedik fel ültőhelyéből, a második mozdulatra a diákok megfordulnak, a harmadikra lassan és csendben arra a helyre vonulnak, amely a lecke felmondására kijelöltetett.”²⁸² „Ha a léhűtő ahelyett, hogy munkára használná, kabátja alá rejti a kezét, csavargással tölti az idejét, ha lustasággal sorvasztja testét és tunyasággal tompítja szellemét – akkor a szegénységen kívül egyéb jutalmat ne várjon.”²⁸³ „Az időtakarékoság sulykolása volt az iskolák fő dolga...”²⁸⁴

Gazdag variációkat olvashatunk itt az idő – megváltás metafora témájára: „...úgy használd föl (életed) minden percét, mint a legdrágább kincset, mindenkor töltsd ki úgy, ahogy kötelességeid parancsolják.” „Gondoljátok csak el, hogy az Idő megváltása minő nyereséggel jár, ha egy ember a kereskedéssel... vagy bármely más pénzkereső foglalatossággal nagy vagyonra tett szert, azt mondjuk, hogy a saját idejéből húzott hasznot ... az örökkévalóság nagy súlya az élet rövid és gyenge cérnaszálán függ ... a mi munkás napunk ma van. ...(Itt van) a tevékenység ideje... mily kemény fémről van azoknak a szíve, akik elfecsérik azt az időt, mely lelkük megmentésére nekik adatott.”²⁸⁵ John Wesley is hangsúlyozza beszédeiben, mennyire fontos az idővel való gazdálkodás. Gondolataiban

²⁷⁹ Franklin, Benjamin szava járása volt. In: Advice to a Young Tradesman, Written by an Old One (1748) „As you have desired it of me, I write the following hints, which have been of service to me, and may, if observed, be so to you. Remember, that time is money. He that can earn ten shillings a day by his labor, and goes abroad, or sits idle, one half of that day, though he spends but six pence during his diversion or idleness, ought not to reckon that the only expense; he has really spent, or rather thrown away, five shillings besides.” (<http://www.angelfire.com/biz3/eserve/ayt.html> - megtekintve 2013. november 22-én.)

²⁸⁰ Vö.: Weber, Max, 1995. A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme, Cserépfalvi, Budapest

²⁸¹ Ingold, Tim, 2000.206., Vö.: Thompson, Edward P., 1990. 99.

²⁸² Az 1700-as évek közepén Wiliam Turner tiszteltet, a Raikes iskoláit ajánlja, ahol pontosságra és rendszerességre tanítják a gyerekeket. E. P. Thompson, 1990. 98.

²⁸³ J. Clayton tiszteletes írása 1755-ből, idézi Thompson, Edward P., 1990. 99.

²⁸⁴ A Christian Directory nevű kiadványban 1673-ban ezt olvassuk: „A bölcs és tapasztalt keresztyénnek oly rendet kell teremnie dolgai között, hogy minden közönséges kötelme tudja a helyét, s mind, akárcsak valamely óra vagy más gépezet részei, kapcsolódjon egymáshoz s a megfelelő helyen működjön” Thompson, Edward P., 1990.101.

²⁸⁵ Ingold, Tim, 2000.206. Vö.: Thompson, Edward P., 1990. 1990. 102.

egyszerre megjelenik a földi élet végessége mint figyelmeztetés és a praktikus szempont.²⁸⁶ Hannah More 1830-ban egyenesen ezt írja: „Amikor szombat este behívom munkásaimat, hogy kifizessem bérüket, gyakran eszembe jut az elszámolásnak egy nagyobb és jelentősebb napja.”²⁸⁷ Az idő-pénz metafora már győzött mindenfajta más megfontolás fölött. A tapasztalat azt mutatta, hogy a munkások is jobbnak látták elfogadni ezt a rendszert, és most már a szabadidőért, az órákért és kifizetésekért küzdöttek csupán. Ezen az úton vált az idő az egyén kronológiájává, egy individuum perceivé. A születésnap, az egyéni élet állomásai lettek főünnepekké.²⁸⁸ Ez a folyamat pedig szükségképpen vezetett egy újabb széttöredezethez, miután már nem a közösséghez tartozás adta meg az időbeni folyamatosságot, hanem az egyéni életmenet, ez az individuális kronológia is szétesett. A posztmodern korban már ez az életút sem standardizálódott: a család már nem ennek a folyamatnak a hordozója, hiszen bármikor bárki elválhat, újraraházasodhat vagy szülhet öregségére. A munkahely, a pénzidő világa sem jelent már biztos ívet, és az emberi lét helyszíne sem standard, hiszen ott vannak az expetek, akiknek létformájukká vált az utazás. A mai társadalom kettőssége, hogy egyrészt az életrajzi szabály elvben megmaradt, az egyéni életút a fókusza minden értéknek, másfelől azonban a szabvány megtagadása is általánossá lett.²⁸⁹

Mégis akadnak pontok, ahol valamiféle *érintetlenségben* ott él ma is a feladatorientált idő. Ezt összefogó fogalommal otthonnak nevezhetjük.²⁹⁰ A háztartás lehet az a pontja még a mai életnek is, amely elsősorban nem óramű szerint működik. Thompson megállapítása szerint a háziasszony az utolsó sziget, aki nem az óra rendje szerint „jár”.²⁹¹ A szoptató anyja időérzékelése nem működhet a gazdasági pénzidő szerint– bár erre is történetek kísérletek. A családban, a nevelésben szükségszerűen kialakulnak időszigetek. Tim Ingold megállapítja: annak ellenére, hogy a főáram valóban az, hogy a társadalom minden értéke a pénzidő alá illeszkedik, mégis fel lehet ismerni egy másik irányt is: a gépek mellett kialakult a készségek csökkenthetetlenségének a törvénye. Példának a vasutasok világát

²⁸⁶ 1786-os műve: A korai kelés kötelessége és előnyei, Jones Wesley: The Duty and advantage of early rising: „Ha túl sokáig párlódik a meleg dűnyhák közt, a hús szinte szétfő...” Thompson, Edward, P., 1990. 104.

²⁸⁷ H. More: Works, London, 1930. II.42. idézi: P. Thompson 1990. 104.

²⁸⁸ Vö.: Bausinger, Hermann, 1989. Párhuzamos különidejűségek, a néprajztól az empirikus kultúratudományig, in: Ethnographia 1989/ 1–4. 24–37.

²⁸⁹ Ingold, Tim, 2000. 206.

²⁹⁰ Ingold, Tim, 2000. 207.

²⁹¹ Ingold, Tim, 2000. 206.

említi, ahova visszaszivárgott a feladatorientált idő.²⁹² Az embert – úgy tűnik– nem lehetett teljesen óraművé tenni. Az emberi lét mélyét nem tudják elérni ezek a műszerek.

Más pontokon is kicsúszik az időmérés valósága mögül egy másik, mérhetetlen világ: nem minden időegységet értékel egyformán a mai felfogás. A perceket, órákat, napokat körülbelül egységesen mérik mindenütt. Ebben a percben szinte pontosan meg tudom mondani, hogy a világ mely táján hány óra hány perc van. De minél nagyobb időegységekre gondolunk, annál kevésbé éri el az egységesítési szemlélet az adott helyszínt. A hónapokat másként számolják, az éveket meg egészen eltérően adják meg a világ különféle pontjain. A nagy időtávok, az ünnepek erősen kötődnek vallásokhoz, országokhoz, és a konzumvilág számára nehezen elérhetőek.²⁹³

Ezeknek az *időszigeteknek* a létezésén lehet vitatkozni. Annyi bizonyos, hogy amennyiben az *istentisztelet* nem tud ilyen menekülési helyé válni, amennyiben a modern-posztmodern időfogalomból nem tud kilépni, semmiféle relevanciája nincsen. Liturgiáról nem lehet beszélni sem az idő – pénz metaforában, sem az idő–fogyasztás képben. Az istentisztelet minősítetten más idő, minősítetten az a hely, ahol nem létezik a munkaidő. Mégis az istentisztelet nem egyéni, szubjektív pihenőidő, hiszen a liturgia lényege szerint egy nagy közösségbe tagol. Nincs értelme liturgiáról beszélni akkor, ha arról van szó csupán, hogy néhány ember az adott pillanatban tesz valamit. Ha nem kötődik egy istentisztelet sem a többi közösséghez, sem az ősokhöz, hanem csupán a pillanat intuíciójára bízta magát, akkor az nem liturgia a szó valódi értelmében. A liturgia mindenképpen a múltból és a közösségből merítkezik: ez nem pénzidő, ahol a kronológia valamiféle megfogható értékben fejeződik ki, és nem is individuális idő, amelyben az egyén, a szubjektum a munka során elfojtott egyéniségét éli ki öntudatlan fogyasztóvá válva. A pseudoidő fogalmának a lényege, hogy az emberi idő szétszaggatva él a társadalomban, és nem lehet az ember önmaga sem a munkában, sem a magánéletben, mert az egyikben szinte áruvá válik, a másikban pedig az egyikből eredő erős szomjúsága fejeződik ki, és észrevétlenül is álszerepekbe kerülve fogyasztói mentalitást ölt. Nemcsak az élete munkával töltött részében lesz a fogyasztói gépezet része mint termelő egység, hanem a másikban is, ahol elfogyasztja az előző egységben megtermelt javakat. Ha az egyház a szabadidős tevékenység része lesz, és az istentisztelet szórakoztatássá, a modernitás izlésvilágának megfelelő kikapcsolódássá

²⁹² L.S. Kemnetzer a 60-as években mozdonyvezető volt, tapasztalatai alapján írta meg tanulmányát 1977-ben: Another view of Time and Railroader – Anthropological Quarterly 5.25 –29. (<http://www.jstor.org/discover/10.2307/3317384?uid=3738216&uid=2&uid=4&sid=21102977684551>- megtekintve 2013. november 22-én.)

²⁹³ Lakoff, G. – Johnson, M: Metaphors We live by 1980. Chicago, University of Chicago – idézi Ingold, Tim, 2000.207.

lesz, óhatatlanul maga is a fogyasztó gépezet részévé válik. Ha nem válik a gépezet részévé, nem kínál elég izgalmas kikapcsolódást, akkor pedig kiürül a templom. Csak akkor beszélhetünk istentiszteletről, ha a gyülekezet a pseudo-időgépezetből szeretne kilépni, és időszigetként értelmezi liturgiáját azaz, valami lényegileg mást ad, mint amit bárhol máshol kínálnak.

Felmérésünkből az derül ki, hogy a lelkészek és gyülekezeteik nem érzékelik ezt az egyházi identitásunkat sorsszerűen eldöntő alternatívát. 1968-ban is és 2012-ben is a gyülekezetek nagymértékben az időhöz, buszokhoz, figyelemhez, emberi adottságokhoz kötődésében értelmezik magukat, és nem is tudják, mekkora jelentősége van ennek az önértelmezésnek. A liturgiai kérdésekben újból és újból a praktikus kérdések lesznek a fő szempontok: mikor alkalmas az idő, milyen a közlekedés, mekkora türelmük van, hideg van-e vagy meleg stb. Ez az út, ez a gondolkodás megítélésünk szerint vagy arra van utalva, hogy más fogyasztást kínálókkal szemben lemaradjon, és eltűnjék a piacon, vagy pedig egyre jobb minőséget produkálva egyházi szórakoztató iparágga alakuljon.

9.2. Az idő felfogásának útjai

Miközben a világ az egységesítés felé halad, és az időt mindenütt ugyanúgy számolják, a fizika tudományának világa másik irányba tesz fel kérdéseket: az einsteini rendszerszemléletű időfelfogás lett elfogadott. Csak a newtoni mechanika körén belül haladva igaz, hogy az út, a sebesség, a mozgás összefüggésében az észlelő szubjektuma mérvadó abban, amit tapasztal, és az időt mindenki egyformának érzékeli. Valójában az idő sem tartozik az abszolút fogalmak közé.²⁹⁴ Miközben a konzumvilág óriási tempót diktál, elhitei azt, hogy valami felé rohanunk, és az idő egy szinte **tárgyiasult**, elveszíthető valami, aközben a gondolkodás történetében egyre inkább a **viszonylagos idő meghatározás** felé hajlottak a filozófusok. „Az idő természetét firtató hosszas filozófiai vita középpontjában két szélsőségesen ellentétes álláspont állt – s áll talán még ma is. Egyfelől az az elképzelés, hogy az idő a teremtés objektív adottsága. Az idő – vélték e nézet képviselői – létmódját tekintve nem különbözik a természet tárgyaitól, attól eltekintve, hogy nem észlelhető. Talán Newton volt ennek az objektivista, már a legújabb kor kezdetén háttérbe szorult elképzelésnek a legkiemelkedőbb képviselője. A szemben álló táborban az az elképzelés uralkodott, hogy az idő az események egyfajta együttlátása,

²⁹⁴ A Hawking–Hartle-féle kozmológiai modell pedig egyenesen azt állítja, túlmelve Einstein relativitás elméletén, hogy az emberi élet számára kozmikus környezetet nyújtó Föld, Naprendszer, Tejút, a „látható” kozmosz mérhető, és az emberi életben is jelenlévő idejét – az idő mindennapi mértékének és a fizikai hagyománynak megfelelően – valós számok írják le. Ezzel szemben a metastruktúra időbeli aspektusát képzetes számok jelölik, amelyet a „mi időnkkel” szemben „képzetes időnek” nevez. (Stephen W. Hawking, 2003.)

alapja az emberi tudat, illetve az emberi szellem vagy ész sajátos természete. Már Descartes is erre az elképzelésre hajlott, legmértékadóbb kifejeződésére pedig Kant filozófiájában lelt.²⁹⁵ Ezt a kérdést egyszerűen lefordítva így tehetnénk fel: az óra mutatójának állása azonos-e az idővel? Az óramutató egy szimbólum, amelyik egy adott társadalmi konvenció számára rejt üzeneteket. Valaki meglátja az órát, és szaladni kezd, de a másik embert semmiféle cselekvésre nem ösztönzik ezek a jelek. A kérdés, hogy az órának ez a szimbólum mivolta elválasztható-e fizikai jellegétől? Objektív vagy szubjektív valóság az idő? Éppen az idő fogalma mutatja meg tökéletesen az efféle kérdésekre a választ: a szimbólumok valóságot is teremtenek. Ezért éli meg a modern ember úgy, hogy az emberi természet sajátja az a belső hang, amely állandóan az időre kérdez rá. Ezt nevezi Norbert Elias ötödik dimenzióknak. Az ember a valóságot úgy érzékeli, hogy az térben és időben zajlik. Mintha egy csigalépcsőn haladnánk, amelynek van kiterjedése is, de halad is. A lépcső legtetetjén lenézünk arra az útra, amelyet megtettünk, ez az ötödik dimenzió. „A megfigyelő látóterébe a négydimenziós történéssel együtt az ötödik dimenzió is belekerül, azaz az emberek, akik a történést időben és térben észlelik és dolgozzák fel... megfigyelőként látják magukat. A négydimenziós jelleg szimbólummá válik,... jelenlevőnek fognak fel valamit, ami egymás után történik.”²⁹⁶ Előzőleg az idő mint természeti adottság volt jelen, képletesen felmentek a csigalépcsőn. Most egyetemes szimbólummá lesz, mert az ember bekerül a látótérbe, megjelenik mint észlelő, aki látja az előző négydimenziós világot. Az észlelő ember fontossága jelenik meg Durkheim gondolatában: „Ítéletalkotásunk háttérében bizonyos számú alapvető idea áll, amelyek egész szellemi életünket uralják. Ezek azok, amelyeket a filozófusok Arisztotelész óta az emberi megértés kategóriáinak neveznek... a gondolkodás láthatólag nem képes megszabadulni tőlük... márpedig amikor primitív vallási hiedelmeket módszeresen elemzünk, a fő kategóriákra természetes módon bukkanunk... A vallásos képzetek – kollektív képzetek... Nem tudjuk az időt elképzelni másként, minthogy elkülönítjük pillanatait... ezek nélkülözhetetlen viszonyítási pontok, a társadalmi életből vétetnek. A napokra, hetekre, hónapokra, évekre való tagolás megfelel a rítusok, ünnepek, és nyilvános szertartások periodikus ismétlődésének. A naptár a közös cselekedetek ritmusát fejezi ki, s ugyanakkor funkciója is az, hogy azok szabályszerűségét biztosítsa,... amit az idő kategóriája kifejez, az az idő, amelyet az adott csoport társadalmi időként ismer.”²⁹⁷

---

²⁹⁵ Elias, Norbert, 1990.16.

²⁹⁶ Elias, Norbert, 1990.17.

²⁹⁷ Durkheim, Emile 2000. 349.

Az antropológusok között is vannak, akik Durkheimmel szemben az „objektivista” vonalba tartoznak. Marc Bloch Durkheimmel szemben azt állítja, hogy a megismerés nem csupán társadalmilag meghatározott valóság. Nem igaz az, hogy a különböző társadalmak végtelen variációjú időfogalmat hozhatnak létre.²⁹⁸ Valójában összesen két időfogalom áll rendelkezésünkre: „egyfelől olyan fogalmak, amelyek hasonlóak a mi mindennapos lineáris időfelfogásunkhoz, másfelől pedig egy statikus időfogalom, amelyet gyakran ciklikusként emlegetnek.”²⁹⁹ Idézi még Wittgenstein érvét: ha az oroszok tudna beszélgetni az ember, akkor sem értené meg őket. Ez azt jelenti, hogy csak olyan emberek között lehetséges a kommunikáció, így az időfogalom szerint való élés is, akik alapvetően hasonló eszmerendszer szerint élnek. Minden beszélőnek alapszinten ugyanazon a módon kell felfognia az időt. Marc Bloch arra a következtetésre jut, hogy azokban a kultúrákban, ahol számunkra nagyon eltérő időfelfogással találkozunk, mint például Geertz a Bali szigeteken, aki azt állította, hogy a mozdulatlan jelenben élnek,³⁰⁰ az emberek valójában egy speciális, kettős kommunikációt gyakorolnak. Jelen van a rituális kommunikáció, ebből a szempontból hiányzik az időtartam képzelete, de jelen van a hivatalos kommunikáció is. Tehát két naptárat használnak egyszerre. Az idő megismerése is kettős. „Létezik egy univerzális időfogalmakon és megismerésen alapuló rendszer, amelyet a hétköznapi kommunikációban használnak, ezt a termelőtevékenység szervezésére használják, másfelől egy kultúraspecifikus osztályozási rendszer.”³⁰¹

Az időfelfogásunk tehát nem esetleges. Akármilyen szimbólumot, bármilyen kommunikációs rendszert nem lehet időérzékelésünk leírására létrehozunk. A társadalmi konszenzustól az univerzális időmegértési alapstruktúráig számos hatás befolyásolja azt, ahogyan észleljük az időt. Az ember képes arra is, hogy egyszerre több ilyen időstruktúrában benne éljen. Az istentisztelet és a hétköznapi élet, a liturgia világa és a munka két merőben különböző időstruktúra.

---

²⁹⁸ Bloch, Marc, 1990.121.

²⁹⁹ Bloch, Marc, 1990. 122.

³⁰⁰ Bloch, Marc, 1990. 125. – Geertz, Clifford, 1973: *Person, Time and Conduct in Bali: The interpretation of Culture*, Basic Books, New York

³⁰¹ Bloch, Marc, 1990. 125.

10. Az időfelfogás útjai a Bibliában

Magából a Teremtés könyvének leírásából is következik az időnek ez a kettős értelme. A jahvista irat szerint Isten teremtésének kerete volt az idő. Nem kellett az idő eszméjét megteremteni, mert eleve volt. Nem a csillagok rendjétől függött, hanem fordítva, a csillagok rendje is az idő által megszabott rendbe épült bele. Megadott korszakokban megadott lények és tárgyak népesítették be a Földet. Ez a rend, mint valami hatalmas kódolás, mint valami mennyei ütem ritmizálja a világot. A teremtés felveszi ezt a meglévő ritmust. Nem azt olvassuk, hogy Isten megteremtette az időt, hanem mintha eleve Isten ritmusa lenne az idő. Ez a lüktetés jelenik meg a teremtés minden szavában. Az egyházatyák Isten hármasságának, a Szentháromságnak a ritmusát látták minden mögött.³⁰²

Az ókeresztyénség egyik nagy vitája volt a teremtés és az idő viszonya. Augustinus küzd az ellen a gondolat ellen, hogy Isten az idő egy pontján teremtette volna meg a világot. Szerinte nem lehet a teremtést „kisugárzáshoz” hasonlítani, mintha a Nap lenne az Isten és a fény a teremtmény, ahogyan erre a képre utal a Nicea-konstantinápolyi Hitvallás.³⁰³ Szerinte nem létezhetett idő a teremtés előtt, hanem „Te alkottad az időt, így nem iramodhattak tehát korszakok tova, amíg az időt Te meg nem teremtetted. Ha pedig az ég és a föld előtt nem létezett idő, fölösleges kérdés, mit műveltél akkor? Hiszen nem volt akkor.”³⁰⁴ A fenti idézetben Augustinus az idő teremtéséről szól, máshol idővel való teremtéséről, de semmiképpen nem az időben való teremtésről.³⁰⁵

³⁰² 1Mózes 1,1–5: 1. „Kezdetben teremté Isten az eget és a földet. 2. A föld pedig kietlen és pusztá vala, és setétség vala a mélység színén, és az Isten Lelke lebeg vala a vizek felett. 3. És monda Isten: Legyen világosság: és lőn világosság. 4. És látá Isten, hogy jó a világosság; és elválasztá Isten a világosságot a setétségtől. 5. És nevezé Isten a világosságot nappalnak, és a setétséget nevezé éjszakának: és lőn este és lőn reggel, első nap.” (Revideált Károli Bibliát 1908.)
vö. Augustinus, Vallomások 1982. XI./10. ff. Mit cselekedett Isten az ég és a föld teremtése előtt? 1982.354. „Létezés, ismerés és akarás... e három dologban milyen oszthatatlan élet mutatkozik. Azonban egy élet, egy lélek és egy lényeg... e három dolog miatt van benne hármasság... megvalósul csodálatos egységben és mégis sokszerűen a Hármasság ölné, aki önmagának végtelen célja önmagában, e célban létező...” 433.

³⁰³ McGrath, E. Alister, 2002. Tudomány és vallás, Typotex, Budapest, 161.

³⁰⁴ Augustinus, 1982. Vallomások, 357.

³⁰⁵ Különös, mennyire hasonlít ez a szöveg egy mai természettudós mondataihoz: „Gyakran megkérdem tőlem... mi történt a Nagy Bumm előtt? A válasz az, hogy nem volt azelőtt. Maga az idő is a Nagy Bummal kezdődött.” (Davies, P. 1995. Isten gondolatai: egy racionális világ tudományos magyarázata, ford. Béresi Csilla, Kulturtrade. Budapest, 43.) Ez a mondat is mutatja, mennyire sok a közös abban, ahogyan a mai természettudományos gondolkodás a korábbi teológia az időt szemléli.

Az idő mint elválasztás, mint cezúra, mint taktus jelenik meg a teremtés első napján. Az elmúlást jelző idő csak sokkal ezután, a bűnesetben jelenik meg. A múlandóság, a halál, hogy Ádámnak számolnia kell majd napjait, „élete minden napját”.³⁰⁶

A számolás gondolata itt merül föl: az élet vége, mint korlát, az idő, mint behatároló tényező. Már megjelenik a ciklikus időfelfogás is, hiszen a portól porig tartó lét az idő körforgását is jelenti. Az idő itt már azt jelzi, hogy minden ugyanoda tér vissza, a létben nincs kiszakadás, a körkörös mozgás, „ördögi kör”, megbilincselő, ketrec –törvény van jelen. A bibliai leírásból tehát úgy tűnik, az időnek ez az aspektusa a bűneset következménye. A létrontás, az emberi élet elszakadtsága és degradálódása hozta magával azt, hogy az időről mint korlátozó törvényről szerezzünk tudomást. A bűneset következménye, hogy az embernek ellenségévé lett az idő, és hogy az idő a számolás tárgyává vált.

Azonban itt is, mint a bűn okozta átok valamennyi területén, megjelenik egy pozitív oldal. A korlátok közé szorított ember emlékében örökké él a kép, hogy valójában létében szabad ember, és nem korlátok közé teremtette egykor a Teremtő Isten. Az átok mint lenyomat hordozza annak eredeti képét az emlékképben. A bűnbeesett, mégis teremtett ember képes arra, hogy korlátozott, időbe rekesztett létét ilyen korlátként élje meg, hogy éppen ezért a korlátok fölött a korlátatlanság, az idő fölöttiség eszméje elevenné váljék benne.

Teológiai értelemben ez az oka annak, hogy az időfelfogásban mindig is benne van egyfajta kettősség. Látjuk az időt mint tény, egyfajta ritmust, és mint elmúlást.

A görög gondolkodás két kulcsszava is ezt fejezi ki: a kronosz (Χρόνος) és a kairosz (καιρός). Az ógörög szóhasználatban megkülönböztették az események egymás utáni történésének leírására szolgáló „folyó” időt, amit kronosznak hívtak, és az események közötti időpillanatot, amikor valami különleges történik, ezt kairosznak nevezték. Kronosz természetszerűen egy mennyiség, kairosz egyfajta minőség, a kellemes idő, a kedvező idő. A késő római–görög mozaikokon Kairoszt egy hosszú, fehér szakállú, öreg, bölcs emberként ábrázolták, aki a zodiákuskereket forgatja. Ezt a figurát gyakran Aeonnak is hívták, ami görögül „örök idő”-t jelent. Néhol az ábrázolásokon egy meztelenül futó fiatalember, szárnyakkal a lábán (néha a hátán), homlokán előrenyúló göndör hajjal és hátul

³⁰⁶ 1Mózes 3,17–19 „Átkozott legyen a föld te miattad, fáradságos munkával élj belőle életednek minden napjaiban. Töviset és bogáncskórót teremjen tenéked; s egyed a mezőnek fűvét. Orczád veritékével egyed a te kenyeredet, míglen visszatérsz a földbe, mert abból vétettél: mert por vagy te s ismét porrá leszel.” (Revideált Károli Biblia 1908.) Vö.. Boman, Thorleif, 1998.110.

kopasz fejjel,³⁰⁷ mivel hátulról soha nem lehet megragadni. A mitológia szerint felfalja gyermekeit, nincs megállás, szaladni kell, mindent megemészti az idő. Az Újszövetség új értelemmel ruházta fel a görög kairosz szót. Isten üdvtervében a tovahaladó időben vannak kiemelt pontok, amelyek fontosabbak, mint az összes kairosz, azaz időpillanat. Ez az az idő, amit „áron is meg kell venni” (Kol 4,5). Ez az idő az, amit csak az Atya tart kézben, még a Fiú sem tudja a kairoszok rendjét (ApCsel 1,7).

A liturgiában az idő e kettős értelmezésének fontos szerepe van. Egy adott korszakban, egy adott időpontban zajlik az istentisztelet, mégis az örökkévalóság jele szeretne lenni. Folyamatosan együtt vannak az istentiszteleten azok a kifejezések, amelyek ide kötik ehhez a földhöz és azok, amelyek az örökkévalóságba emelik. Az igehirdetés például egy időhöz kötött elem, míg a lekió, a Biblia olvasása nem az. A zsoltáréneklés nem korhoz kötött elem, míg a hirdetések egy szubjektív elem. Ugyanez a kettőség, amint majd látjuk, magára a Bibliára is igaz: egy régi időhöz kötött szövegről van szó, amelyik megszólal a jelenben. Más a Kijelentés és más annak rögzített, írott formája. A Biblia is úgy válik „időfüggetlenné”, hogy az időben hangzik fel.

A kérdőívekből az következik, hogy aki a lelkészek között változásra vágyik, az többnyire a szubjektivitás irányába mozdul el. Az istentiszteletnek éppen a kronológiához, a mindennapokhoz való viszonyulásában szeretnének a lelkészek változást, és a korhoz nem kötött elemek fontosságát – legalábbis tudatosan – nem emelik ki.

10.1. Páska

Nincs arra mód, hogy részletesen beszéljünk a bibliai ünnepekről, és ezeken keresztül bemutassuk a bibliai időszemléletet. Csupán egyetlen ünnepről, minden bibliai ünnep alapstruktúrájáról a páskáról beszélünk. Az a célunk, hogy a páska modelljén keresztül elemezzük az ünnepek teológiáját. Azért írunk róla, mert jó metszete annak, ahogyan az időről és a liturgiáról gondolkodhatunk.

---

³⁰⁷ „A Sikyonból származó híres görög szobrász Lüszipposz allegorikus szobrán Poszeidipposz verse olvasható Kairoszról: »Honnan a szobrász? – Ó sziküoni. – De mondd a nevét meg! Lüszipposz. – Te ki vagy? – Kairosz, a mindenén úr. – Lábujjhegyre mit állsz? – Rohanok mindég. – A bokádon miért van szárny? – Repülök, mint a szelek sebesen. – Miért a borotva a jobb kézben? – Hadd lássa a férfi. Nincsen csúcs, ami úgy metszene, mint ahogy én. – Mért, hogy elől vagy fürtös? – Azért, hogy jól belakjon. Zeuszra! Szembejövő. – S hátul a tar koponyád? Mert akit elhagytam szárnyas léptekkel, utána meg nem fog sohasem, bár szeretne nagyon. – S miért, hogy a szobrász épp rád gondolt? – Nektek akart ő példát adni e helyt, ó, te derék idegen!«” (A pelli Poszeidipposz epigrammái, 2005. Eötvös József Könyvkiadó Budapest, 159.)

A páska ünnepe többszörös átalakuláson ment át. Kezdetben vegetációs ünnep volt ugyanúgy, mint a többi ünnep.³⁰⁸ Később alakult vegyes ünneppé: egy pásztorünnep és egy növénytermesztési ünnep csúszott egybe. A páska egy emlékezeti struktúrának a modellje, példa arra, hogyan épülnek egymásra az ünnep elemei. A következőben Jan Assmann gondolatainak segítségével írjuk le a páska ünnepének lényegét.

Az örökölt vegetációs ünnepre egy történeti ünnep épült, amelyikben egy megértési struktúrát kap Izrael: Van egy kiindulópont, ez a fogság. Egy kisebbségi nép áll szemben egy erőfölényben levő néppel és kultúrával szemben. Ebben az állapotban meghallják az egy Isten szavát, aki szövetséget köt velük. Ez az alapstruktúra az, amelyet minden páskaünnepen átélnek. Ezt nevezi Jan Assmann emlékezési alakzatnak,³⁰⁹ mintának, amelynek segítségével a zsidó nép átélheti a szabadulás eseményét most már nem csak a saját felségterületén, hanem bárhol. Ennek az alapstruktúrának a segítségével most már minden tragédia megélhető. A páska ünnepében az eredeti szöveget megjelenítik, elismétlik, a szerződést megerősítik.³¹⁰ Ez az ünneplő, megemlékező hagyomány sokféleképpen élt tovább, például a zsinagógai tóraolvasásban. Ez egyfajta kulturális mnemotechnika.

Izrael fő feladata, hogy emlékezzék. A civilizált körülmények között is emlékezni kell a pusztára. Minden szombat és minden évben a főünnep hivatása, hogy megjelenítés és ismétlés útján a szövetség üzenetét a tudat felszínén tartsa. A liturgia nem tesz mást, mint sokszínű használat révén begyakorolja az alaptörténetet. Az alapparadigma a páska, ennek alapján értelmezhető a világ.

A páska ünnepe megjelenik a heti ciklusban. A teremtés történet a szombatot nyugalom napjának nevezi. A szombat a szabadság víziója, amikor nincsenek alárendeltségi viszonyok, amikor mindenfajta teher megszűnik. Ezért fontos, hogy az Egyiptomból való szabadítás történeti élménye és a teremtettség képzeletében egymásra csúsznak, és minden héten egy ünnepnapban fejezi ki az ember szabad létállapotát.

A páska ünnepe ugyanakkor évente is megismétlődik. A páska ünnepe mutatja meg a legjobban azokat az időbeli felépítményeket, amelyek minden rítus lényegét adják. A

³⁰⁸ Interpreters Dictionary of the Bible III.(Passover)1980.663.

³⁰⁹ Assmann, Jan, 1992.198.

³¹⁰ 5Mózes 4,2 és 12,31: „Semmit ne tégy ahhoz és el se vegyél belőle...” Jan Assmann példának hozza Hattusilis hettita király (Kr. e. 16. sz.) testamentumának záró rendelkezését: „ezek a táblák pedig mindig havonta felolvasandók...” Assmann, Jan, 1992. 217.

kultuszok önkéntelenül, jellegükből adódóan egymásba csúsznak, egymást magyarázzák. Az egymásba csúszás ritualizálódás.

Mindez igaz már a zsidó ünneplésre is, de még inkább az újszövetségi, tipológiai folytatásra: Jézus halálakor többször olvashatjuk azt a kifejezést: eljött az ő órája. Azaz, Jézus nem véletlenül halt meg akkor, amikor meghalt. Ahogyan minden fiú utódnak meg kellett volna halnia Egyiptomban, mégis isteni szabadítás folytán életben maradtak, ugyanígy Krisztus halála és feltámadása legyőzte az emberi élet minden rabságát. Az Újszövetség tele van ezekkel a párhuzamokkal: Mi is átkelünk a Vörös-tengeren, a régi létezésből az új ember létezésébe.³¹¹ Antiochiai Ignác írja: „Mi többé nem szombat, hanem vasárnap szerint élünk.”³¹² Az ősegyház identitásának egyik fontos eleme volt, hogy a páskaünnep eredetéhez kapcsolódva, arra építve, krisztológiai teljességgel ünnepelték meg a húsvétot.

A páska ünnepe mutatja tehát a legszemléletesebben azt a folyamatot, ahogyan egy bibliai ünnep alakul: adott egy történelmi esemény, adott egy mitológiai létalapító üzenet, és e kettő találkozik. Amikor ez az eredeti üzenet már nem tölti be létalapító funkcióját, átalakul, és tipológiájával egy új korszak alapító üzenetévé lesz, megnyitva az ajtót az ünneplő számára, aki számára ebben a pillanatban érkezik el, sok átalakuláson keresztül az alapélmény.³¹³ Egy megértési láncolatba kerül bele a ma ünnepe. Az ismétlés, az emlékezés a várakozás elemeiből tevődik össze minden ünnep.

³¹¹ 1Kor10,1: „Nem akarom pedig, hogy ne tudjátok, atyámfiai, hogy a mi atyáink mindnyájan a felhő alatt voltak, és mindnyájan a tengeren mentek által.” (Revideált Károli Biblia, 1908.)

³¹² Antiochiai Ignác, Levél a Magnésziaiakhoz, Mag 9.1 (Vanyó László szerk. Apostoli Atyák, 1988, Szent István, Budapest, 171.)

³¹³ Rudolf Bultmann ír arról, hogyan alakultak át az ünnepek tipológiai értelemben. Az újév és a király trónralépésének az ünnepe az ókori Keleten gyakran egymásba mosódott. Vö.: Bultmann, Rudolf, A tipológiának, mint hermeneutikai módszernek eredete és értelme, in: Tipológiai szimbolizmus (szerk. Fabiny Tibor) 1988. Ikonológia és Műértelmezés 4. Acta Universitatis Szegediensis, Szeged.

11. Az idő felfogásának útjai és a rítusok

A páska ünnep modellje jó példa arra, hogy identitás nem létezhet rítusok nélkül. Felmérésünkéből az derül ki, hogy a ma lelkészei identitás kérdésüket nem kapcsolják össze az istentisztelettel. Nagyon fontos tudatosítási folyamat előtt áll a reformátusság e tekintetben. Megmutatkozik ez abban, ahogyan a liturgia esetleges változására tekintenek. Minél városiasabb környezetben szolgál a lelkész, annál bizonytalanabb. A megyei jogú városokban a lelkészek között sokan nem tudták, hogy jó vagy rossz lenne-e, ha változtatnának a liturgián. A községekben és a kisebb városokban viszont a legtöbb lelkész azt mondta, hogy nem szükséges semmiféle változtatás. Véleményünk szerint itt ugyanannak az identitásban való bizonytalanságnak két megjelenését láthatjuk: ragaszkodás a még biztosnak mondható kis egységekhez a forrongóan változó világban, a másik pedig: labilitás, ingadozás abban a gyakorlatban, amelyet használnak (66. ábra).

A rítus azt fejezi ki, hogy egy egészen más idő, egy másik világ jelenik meg az ember világában. Rudolph Otto alapvető művében, *A szentben* azt fejt ki, hogy Isten valami egészen „más”-ként jelenik meg az ember életében, és bár az ember a profán világból kölcsönöz szavakat leírására, valójában ebbe a világba nem beilleszthető tapasztalatot szerez a vallásos ember.³¹⁴ Ennek a tapasztalatnak az egyik vonatkozása az, hogy a „szent” önmaga nyilatkozik meg, és nem elsősorban az emberi cselekedet függvényeként. Ez a hierophania. Luther Márton, a reformáció (és minden egyházi megújulás) nagy teológiai felismerése az volt, hogy Isten nem egy spekuláció terméke, hanem „eleven Isten”. „A modern ember, aki homogén térben és időben gondolkodik, például a kő imádatának fogja fel azt, amikor egy kő, egy asztal kultikus tárgy lesz, pedig valójában a rítus alkalmával az ilyen szent tárgyak ugyanúgy ennek a világnak a részei maradnak, csupán megjelenik bennük valami egészen más.”³¹⁵ A vallási élmény éppen azt jelenti, hogy a körülöttünk levő világ új jelentést és értelmet kap, szentségként nyilvánulhat meg. A vallás lényege az értelemadás és a jelentés változtatásának a képessége. Ez az átformálás csak akkor lehetséges, ha az időt és a teret nem homogén valóságnak fogjuk fel.³¹⁶ Ha minden esetleges, akkor formátlanságban létezünk, az ember nem érti, nem hordozza identitását. A rítusok egy olyan világot tárnak elénk, amely koncentrikus körökből áll, azaz például aki itt épít egy házat, letelepül, az a teremtésben vesz részt, kicsiben megvalósítja azt, ami

³¹⁴ Otto, Rudolf, 1997. 234.

³¹⁵ Eliade, Mircea, 1987.8.

³¹⁶ Korpics Márta – P. Szilczl Dóra, 2007.

nagyban történt. A mikrovilág leképezi a makrovilágot. Eliade fogalmazza meg a rítusok lényegét: a falunak is először megvolt a centruma, aztán bővült koncentrikusan kifelé. Ma mind a városépítészetben, mind a térről való gondolkodásban azt látjuk, hogy megszűnt a központ gondolata. Leszakadtak részek a központról, és önmagukat jelentették ki központnak. Le Corbusier-t is idézi Eliade: a városi lakóház voltaképpen egy „lakógép”. Itt a lakás már nem a világmindenség kicsiben. Nem imago mundi, csak egy praktikus szállás. Pedig a vallásos ember számára a nem felszentelt tér maga a „kháosz és orientáció és szerkezet nélküli formátlan kiterjedés”.³¹⁷

A reformáció egyházai általában eltávolodtak attól a gondolattól, hogy egy szertartás önmagában bármilyen értelmet kapjon. A lényeg kiemelésével, a Szentírás értelmezésének központi jelentőségével úgy tűnt, hogy lényegtelen, funkcióját veszítette az a tér, az a mozgás, amelyben ez a tartalom megjelenik. Az a vita, amely a Reformátusok a kegyelem trónusánál³¹⁸ című munka kapcsán kibontakozott, megmutatja, mennyire érvényét veszítette minden, ami nem racionalizálható az istentiszteletben. „Nekünk, reformátusoknak azonban meglehetősen idegen a kötött liturgia” – foglalja össze egyszerűen Bódiss Tamás.³¹⁹ Azonban a kötetlenségben mindig egyre erősebb kötelékek jelennek meg, ezt tapasztalhatjuk abban, ahogyan a gyülekezetek és a lelkészek ellenállnak mindenfajta újításnak, (példák erre: 65. ábra, 58. ábra). A gyülekezeteknek több mint a felében könnyen elfogadják a liturgiai változásokat, a lelkészek mégis részben bizonytalanok ebben, részben nem tartják ezt szükségesnek.

---

³¹⁷ Eliade, Mircea, 1987.38. A lakótelepek problematikájáról számos cikket idézhetünk, például: Gyetvai Ágnes: Új hullám – új traktor, előadás in: Artpool Művészeti Kutatóközpont, elhangzott 1981-ben (<http://www.artpool.hu/kontextus/eset/e821119.html>, megtekintve 2013. november 22-én.)

³¹⁸ Fekete Károly (szerk), 2010.

³¹⁹ Bódiss Tamás, 2011. 488.

12. Idősíkváltások és a liturgia

A liturgia közös tudást feltételez, egy közös konnektív struktúrát, amelyben mindenki várakozik és cselekszik. Minden kultúrában, minden közösségi cselekvésben van a múltnak egy „közös lakott” része, ezt nevezi Jan Assmann konnektív struktúrájának. Ennek az elemeit ismétli az adott közösség. Ez az alap biztosítja, hogy mintákba rendeződjenek az emberi cselekedetek.³²⁰ Az „előírás” és a „követ” szavak jól fejezik ki, hogy voltaképpen egy sormintát képzelünk a ritualizált dolgok mögé.³²¹ A rítus az ismétlés és a megjelenítés kettőssége. Amikor a hagyományokat írásba foglalják, átkerül a hangsúly az ismétlésről a megjelenítésre. A kötőerő már nem az utánczás, hanem az értelmezés és az emlékezés.³²²

A liturgia ezt a közös tudást akkor adhatja meg, ha három időbeli utat megteszünk, ha három módon eloldódunk a jelentől: emlékezünk, utánczunk és várakozunk.

1. Emlékezés – anamnézis

2. Utánczás – mimézis

3. Várakozás – eszkatológiai figyelem

12.1. Emlékezés

Augustinus a Vallomásokban beszél az emlékezetről mint minden tudás alapjáról. Az ember, amikor tanul, emlékezik valamire, amit már tud, és így képes újabb tudás birtokosává lenni.³²³

Itt azonban olyan emlékezésről van szó, amely az egyénre tartozik. De szélesebb körben gondolkodva, maga a kultúra is elképzelhetetlen emlékezet nélkül. Izrael népének az összetartó kapcsa az „emlékezz és őrizd meg” parancsa volt. Az emlékezés princípiuma és a kiválasztottság princípiuma itt teljesen összefüggenek.

Az emlékezés alapkérdése a múlthoz fűződő viszony. Mi az a látóhatár, amit az ember számon tart? Cicero a barbárokról azt állítja, hogy „egyik napról a másikra élnek”, míg a rómaiak minden tervüket az örökkévalósághoz szabják.³²⁴

³²⁰ A fejezet alapja a következő cikk: Jeffrey K. Olick és Joyce Robbins A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a kollektív emlékeztől a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig – Annual Review of Sociologyben [1998 (24): 105–140] (magyarul: <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/honlap/37/olick.htm> – megtekintve 2011. április 20-án.)

³²¹ Assmann, Jan, 1992. 17.

³²² Assmann, Jan, 1992. 17.

³²³ Augustinus, 1982. Vallomások (X.19.) 303.

Az emlékezethez arra van szükség, hogy legyenek valamiféle *támpontok*, bizonyítékok, amelyek mindenképpen a múltból szólnak a mának. Maurice Halbwachs francia szociológus az 1920-as években fejtette ki a *mémoire collective*, a közös emlékezet fogalmát.³²⁵ Fő kutatási területe a Szentföld volt. Számára az emlékezés társadalmi kerete vált fontossá. „Nem lehetséges emlékezés olyan vonatkozási keretek híján, melyekkel a társadalomban élő emberek emlékeik rögzítése és újratalálása céljából élnek.”³²⁶

A liturgia egy ilyen vonatkozási keret. Az istentiszteleten az egyén van jelen, az egyén mondja el azt, amit sokan előtte már elmondtak, ugyanakkor a közösség emlékezetével azonosul. A hugenották még a pusztában, a „Désert”-ben is felállították a maguk szószékét, ezzel a térbeli alakzattal jelezve az Ige körüli összetartozásukat. Még a ma születő kisegyházak is alakítanak maguknak egy olyan térbeli elrendezést, amely önazonosságukhoz tartozik. A naptár, a *kalendárium* a kollektív módon átélt időt tükrözi. Az ünnepek rendszere tagolja az időt. Az egyházban is a csoportidentitás megjelenítését jelentik az ünnepek. Nem véletlen, hogy egyik első nagy kérdése a keresztyénségnek az ünnepek datálásához kötődik, hiszen a múlt eseményei elsősorban arra szolgáltak, hogy a mai időkeretet megadják.

Felmérésünkéből kiderült, hogy a történelmi megemlékezések milyen fontos helyen szerepelnek a mai liturgiai életben. Ez egyfelől a különböző himnuszok éneklésében jelenik meg. A templom otthon lett a „haza” fogalmának történelmi őrzése számára is. Ez volt az első „hivatalos” helyszín, ahol elkezdték hivatalosan is énekelni (pl. a Székely himnuszt). A himnuszok éneklése nagyon színes palettát mutat (55. és 56. ábra). Sok esetben a vallásos tartalom kevésbé fontos, mint a történelmi emlékezés. Ugyanez a történelmi identitásmeghatározó jelenség tapasztalható abban, ahogyan az emléktábla-avatás szertartásának népszerűsége megnőtt. A lelkészek liturgiai kérdésének is homlokterébe került, vajon mit mondjanak, mit tegyenek ezeken a történelmi megemlékezéseken. Amikor megkérdeztük, miben szeretnének leginkább segítséget a liturgia szempontjából, szinte egyöntetűen ezeket a különleges és történelemhez kapcsolódó ünnepeket, valamint a mikrotársadalmi eseményekhez kötődő ünnepeket említették.

³²⁴ Cicero, De Oratore II.40.,169

³²⁵ Maurice Halbwachs elveti a freudi és a többi tisztán pszichológiai magyarázatot. „[Ezért tehát] nincs értelme azt kutatni, hogy hol tárolja az agyam [az emlékeimet], az elmém melyik zugában őrzöm őket, melyekhez csakis én férhetek hozzá, mivel a külvilág segítségével idézem föl őket, és azok a csoportok biztosítják számomra a rekonstruálásukhoz szükséges eszközöket, amelyekhez tartozom [...]” Halbwachs, Maurice, 1992. On Collective Memory, The University of Chicago Press, Chicago, 1992. – idézi Assmann, Jan, 1992.34.

³²⁶ Halbwachs, Maurice, 1985.121.

12.1.1. Kollektív, kommunikatív és kulturális emlékezet

Az emlékezet tárgya, amelyet a múltból a mába emelünk, nem ruházható át tetszőlegesen, csak egy adott *közösség sajátjaként*. A csoportos kollektív emlékezet egyfajta modell, amely illeszkedik a közösség önazonosságához és céljához. A közösség nem mindenre emlékezik, csupán arra, amiből a mában üzenetet képes rekonstruálni. A liturgia egyfajta *kollektív emlékezet*, amely mindig rekonstruálja számunkra azt az identitást, amelyet az adott közösség hordoz.

Az emlékezet nemcsak visszafelé hat, hanem előre felé is. Jan Assman éppen a niceai zsinatot hozza példaként, ahol a Krisztus-esemény emlékezési alakzattá vált, vagyis a világ megváltásának üzenetévé. Azután ezt a megfogalmazott tant különféle kegyhelyek, emléktáblák, kálváriahegyek lokalizációs rendszerként újjászervezték.³²⁷

A kollektív emlékezet nem kíván objektív lenni. Célja, hogy az emberek magukra ismerjenek. Az emlékezet bármit bármivel összeköt – csoporttételtől függően közelít a dolgokhoz, mindent magára vonatkoztat, ezért eleve pártos. Halbwachs metaforája szerint a csoportok éppúgy lakják a múltukat, mint az egyének.³²⁸

Jan Assmann megkülönbözteti a kommunikatív emlékezetet a kulturális emlékezettől. A *kommunikatív emlékezet* esetében a csoport tagjai mind részesek. Bár egyesek többet, mások kevesebbet kapnak mindabból, amiről tudnak: például az idősebbek többre emlékeznek, mégis mindenkinek egyforma az esélye a részvételre. A *kulturális emlékezetet* mindig kiemelt egyének hordozzák. Jó példa Arany János A walesi bárdok című balladája, ahol a bárdok úgy hordozzák a kulturális emlékezetet, identitást, hogy ezzel mártirokká is válnak, azaz a tudás, a művészet, az éneklés a legvégső morális igazság is egyben. Míg a kommunikatív emlékezet tárgyai történelmi tapasztalatok, köznapi, informális jellegűek, addig a kulturális emlékezet tárgyai az őstörténetek, helye az ünnep és valamilyen rítus szerveződik köré.

Az istentisztelet két fő aspektusát fogalmazta meg Jan Assmann ezekkel a fogalmakkal. Az ünnepek és rítusok alkalmi kezeskednek arról, hogy a csoport időben és térben összetartozzék. Így jelenik meg az „itt és most”-ban az örök üzenet. Az egyházi beszédben jelen van egyrészt a kommunikatív emlékezet, ezt lehetne a prédikációval azonosítani, másrészt a kulturális emlékezet, ezt lehetne a Bibliával azonosítani. E kettő együtt él és

³²⁷ Jan Assman, 1992.42.

³²⁸ Jan Assman, 1992.48.

ünnepi cselekményt kíván magának. E kettő együttélése nélkül a közös tudás lezárul, „lecövekelődik”, erre példa a történelemírás.³²⁹ A *személyes rituális részvétel* nélkül nem hívható elő a kollektív tudás. Ugyanakkor, mivel éppen egy közös múltbeli tudást hívnak be a mába, az ünnepi összejövetelek mindig kinyitják a teret, „kozmiussá tágul a látóhatár” – írja Jan Assmann.³³⁰ Az istentisztelet esetében ez az egyházba való betagozódást jelenti, hiszen mi abba a közösségbe kerülünk be, amelybe az első tanítványoktól Krisztus királyi lakomájának utolsó vendégéig mindenki beletartozik. Erre a nagy közösségre utal az az ima, amelyet Erdélyben minden istentiszteleten Kálvin imájaként elmondanak.³³¹ A közösség feledésbe merült tudása az ünnep által frissül fel. A köznap és az ünnep két külön világa találkozik. Most már nem létezik két rend, nincs szent rend és profán, az egyik hat a másikra. Általában is a vallás feladata az, hogy eltolja az időt, hogy két nem egyidejű esemény találkozzon, és a szakrális rítusban megjelenjék. Jan Assmann társadalomkritikája pontos: E kettős valóság megfakulásával a Nyugat „félreismerhetetlenül az egydimenziós jelleg felé tart.”³³²

12.2. *Mimézis*

Az emlékezés legősibb, legegyszerűbb formája az utánczás. A gyereklélektanban találkozunk ennek jelentőségével. Valójában minden emlékezés ősi formája a „térbeliesítés”.³³³ Az istentisztelet és a liturgia egy ilyenfajta szerves és természetes előhívás. Utánoz valamit, megcselekszi, eljátszik, amit maga is kapott. Nem arról van szó, hogy mesterségesen igyekszünk a képzelőerőnkkel, pszichológiai eszközökkel megerősíteni, rögzíteni egy tudást, emlékezetünk tárgyát, inkább fordítva: a meglevő és adott térben, az Isten teremtette világban, az abban fellelhető „emlékművekben” –tehát az őseinktől kapott emlékezeti tárgyokban megtaláljuk azokat a helyeket, ahol folytatódhat ugyanaz a vonal. Ez az emlékezet mára vonatkozó érvényesítése, szemiotizálása. Különösen az ortodox liturgikus hagyományban érvényesül erősen ez a fenti gondolatmenet, hiszen a templom, az ikonok az egész anyaszentegyház megjelenítését szolgálják. A mai közösség csupán úgy mehet be a templomba, mint amely részt vesz abban az istentiszteletben, amely mindig is volt és mindig is lesz. A keresztyén kultúrkörön belül talán az ortodox hagyományban a legfontosabb az ismétlés. Vannak azonban közös

³²⁹ Vö.: Collingwood, Robin G., 1987.

³³⁰ Assmann, Jan, 1992. 57.

³³¹ A Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinatának istentiszteleti rendtartása, 1998.30. Vö.: Szűcs Ferenc, 2010.: „Erdélyben máig együtt imádkozott bűnvalló imádságával egyetemben arra emlékeztetnek, hogy a földi gyülekezet az »angyalok és az idvezült lelkek társaságában« sereglett egybe.”

³³² Assmann, Jan, 1992. 159.

³³³ Már Augustinus is erről beszél – Augustinus, 1982. Vallomások, 287.

„ismétlőhelyek”. Halbwachs a Szentföldet mint „mnemotoposz”-t mutatja be, azaz mint azt a helyet, ahol megjelennek mindennemű hitbéli irányzat emberei számára a közös emlékezet jelei.

Az ismétlés az identitás továbbadásának egyik közösségi formája. A megismételt cselekményekben adódnak tovább nemzedékről nemzedékre a kultúra tartalmi elemei. A rítus egy ilyen reprodukció. Az írástalan társadalmakban nagyon erős ez a reprodukciós kényszer. A rítus azonban több mint egy korábbi minta ismételtetése. Valamilyen értelmet tesz jelenvalóvá. A széderesten a keserű fű, a kenyér, a pohár arra emlékezteti a zsidó embert, hogy szolgák voltak, és szabadok lettek.³³⁴

Az ismétlés elmaradása veszélyeket rejt magában. Ha csak a szöveg az az edény, amelyben az értelemadás megtörténik, könnyen elveszítjük azt a magától értetődést, ami minden társadalom alapja. Ugyanis a szöveg nem magától válik értelemadóvá. Könnyen megtörténik az, hogy az értelem kicsúszik a szöveg alól, állíthatjuk joggal Jan Assmannal. Hogy ne teológiai példa álljon előttünk, gondolhatunk a jogszabályok burjánzására és azoknak megüresedésére is. A szöveg önmagában nem lehet értelemadó alap.³³⁵ Ez az antropológiai megállapítás megint csak felveti a kérdést: vajon az a református gyakorlat, amely kizárólag a szövegszerűsége, a bibliai tisztaságra helyezi a hangsúlyt, nem hordja-e önmagában saját kiüresedését? Nem lehetséges sem pszichológiai, sem antropológiai értelemben, hogy pusztán egy szöveg hordozzon üzenetet és tartsa meg a benne rejlő értelmet. A reformáció kiüresedésének a jele ez a gondolat. A Szentírásnak feltétlenül meg kell találnia azt a megértési keretet, szöveget, ahol értelmezhetővé válik, és amiben a mindennapok értelemadási szokásává válik. Utánoznunk kell valakiket, akik nekünk átadták azt az üzenetet.

Az utánzás, a testi cselekedetekben való megjelenítés fontos része a liturgiának.³³⁶ A test mozdulata lelkem mozdulása is. Másként ismeri meg az ember önmagát egy-egy mozdulatban. A liturgia lényege, hogy a lelki felismerésre emlékezünk (misztérium-anamnézis), kérjük Isten segítségét, eljövételét (epiklézis), és Isten kegyelmében valóságosan részesedünk. Ezért nevezi a római katolikus liturgika *verbum actiale*-nek.

³³⁴ Assmann, Jan, 1992. 90.

³³⁵ Luhmann egészen addig megy el, hogy az írást nem minősíti a kommunikáció eszközeként. Luhmann, Nikolas, 2005., idézi Assmann, Jan, 1992. 91.

³³⁶ A mai kommunikációs irodalom számos helyen foglalkozik a testi gesztusok kérdésével. Kiemelt mű: Marcel Mauss: *A test technikái* című művében felállította azt a tételt, hogy „természetes” viselkedés egyáltalán nem létezik, minden testi tevékenység magán viseli szociálisan közvetett tanulási folyamatok nyomait. Mauss szerint a testi viselkedéstechnikák vizsgálata szimbólumrendszerek vizsgálatának átfogóbb keretei közé kívánkozik. (Mauss, Marcel, 2004, Osiris, Budapest)

Vagyis a liturgia lehetetlenné teszi, hogy csupán egy előadásról, felolvasásról legyen szó. Testi valónkban átvesszük, megjelenítjük, „utánozzuk” azt, amit kaptunk. Krisztus nem alapított egyházat, nem épített ki iskolát, tanítványait követésre hívta. Minden istentisztelet annak a helye, ahol Krisztus mintáját átveszi a közösség, azt teszi, amit Jézus tett, olyanná alakul, mint Krisztus volt. A liturgia lényege a részesedés: része leszek a Krisztus-eseménynek, testemmel is belekerülök az isteni történésekbe. Kálvin is azt állítja, hogy a mi érzéki természetünk miatt tartotta szükségesnek Isten azt, hogy sákramentumokban adja jelenlétének pecsétjét és zálogát. Ahogyan a pecsét egy írástudatlan ember számára megjelöli, hogy igaz és megbízható az a papír, úgy jelöli meg Isten a mi szellemiekben való tudatlanságunk számára ígéreteit.³³⁷ Nem létezik olyan földi világ, amelyben az embernek ne lenne szüksége arra, hogy testi valójában megélje Isten jelenlétét.

Az irodalomelméletben is felmerült az a kérdés, hogy a szöveg narratívája létezik-e dráma nélkül.³³⁸ Voltaképpen dráma még egy Dosztojevszkij–szöveg is, párbeszédes történéssorozat, és nem csupán elbeszélés. Ezt az elméletet továbbgondolva mondhatjuk azt, hogy a katolikus felfogás az istentisztelet drámáját hangsúlyozza inkább, míg a protestantizmus a narratívát. Nincs azonban istentisztelet mimézis, testi formában megvalósult megemlékezés nélkül.

12.3. Várakozás

Az eszkatológia külön ága a teológiának. Annak lényege, ami az egész keresztyén gondolkodást áthatja, hogy a keresztyén hit a várakozásra, a jövőre épül. Alapvető jelentőségű a bűn – szabadulás – hála paradigma: a bűn, amelyet elhagyott az ember, a szabadulás, amit átél azután, majd ebből következő cselekedete a hála. Ez a hármas idősík az, amelyet a kálvinizmus különösképpen is komolyan vett. De ez a három eggyé válik. Ma nem élhető át már húsvét és nagypéntek egymás utáni volta a szó szoros értelmében véve, hiszen ha ez így lenne, akkor újra és újra vissza kellene zuhannunk a mélybe, és minden ünnepen úgy kellene élnünk, mintha a következő ünnep nem is létezne. Ez az időbeli egymásra csúszás mutatja meg legjobban, hogy mit jelent a várakozás a liturgiában. Egyfelől bekapcsolódunk az örök istentiszteletbe, várjuk a Jelenések könyve eseményeit, másfelől várjuk itt és most a Szentlelket, Krisztus megjelenését a jelenben. E két várakozás nem oltja ki egymást.

³³⁷ Kálvin János, 1559. (IV.11.) 557.

³³⁸ Vö.: Mihail Bahtytn gondolatai, a Dosztojevszkij poétikájának problémái című művében. (Bahtytn, Mihail, Dosztojevszkij poétikájának problémái, 2001. Gond-Cura/Osiris, Budapest)

A hitnek és az időben létnek, az itt és most-ban való részvételnek az örökkévalóság perspektívájában van értelme. Oscar Cullmann az őskeresztyénség eszkatológiai elkötelezettségét mutatja ki az istentiszteletekben: „Az őskeresztyén istentisztelet lényege távolról sem a prédikációból és az írások olvasásából áll a zsinagóga mintája szerint, hanem az őskeresztyénség összejövetelén tulajdonképpen a krisztusi lényeg célja manifesztálódik: a Krisztus testének építése. A gyülekezetben Krisztus feltámadott testének kell alakot öltenie. Éppen ezért áll minden őskeresztyén istentisztelet középpontjában az ünnepi vacsora, amelyben Krisztus jelen van az övéi között. Másfelől ez az úrvacsorai ünnep egyben visszatekintés a történeti Jézus utolsó vacsorájára... Isten országának az anticipációja.”³³⁹ Ugyanezt a kettősséget látja a Marana tha, a legősibb hitvallás felkiáltásában: Jöjjön el az Úr majd egyszer és jöjjön el most Szentlelke által. A zsidó és a keresztyén időfelfogás között az a különbség, hogy míg a keresztyénség három részre osztja az időt, a teremtés előtti idő, a teremtés és a parúszia közötti idő pedig két részre oszlik, mert annak közepén Krisztus áll, a zsidó gondolkodás szerint a középpont még nem jött el, a teremtés és a parúszia között homogén idő van. A keresztyén idő a múlt és a jövő között feszül. Valami olyat él meg, ami már megtörtént és meg fog történni.

Az első keresztyének valóban nagyon intenzíven a parúszia felé fordultak, mégsem ez volt a központi kérdésük.³⁴⁰ Ezt igazolja az a tény, hogy bár a parúszia kitolódásának a gondja már az Újszövetségben is megjelenik, Pál mégsem változtat emiatt semmit üdvtörténeti látásán (Filippi 1,23). A reménység tárgya nem a jövőben van, ezért csak részletkérdés a parúszia időpontja. Éppen ez a lényeges látószög különbözteti meg az apokaliptikát a parúsziatól. A zsidóság ma például úgy értelmezi magát, mint aki a jövő felől, az eljövendő Messiás felől nyer értelmet. Az Ószövetségnek azonban nem mindenütt ez a vonulat felel meg, hiszen a próféták úgy irányították a jövő felé a nép tekintetét, hogy a múltból szóltak. Ahogyan megsegített az Úr, abba kapaszkodva láthatjuk, hogy majd újból megsegít. Ez lett az eszkatológia logikája. Nem véletlen, hogy a legősibb zsidó emlékezet, a vörös-tengeri szabadítás lett a keresztyén reménység paradigmája is. Az sem véletlen, hogy az első gyülekezet nem kronológiai sorrendben emlékezett vissza a szent eseményekre, a Biblia könyvei sem sorrendben születtek, hanem az emlékezés fontossága, azaz a központ szerint.

---

³³⁹ Cullmann, Oscar, 2000. 147.

³⁴⁰ Cullmann, Oscar, 2000. 81.

Létezik egy mag, egy velő, amelyhez képest mérünk, és van egy általános kronológia, maga a történelem. Az Újszövetséget csak a mag érdekli, a világi történelemmel csak periférikusan foglalkozik.³⁴¹ Megemlíti a Biblia időnként például egy uralkodót, egy népszámlálást, de ezek csak a történehez képest válnak fontossá, nem történelmi értékelésükben. Az idő centrumából mindenre kihat Isten szava. Az időértelmezés miatt nem lett zsidó szekta a keresztyénség. A keresztyén felfogásban a reménység tárgya, a központ a múltban van.

---

³⁴¹ Cullmann, Oscar, 2000. 19.

13. *Isméltés, utánczás, várakozás az ünnepekben*

13.1. *Idősíkok, időpontok*

„Ahogy kétezer éves történelme alatt a kereszténység a különböző területekre épületeket állított – templomokat, katedrálisokat stb. – úgy épített »házat az időben« is: az egyházi esztendő.”³⁴² Ezt a „házat” nem lehet soha homogén anyagból felépíteni, csakis többféle struktúra egységében. Az ember, amióta naptárt használ, mindig különféle időszemléleteket kénytelen egybeépíteni egy szerkezetbe. Az időt a Föld, a Nap és a Hold mozgása együtt érzékelteti velünk. Lehetetlenség egy olyan rendszert kialakítani, amelyik egyetlen szárra fel tudna mindenféle időegységet fűzni. Ezek a rétegződések nem kerülhetők ki még a legmodernebb generalizáló irányzatok segítségével sem.³⁴³ Már a naptár is jelzi, hogy az időt csak több oldalról érthetjük: a liturgia feladata egészen az, hogy kétféle időélményt egyesítsen: személyes jelenlétemmel az én lineáris időm bekerül egy nagy körforgásba, az ünnepek rendjébe. Így a személyes és az üdvtörténeti idő találkozhat. A múltó időben szükség van időben megfogható, mégis abból kilógó, transzcendálható időélményekre. Az egyházi év alapvetően húsvét köré szerveződött. A Krisztus-esemény köré épült több koncentrikus kör, ezeket hagyományosan temporale-nek hívják. Húsvét után az epiphania ünnepköre alakult ki, majd karácsony, advent – a 4. században. Az ünnepek részben úgy épültek rá pogány ünnepi időpontokra, hogy azokat üdvtörténeti tartalommal töltötték meg éppúgy, ahogyan ez annak idején a páska ünnepénél történt. Ami azonban minden ünnepre igaz, hogy hosszas előkészítés, várakozás előzi meg. A zsidó vallásban az ünnep többnyire meglepő módon jön el, rövid az előkészületi idő. A páska ünnepénél kifejezett liturgiája van a sietségnek, a keresztyén ünnepekben viszont nem „az ünnep jön el”, hanem a hívek készülnek az ünnepre, hogy meg tudják élni azt.³⁴⁴

A keresztyén idő alapvetően az ünnepek köré szerveződik. A hétköznapi csupán kiegészíti az ünnepeket. Az első tanítványok élete, mondhatni állandóan a húsvét ünnepére készült, és onnan indult el minden liturgiai megfontolás. Minden időegység, a nap, a hét és az év is erről szólt.

³⁴² Karl-Heinrich Bieritztól veszi az idézetet Hafenscher Károly, 2010. 297.

³⁴³ Káposztássy Béla, 2004.3. Vö.: Hahn István 1983.89. A kronológia alapjai című fejezetben leírja, miként igyekezett a francia forradalom a tízes számrendszerbe beleeröltetni a naptárt.

³⁴⁴ Hahn István: Zsidó ünnepek és népszokások 1995. Makkabi Kabi, Budapest (Bünbánó ünnepek)

Az első, legalapvetőbb időegység a nap. A zsidók naplemente után, a Hold sarlójának megjelenésétől számolják az új napot.³⁴⁵ A 19. zsoltár szerint a nap előrelép rejtekéből, majd visszatér sátrába: ez egy nap. Mivel a Hold volt az időszámítás alappillére, ezért a zsidó vallás szerint mindig estétől estéig tartott és tart minden ünnep. A keresztyénség legalapvetőbb üzenete a feltámadás, ami a hajnalhoz kötődik. Bizonyára a zsidó vallástól való fokozatos különválás is közrejátszott abban, hogy a kialakuló egyház saját ünnepét meg akarta különböztetni. Még a napkultusz hatása is közrejátszhatott abban, hogy a „feltámadáshoz”, a reggelhez kötötték a liturgikus nap kezdetét. Ugyanakkor az is igaz, hogy már a zsidó hagyományban is reggeltől számolták az órákat. A rómaiak is reggel hat órakor kezdték a nap óráinak a számlálását. A gyakorlati és a szakrális napkezdet különbözik egymástól: a római jog rendszere vált végül általánossá, amely szerint éjfélig köteles az adós a visszafizetésre. Az egyházi időszámításban viszont a vigiliáknak, az esti istentiszteleteknek kiemelkedő liturgikus fontossága volt. Folyamatosan megmaradt az esti ünnepkezdet hagyománya. Pontosat nem tudunk erről a folyamatról, azt azonban igen, hogy a tanítványok hajnalban felkeltek, és imádkoztak, Krisztus hajnali feltámadásának emlékére: ők is mintegy „feltámadtak”, hogy korán imádkozzanak.³⁴⁶ A nap kifejezi az élet legalapvetőbb ritmusát, a munka beosztása is általában a nap járása szerint történik, és ez adja meg az imádság keretét is. A napszaki imádságok a keresztyénség kezdetétől jelen voltak a vallási életben.³⁴⁷ Egyszerűen az élet adta meg ezt a keretet, a nap menetének a ritmusa. Reggel a világossággal az útjára induló ember hálát ad. A világosságnak még a református templomépítészetben is jelentősége volt, számos építmény keletelve épült, azaz a reggeli fény felé fordultak. Ez az ima minősített ideje.³⁴⁸

A napi ciklus után következik a heti ünnepekör. A hétnapos időegység használata a zsidó vallás hatására vált általánossá már Krisztus előtt is. A hetes időciklusok rendszere a hét bolygóval kapcsolatos hiedelmekhez is kapcsolódott. A történelem folyamán igyekeztek többször is felülírni a teremtés történetében olvasható hetes kört. A francia forradalom bevezette például a kilenc munkanapot és egy pihenőnapot.³⁴⁹ A zsidó időszámítás szerint a szombat a hetedik, befejező napja a hétnek. A keresztyén ember viszont a hatnapos dologidő után Krisztus feltámadását ünnepli. A vasárnap a nyolcadik nap. A teremtés utáni nap, az új teremtés kezdetének jele. A keresztyének számára a heti ciklicitás a feltámadott Krisztussal

³⁴⁵ Vö.: Hahn István, 1983.43. és Hahn István, 2005. 54.

³⁴⁶ Számos példa közül egy: „Azok pedig ezt hallván, bemenének jó reggel a templomba, és tanítának.” (Revideált Károli ApCsel 5,21)

³⁴⁷ A zsoltár mondatára hivatkozva hétszer tartottak imaórát: „Naponként hétszer dicsérlek téged, a te igazságodnak ítéleteiért.” (Revideált Károli Biblia, Zsolt 119,164)

³⁴⁸ Martimort, Aimé Georges, 1983.

³⁴⁹ Vö.: Hahn István, 1983.12.

való találkozástól a vele való találkozásig tart. Nem a vég, hanem a kezdet ez az ünnep. Ezért vált fontossá, hogy az első keresztyének ezt a napot ünnepeljék, és ne a sabbatot elsősorban, bár az első időben nyilván párhuzamosan folyt mindkét ünnep.

A hetek körei után jönnek a hónapok körei. A hónap nevében is hordozza, hogy alapvetően a holdjárást követi, holdtöltétől holdtöltéig tart. Izraelben újholdtól újholdig tartott a számolása. A Nap és a Hold ciklusainak egyenetlensége miatt ezt a rendszert csak a többségében iszlám vallású országokban követik ma már, ott minden hónap egy újholdkör, és tizenkét ilyen kör tesz ki egy évet. A pásztorkodó Izráel számára azért volt fontos a hónap, mert sokkal pontosabban követhető volt a Hold változása, mint bármely más égitesté. A római császárok az éves naptár kialakítása miatt önkényesen hosszabbították és csökkentették a hónapok napjait. Caesar naptárreformja óta a január hónap lett az év kezdete. Azonban a hónapok rendje még változott, ez szilárdult meg utoljára a naptárban. A hagyományos keresztyén liturgiai rend nem nagyon foglalkozik ezzel, bár mára számos egyházközségben létezik hónapos tagolás, például a hónap negyedik vasárnapján osztnak úrvacsorát (ld 79. ábra). Ez azonban egy ugyanolyan önkényes használata a naptárnak, mint amit a hónapok beosztása általában jelez. A keleti és nyugati egyházak ma a fenti egyenetlenségek miatt nem tudják együtt ünnepelni húsvétot: a keletiek liturgiájukban ellenállnak a naptár homogenizálásának. Érthető ez ma, amikor a fogyasztói világrend pedig azt mondja, bármikor átállítható az óra, ha ez így hasznos. Áttehető a péntek szombatra, a szombat hétfőre, ha ez jó az aktuális rendszer számára.³⁵⁰

Az éves kör azonban talán az a ciklus, amely a legtöbbet jelenti ma liturgikus szempontból. Izraelben az őszi betakarítástól a betakarításig tartott egy év, a természeti erők kimerülésétől ugyancsak a „porrá lét” élményéig.³⁵¹ Az ünnepek, amelyek évről évre megisméltődtek, egy bizonyos körforgást is megjelenítettek. Örök emberi létünk valósága, hogy életünket hosszirányban, kronológiájában is megéljük, születéstől halálig, de az örökkévalóság utáni vágyakozást is az éves ciklusokban. Római Hyppolitosz Krisztust előtáncosnak nevezi az égi körtáncban,³⁵² vagyis az egyházi év eseményei előtt ő táncol, Krisztus előttünk ünnepel, mi pedig az ő életének eseményeire emlékezünk. A polgári évben időszakok láncolódnak egymásba. Az év önmagába tér vissza, majd kezdődik előlről.

³⁵⁰ A naptár identitásadó fontosságát jelzik azok a csoportok, akik nem állítják át az órát, mint ahogyan Kárpátalján is a határ mellett magyar idő szerint mérik a napot. Az idő mérésével az elfogadott hatalmat is jelzi az ember. Ez még a zsidóság történetében is így volt, hiszen a jeruzsálemi naptár volt az, amely összekötötte a diaszpórazsidóságot. Minden évben várták, hogy megküldjék az adott év beosztását.

³⁵¹ Boman, Thorleif, 1998.114.

³⁵² Anselm Grün, 2000. 23. Vö.: Római Hyppolitosz: Adversus Haereticos, V.2.

(<http://www.earlychristianwritings.com/text/hippolytus5.html>, megtekintve 2013. november 22-én.)

Az egyházi év azonban nem egy kör vagy egy gyűrű, hanem egy vég nélkül előrehaladó spirálhoz hasonlít inkább, amelynek a középpontja, célja és mozgatóereje Krisztusban van. Az egyházi év lényege kifejezi a keresztyén élet titkát.³⁵³ A spirálban ugyanazokat a pontokat felülről nézve úgy tűnik, hogy ugyanoda lépünk vissza egy-egy ünnepben évről évre. Oldalról nézve azonban előre halad az ünnepek sora. Ahogyan a liturgia, úgy az egyházi év természete és mozgató ereje is a megismétlés. Egy év elteltével minden megismétlődik, gyűrűket is hagy maga után a fákon. Egy évben minden előfordul, ami az egész életben előfordulhat: a természet ébredése, virágzása, érése és elalvása az egész életet mintázzák. Azt is mutatja ez a kép, hogy az idő nem egyformán „sűrű”: van ünnepes időszak és ünneptelen: kezdődik adventtel, majd a karácsonyi ünnepkörrel folytatódik, később jön a bűnbánat ideje, nagypéntek, húsvét, amikor három napban egészen összefoglalódik minden, végül pünkösöd kinyitja az évet az eszkatológia felé, Krisztus várakozásában várjuk a következő adventet.³⁵⁴

13.2. Az úrvacsora

Az úrvacsorában csúcsosodik ki az istentiszteleten az elmúlás, illetve jövőbe tekintés, az anamnézis és anticipáció kérdése. A nyugati teológia a múltra nézésre helyezi a hangsúlyt, a Golgota és a jelen közötti kapcsolatra. A keleti teológia az eljövendő istentisztelet és az adott eucharisztia kapcsolatát hangsúlyozza. Nyugaton Augustinus és Anselmus³⁵⁵ tanítása nyomán Krisztus áldozata Isten munkájának a lényege a Földön. Az Isten országa majd egyszer mindannak a megoldása lesz, amit az emberiség most tesz, amikor Krisztus megváltása után élünk. De ez a vég csak indirekt módon kötődik a jelenhez. A két szélső pont között élünk: a megváltás és Krisztus visszajövetele között, ezek összefüggésben vannak, de a vég nem hat direkt módon a mára. Ebből következik, hogy Nyugaton az úrvacsora fő kérdése is a múlt és a jelen kapcsolata, a megismételhetőség és az anamnézis. A „nem iszom ebből a szőlőtöből, míg országom el nem jön” mondat, és az egész úrvacsora eszkatologikus jellege teljesen kívül esik a vitákon. Pedig „az én emlékezetemre” kifejezés

³⁵³ Eliade kifejti, hogy a Nap és a Hold szerinti idő egészen másfajta vallási gondolkodást tükröz: „A hold sokfajta és igen különböző vallási értékeléseit hasonlóképpen röviden elemezve kiderül, hogy egykoron az emberek mit olvastak ki a hold ritmusából. A holdfázisok – a hold »születése«, »halála« és »feltámadása« – révén tudatosodott a kozmoszban saját létmódjuk és egyúttal továbbélésre vagy az újjászületésre való kilátásaik... a hold azt üzent a vallásos embernek, hogy a halál elválaszthatatlanul összetartozik az élettel... A nap... változatlan, alakja mindig ugyanaz. A naphierophániákban az autonómia és az erő, a szuverenitás, az értelem vallási értékei jelentkeznek. Bizonyos kultúrákban ezért a legfőbb lény szolarizációja figyelhető meg...” Eliade, Mircea, 2009.123.

³⁵⁴ Doppelfeld, Basilius, 1998. 96.

³⁵⁵ Vö.: Szent Anselm, 1991. Proslogion, monologion, MTA Filozófiai Intézet, Budapest

minden bizonnyal egy anticipációs formula, Joachim Jeremias szerint az Isten trónja előtt ülő Krisztusra való emlékezés a szöveg igazi értelme.³⁵⁶

Joachim Zizioulasz Nyugaton élő ortodox teológus bevezet egy fogalmat: a jövőről való megemlékezést.³⁵⁷ A továbbiakban ezt a fogalmat írjuk le az ő gondolatait összegezve. Azért ezt a művet választottuk, mert modellként leginkább talán Zizioulasz elemzése alkalmas arra, hogy az úrvacsorát mint idősíkok találkozását megértsük.

Ez az úrvacsorai megemlékezésre mint Isten országának előjelzésére, megízlelésére vonatkozik. A mennyek országa ugyanis nem valami statikus, földön túli, ideális valóság, hanem az Isten és az ember közösségének a helyreállítása. Erre a legfontosabb bizonyíték az, hogy a feltámadás utáni jelenetekben jelentőssé válik a kenyér megtörése. A gyülekezetek későbbi úrvacsora ünneplése nem csak az utolsó vacsorából, hanem a feltámadott Jézussal való közös vacsorákból is eredeztethető. Mi másért ünnepeltek volna a tanítványok „örvendező szívvel”? (Apcsel 2,46) Nyilván nem azért, mert a halálra emlékeztek. De Pál apostol leírásában is fontos a befejező forma: „amíg el nem jön” (1 Kor 11,26). Zizioulasz szerint téves H. Lietzmann teóriája,³⁵⁸ mely szerint Jeruzsálemben örvendezve úrvacsoráztak, míg a páli alapítású egyházak a „halálára nézve” emlékeztek. Zizioulasz nem a platonikus megértési struktúrát alkalmazza az úrvacsorára, amikor „nem szó szerinti” emlékezésről beszél.³⁵⁹ Lehetetlenség Platón értelmében beszélni az anamnéziszről, hiszen két nem ugyanakkor zajló esemény közös megértéséről van szó. A platóni értelemben vett képből azonnal eljuthatunk a prototípushoz, az ideához. Nem kell idősíkokat váltanunk. Az idea és az árnykép folyamatosan kiegészítik egymást. Itt viszont az archetípust a történelem végén kell keresnünk, majd a „királyi menyegzőn” lesz az igazi úrvacsora, addig csak előízét vesszük, amikor emlékezünk az eredetre, az „utolsó vacsorára”. Az a nehézségünk ezzel, hogy a nyugati gondolkodásban az ok feltétlen megelőzi időben és logikailag is az okozatot. Itt viszont egy jövőbeli esemény az oka igazán annak, ami most történik.

Az ünnep, az istentisztelet az új világ első napja. A nyolcadik nap a vasárnap, a feltámadás jele. Nagy Szent Bazil a Szentlélekről írt művében megvilágítja a nyolcadik nap jelentőségét. „Ezért tekintünk mindannyian kelet felé ima közben, de kevesen tudják, hogy őshazánkat keressük, a Paradicsomot, mely Isten ültetvénye volt keleten az Édenben. A hét első napján állva imádkozunk, ennek értelmét azonban nem mindenki tudja. Állva imádkozunk

³⁵⁶ Vö.: Jeremias, Joachim, 1963. Die Abendmahlworte Jesu, Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 229.

³⁵⁷ Zizioulasz, John D., 2004. 21.

³⁵⁸ Lietzmann, Hans, 1907. 132.

³⁵⁹ Zizioulasz, John D., 2004. 21.

a feltámadás napján, ami nemcsak a nekünk adott kegyelemre emlékeztet, hogy Krisztussal föltámadunk, és a fentieket kell keresnünk, hanem úgy tűnik, valamiképpen ez az általunk várt örökkévalóság képe is. Mivel a napok kezdete, ezért Mózes nem is az első napnak, hanem egy napnak nevezte. »Lett este és reggel, egy nap.« 1Mózes 1,5. Ez az egy jelzi... a véget nem érő napot, melynek nincs lenyugvása, melynek nincs alkonya. Ez az egy és szent nap... az örökkévalóság utánzata.»³⁶⁰ Amikor István vértanú meghal, Krisztust látja meg Isten jobbjára felől (ApCsel 7,55). Később a mártírokra való emlékezés lényege az volt, hogy azokra emlékeztek, akik most dicsőségben vannak. Soha nem fogjuk megérteni a földön ezt a kifejezést: jövőről való emlék, mert az emberi bukás következtében az időt feltétlen múlt-ra, jelenre és jövőre osztjuk. Ha azonban az idő e töredezettsége megszűnik, a múlt nem különül el a jövőtől, és a jövő éppen értelmet ad a múltnak. „A jövő »lényeggel« rendelkezik (Zsid 11,1) –azaz elővételezhető, azaz emlékezetünk részévé válhat.»³⁶¹

Szent Maximioszt idézi Zizioulasz, és a következőt írja: az igazság logikailag elsőséget élvez, és ez az igazság a vég, ezért a végért létezik a jelen. Ezért amit Maximiosz említ: „a véget nem érő jövő korszak”, az esemény oka és nem okozata. Erről az országról megemlékezni nemcsak lehetséges, de ontológiailag döntő tényező az úrvacsorában.³⁶²

Lukács és Pál (1Kor 11) hangsúlyozza: „ezt cselekedjétek az én emlékezetemre.” Zizioulasz ezzel kapcsolatosan írja: „Nyilván nem arról van szó, hogy a tanítványok értelme számára valami emlékezetes cselekményt akar elhelyezni. Nem, az úrvacsorát Krisztus örök emlékezetével akarja összekapcsolni. Nem egyfajta pszichológiai megemlékezésről van szó, hanem ontológiai megemlékezésről, amely az Országgal kapcsol össze.”³⁶³

„Az Úr halálát hirdetik, amíg el nem jön” – azaz Krisztus halála nem múltbeli eseményként lesz fontos, hanem a második eljövétel perspektívájában. Az úrvacsora lényege az, hogy minden az eljövendő Ország szempontjává lesz. Amikor azt olvassuk: „Nem ismerlek titeket” (Mt25,12), akkor Krisztus a nemlétebe, a nem tudásba helyezi bele azokat, akiket elítél. Amikor „bűneimről nem emlékezik többé” (Zsid 8,12), akkor is ontológiai értelemben a nemlétezésbe taszítja az elkövetett tetteket. Az Isten országában viszont Isten megőrzi az emberi létet, ezt jelzi a mondat: „megemlékezzél rólam a paradicsomban”. Mivel az úrvacsora lényegileg eszkatologikus valóság, a végső idők közösségét valósítja meg: folyto-

³⁶⁰ Nagy Szent Baszileiosz, A Szentlélekről 1983. Szent István Társulat (A Kappadókiai Atyák, szerk. Vanyó László) 98.

³⁶¹ Zizioulasz, J., 2004. 38.

³⁶² Zizioulasz, J., 2004. 39.

³⁶³ Zizioulasz, J., 2004. 39.

nosan az utolsó órában élünk. Az úrvacsora nem az eredeti vacsora pontos utánjátszása, egyáltalán nem ez a lényege.

Az úrvacsora mint emlékezés, anamnézis tartalmaz egy nagyon fontos etikai részt. Az Ország azért valósulhat meg az úrvacsorában, mert bocsánatot kapunk és adunk. Felejtünk és emlékezünk. Erre utal a Mt 5,23: nem viheti senki úgy ajándékait az oltárra, hogy előbb meg nem békélt. Zizioulasz ezt a tér és az idő „színeváltozásának” nevezi. Megmarad az istentiszteleti tér és idő, megmaradnak az emberek ebben az időben, de megjelennek egy másik időben, az örökkévalóságban is. A liturgiában nincsen tegnap és ma, csak az egyetemes emberi természet és a túlnani szomjúság létezik.

Összegzés

A 2010 és 2012 között végzett liturgiai felmérésünk egyik sarkalatos pontja a posztmodern társadalmi környezet hatása az istentiszteletre. Ez a befolyás az időszemléletben érhető leginkább tetten. Ez a metszet mutatja meg igazán a liturgia teológiájának fontosságát. Abból az időszemléletbeli változából, amely a modernitáson keresztül egészen 2012-ig elvezet, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a társadalom által mára megszokott időfelfogásban nem értelmezhető a liturgia. Az istentisztelet jelenvalóságot kíván meg. Nem lehetséges úgy transzcendens kapcsolatot megélni, hogy darabokban, egy lineáris egyenesen megélt időszakokban kívánjuk ezt megtenni. Dolgozatommal javaslatot teszek az istentisztelet teológiájának ilyen irányú átgondolására. Ha megvizsgálunk néhány magyar református ágendát, melyet a 20. század elején használtak, és ezeket összevetjük a mai gyakorlattal, meg kell állapítanunk, hogy az akkor hön várt ágendareformra nem volt akkora szükség, mint ma. A különféle ágendák sokkal egységesebbek voltak, mint a maiak, pedig semmiféle egységesedési törekvés akkor nem vezetett eredményre. Felmérésünkben nyilvánvaló, hogy alig van olyan pont a mai református gyakorlatban, amelyet a magyar reformátusok valóban egységesen gyakorolnának. Mindabból, amit fentebb az időfelfogással kapcsolatban kifejtettünk, kitűnik, hogy ez valójában azt jelenti, hogy a liturgia nem tölti be funkcióját, nem erősíti a református identitást, nem válik közös kommunikációs térré, amely nélkül viszont a teljes szétesettség állapota felé halad a református közösség. Mégsem látom jónak, hogy a kérdés jogi szabályozásán gondolkodjon a mai református egyház. Formálisan, törvényekkel egyben lehet és lehetne még jobban tartani a közösséget, ez azonban tartalmi, hagyományozó erőt nem hordoz.

Mivel itt nem a külső kapcsokat, hanem a belső, megértési struktúrákat keressük, el kell vetnünk azt az utat, hogy ezt a kérdést elsődlegesen külső szabályozással lehet rendezni. Éppen azt láthatjuk a 20. századi ágendatörténet során, hogy minél több szabályozó rendszer született – különösen, mivel ezek nem voltak igazán kiérlelték –, annál inkább úrrá lett a szétesettség a liturgikus életben.

Felmérésünk arra alkalmas, hogy megkeressük azokat a pontokat, amelyekre építeni lehet, amelyek az egységesebb elgondolások irányába terelhetik az istentiszteletről való gondolkodásunkat. Egy ilyen pont az idő megélésének a kérdése. Bár a reformáció az istentiszteleti élet kérdését nem kívánta egységesen kezelni, valójában az akkori, még premodern kor jegyeit őrizték rítusaik. Az istentisztelet egy olyan idő része volt, amelyet tartalmában, fela-

datában éltek meg, és nem mennyiségében. Ahogy folyamatosan, egyre inkább kialakult az idő szabványos rendszere, és ezt egyre jobban homogén valóságként élte meg az ember, úgy vált az istentiszteleti idő egy olyan időszigetté, amelyet a „kikapcsolódás” fogalmához lehetne kötni. A ma gyülekezetei többnyire így élik meg az istentiszteletet. Nyomokban azonban megtalálható az a szemlélet, hogy az istentisztelet ideje mégsem a sodródó idő, hanem éppen annak átélése, ami ezen túl létezik. A tradíciók őrzése lehet egy ilyen „nyom”, egy példa. A csend megélésének fontossága, az úrvacsora gyakoribbá válása mind példák arra, hogy sokszor megfontolás nélkül, de a legtöbb lelkész érzi, hogy az istentiszteletnek igazán „jelenlétnek” kellene lennie, hogy itt egy lényegi kérdéstről van szó.

Az időt úgy látjuk, mint valami parttalan folyamat, amelyben semmi sem megfogható, és mi is benne hömpölygünk. Ebben a megfoghatatlanságban keressük a fix pontokat. Hamisan értelmezett fix pont az istentisztelet, amennyiben csak úgy vagyunk jelen, mint valami „feltöltőállomáson”. János evangéliumában, amikor Jézus azt mondja testvéreinek, hogy az ő idejük mindig készen van, kétféle jelenidőről beszél. Arra hívja követőit, hogy a futó jelenből az időn túli jelenbe érkezzenek meg. Fontos teológiai többletet adhat az istentiszteletről való gondolkodásunkban, ha megértjük azokat a módokat, ahogyan egy-egy istentiszteleten idősíkokat váltunk, és ezekben a váltásokban az időt mintegy megállítjuk. Közös megértési struktúrákat keresve az emlékezés, a várakozás és az utánzás fogalmai segíthetnek abban, hogy az istentisztelet teológiai megfontolásokra épüljön.

Felhasznált irodalom

Levéltári iratok:

Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (MREZSL), 2.a. fond Egyetemes Konvent iratai, Konventi közigazgatási iratok, 121. d. Ágendáskönyv ügyei 1908–1935

MREZSL, 2.a. fond Egyetemes Konvent iratai, Konventi Közigazgatási iratok, 271. d. Liturgiarevizió 1950

MREZSL, 4.i. fond Tanulmányi Osztály iratai, III. Tanulmányi munkák, A. Liturgiarevizió, Egyházközségi javaslatok, vélemények 1968 1–3.d.

MREZSL, 4.i. fond Tanulmányi Osztály iratai, V. Theológiai Doktorok Kollégiuma iratai, 11. 1983-85. évi kollégiumi ülések

Magyar Országos Levéltár – Az Állami Egyházügyi Hivatal iratai, XIX_A_21_c_AEH_A Adattár 38. doboz

A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, C/141. fond. Ravasz László iratai, prédikációk

Ágendák, régi magyar nyomtatványok:

A Magyar Református Egyház istentiszteleti rendtartása, 1998. Kiadja a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata, a liturgiai bizottság összeállítása, elnöke Csiha Kálmán, Budapest

A Magyar Református Egyház liturgiás könyve, Ágenda, 1927. szerk. Ravasz László Magyarországi Református Egyház kiadása, Budapest

Fördös Lajos 1866. *Ágenda*, Pest

Istentiszteleti rendtartás a Magyarországi Református Egyház számára, 1985. Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest

Istentiszteleti rendtartás, 1912. Hegedüs és Sándor, Debreczen

Kiss Áron szerk. 1881. *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, Protestáns Theológiai Könyvtár, 15. kötet, Budapest

Liturgia Sacrae Coenae, azaz Úr Vacsorájának kiosztásában való Rend és Cselekedet, Patakon 2003. (1658) Közreadja Fekete Csaba, Sárospatak

Milotai Nyilas István 1622. *Ágenda, az az anyaszentegyházbeli szolgálat szerént való czelekedet, melyben az Vy Testamentomnak ket sacramentomának: az szent keresztségnek es az Ur vaczorájának ki szolgáltatásának es az házasulandoknak egiben adattatásoknak mogya meg iratik...* RMNy 1251

Samarjai János 1636. *Az helvetiai vallason levő ecclesiaknak egyhazi ceremonijakrol es rend tartasokrol valo könyvetske / Az eggügyüveknek rövid tanításokra köz akaratbol irattatott Samorjai Janos halászi predikator által*, Lőcse RMNy 1654.

Szenci Molnár Albert 2002. (1612) *Oppenheimeri Biblia* Hasonmás kiadás, Debrecen

Szakirodalom:

Assmann, Jan 1992. *A kulturális emlékezet*, ford. Hidas Zoltán, Atlantisz Kiadó, Budapest

Augustinus 1982. *Vallomások*, ford. Városi István, Gondolat, Budapest

Babbie, Earl, 1995. *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*, ford. Kende Gábor, Balassi, Budapest

Bartha Tibor szerk. 1977. *Tanulmányok az evangélium szerint reformált keresztyén gyülekezet istentiszteletéről*, Kézirat, Budapest

Belga Hitvallás 1998. (1561) ford. Juhász Ágnes, Koinonia, Kolozsvár

Bergese, Annie 2006. L'identité protestante dans une société en mutation, *Revue Réformée* 2006./ 4. LVII. évf. 239. sz. (megtéktve 2013.szept.11-én: <http://larevuereformee.net/articler/n239/identite-protestante-et-spiritualite-communautaire-entre-spontaneite-et-liturgie#debut>)

Benedek Sándor 1971. *A Magyarországi Református Egyház istentiszteletének múltja*, magánkiadás, Órisziget

Bloch, Marc 1990. Múlt és jelen a mában, in: *Időben élni, történeti-szociológiai tanulmányok*, válogatta Gellériné Lázár Márta, Akadémiai Kiadó, Budapest 122.kk.

Boman, Thorleif 1998. *A héber és görög gondolkodás egybevetése*, Kálvin Kiadó, Székesfehérvár

Bódiss Tamás 2011. Liturgikus alkalmak a gyülekezetben, in: *Református Szemle* 2011. 5. (szeptember) Kolozsvár 488. kk. (Európai kulturális kincs és anyanyelvű istentisztelet, 375 éves az Öreg graduál)

Boross Géza 1982. Istentiszteleti rendtartásunk revíziójának kérdése, *Református Egyház* XXXIV.évf.3. sz.

Bultmann, Rudolf 1994. *Történelem és eszkatológia*, ford. Bánki Dezső, Atlantisz, Budapest

Carriere, Jean-Claud-Delumeau, Jean-Eco, Umberto-Gould, Jay Stephen 1999. *Beszélgetések az idők végezetéről–a szerzőkkel* Catherine David, Frédéric Lenoir és Jean-Philip de Tonnac beszélgetett, ford. Kamocsay Ildikó, Európa kiadó, Budapest

Collingwood, Robin G. 1987. *A történelem eszméje*, ford. Orthmayer Imre, Gondolat, Budapest

Cullmann, Oscar 2000. *Krisztus és az idő*, ford. Huszti Kálmán, Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest

Czeglédi Sándor 1959. *Liturgika*, Kézirat gyanánt, Debreceni Református Teológiai Akadémia, Debrecen

- Csomasz Tóth Kálmán 2003. *Hagyomány és haladás – válogatott írások*, szerk. Bódiss Tamás, Cantio Bt – ReZeM, Budapest
- Doppelfeld, Basilius 1998. *Szimbólumok II., Ember és Idő*, Bencés Kiadó, Pannonhalma
- Dubord, Guy 2006. *A spektákulum társadalma*, Balassi Kiadó, BAE Tartóshullám, Budapest
- Durkheim, Emile 2000. *A vallási élet elemi formái*, ford. Józsa Péter, L'Harmattan, Budapest
- Eliade, Mircea 1987. *A szent és a profán Európa*, Budapest
- Elias, Norbert 1990. Az időről, in: *Időben élni, történeti-szociológiai tanulmányok*, válogatta Gellériné Lázár Márta, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Fejős Zoltán szerk. 2000. *Idő és antropológia*, Osiris, Budapest
- Fekete Csaba 1994. Énekszám, biblicizmus, liturgia, *Református Egyház XLVI évf. 2. sz.* 211.kk
- Fekete Csaba 1997. Ágendánk kérdései – Vitafórum, *Református Egyház XLIX évf. 3. sz.* 49.kk
- Fekete Csaba 2000. Graduál és református istentisztelet. Liturgiátörténeti áttekintés az Öreg Graduál somorjai példányának kéziratossá válásának alapján, *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI-XIX. századi történetéből*. Tiszántúli Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen 207.kk.
- Fekete Csaba 2000. Úrvacsora, bűnvallás és feloldozás Szenczi Molnár Albert Oppenheimeri Bibliája szerint, *Theológiai Szemle XLIII évf. 3.sz.* 141.kk.
- Fekete Csaba 2003. Néma úrvacsorázás, avagy "Vegye ön e bort!" *Egyháztörténeti Szemle 4. évf. 2.sz.* Sárospatak
- Fekete Csaba 2003. Új úrvacsorai szertartásrend alkotása és elfogadása, in: *Liturgia Sacrae Coenae – újbóli kiadás*, Sárospatak, 72.kk
- Fekete Csaba 2008. Ritus Caenae Dominicae – borsodi imádságokkal (1713 – ante 1775) *Magyar Egyháztörténeti Szemle IX. évf. 2. sz.*
- Fekete Csaba 2009. Kálvin és a perikóparend, *Magyar Egyházzene*, XVI. évf. 3.sz. 2009. 349.kk.
- Fekete Károly 1995. Makkai Sándor részvétele a magyar református liturgia megújításában, *Magyar Egyházzene III. évf. 2.sz.* 147.kk.
- Fekete Károly 2008. Református istentiszteletünk hiányai és annak pótlása, *Confessio XXXII. évf. 2. 74. kk*
- Fekete Károly 2000. A református liturgikák története a XIX-XX. században, *Magyar Egyházzene VII. évf. 4.sz.*
- Fekete Károly szerk. 2010. *Reformátusok a kegyelem trónusánál*, Kálvin Kiadó, Budapest
- Fekete Károly 2010. Kálvin és az istentisztelet, in: *Kálvin időszerűsége*, szerk. Fazakas Sándor, Kálvin Kiadó, Budapest. 140.kk
- Fördös Lajos 1866. *Ágenda*, Pest.

- Goudsblom, Johan 2005. *Időrezsimek*, Typotex, Budapest
- Grün, Anselm-Michael Reepen 2000. *Gyógyító egyházi év*, Bencés Kiadó, Budapest
- Hafenscher Károly 2010. *Liturgika*, Luther kiadó, Budapest
- Hahn István 1983. *Naptári rendszerek és időszámítás*, Gondolat, Budapest
- Hahn István 2005. *Zsidó ünnepek és népszokások*, Neumann Kht., Budapest
- Halbwachs, Maurice, 1992. *On collective memory*, The University of Chicago Press, Chicago
(Megtekintve 2013. augusztus 23-án: <http://books.google.hu/books?id=GPhGukFWC84C&printsec=frontcover&dq=i+nauthor:%22Maurice+Halbwachs>)
- Hamvas Béla 1950. *Mágia szutra*, Medio Kiadó, Budapest
- Hawking, Stephen 2003. *Az idő rövid története*, ford. Molnár István. Akkord Kiadó, Budapest
- Heidelbergi KT és a Második Helvét Hitvallás* 2006. Kálvin Kiadó, Budapest
- Hézszer Gábor 2007. *Pasztorál pszichológiai szempontok az istentisztelet útkereséséhez*, Kálvin Kiadó, Budapest
- Horváth Árpád 1982. *Órák és órák*, Gondolat, Budapest
- Ilyés Endre 1931. *A magyar református földművelő nép lelki élete, különös tekintettel vallásosságára*, Hírlapkiadó és Nyomdavállalat, Szeged
- Ingold, Tim 1990. Munka, idő, ipar, in: *Időben élni, történeti-szociológiai tanulmányok*, válogatta: Gellériné Lázár Márta, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Ír Hitvallás* 1999. (1615) ford. Adorján Kálmán, Koinónia, Kolozsvár
- Jeremias, Joachim 1963. *Die Abendmahls Worte Jesu*, Evangelische Verlagsanstalt, Berlin
- K. Csilléri Klára, 1982. *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei*, Akadémia, Budapest
- Kálvin János 1559. *A keresztyén vallás rendszere* (I.-II.) Református Egyházi Könyvtár, V. kötet. Pápa 1909-1910. Újranyomva: Kálvin Kiadó, Budapest, 1995.
- Kálvin János 2003. (1543) Genfi Zsoltárkönyve előszava, in: *Psalterium Ungaricum*, közreadja Bólya József, MRE Zsinata, Budapest 6.kk
- Kappadókiai atyák, *Nagy Szent Bazil: A Szent Lélekről*, 1983. Szent István Kiadó, Budapest
- Káposztássy Béla 2004. A liturgia teremtményi dimenziói és a lélek egészsége. *Embertárs* II. évf. 3. sz.
- Korpics, Márta-P. Szilczl, Dóra, *Szagrális kommunikáció*, 2007. Typotex, Budapest
- Kovács József 2003. A Magyarországi Református Egyház 1948/51-es liturgiai reformja, *Sárospataki Füzetek*, 2003/2.sz. 67.kk
- Kósa László szerk. 2006. *Reformátusok Budapesten I-II.*, Argumentum, Budapest
- Kósa László 2011. *Művelődés, egyház, társadalom*, Akadémia, Budapest

- Lietzman, Hans *An die Korinther I.* 1907. Mohr, Tübingen
- La Rochelle-i Hitvallás* 2000. (1559) ford. Visky András, Koinonia, Kolozsvár
- Luhmann, Nicolas 2005. Az írás formája, in: *Intézményesség és kulturális közvetítés*, Ráció Kiadó, Budapest.
- Magyar Néprajz VII. kötet, 1988. Népszokás, néphit, népi vallásosság, szerk. Dömötör Tekla, Akadémia, Budapest, (Protestáns egyházas szokások és magatartásformák, Kósa László) 443.
- Martimort, Aimé Georges (szerk) 1983. *La Liturgie et le temps*, Descleé, Paris
- Melchior du Lac 1849. *La liturgie romain et les liturgies francaises*, LeMans, Párizs
- Nagy István 1999. A kazuáliák homiletikuma, *Református Egyház* XLXI. évf. 37. sz.
- Nagy Tibor 1998. Megjegyzések a Magyar Református Egyház Istentiszteleti Rendtartásához, *Református Egyház* XLX. évf. 10. sz. 23.kk
- Nánássy Lajos 1909. *A keresztyén liturgia fejlődésének, s mai formájának rövid áttekintése* (A küszöbön álló magyarországi ref. Kultuszreform barátainak szíves figyelmébe ajánlva) I. rész, Hegedűs és Sándor Könyvkiadóhivatal, Debrecen
- Nánássy Lajos 1913. *A keresztyén liturgia fejlődésének, s mai formájának rövid áttekintése* (A küszöbön álló magyarországi ref. Kultuszreform barátainak szíves figyelmébe ajánlva) II. rész, Sárospatak
- Néprajzi Lexikon* 1977. szerk. Ortutay Gyula, Akadémia, Budapest
- Novák Lajos 1898. Nem vártuk! *Sárospataki lapok* XVII. évf. 37.sz. 1.kk
- Novák Lajos 1903. Az egységes liturgia, *Sárospataki lapok* XXII. évf. 48.sz.1.kk
- Otto, Rudolf 1997. *A szent, Osiris*, Budapest
- Pap Ferenc 2007. Református gyónás, a bűnvallás, bűnbocsánat-hirdetés történeti és gyakorlati kérdései, in: *Porta Speciosa*, szerk. Békési Sándor KRE, Budapest
- Pap Ferenc 2008/2009. Újra az egyházi évről a Kálvinévben, *Magyar Egyházzene* XVI. évf. 3.sz. 337.kk
- Pap Ferenc 2009. Istentisztelet és művészet, Kálvin istentiszteletről alkotott felfogása és gyakorlata, in: *Pius efficit ardor. A művészet értékelése Kálvin művében és a református kultúrában* KRE Budapest
- Pásztor János 1982. Szempontok és javaslatok az istentiszteleti rendtartás revíziójához a Magyarországi református Egyházban, *Református Egyház* XXLIV. évf. 3. sz.
- Pásztor János 1995. Az istentiszteleti rendtartás létrejötte és bukása, *Magyar Egyházzene* III. évf. 1. sz. 9.kk
- Pásztor János 2002. *Liturgika, A magyar református istentisztelet múltja, jelene és jövője a Szentírás világosságában*, 2. kiadás, Calvin János Teológiai Akadémia, Komárno

- Pásztor János 2008. *Liturgiai irányzatok a magyar református egyházban*, DRHE Liturgiai Kutatóintézet, Debrecen.
- Pataki Ferenc 1989. *Identitás, személyiség, társadalom*, in: Váriné Szilágyi Ibolya, Niedermüller Péter szerk: *Az identitás kettős tükrében*, Néprajzi Kutatócsoport, TIT Magyar Pszichológiai Társaság szociálpszichológiai szekciója, Budapest
- Ravasz László 1949. Az istentiszteleti rendtartás reformja, *Református Gyülekezet* I. évf. 10. sz.8.
- S. Lackovits Emőke 2012. *Az Úrnak irgalmát örökké éneklek*, Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, Veszprém
- Skót Hitvallás* 1998. (1560) ford. Adorján Kálmán, Koinónia, Kolozsvár
- Szabó István 1995. *Az istentiszteleti rendtartás teológiai problémáiról*, Magyar Egyházzene III. évf. 1. sz. 19.kk
- Szűcs Ferenc 2010. Istentiszteletünk tanbeli alapjai, in: *Porta Speciosa*, szerk. Békési Sándor KRE, Budapest 19.kk
- Szűcs Ferenc 2005. Az istentisztelet a református dogmatika szempontjából, *Collegium Doctorum* I. 1. 38.kk
- Szűcs Ferenc 2012. Istentiszteletünk megújulása, *Theológiai Szemle* LV. 109.kk
- Tarkovszkij, Andrej 2002. *A megörökített idő*, ford. Vári Erzsébet, Osiris, Budapest
- The Interpreters Dictionary of the Bible*, Abingdon, Nashville 1962. „time” címszó IV.642.kk
- Thompson, Edward P. 1990. Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus, in: *Időben élni, történeti-szociológiai tanulmányok*. Válogatta: Gellériné Lázár Márta, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Tóth Endre, 1934. Az Úrvacsoraosztás Dunántúl a reformációtól a 18. század végéig, *Theológiai Szemle*, Debrecen, 1934. 135.kk
- Westminsteri Hitvallás* 1999. (1643) ford. Nagy Albert, Koinónia, Kolozsvár
- Zalatnay István 2011. Javaslatok a liturgiai reform napszaki istentiszteleteihez, Előadás az Öreg Graduál 375. évfordulójára, *Református Szemle*, 2011. 5. sz. Kolozsvár
- Zizioulasz, John 2004. *Újabb két tanulmány*, Athanasiana Füzetek, Nyíregyháza

Summary

The diversified state of the liturgical customs of the service in the Hungarian Reformed Church is common knowledge and subject of varied public concern. The aim of the present study is to find an approach for an objective view of the present situation of the liturgy as practised by the Hungarian Reformed Church. Among the theological issues resolved by the founding fathers in the 16th century the liturgical aspects were of secondary importance considering the special primary task of establishing the reformation itself. The present-day practice goes even further, rating liturgy as a seemingly unimportant component of worship. In 2010 and 2012 we asked 250 pastors of the reformed congregations about their ceremonial practices. The replies received indicated that the majority of pastors were satisfied with their customs of liturgical practice. However, two small groups wished either to eliminate all regulations, or to have strictly confirmed order of ceremonies. The liturgical order is mostly influenced by the social environment, therefore we grouped the answers of the pastors into four categories, namely villages, smaller towns, larger towns and Budapest. Liturgically, the fundamental aim of village churches appears to conserve the heritage. In contrast, the congregations in Budapest wished to create new rites in a number of cases, with countless variations. In the larger towns the power of the traditions is present, but they are also eager to find new ways. The practice overrides in most instances the theological point of view. The emotional and social aspect characterizes the worship. Concurrently the pastors disregard the community in which the liturgy appears, in other words, for individual considerations there is no practical order of worship. An important factor is the emotional and social imprinting of the church service. In most instances only the church regulations are discussed in the community. They invent their own liturgy. However, it was found that there is a constant demand for a unified church service.

In general, there are two books of common worship in use. The first – usually called the Ravasz-book of common worship was prepared between 1908 and 1931, the second, linked to Tibor Bartha, between 1950 and 1985. The first is a deep-rooted theoretical work aimed to be accepted by all communities, with lots of theological compromises, while the second is a superficial, hastily made work which provoked controversy in the church, thereby creating division liturgically as well among the Hungarian reformed congregations, resulting in the legitimacy of multiple practices.

In 1968, the church leadership, preparing the book of common worship, conducted a nation-wide survey covering all congregations. In the present study, we have reconsidered the details of this questionnaire and compared it as far as possible with the results of the 1968 survey. This comparison raised the question what the passing of time does to influence liturgy.

The passing time and its subjective aspects are basically the most important factors which determine and describe modern society. The time concept which originated from the protestant way of thinking in the 17th and 18th century England, deeply influenced the modern concept of time. In our study – for this time concept - we adopted the term: time of spectacle.

The church services cannot be the subjects of this spectacle. On the contrary, all liturgies of Christianity bind together two timelines. We can do this by binding them with memory, with a repetition of rites, or with eschatological foresight. All these are present in the church services. The feast of Paschal Lamb and the Lords Supper are the best examples to demonstrate the presence of God, leading us to renew and conserve the ceremonies.

The deep understanding of the passing time together with the consciousness of irrefutable continuity is the real proof of memory. The understanding of the migration of the church services between these different timelines can help us celebrate the presence of God in the church services. At the present time to change the liturgically diverse practice of the Hungarian Reformed Church ought not to be ruled by an external regulation, but only after due consideration of these fundamental theological questions.

Összefoglalás

A Magyarországi Református Egyházban az istentiszteleti gyakorlat sokfélesége, megosztottsága közbeszéd tárgya. E dolgozat célja, hogy pontosabban leírja a mai Magyarországi Református Egyház liturgiai helyzetét. Nem a reformáció üzenetéből eredően, hanem a 16. század sajátosságai miatt, a reformátorok teológiájában a liturgiai kérdések háttérbe szorultak. Ez a kérdés adiaphoronná lett. A mai magyar református gyakorlat általánosságban ennél tovább megy, mellékesnek és feleslegesnek tűnő valósággá degradálódott az istentisztelet liturgiája. 2010 és 2012 között 250 különböző gyülekezet lelkészét megkérdeztünk istentiszteleti gyakorlatokról. A felmérés eredményeként általánosságban elmondható, hogy a lelkészek elégedettek saját istentiszteletük megvalósulásával. Ugyanakkor két kisebb csoportot láthatunk, akik vagy jobban szeretnék szabályozni a liturgiát, vagy szeretnék elvetni minden szabályozást. A liturgiai szokások legfőbb meghatározó tényezője a társadalmi környezet, ezért kutatásunk eredményeit négy csoportban mutatjuk meg: külön helyeztük a falusi, a városi, a megyei jogú városokból kapott és a budapesti válaszokat. Általánosságban elmondható: a falusi gyülekezetek fő szempontja, hogy szeretnék megőrizni hagyományaikat. Ezzel szemben a budapesti gyülekezetek sok esetben parttalanul új szokásokat vezetnek be. A megyei jogú városokra az igaz, hogy jelen van a tradíciók ereje is, de új utakat is keresnek. Jellemző, hogy a teológiai nézőpontot felülírja a praxis. Az istentisztelet érzelmi, szociális jellege vált a leginkább meghatározóvá. Ezzel párhuzamosan a lelkészek figyelmen kívül hagyják azt a közösségi teret, amelyben a liturgia megjelenik, azaz, hogy individuális értelmezésben nem is létezik istentiszteleti gyakorlat. A legtöbb esetben csupán egyházfegyelmi kérdéseket tudnak közösségi módon értelmezni. Saját liturgiákat készítenek. Mégis találoztunk egy határozott szándékkal, amely az istentisztelet egységesedését szeretné.

Két liturgiás könyvet használ ma Magyarországon a legtöbb református gyülekezet. Az egyiket 1908-tól 1931-ig készítették, ez az úgynevezett Ravasz-ágennda, a másik 1968-tól 1985-ig készült, ez Bartha Tibor nevéhez kötődik. Az előbbi alapos, megfontolásokkal készült mű, amely azt tűzte ki célul, hogy teológiai kompromisszumok árán is egységet hozzon létre, míg a másik felszínes, kapkodva elkészült munka, amely provokálta a gyülekezeteket, és a többféleséget legitímálta.

1968-ban a református egyházi vezetés egy minden gyülekezetre kiterjedő országos felmérést készített. E mostani disszertációnkban azt is célul tűztük magunk elé, hogy a

lehetséges mértékig összehasonlítsuk ezt a felmérést a maival. A két vizsgálat egybevetéséből adódott az arra vonatkozó kérdés is, hogy mit tesz az idő a liturgiával?

A múltó idő és ennek szubjektív aspektusa az a valóság, amely talán a legjobban meghatározza, és egyben le is írja a modern társadalmat. Éppen a reformációból eredt Angliában a 17–18. században az az elgondolás, amely a modern idő-koncepcióra döntő hatással volt, amikor a munkaidő, a földi szolgálat idejének fontossága és mérhetősége központi kérdéssé vált. Dolgozatunkban a spektákulum ideje kifejezést kölcsönözzük erre az időszemléletre.

Az istentisztelet nem lehet részese ennek a spektákulumnak, hanem ezzel szemben mindig összeköt két idősíkot vagy az emlékezet, vagy a megismételt cselekedet, rítus vagy az eszkatológiai várakozás segítségével. Mindhárom idősíkot összekötő valóság megjelenik az istentiszteleten. A páska ünnepe és az úrvacsora talán a legjobb példa arra, hogy bemutassuk, miként konzerválódik és újul meg egy liturgiai, rituális szokás, és miként jelenti egy hosszú folyamatba kapcsolódva Isten megújuló jelenlétét. Az emlékezet igazi értelme a jelen- és a múltó idő egybevetése azzal az időfolyammal, amelyben mindenképpen benne vagyunk. Ha az istentiszteletnek ezt az idősíkok közötti vándorlását megértjük, ez segíthet abban, hogy Isten jelenlétét ünnepeljük az istentiszteleten. Ma nem a külső szabályozás az, ami elsődlegesen változtathat a református istentiszteleti gyakorlat szétesettségén, hanem ez az alapvető teológiai megfontolás.

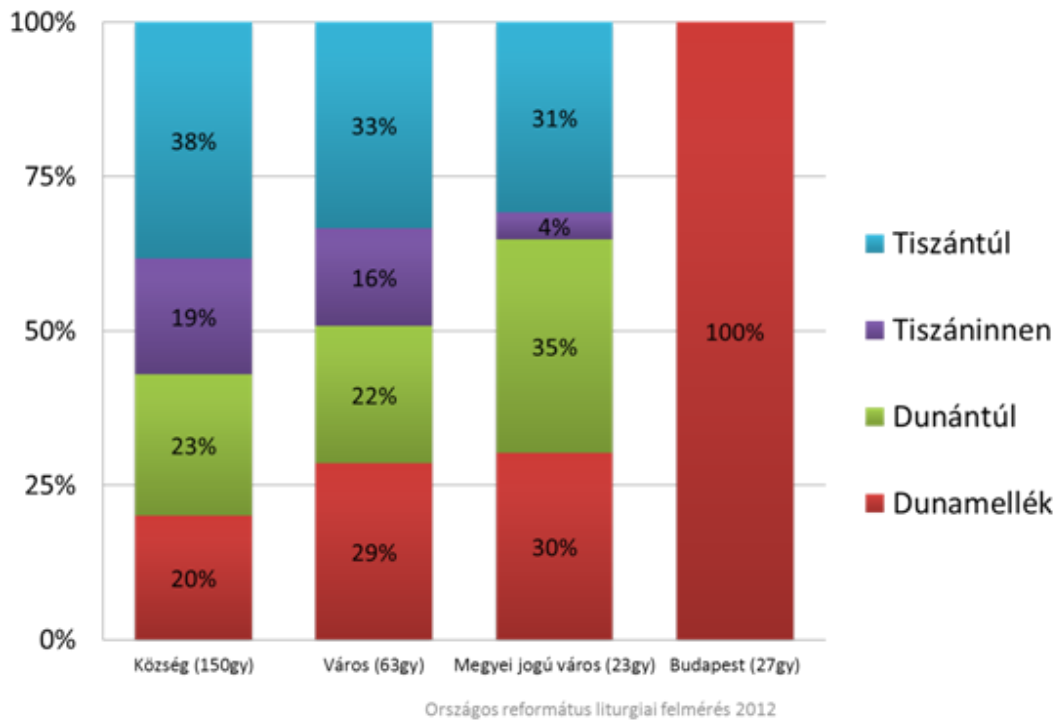
Köszönetnyilvánítás

Ezen a lapon nem férnének el azoknak a nevei, akik vagy a szöveg javításával vagy az Excel táblázat vagy a Word program kezelésében való segítséggel mellettem álltak, vagy legalább elviselték munkám miatt otthoni háztartásunk hiányosságait.

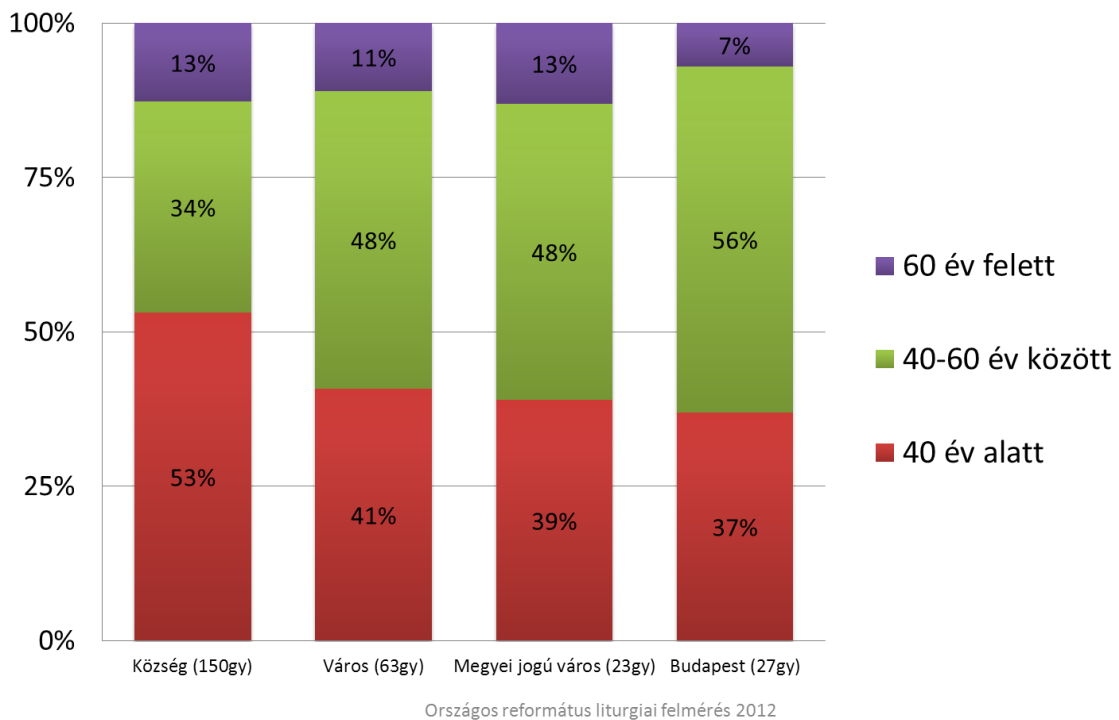
Köszönet érte családomnak, barátaimnak. Soli Deo Gloria!

Függelék

1. Melyik egyházkerületben van a megkérdezett gyülekezet?

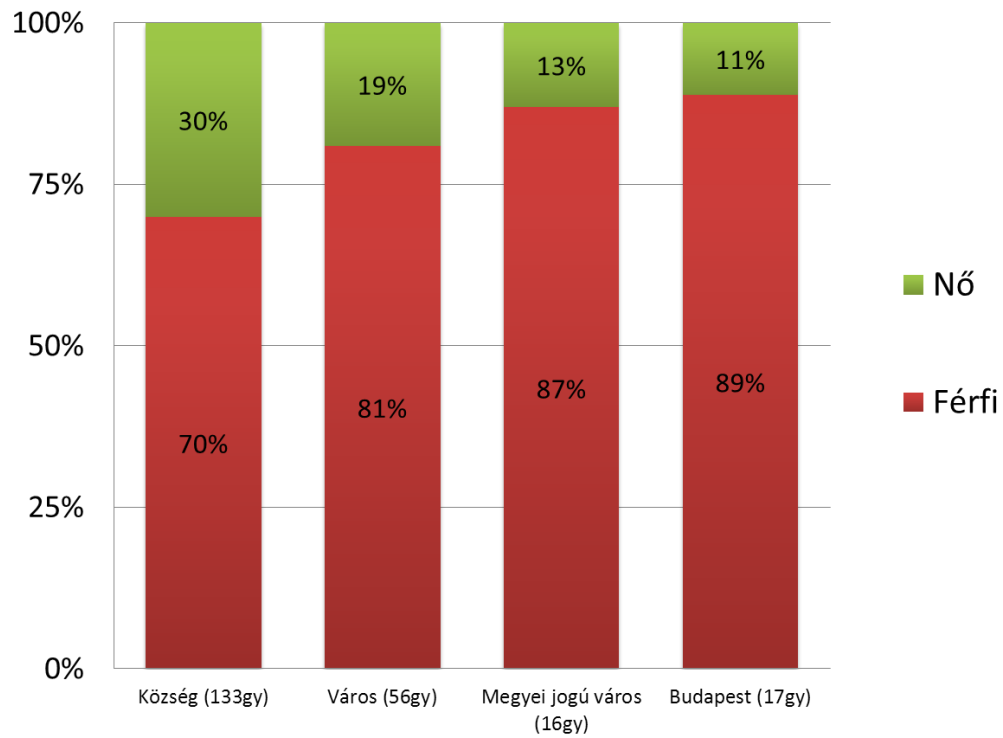

2. A megkérdezett lelkészek életkor szerinti megoszlása

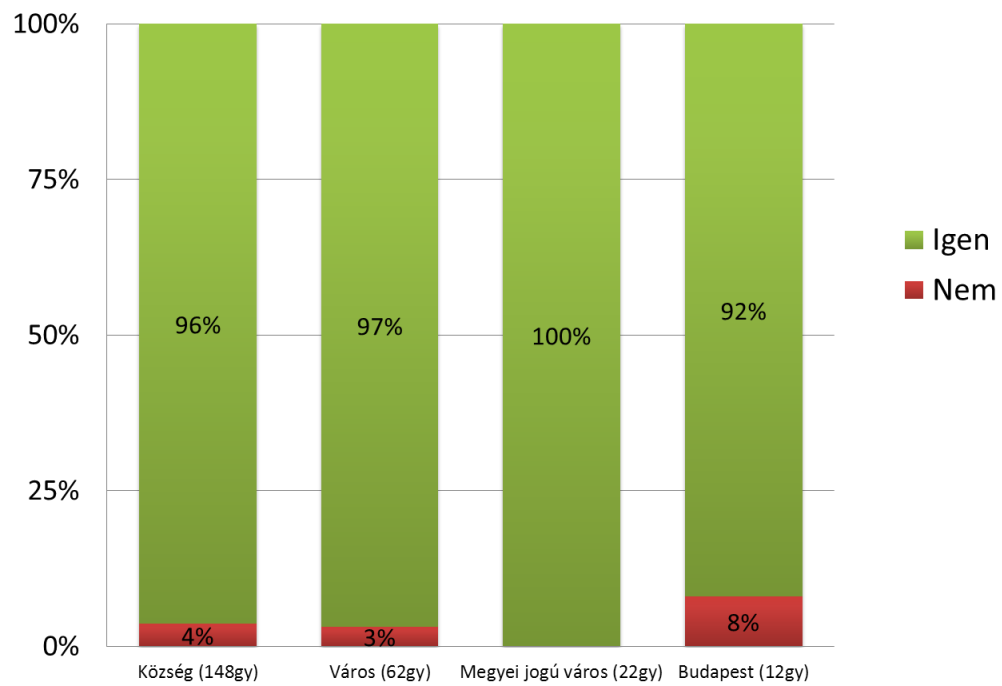

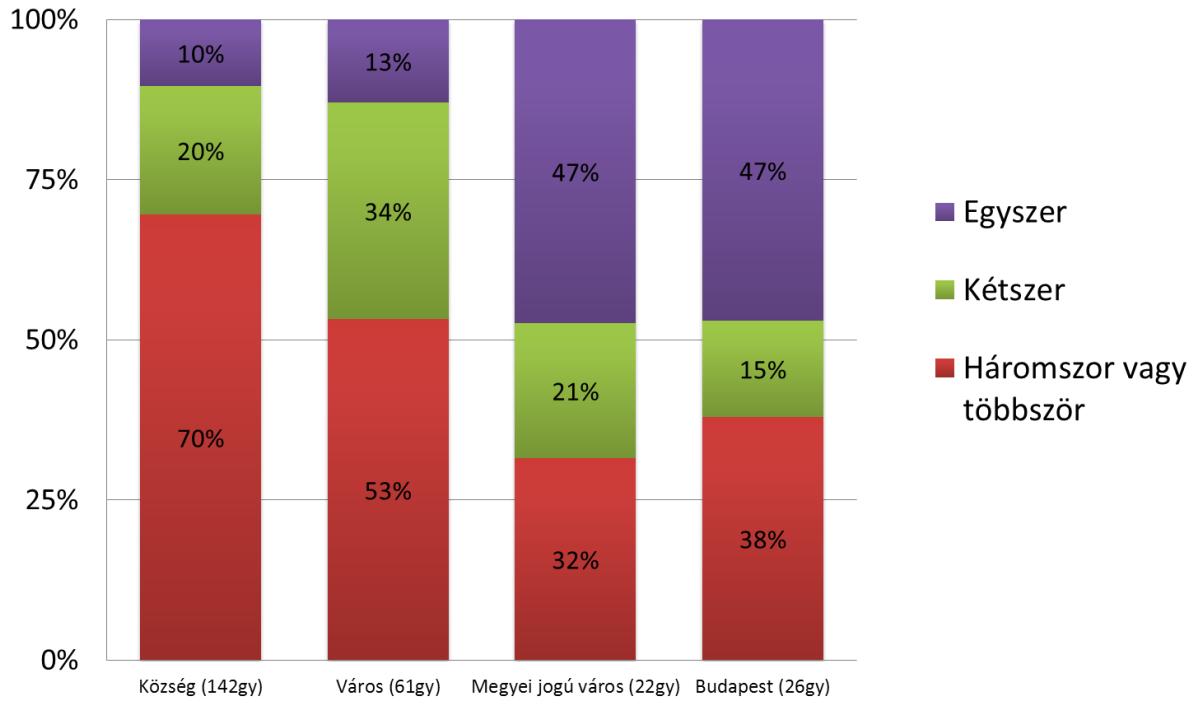
3. A válaszadó lelkészek nemek szerinti megoszlása

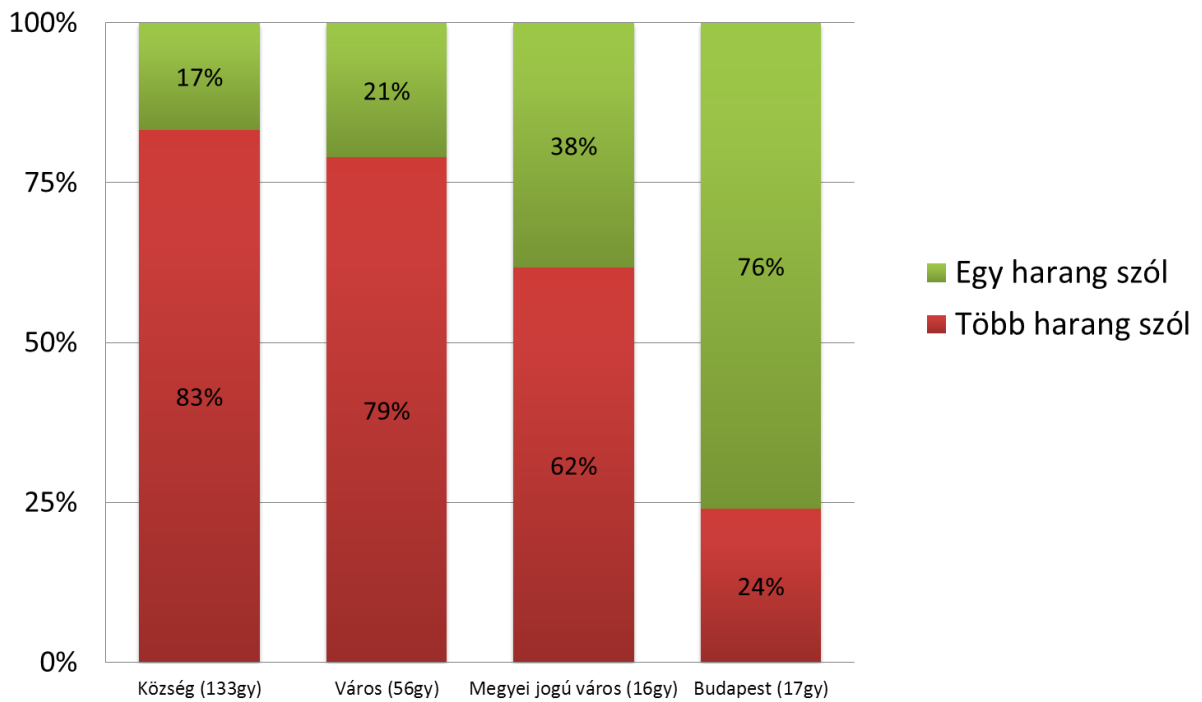
4. Istentisztelet előtt harangoznak?

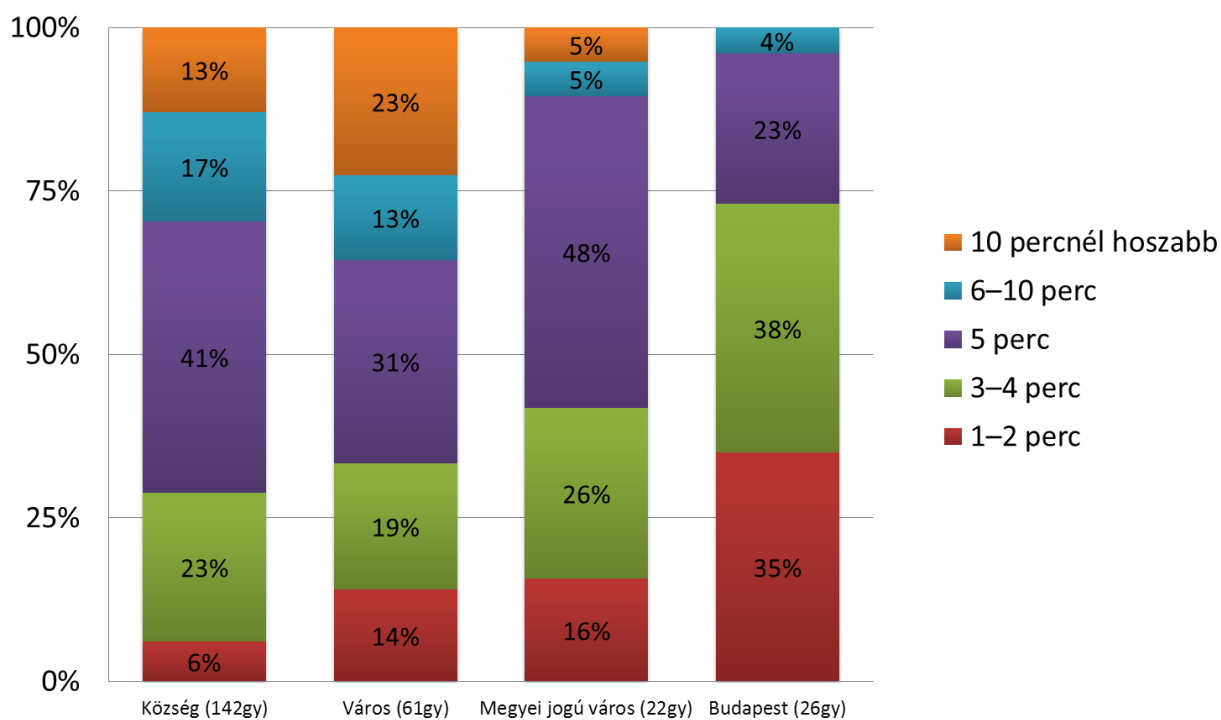
5. Hányszor harangoznak?

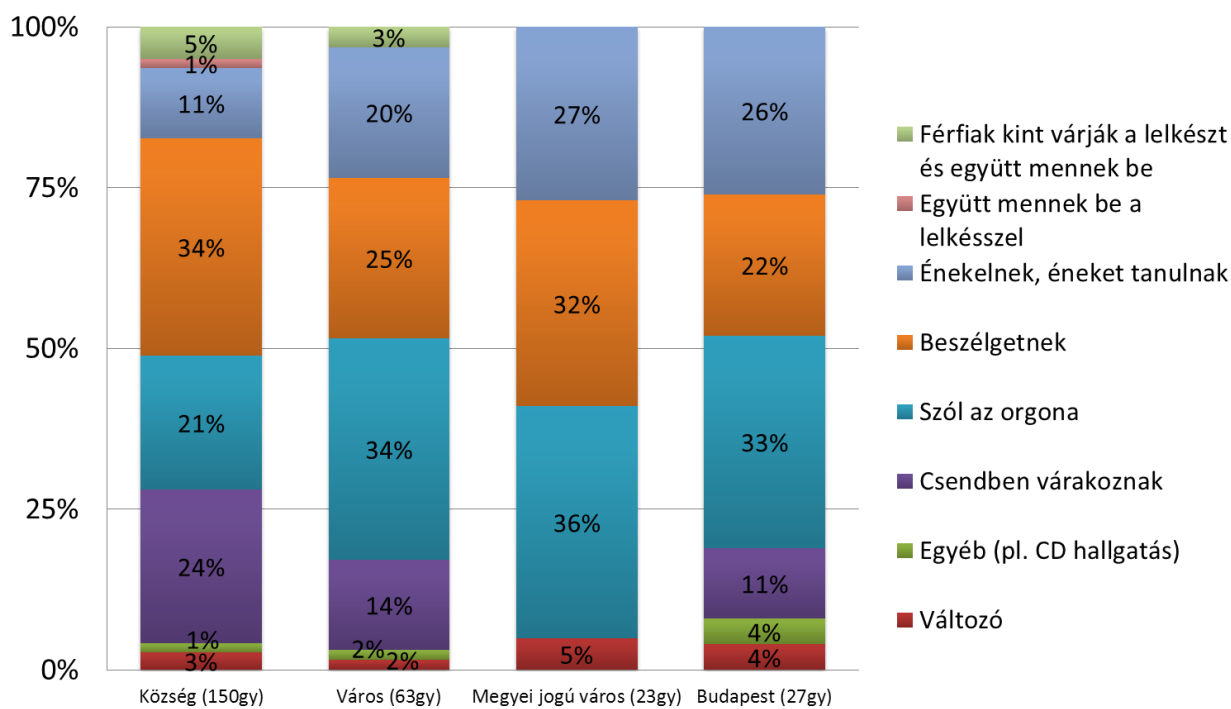
6. Hány harang szól?

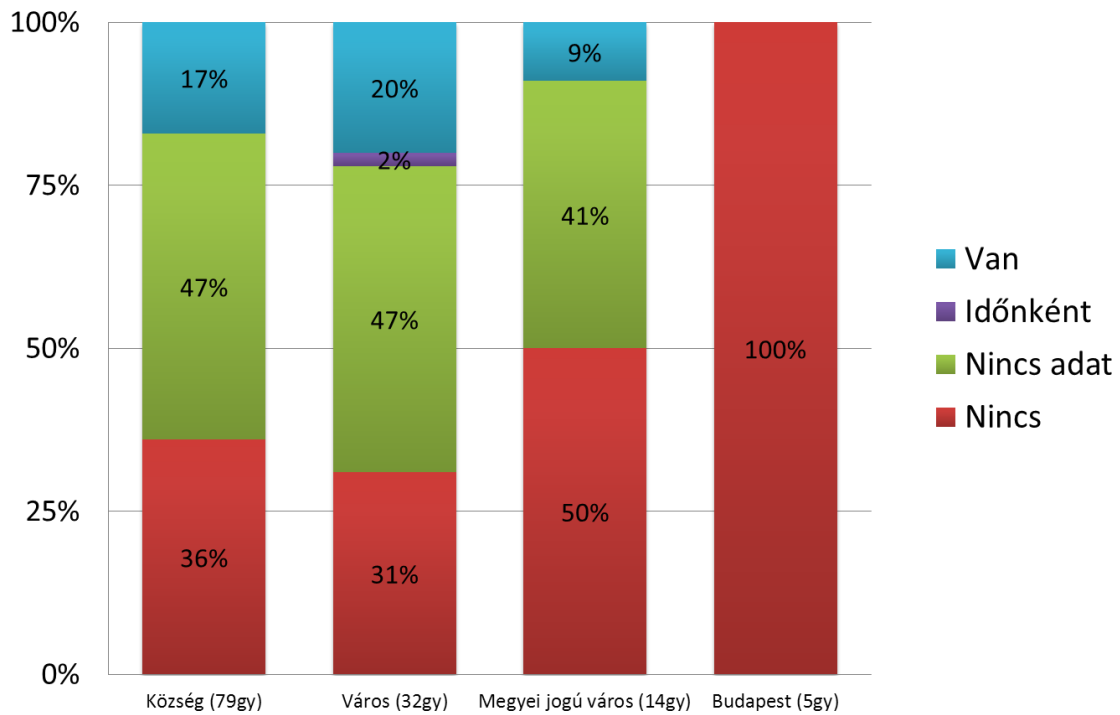
7. Mennyi ideig harangoznak?

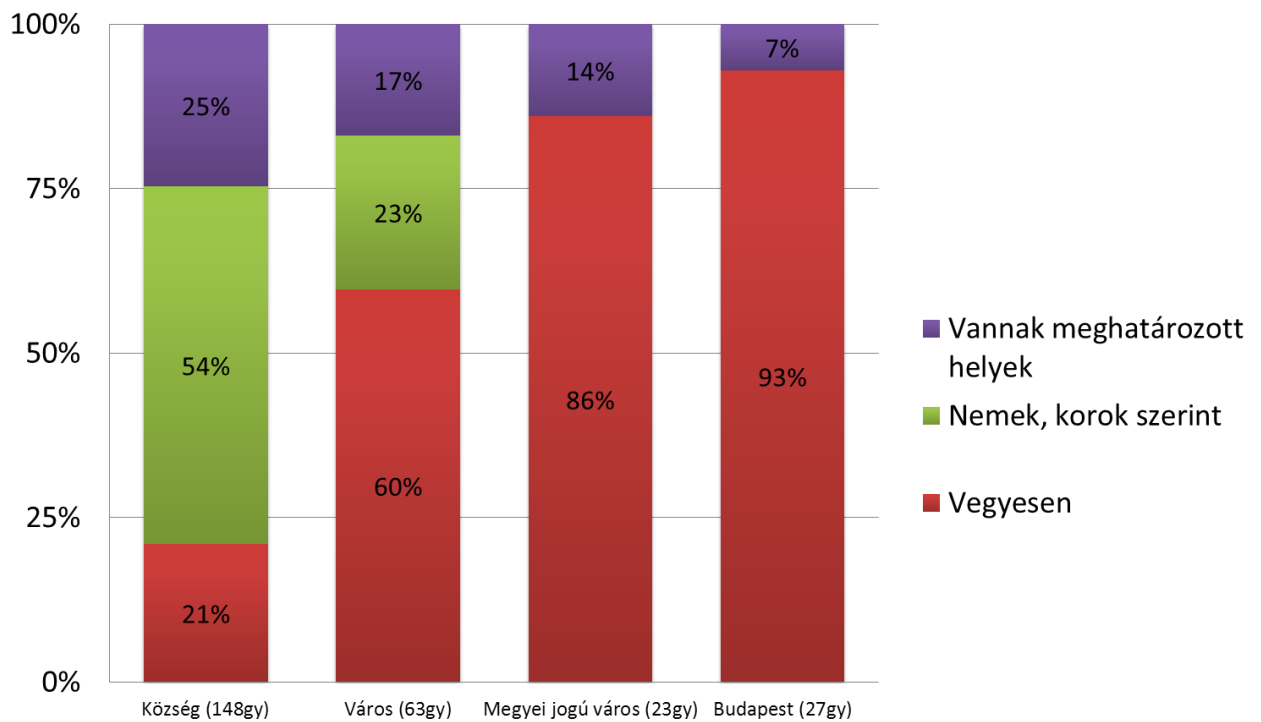
8. A lelkész megérkezése előtt mit csinálnak a hívek?

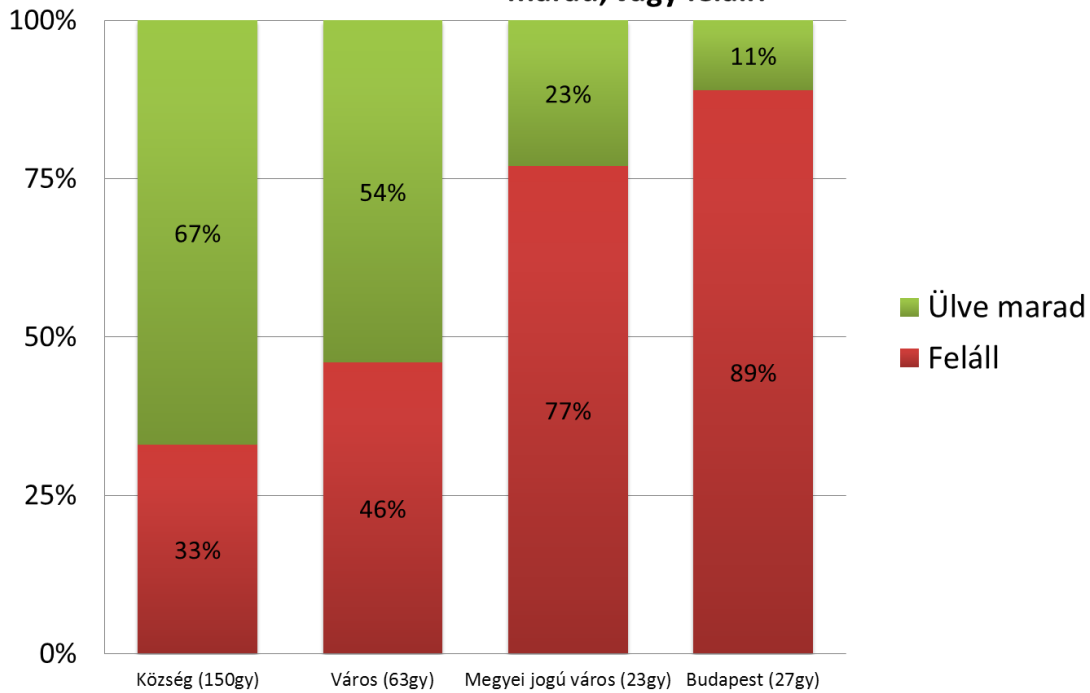
9. Van-e gyülekező ének?

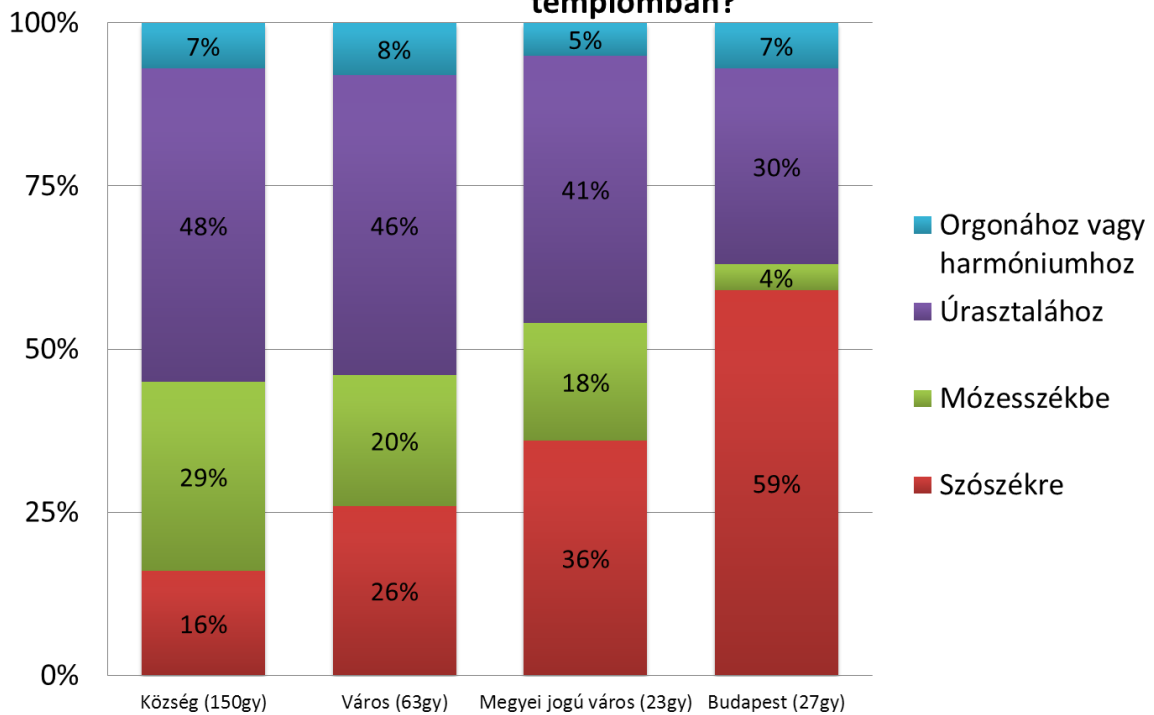
10. Hogyan ülnek a templomban a hívek?

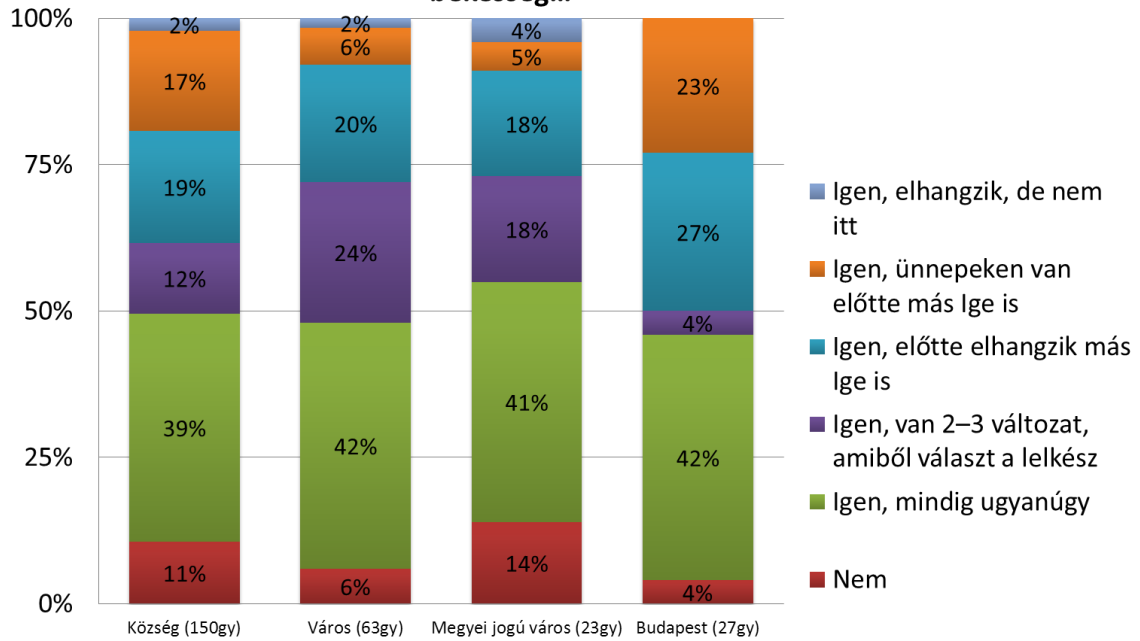
11. Amikor a lelkész belép az istentisztelet helyére, a gyülekezet ülve marad, vagy feláll?

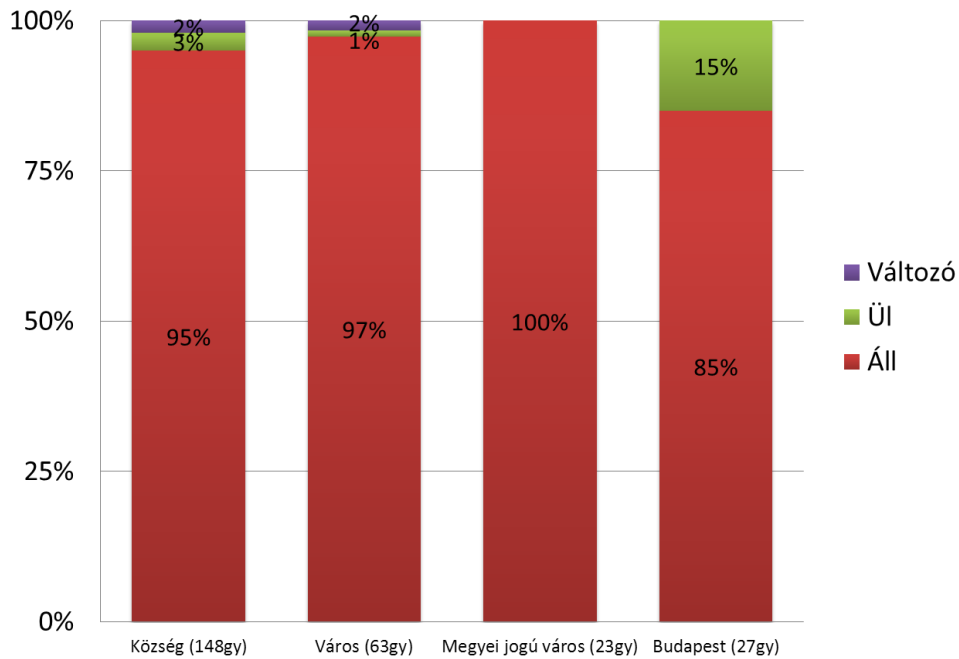
12. Istentiszteletek alkalmával a lelkész hova megy először a templomban?

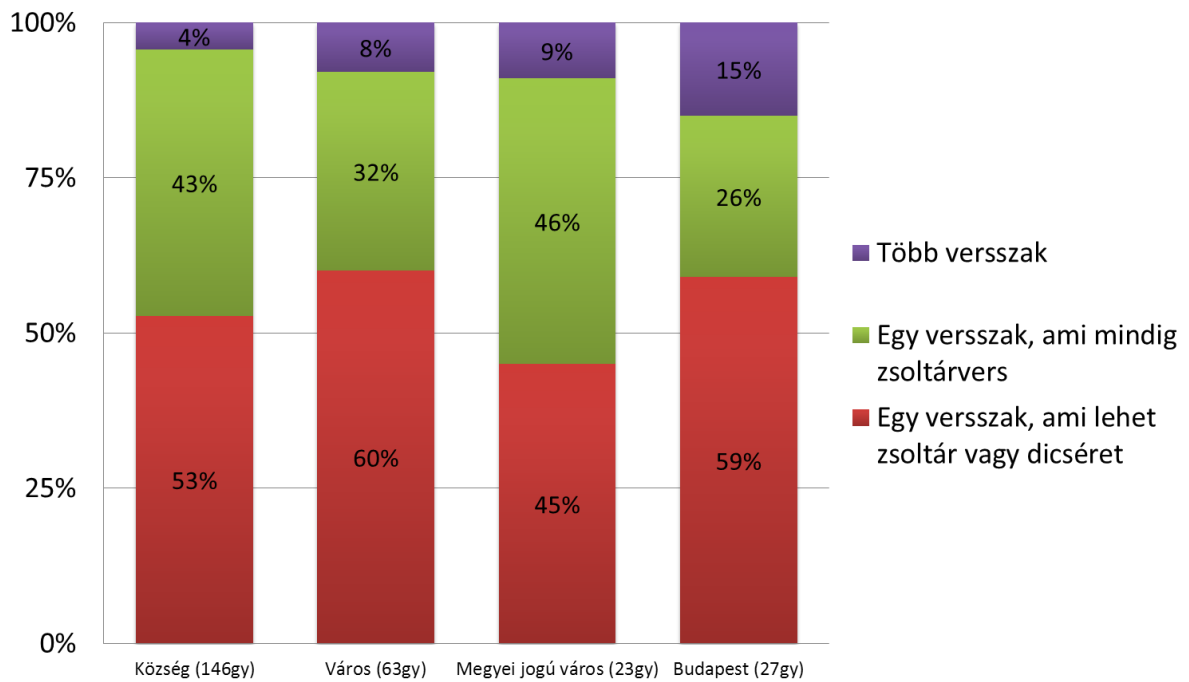
13. Elhangzik-e az apostoli köszöntés? „Kegyelem néktek és békesség...”

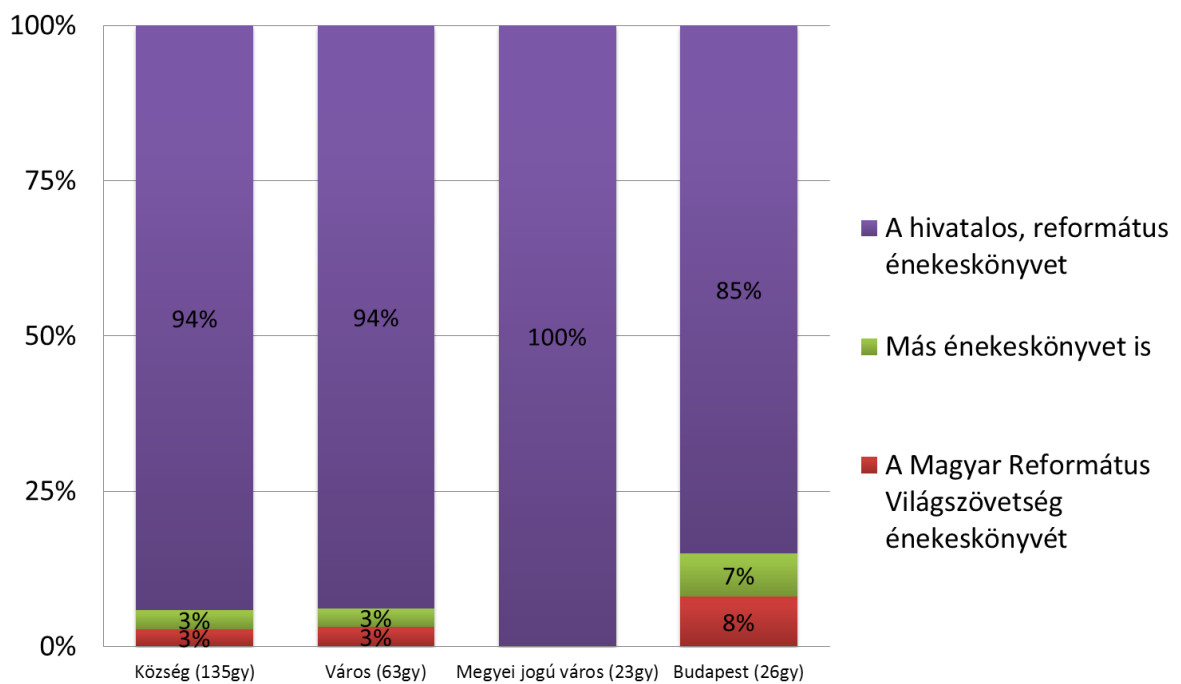
14. A kezdőének közben a gyülekezet ül, vagy áll?

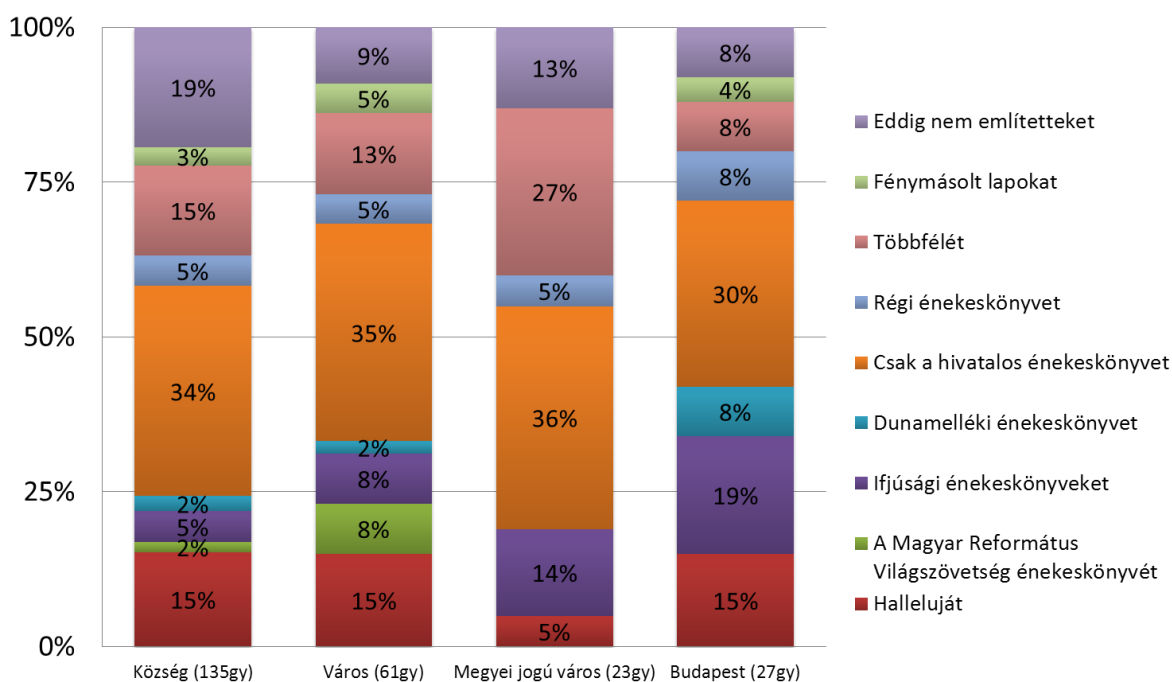
15. Hány versszakot énekelnek kezdő énekként?

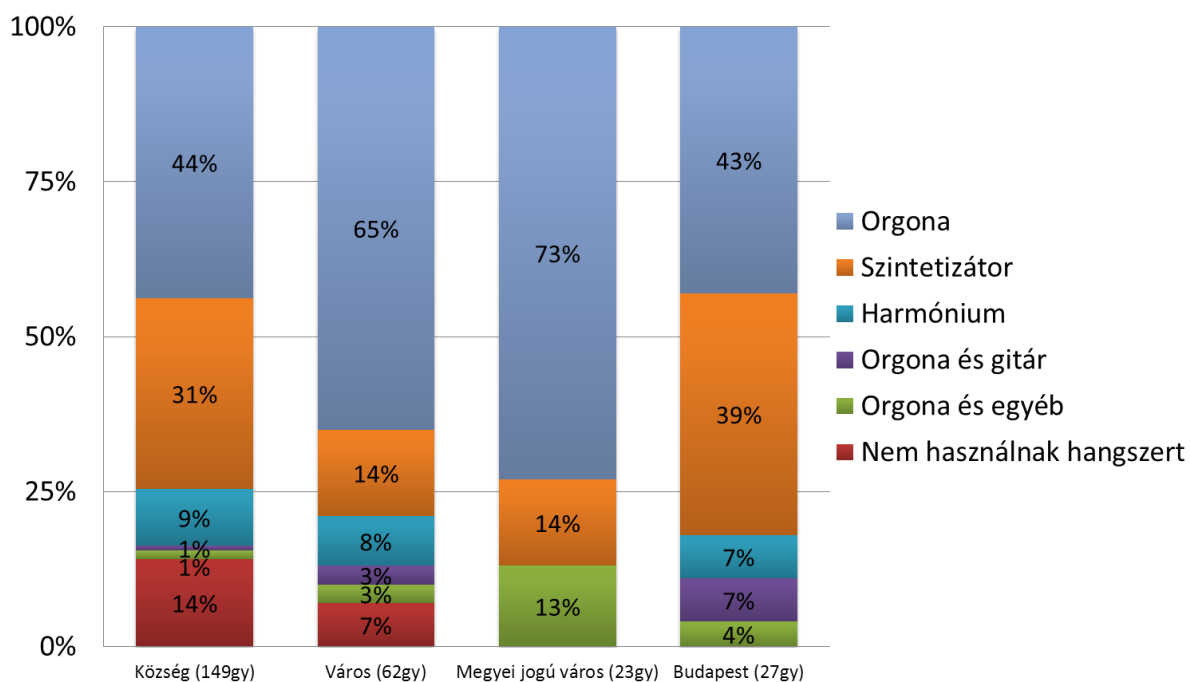
16. Milyen énekeskönyvet használnak az istentiszteleten?

17. Milyen más énekeskönyvet használnak a bibliaórákon?

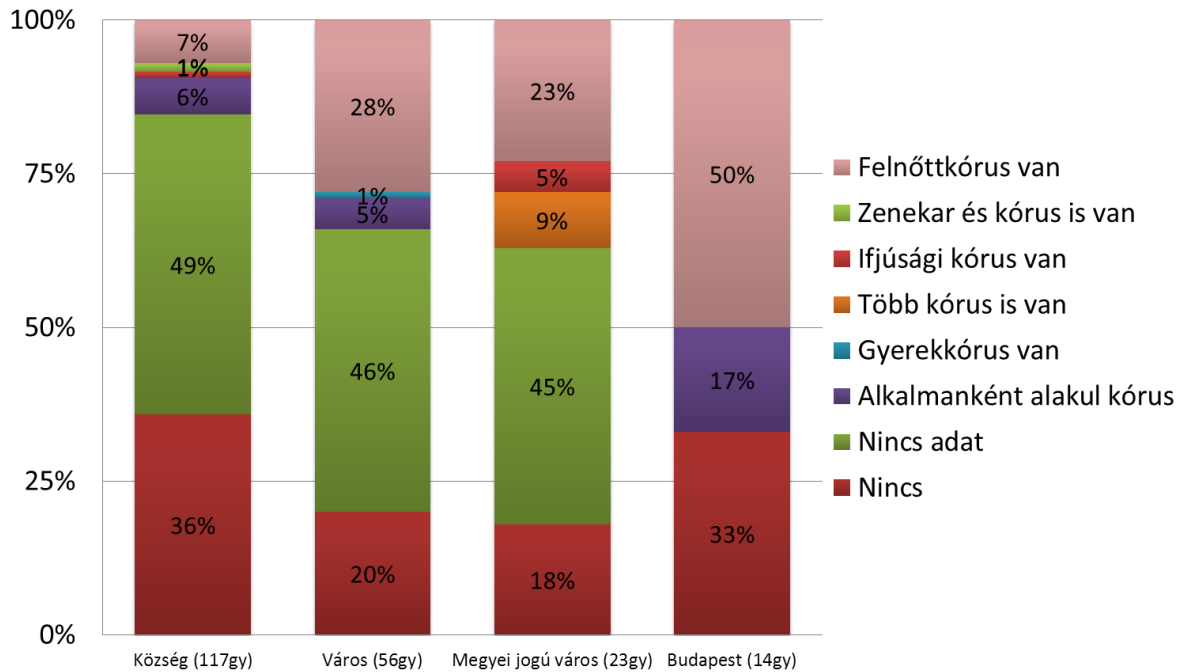

18. A gyülekezeti istentiszteleten milyen hangszert használnak?

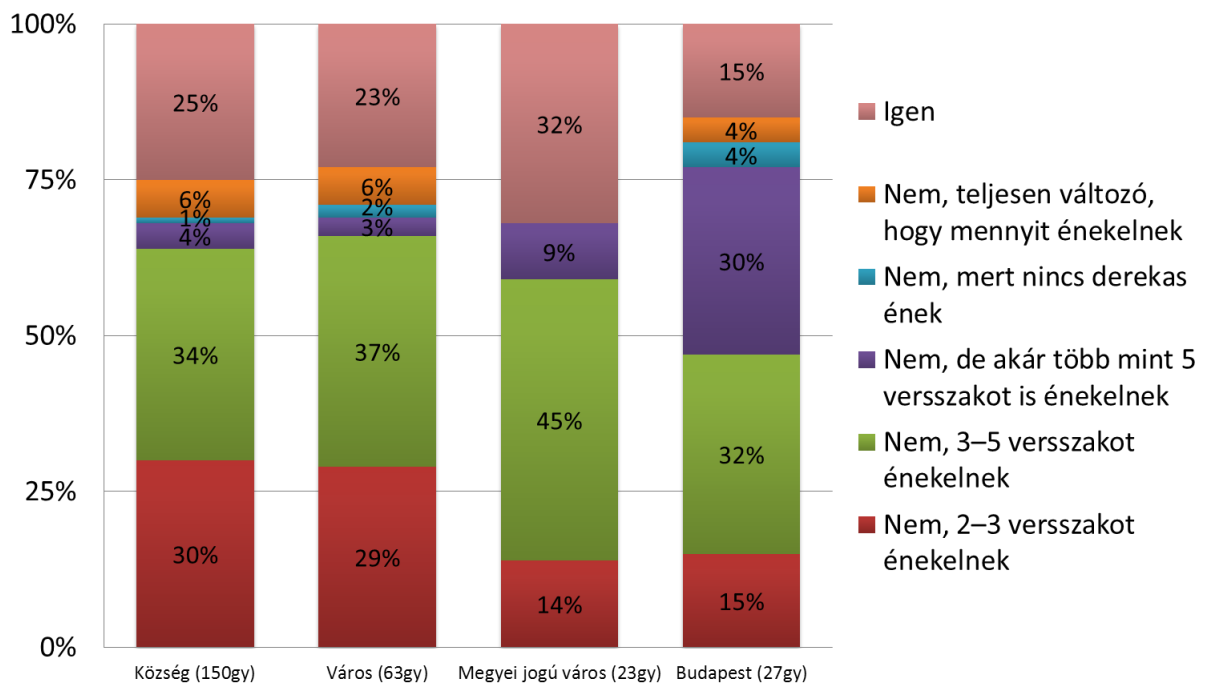

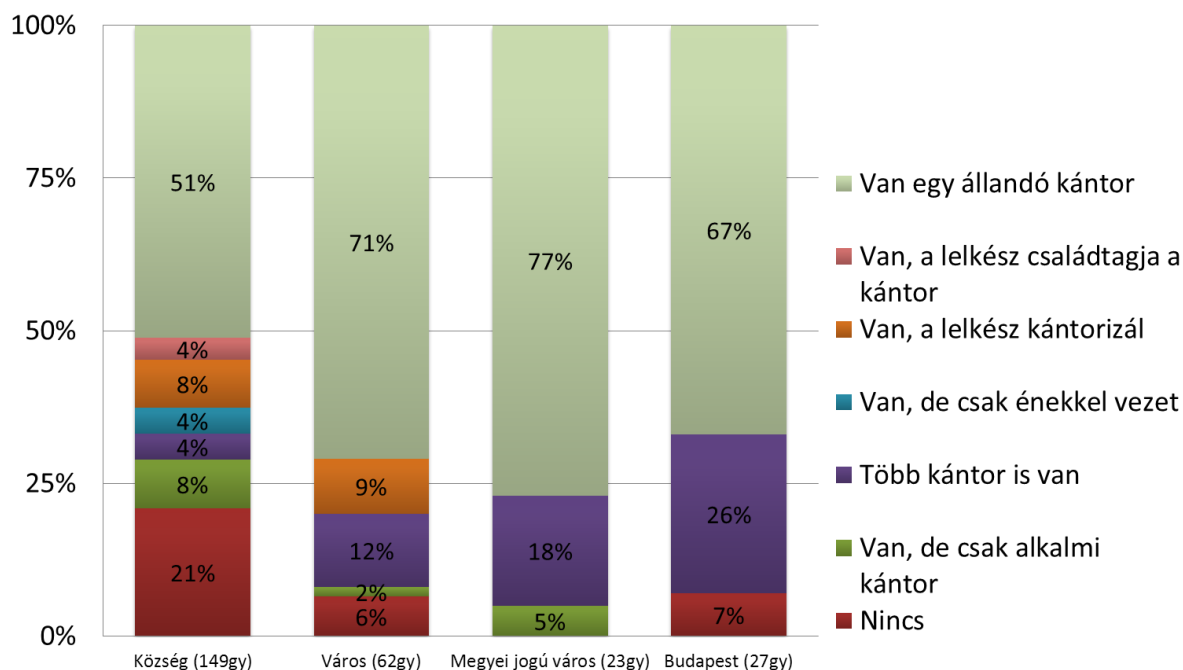
19. Van-e énekegyüttes a gyülekezetben?

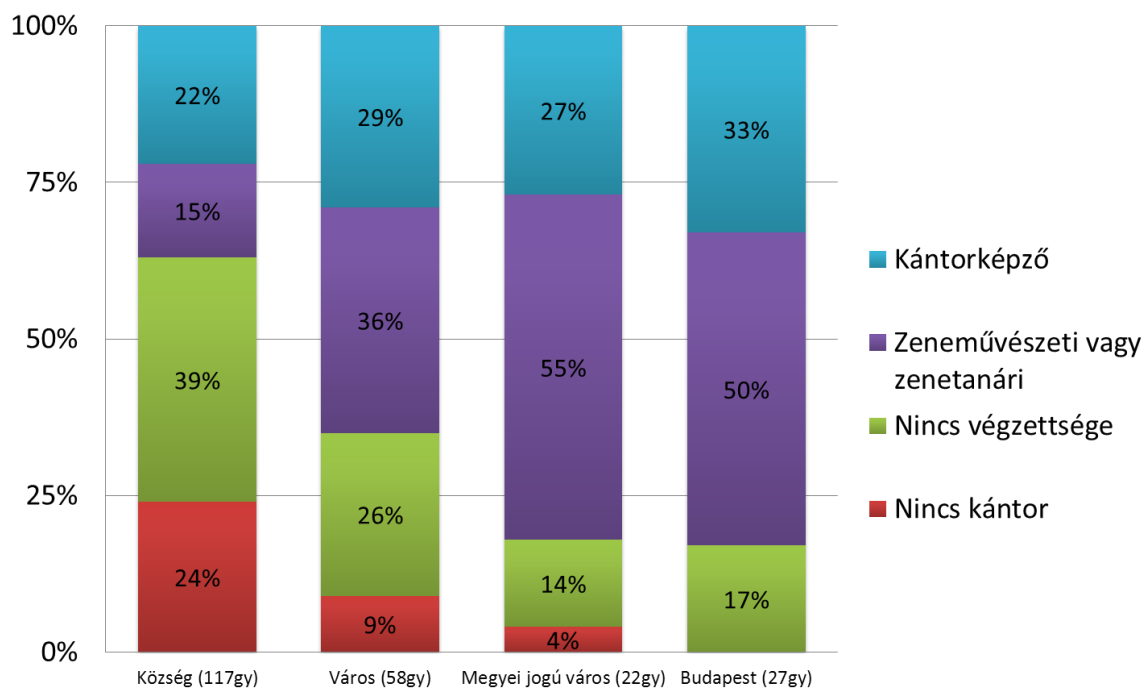
20. Végigéneklük-e a derekas éneket?

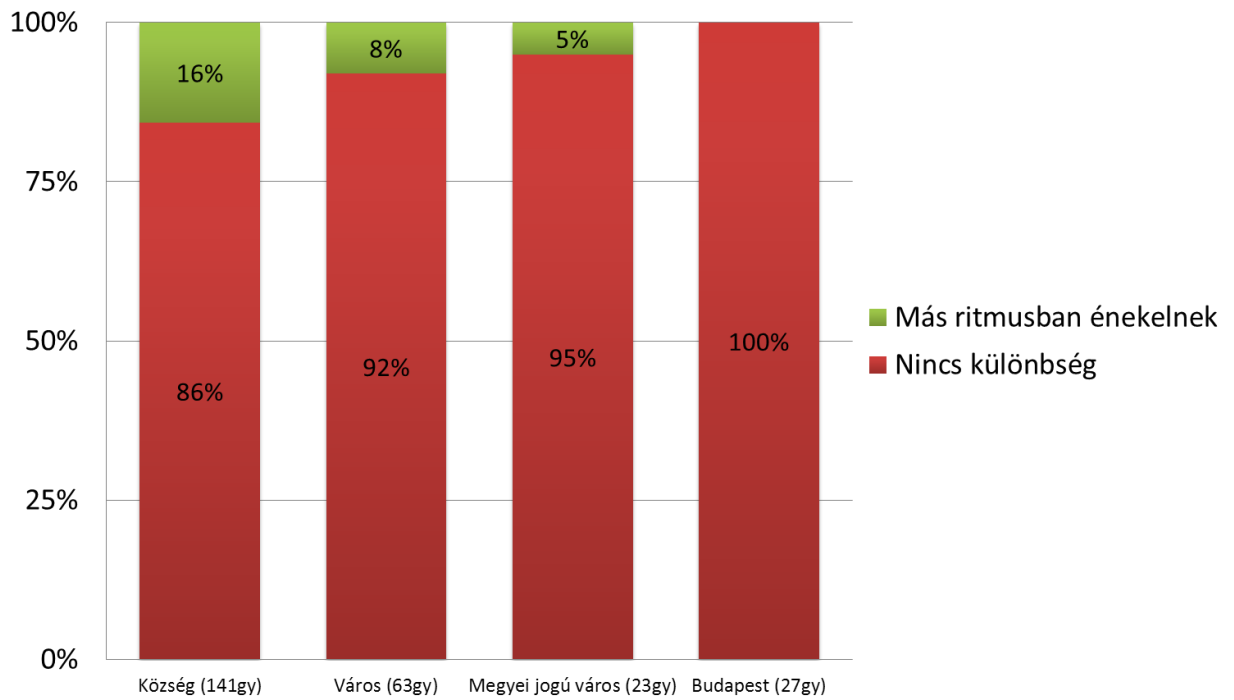
21. Van-e egy állandó személy, aki a kántori feladatokat ellátja?

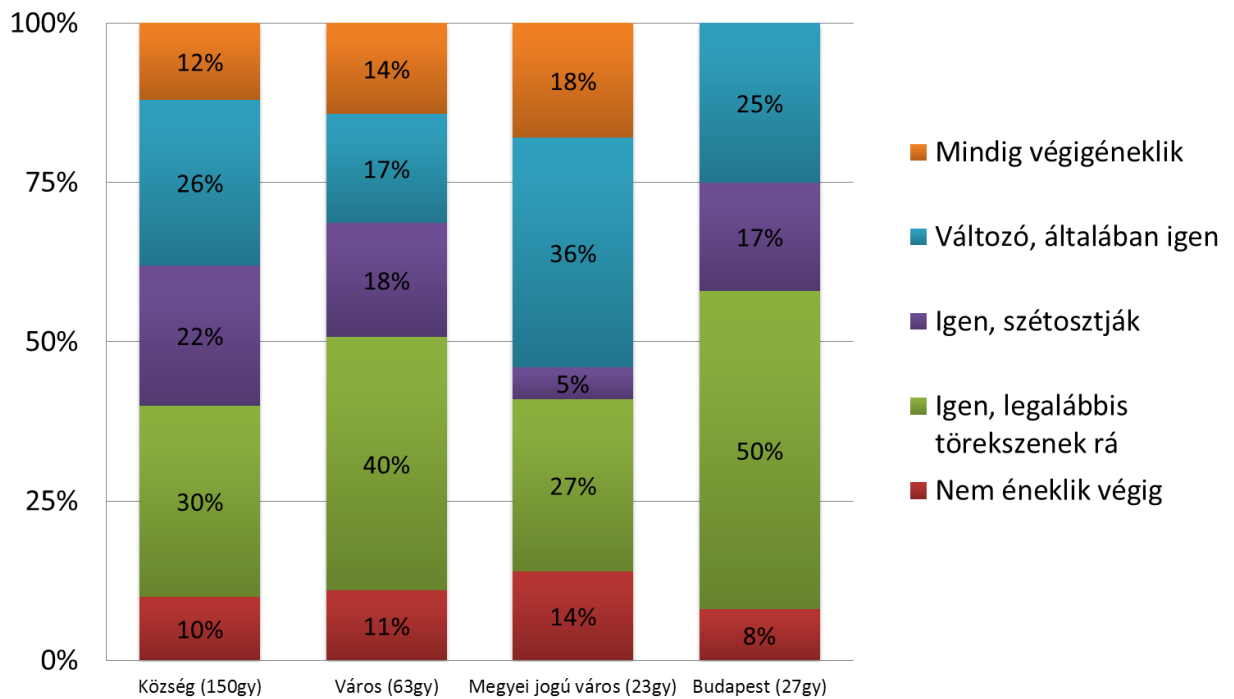
22. Milyen végzettsége van a kántornak?

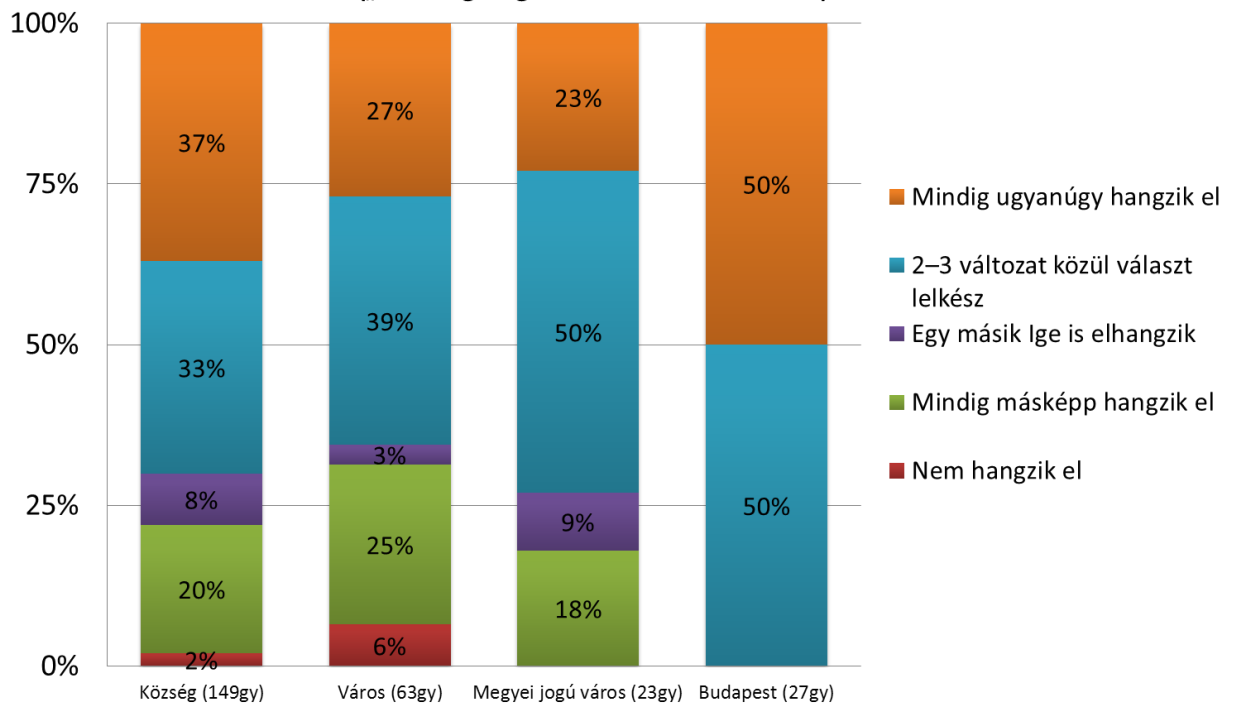
23. Van-e különbség az egyes alkalmakon való éneklések között?

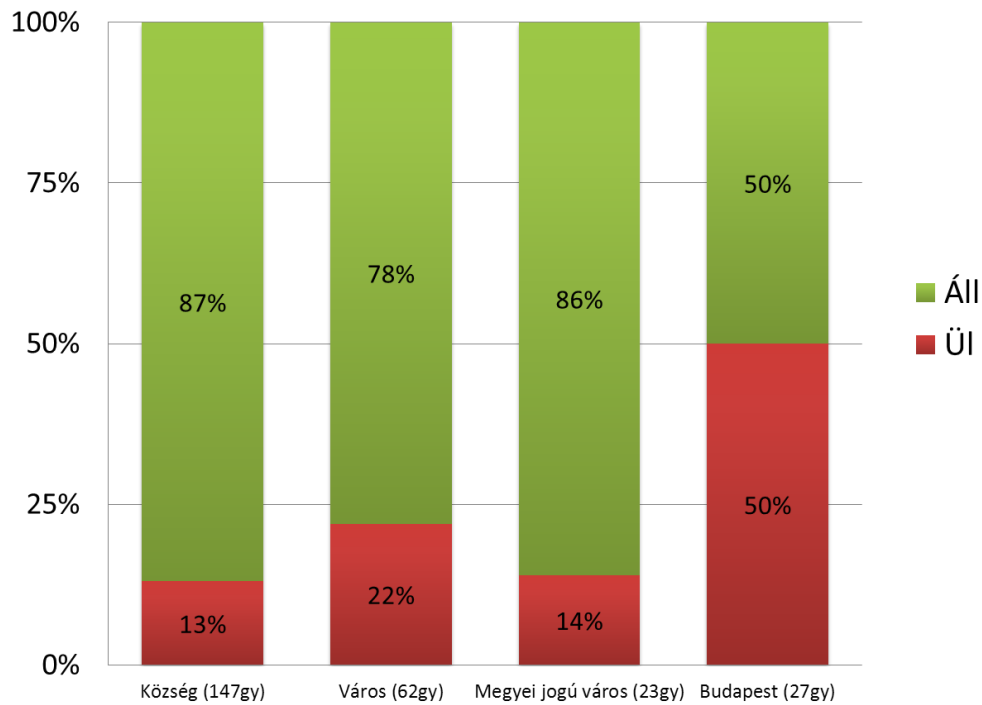
24. Végig éneklük-e az énekeket?

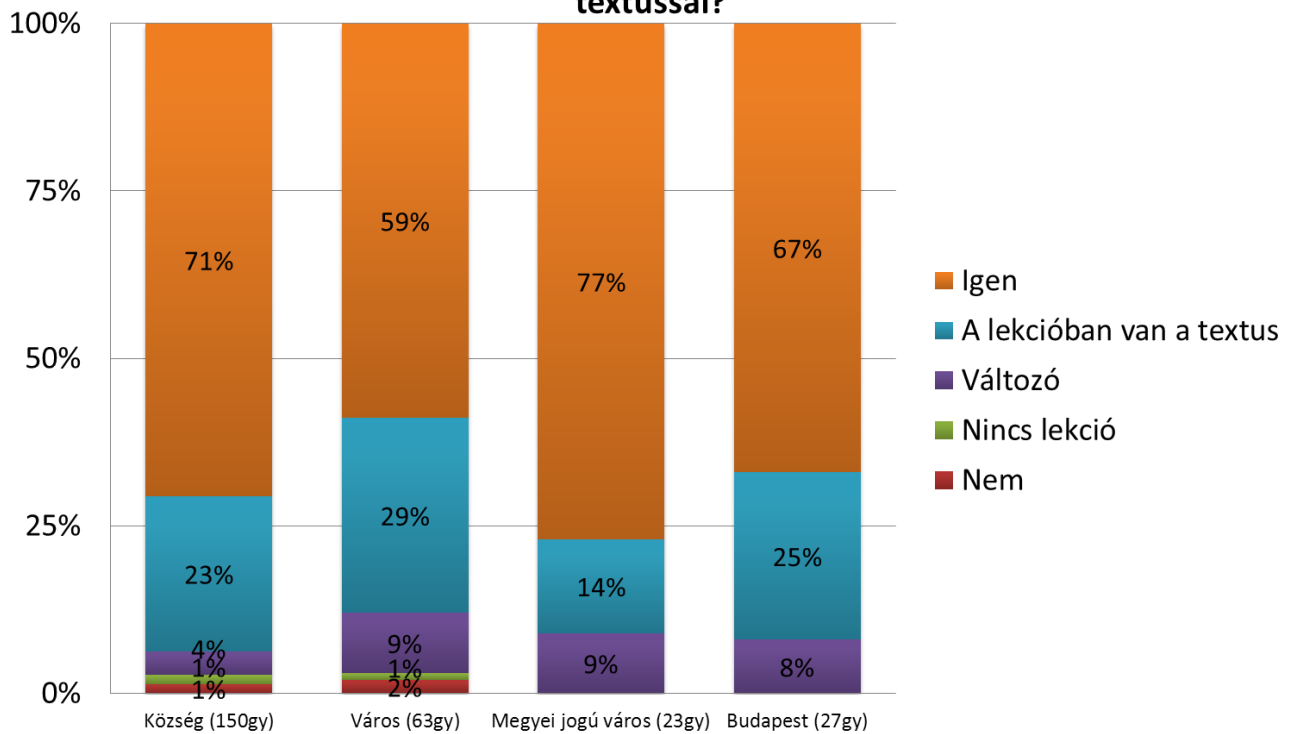
25. Az előfohász elhangzik-e? („A mi segítségünk az Úr nevében van...”)

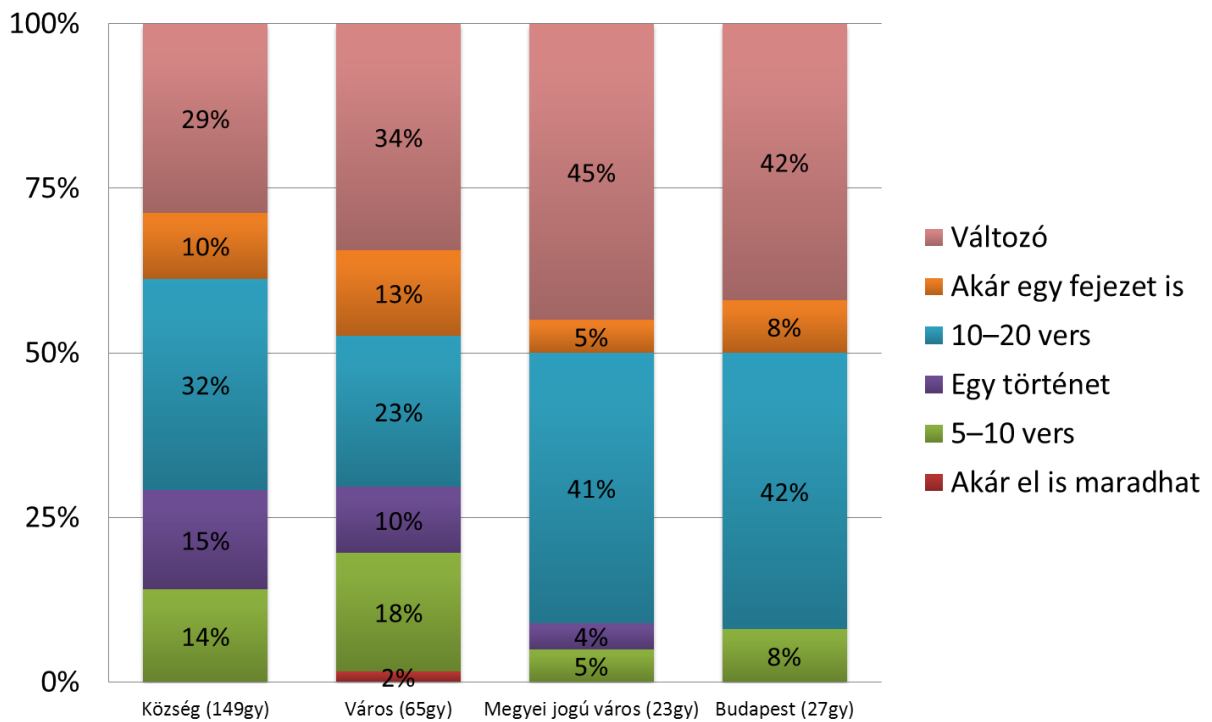
26. Az előfohász közben a gyülekezet ül vagy áll?

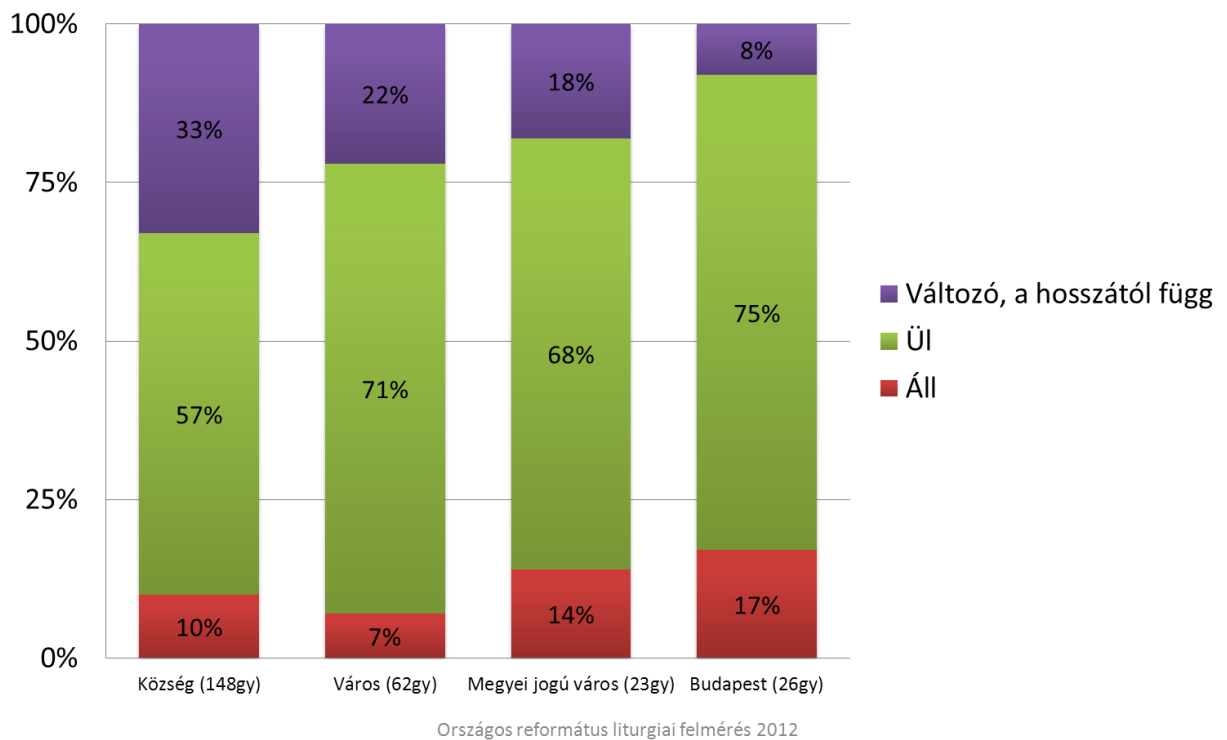
27. Kapcsolatban van-e a lekción a prédikáció alapigéjével, a textussal?

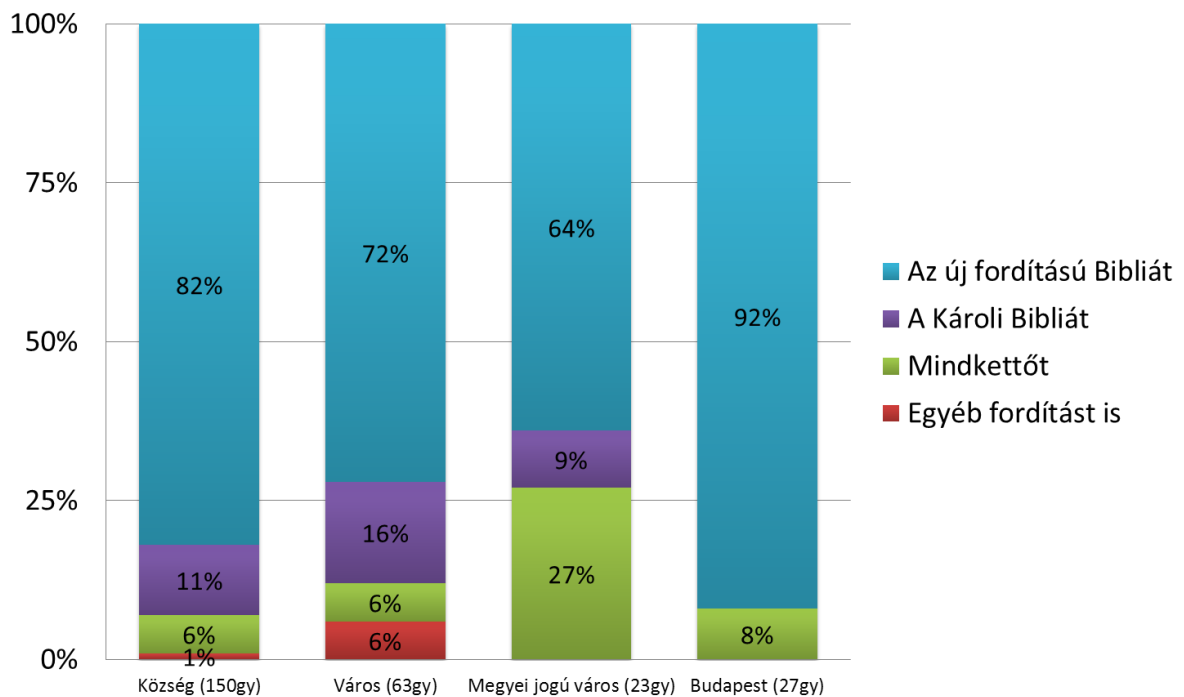
28. Milyen a felolvasott lekción?

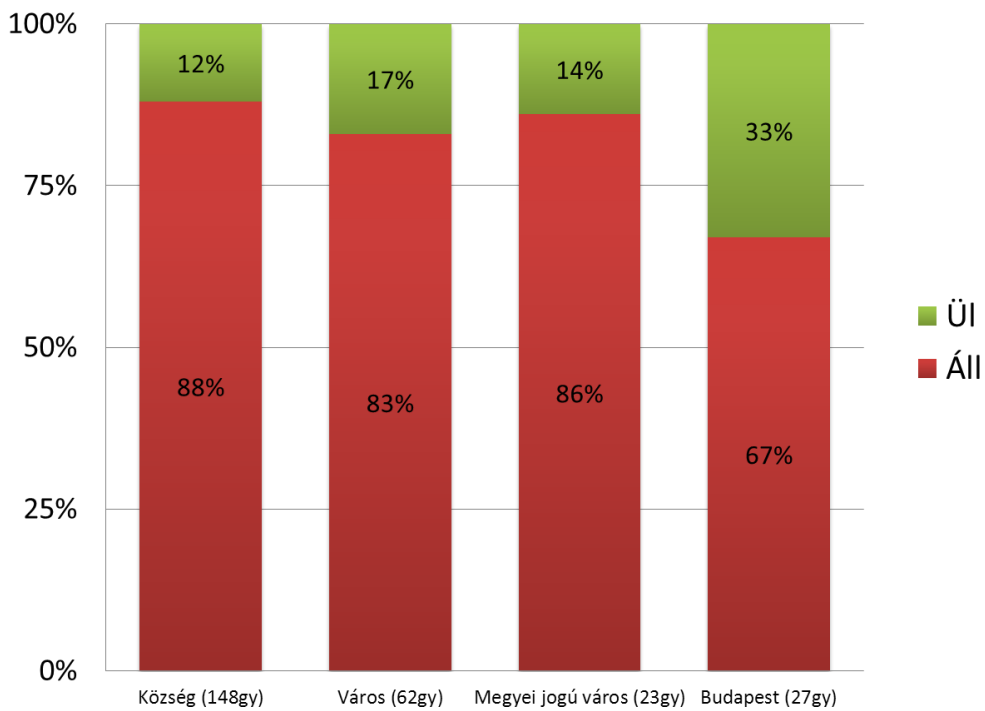
29. A lekió felolvasása közben a gyülekezet ül vagy áll?

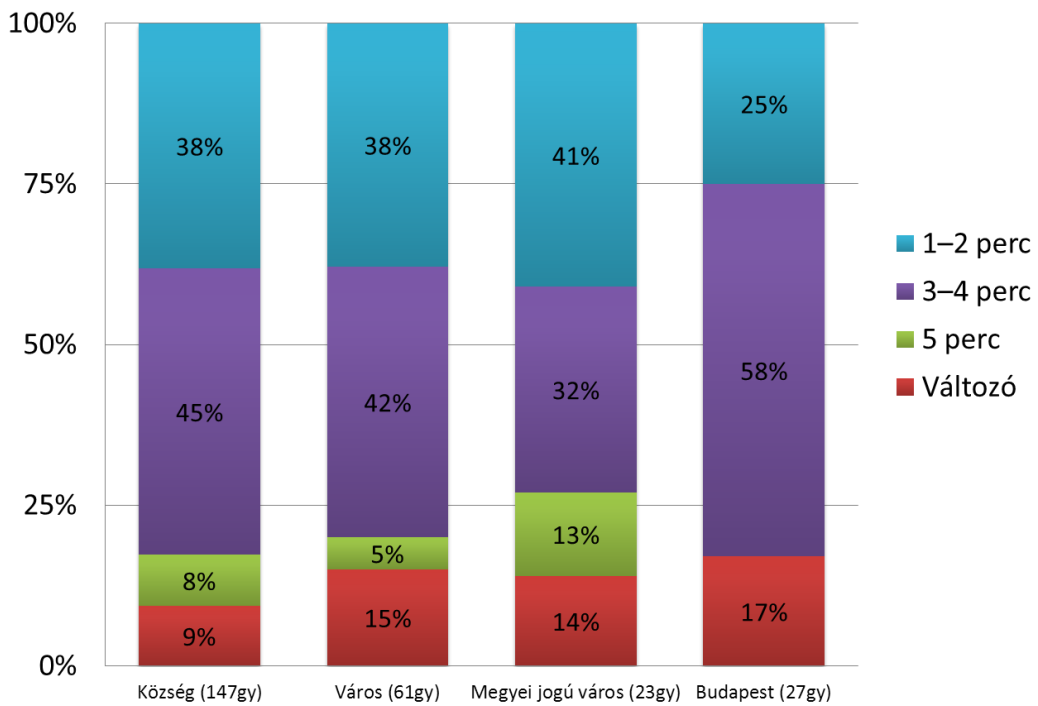
30. Melyik bibliafordítást használják az istentiszteleten?

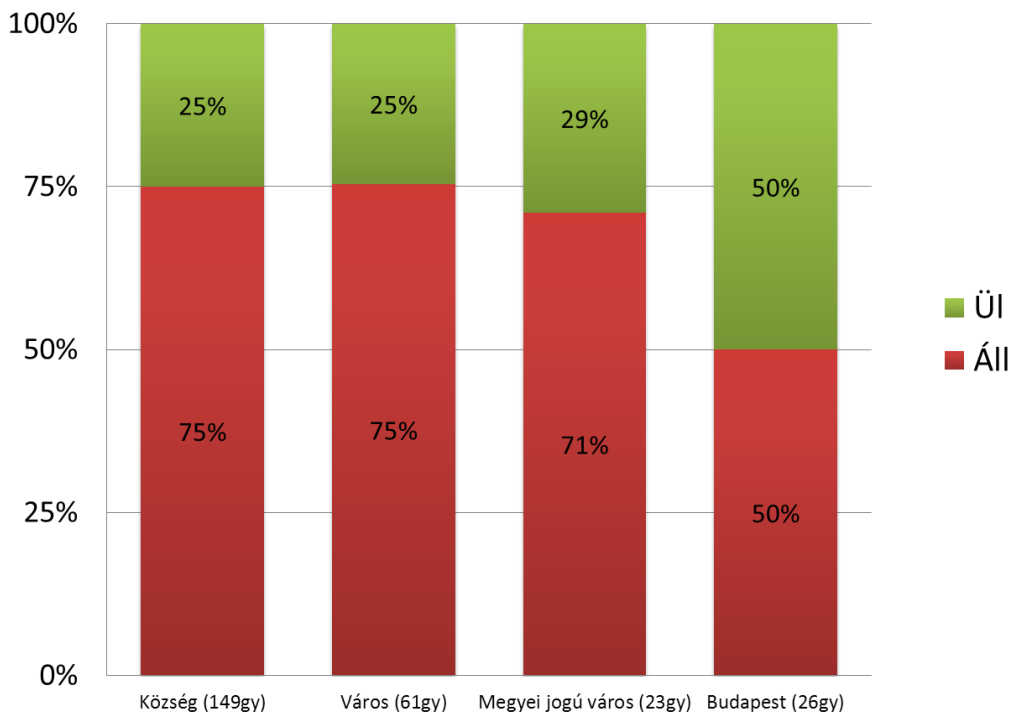
31. A gyülekezet a prófétai imádság alatt ül vagy áll?

32. Milyen hosszú a prófétai imádság?

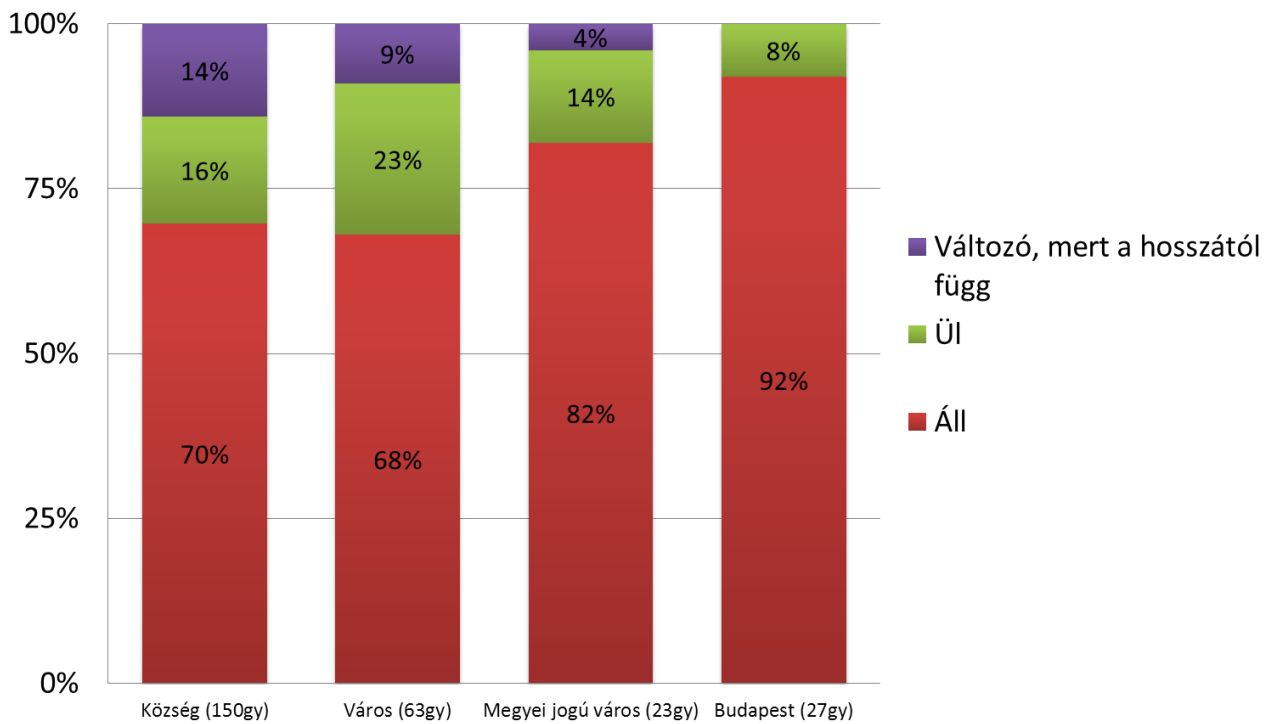

33. A gyülekezet az igehirdetés előtti ének alatt ül vagy áll?

Országos református liturgiai felmérés 2012

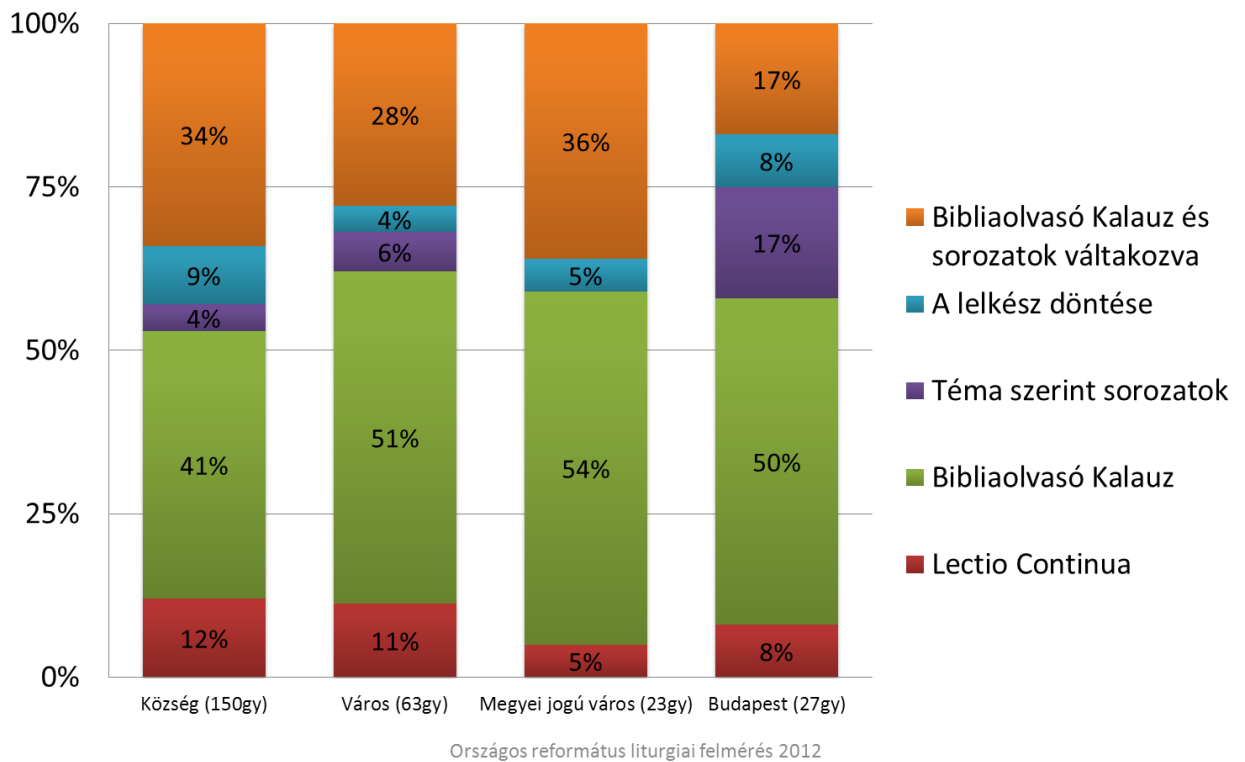
34. A gyülekezet a textus felolvasása közben ül vagy áll?

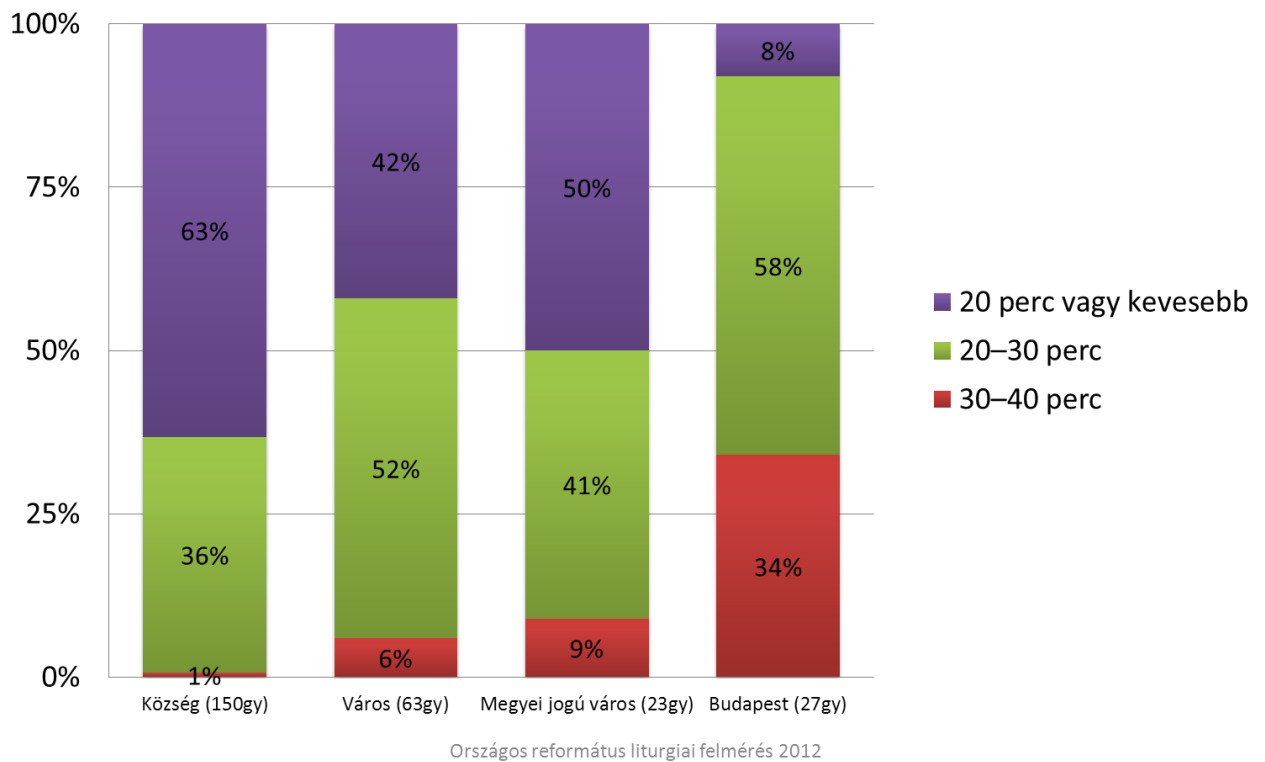
Országos református liturgiai felmérés 2012

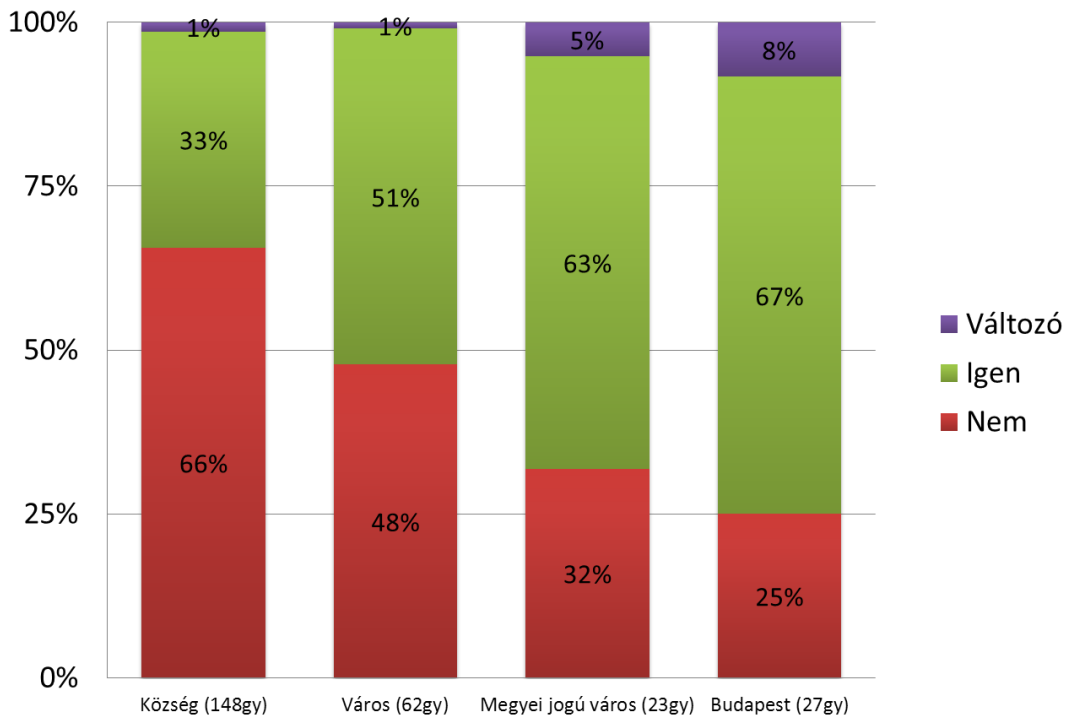
35. Mi a textusválasztás alapja?

36. Mennyi ideig tart az igehirdetés?

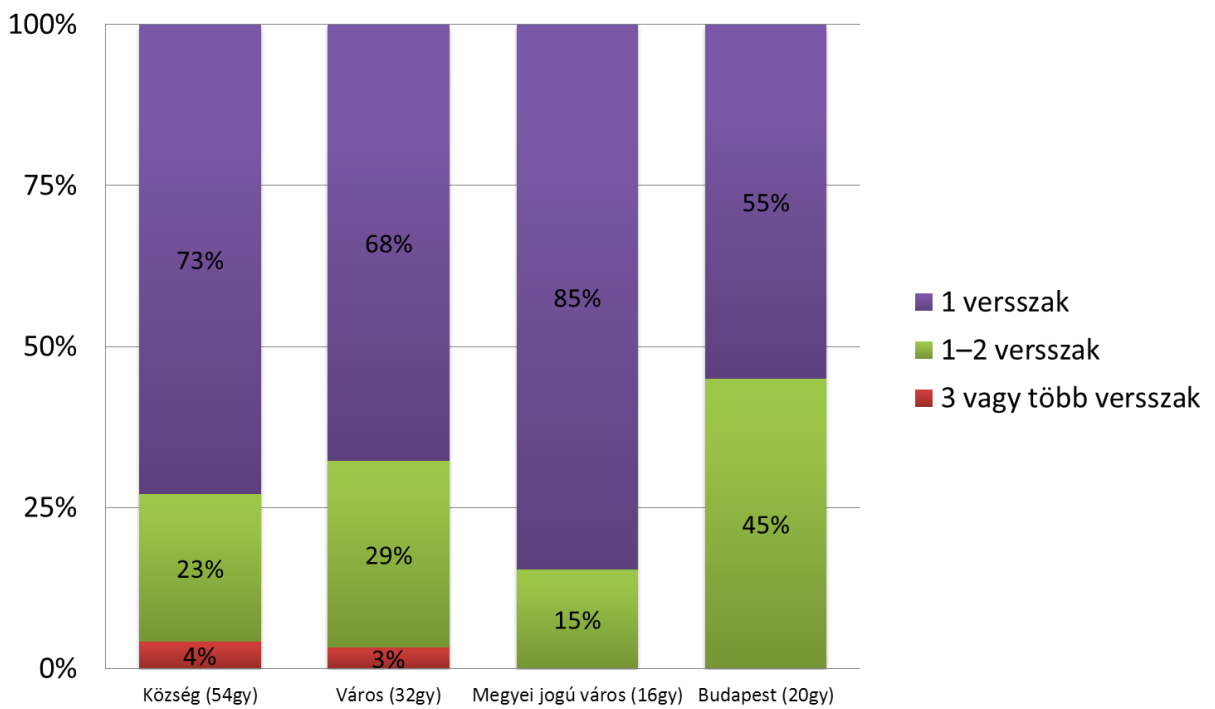

37. Van-e ének közvetlenül az igehirdetés után?

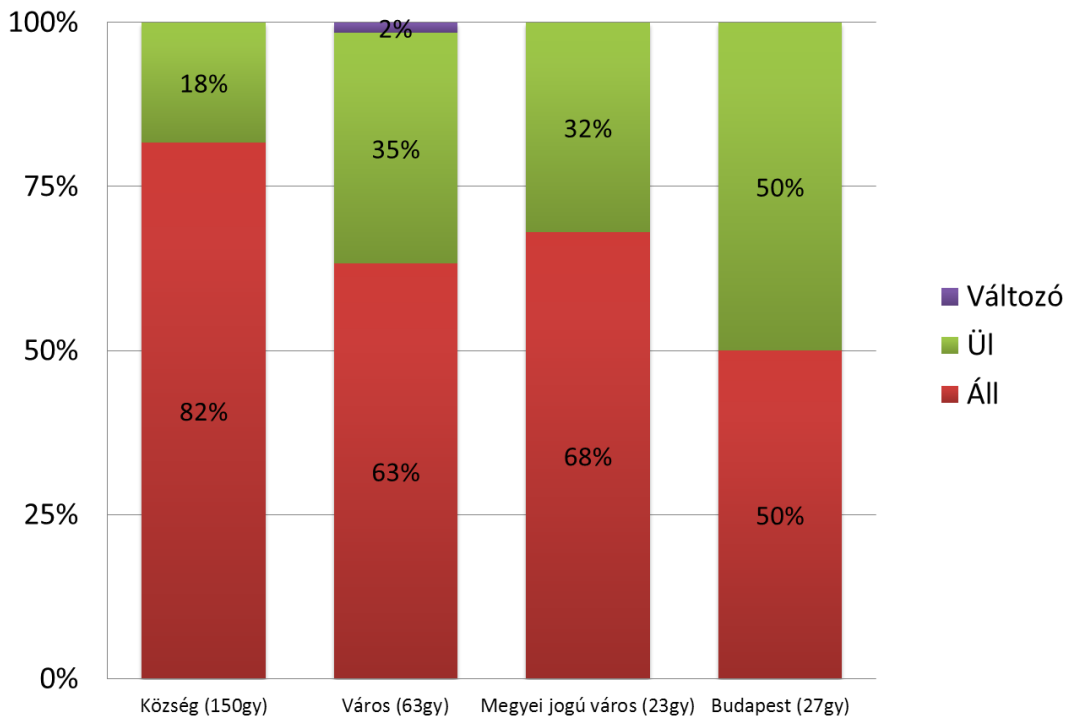
Országos református liturgiai felmérés 2012

38. Hány versszakból áll a ráfelelő ének?

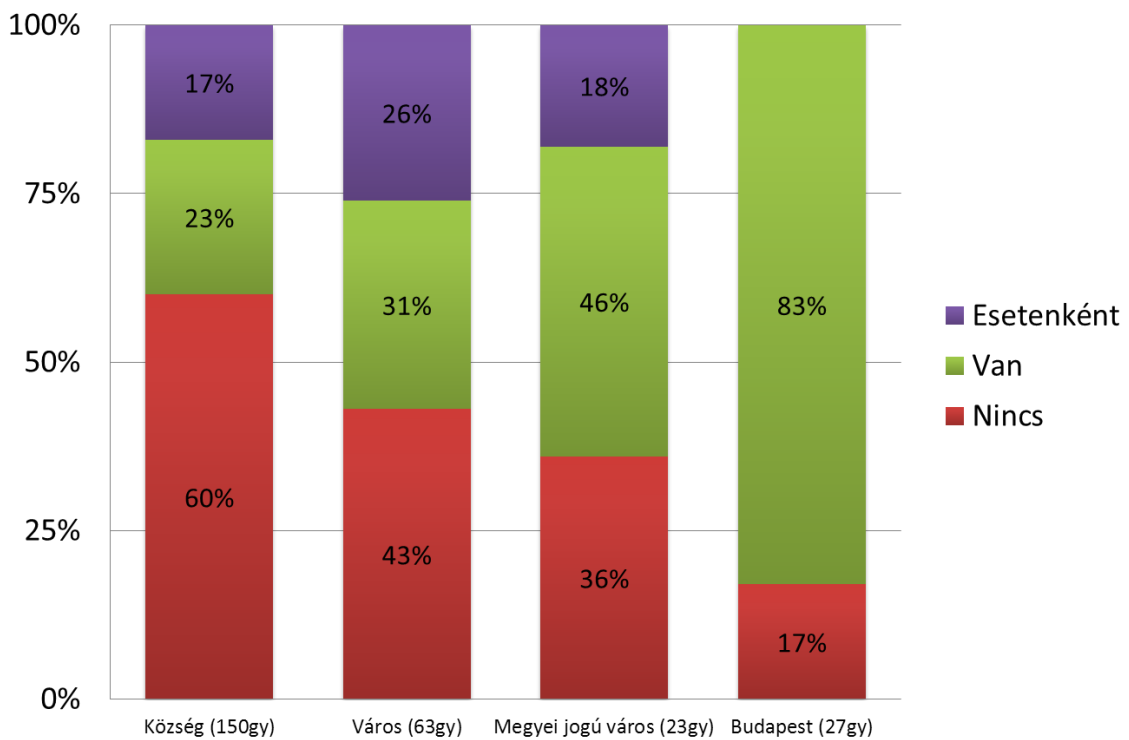
Országos református liturgiai felmérés 2012

39. Az igehirdetés utáni imádság közben a gyülekezet ül vagy áll?

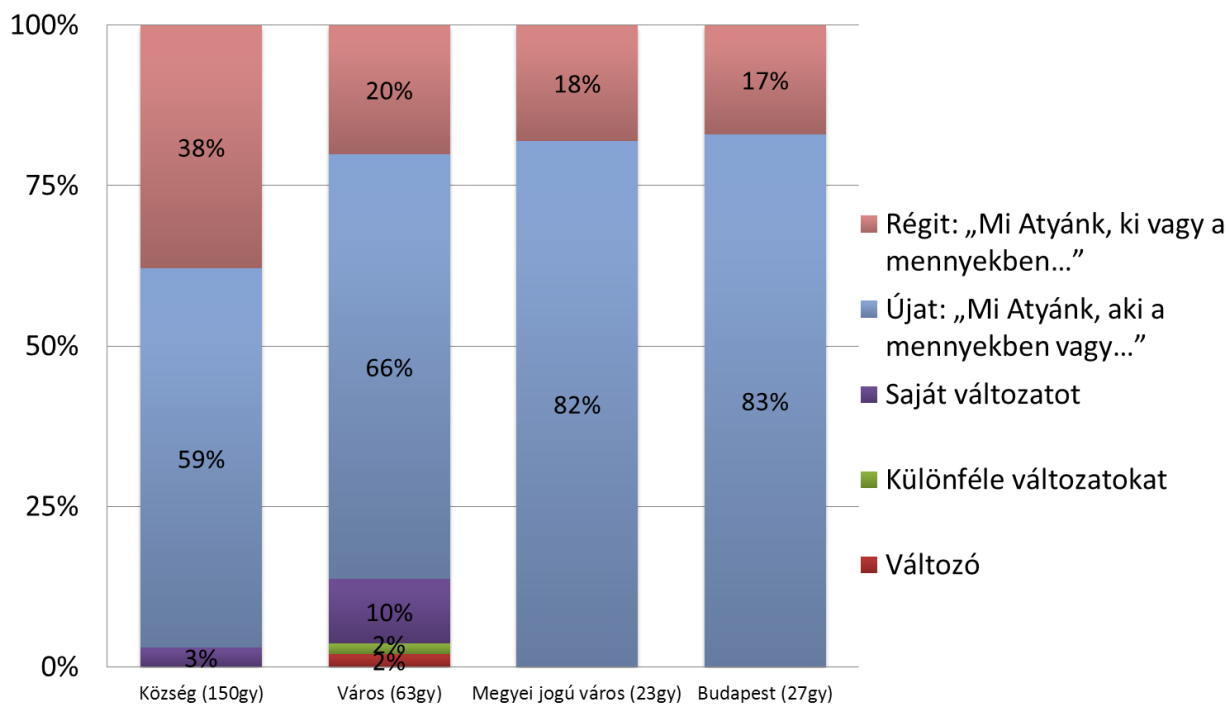
Országos református liturgiai felmérés 2012

40. Van-e csend az egyéni imádságokra?

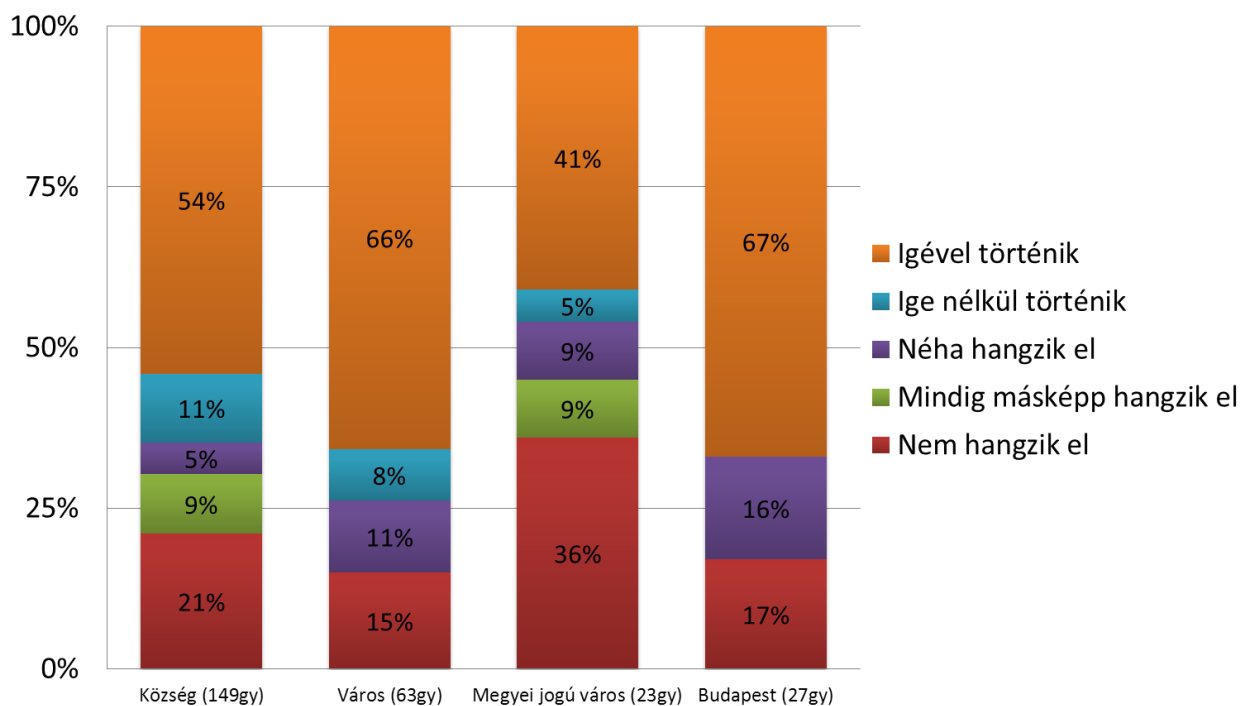
Országos református liturgiai felmérés 2012

41. Az Úri imádság melyik változatát mondják az istentiszteleten?

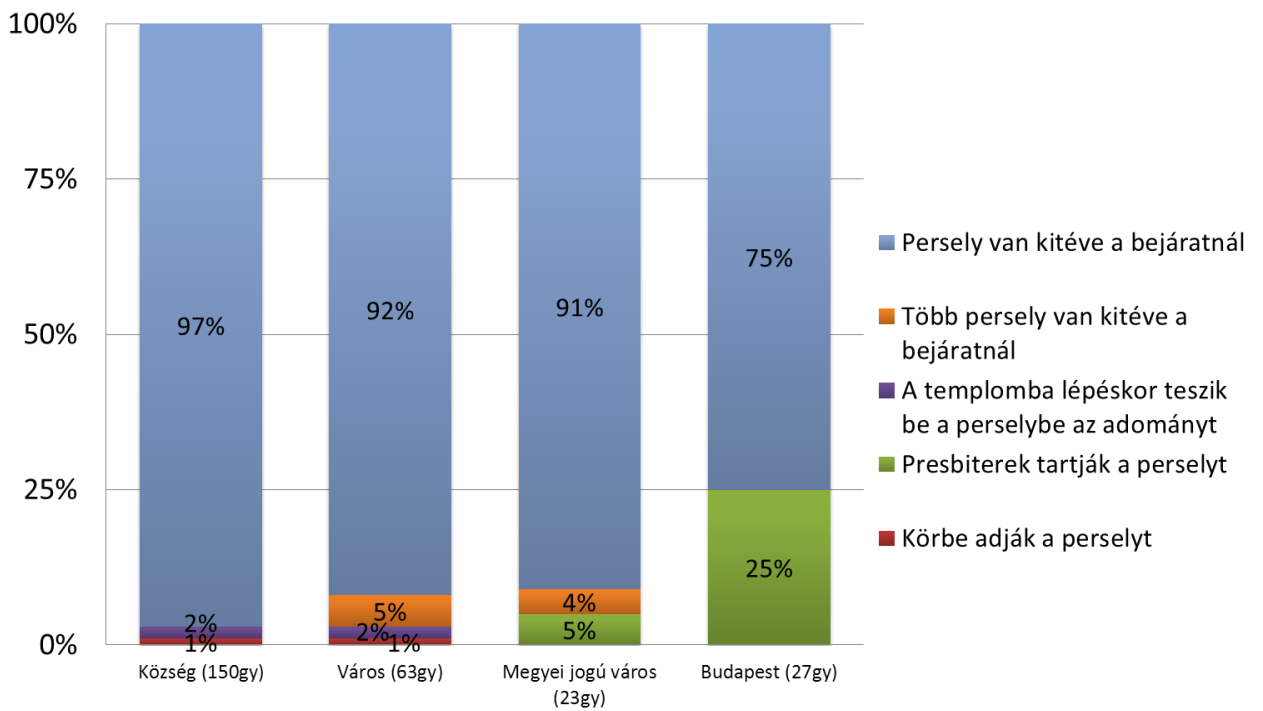
Országos református liturgiai felmérés 2012

42. Hogyan történik az adakozásra való felhívás?

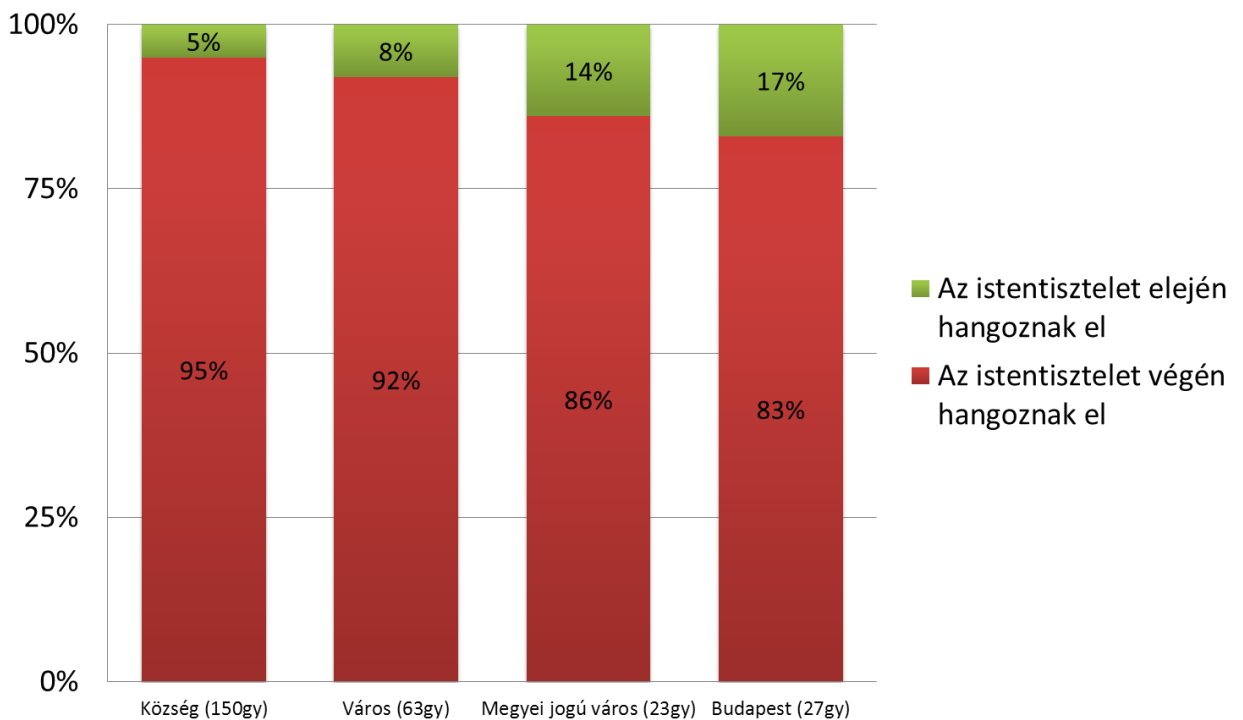
Országos református liturgiai felmérés 2012

43. Hogyan történik az adakozás?

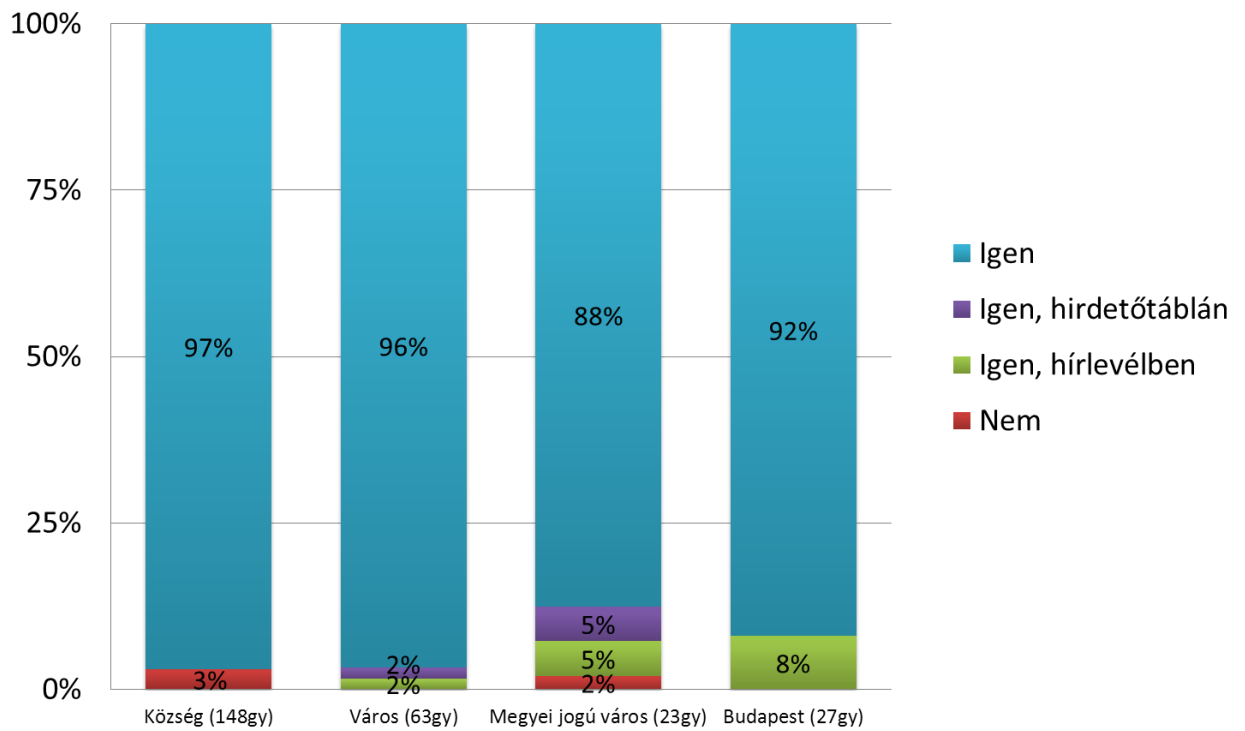
Országos református liturgiai felmérés 2012

44. Mikor hangoznak el a hirdetések?

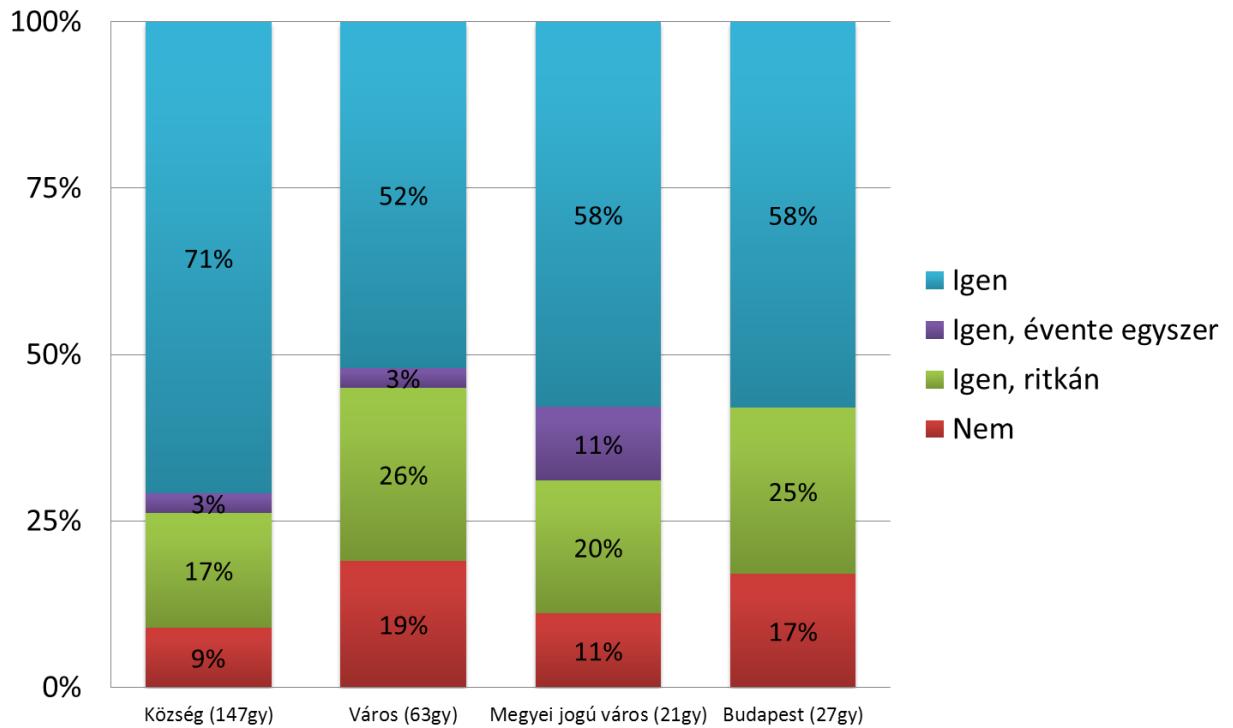
Országos református liturgiai felmérés 2012

45. Hirdetik-e a gyülekezeti alkalmakat?

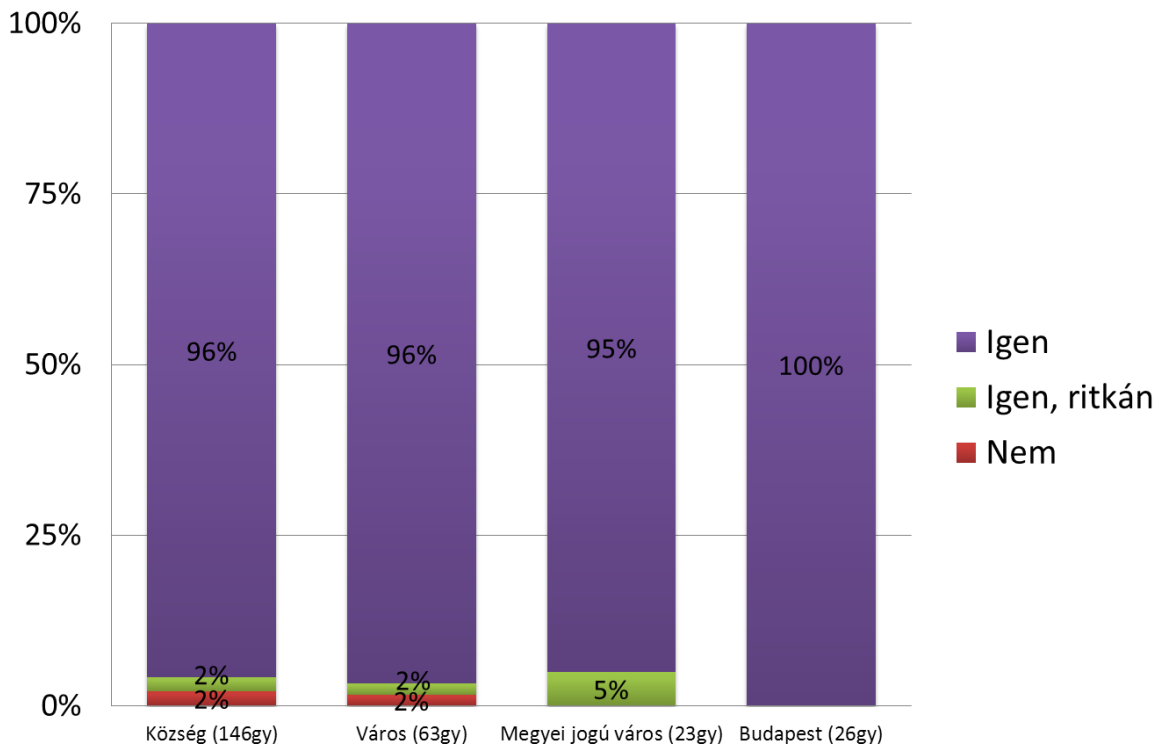
Országos református liturgiai felmérés 2012

46. Hirdetik-e a pénzügyi dolgokat?

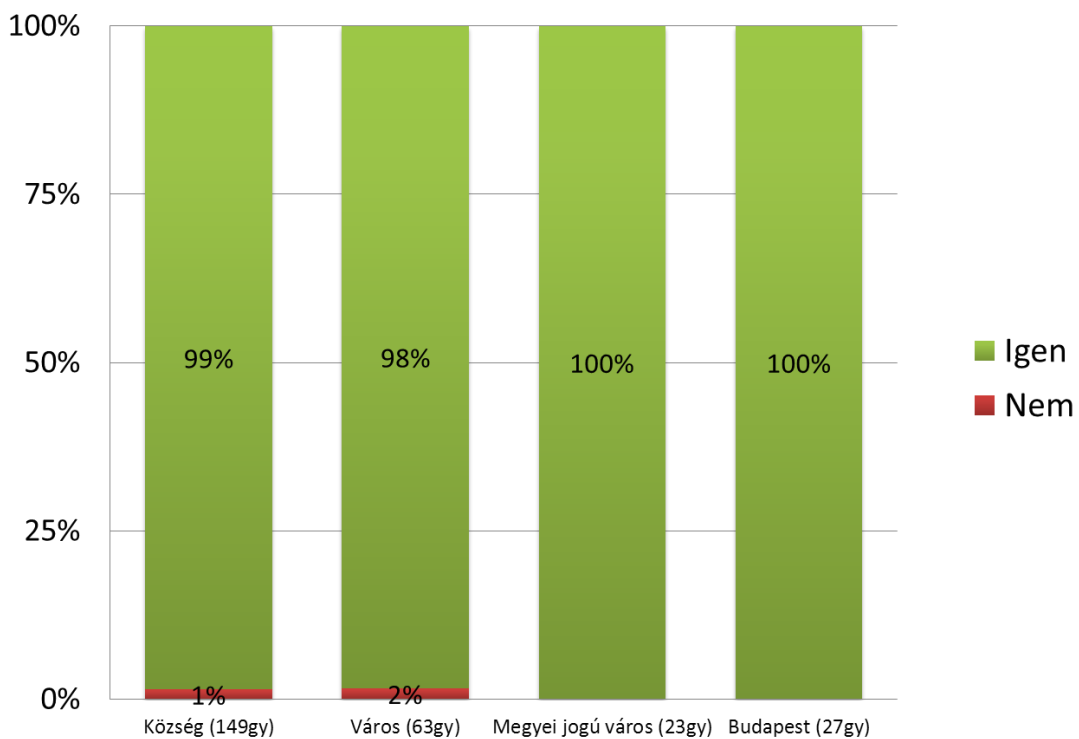
Országos református liturgiai felmérés 2012

47. Hirdetik-e a meghívásokat különböző eseményekre?

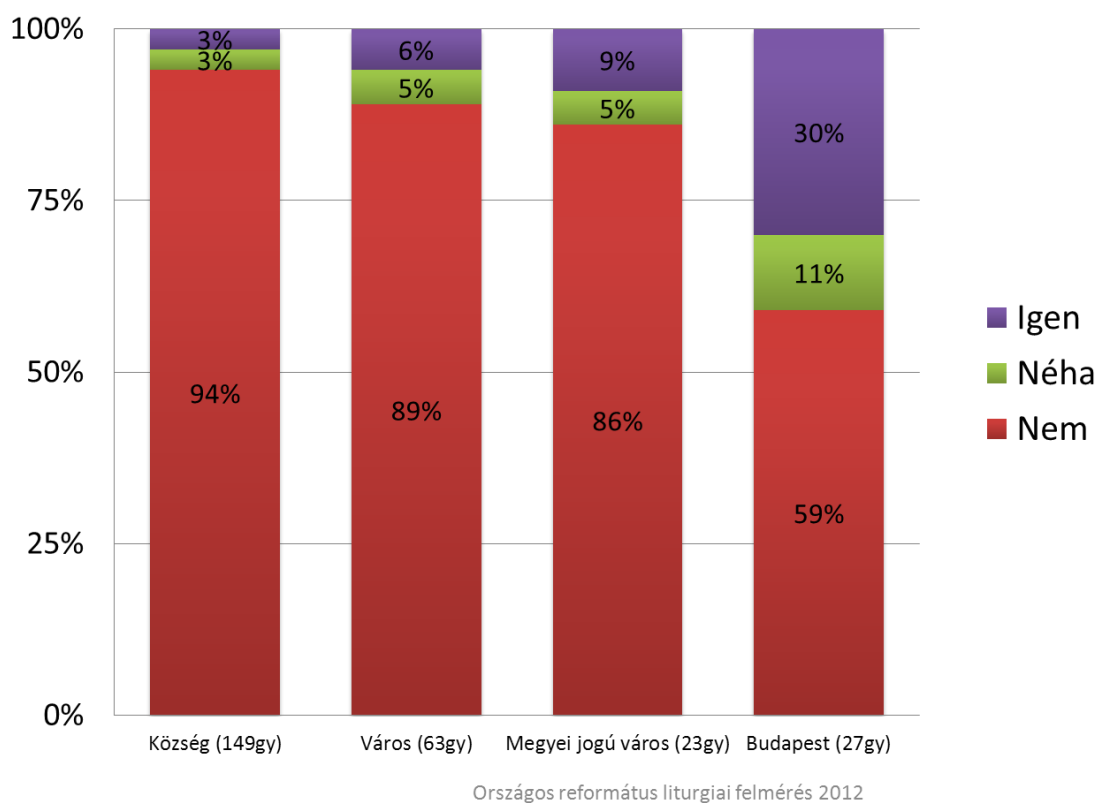
Országos református liturgiai felmérés 2012

48. Hirdetik-e a gyülekezeti élettel kapcsolatos dolgokat?

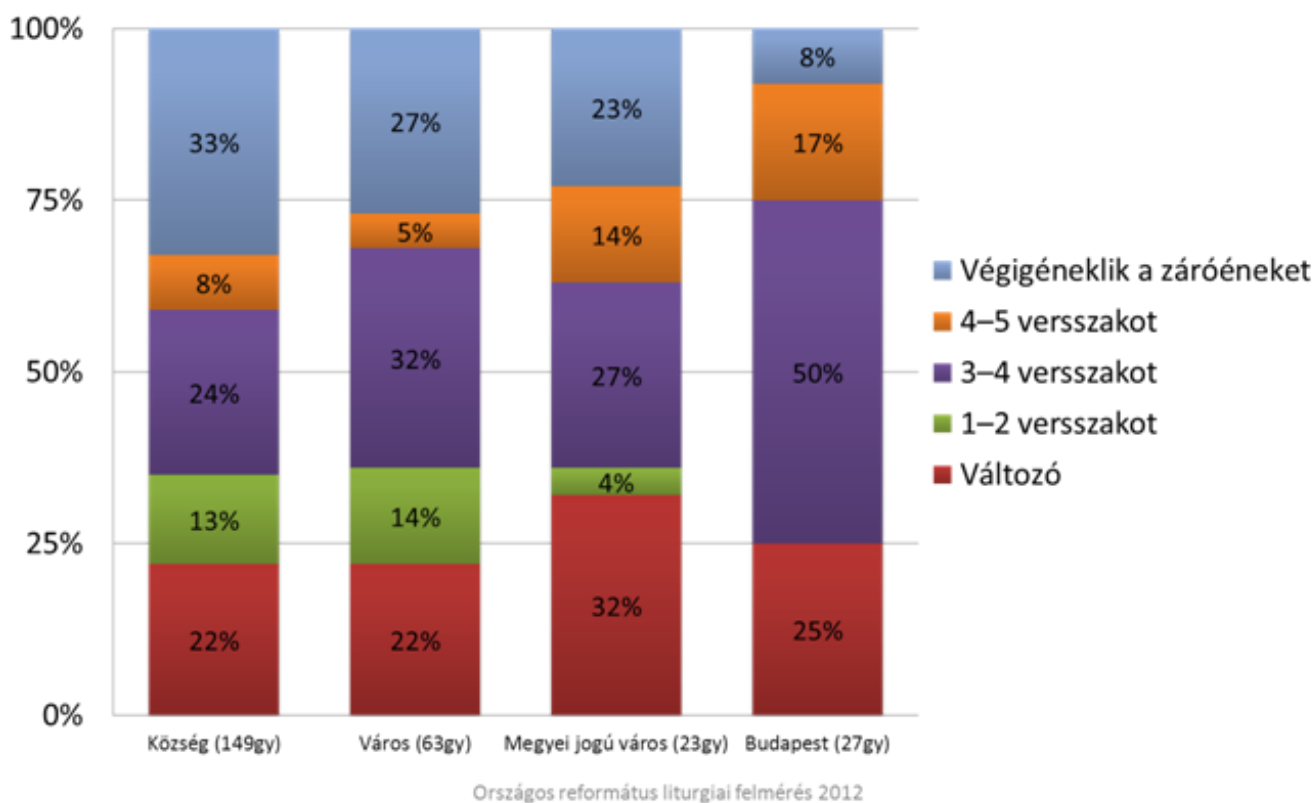

Országos református liturgiai felmérés 2012

49. Az istentisztelet végén felolvassák újra a textust?

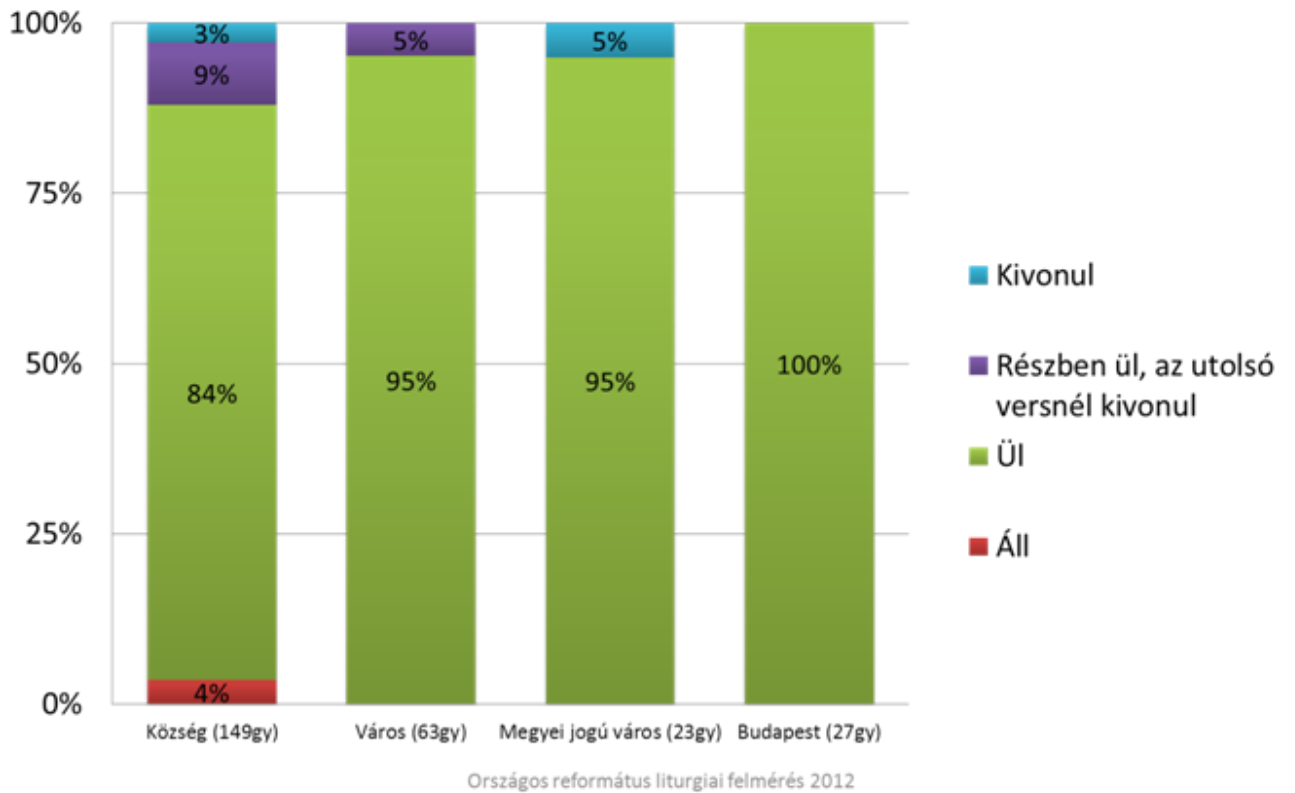

50. Hány versszakot énekelnek záróénekként?

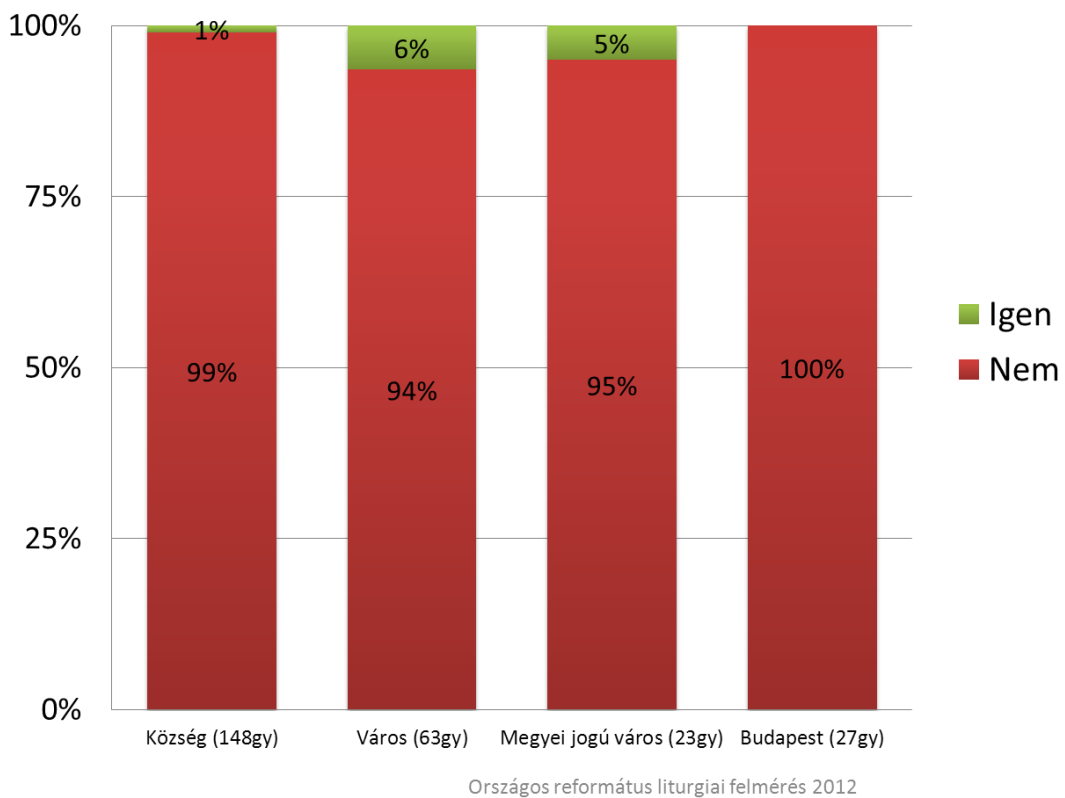

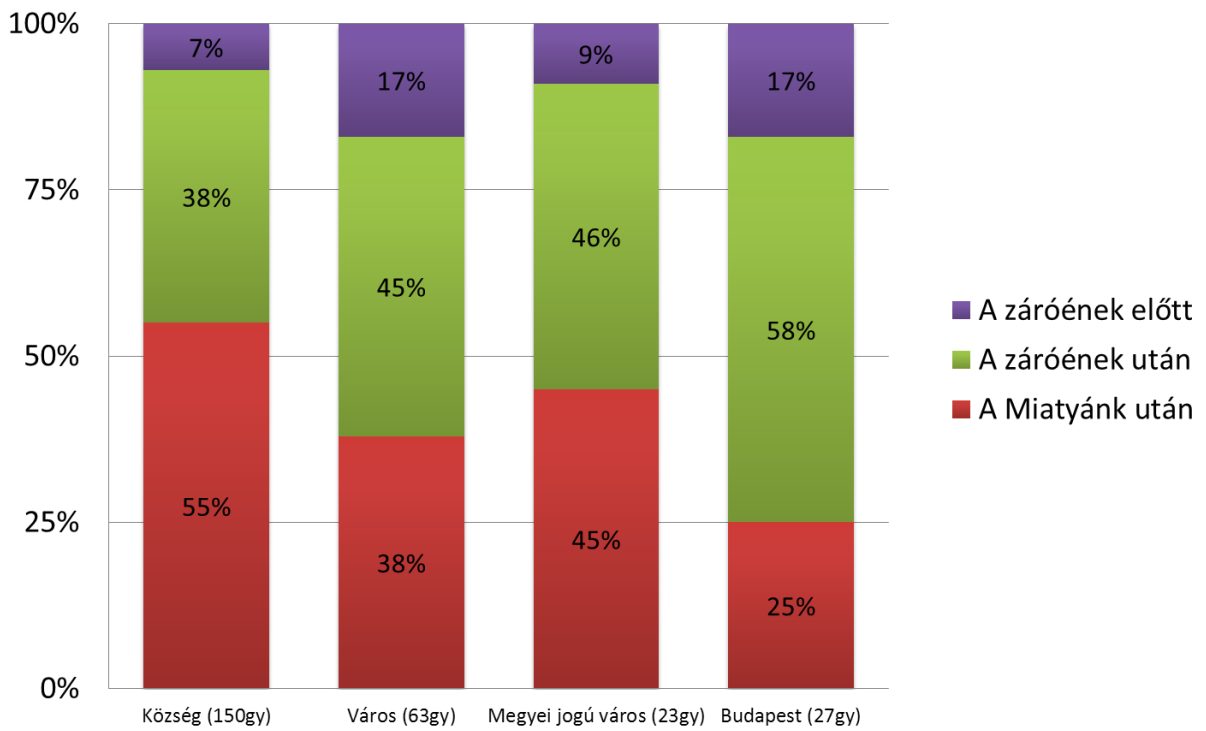
51. Mit csinál a gyülekezet a záróének alatt?

52. Mindig ugyanaz a záróének?

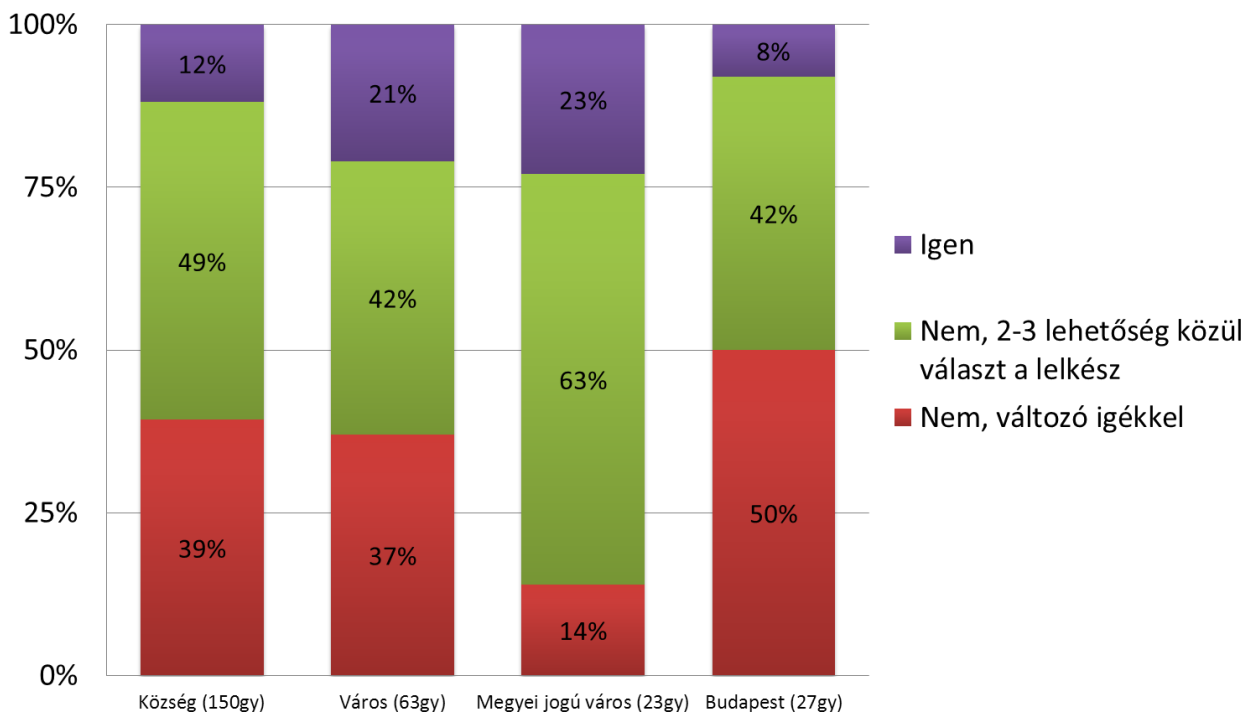

53. Mikor hangzik el az áldás?

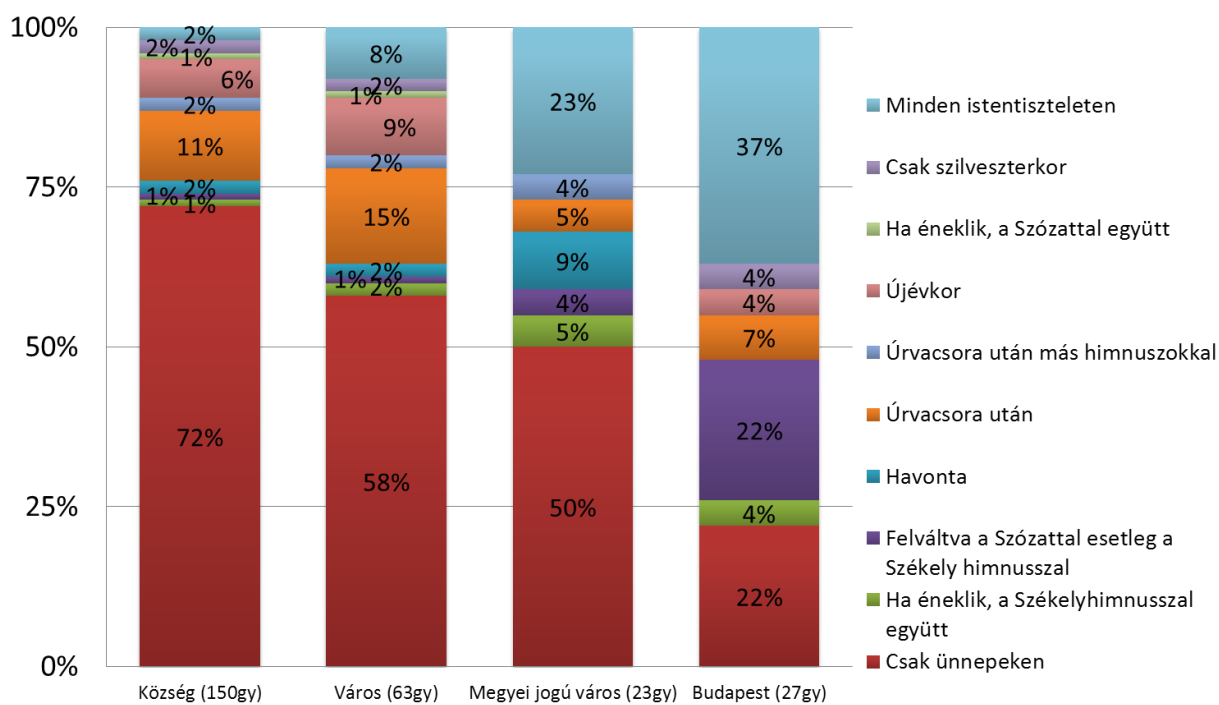
Országos református liturgiai felmérés 2012

54. Mindig azonos Igével hangzik el az áldás?

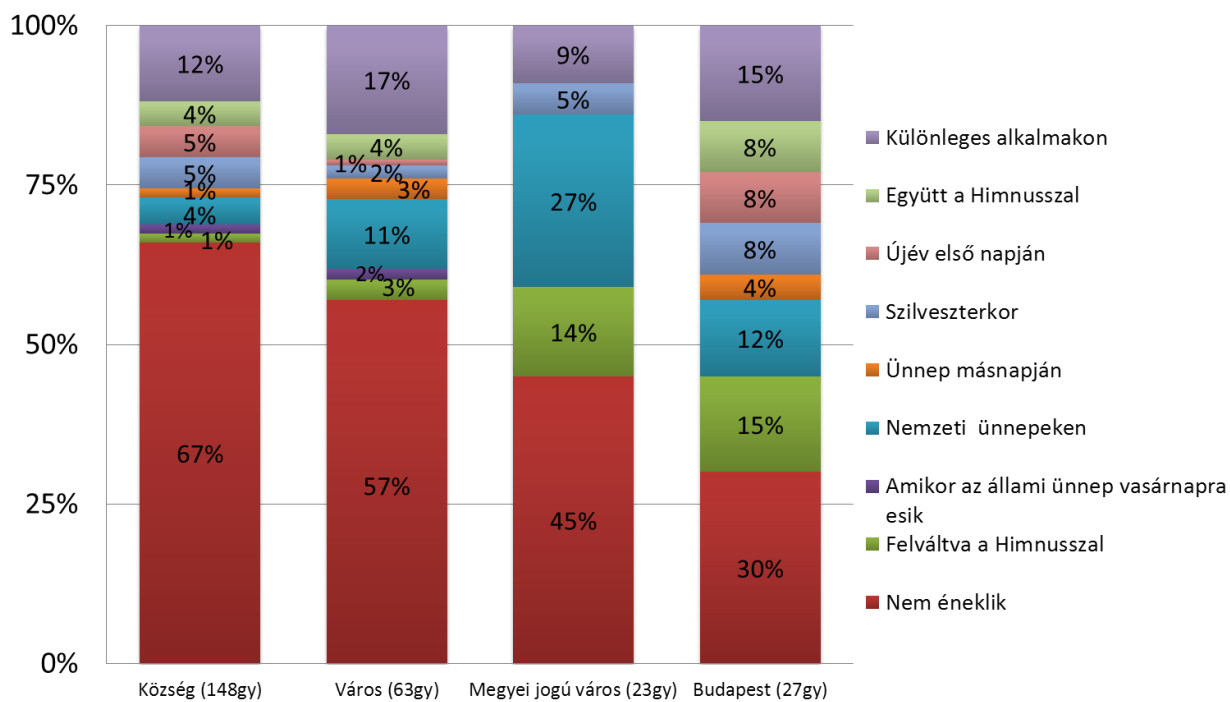
Országos református liturgiai felmérés 2012

55. Mikor éneklük a Himnuszt?

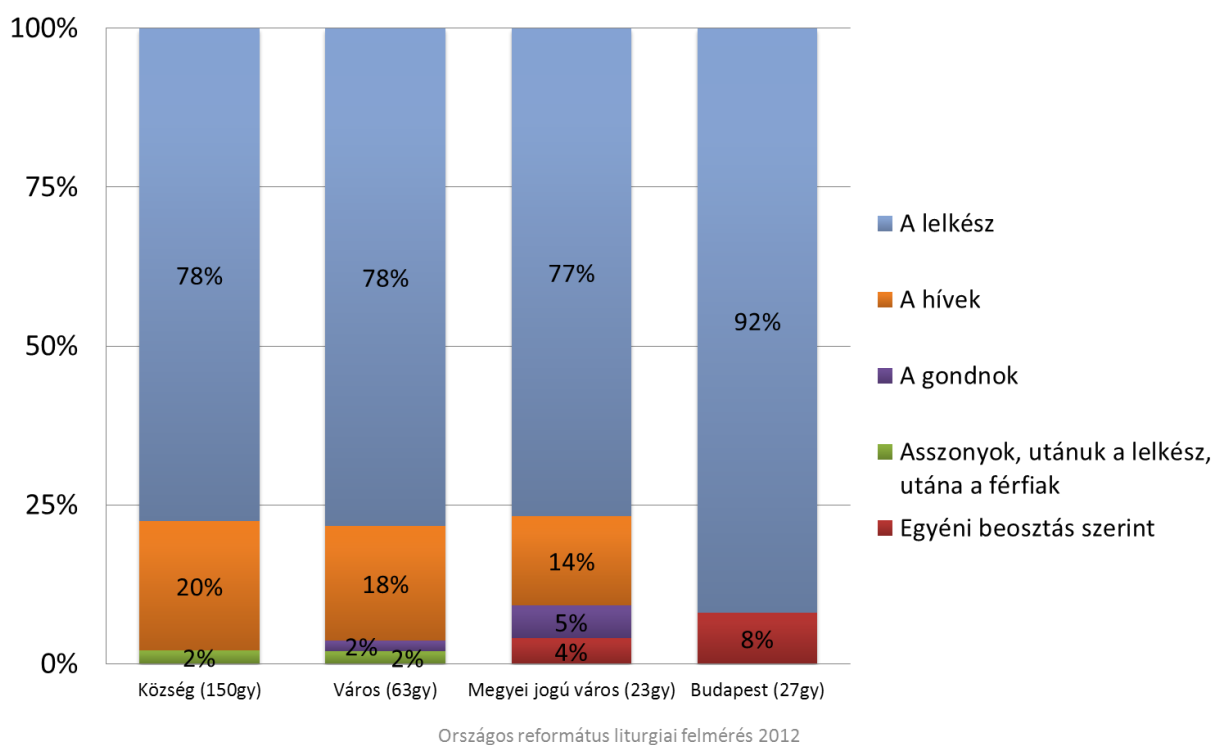
Országos református liturgiai felmérés 2012

56. Mikor éneklük a Szózatot?

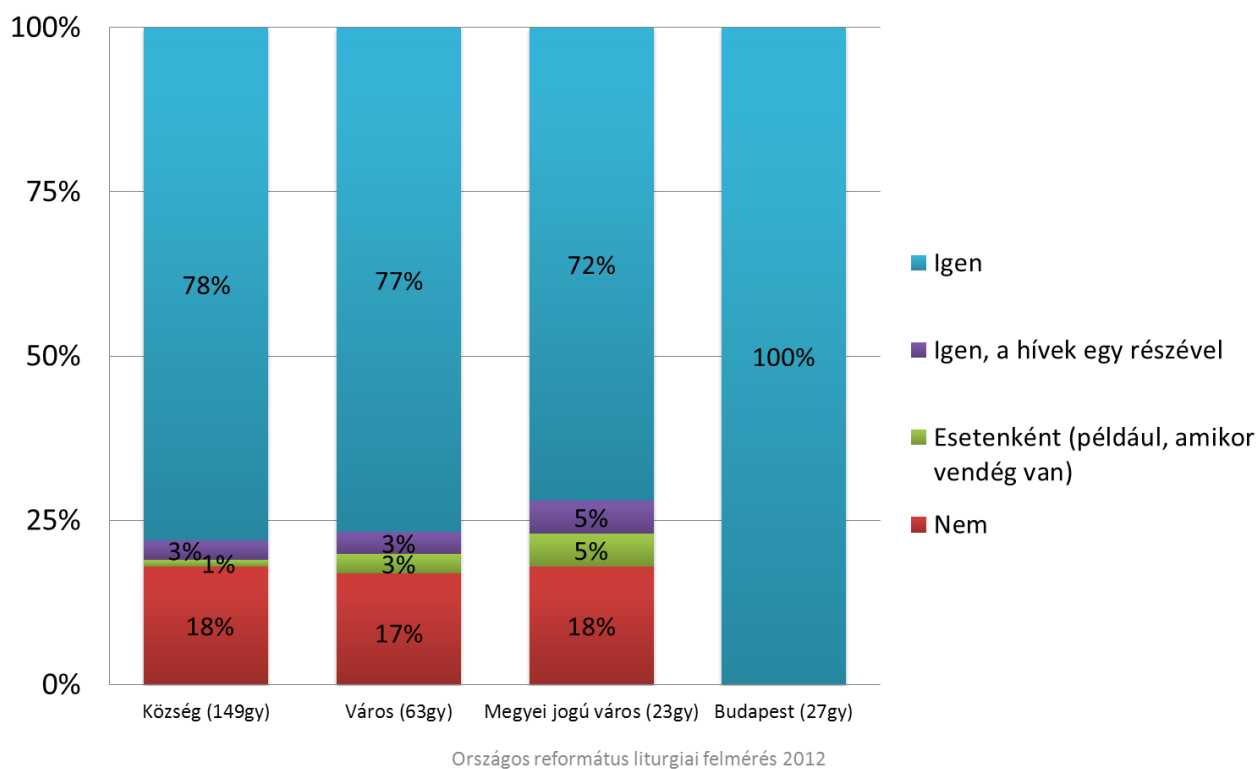

Országos református liturgiai felmérés 2012

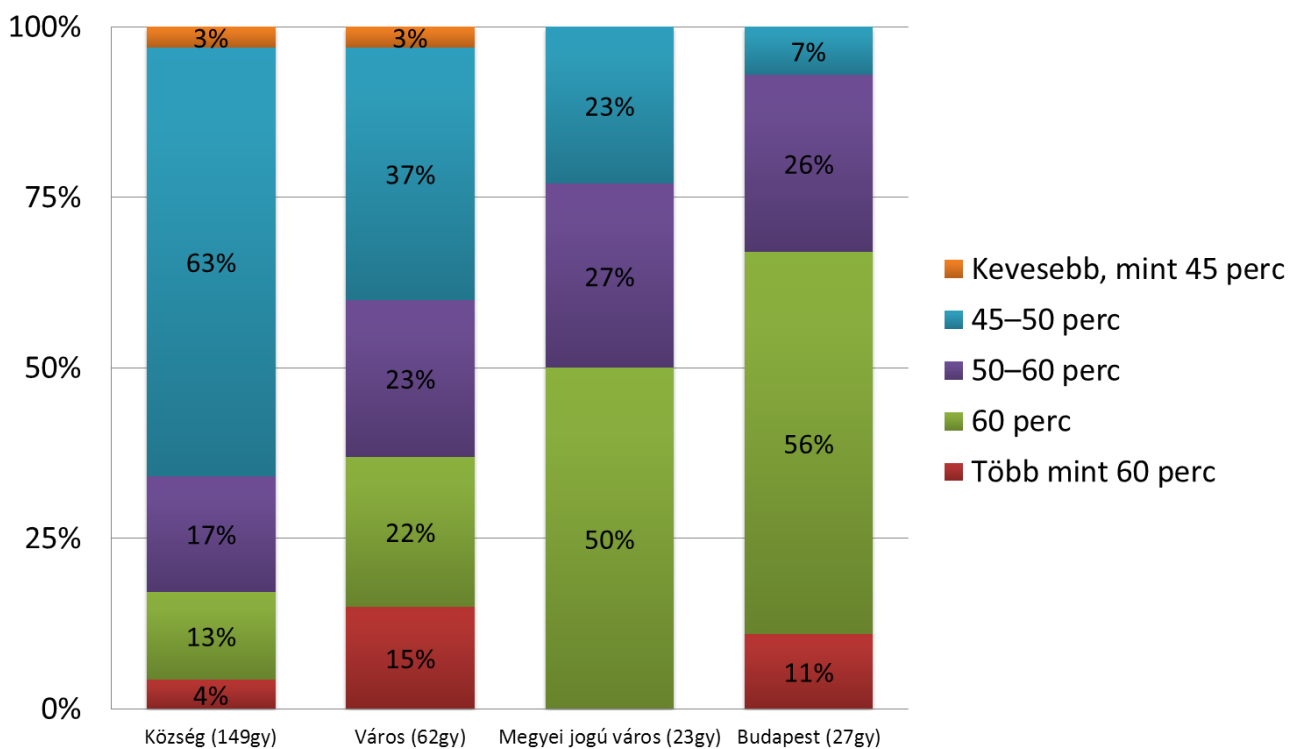
57. Ki megy ki először a templomból?

58. A kijáratnál kezét fog-e a lelkész a hívekkel?

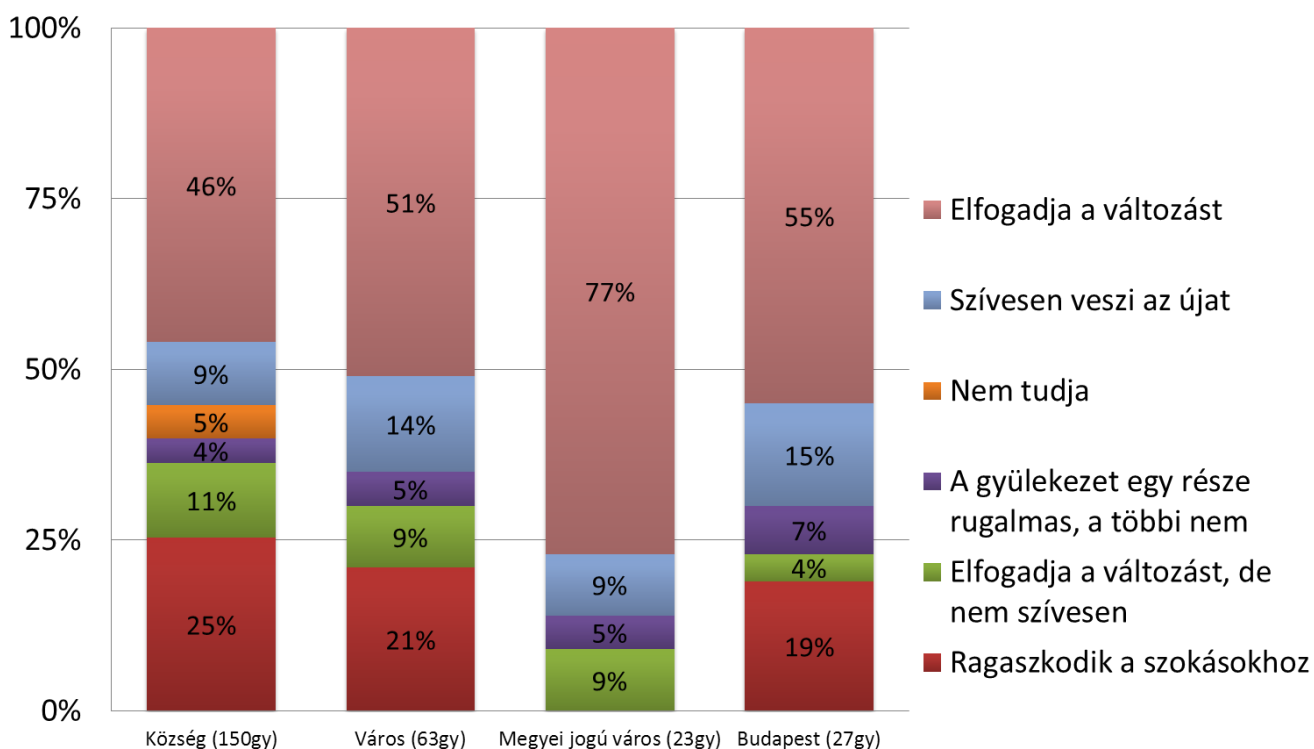

59. Mennyi ideig tart az istentisztelet?

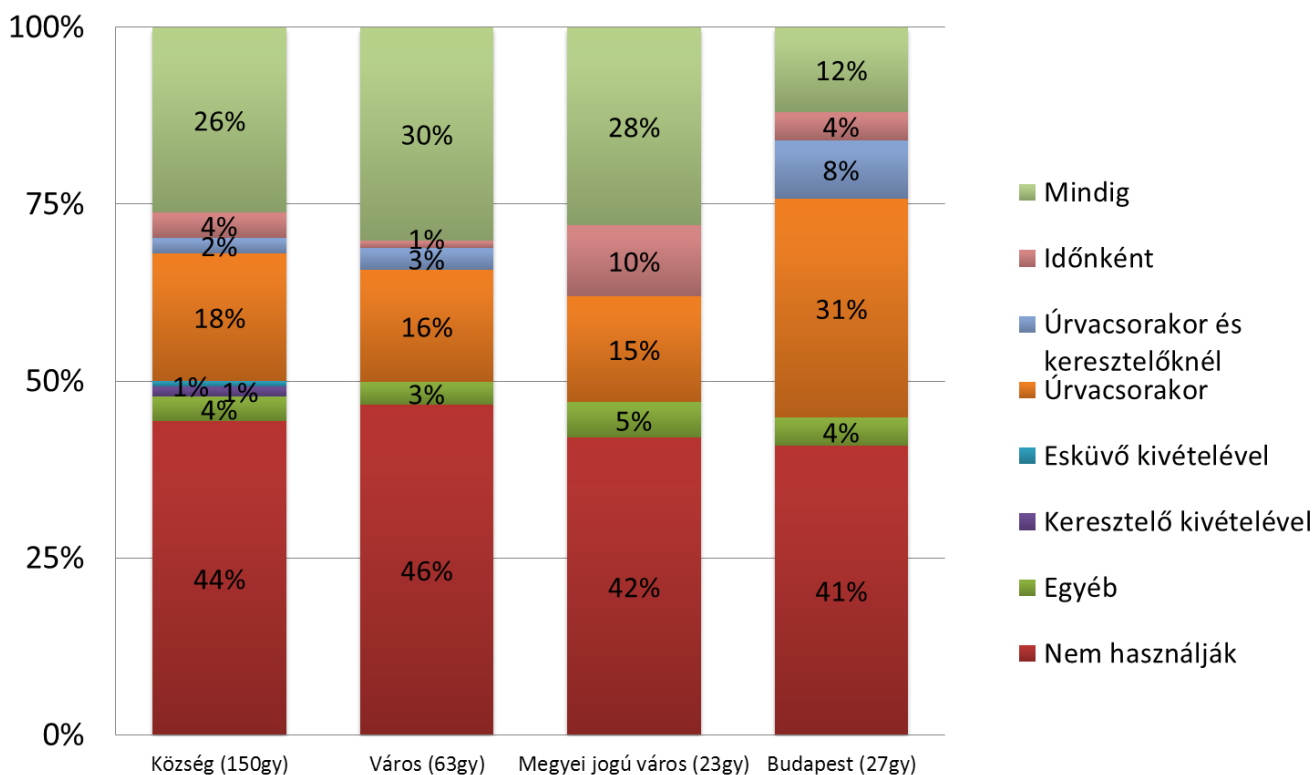
Országos református liturgiai felmérés 2012

60. Mennyire rugalmas a gyülekezet a liturgiát illetően?

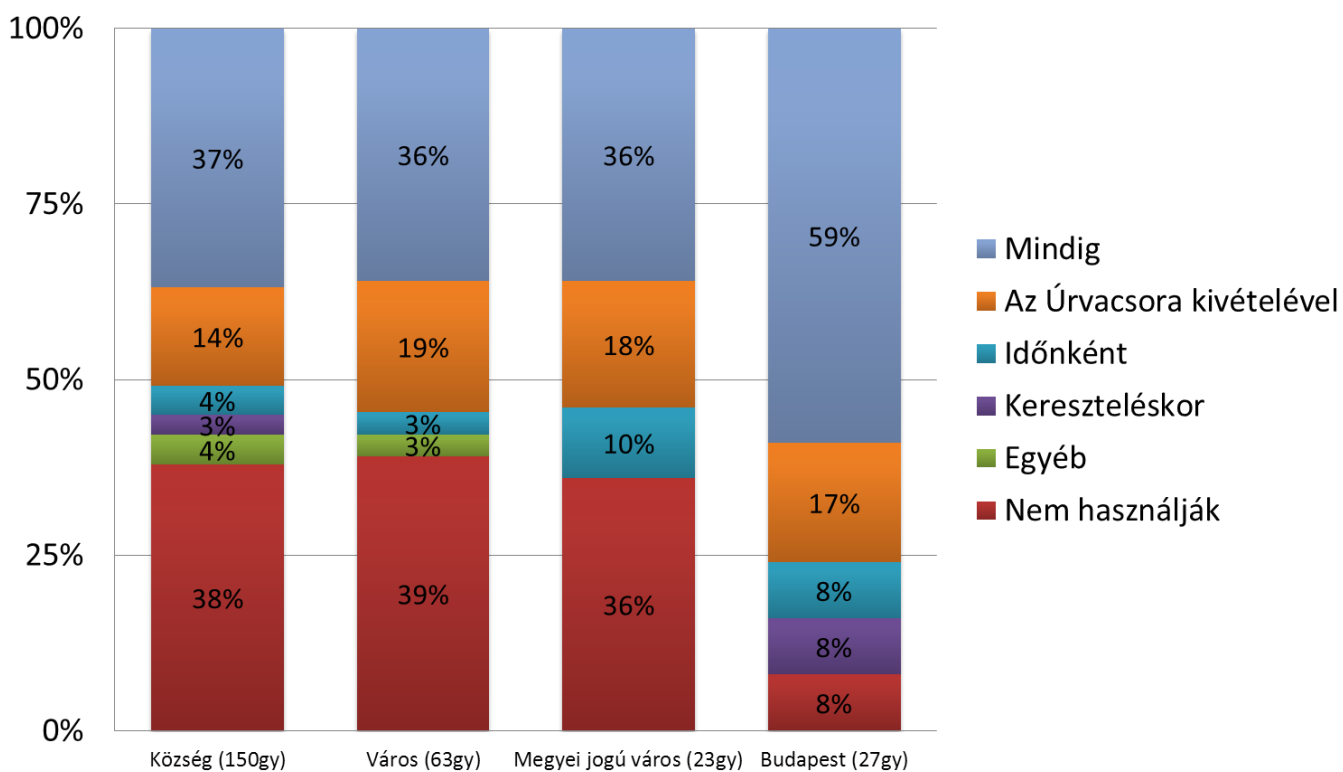
Országos református liturgiai felmérés 2012

61. Mikor használják a régi (Ravasz-féle) ágendát?

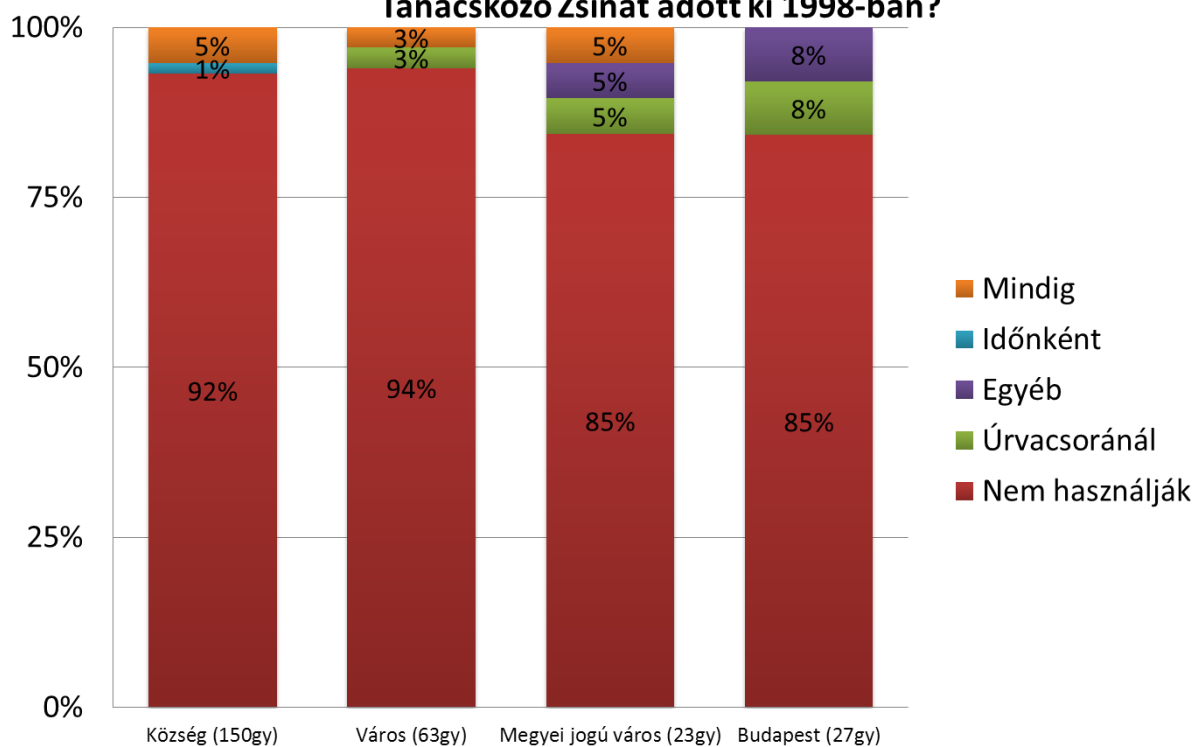
Országos református liturgiai felmérés 2012

62. Milyen alkalmakon használják az új ágendát?

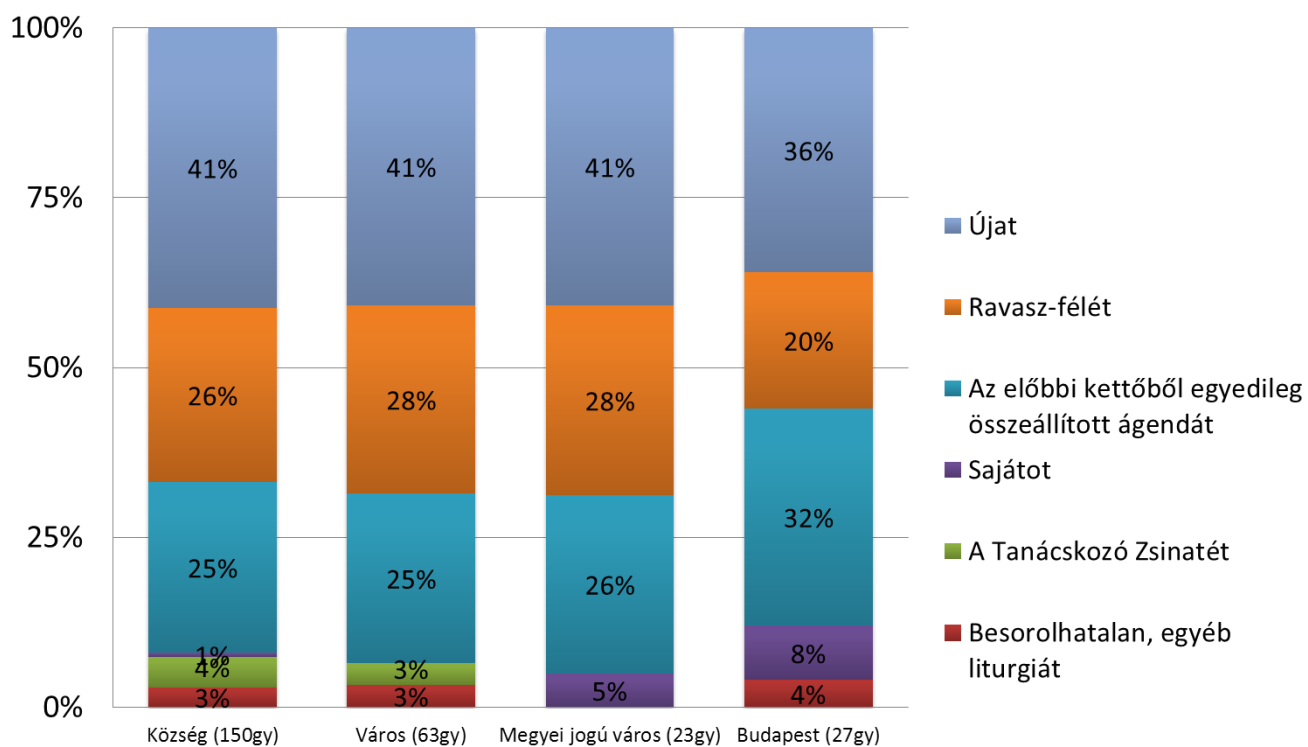
Országos református liturgiai felmérés 2012

63. Mikor használják az Egyetemes Zsinati liturgiát, amelyet a Tanácskozó Zsinat adott ki 1998-ban?

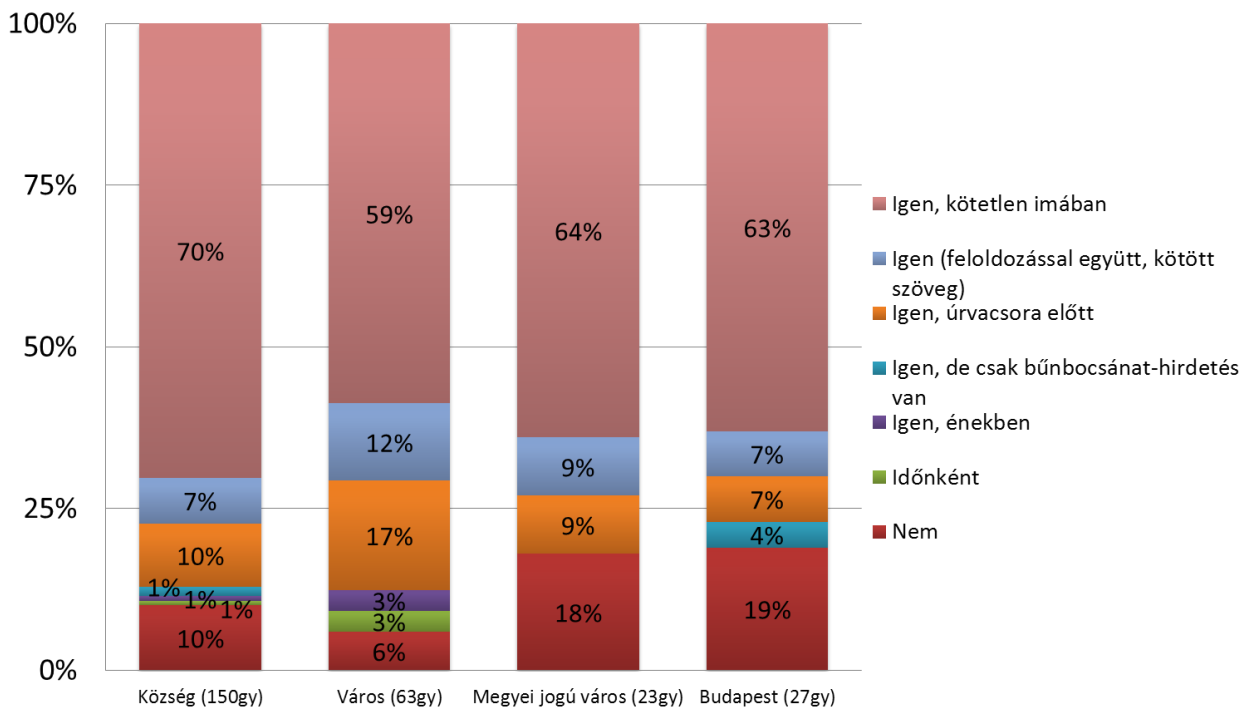
Országos református liturgiai felmérés 2012

64. Általában melyik ágendát használják?

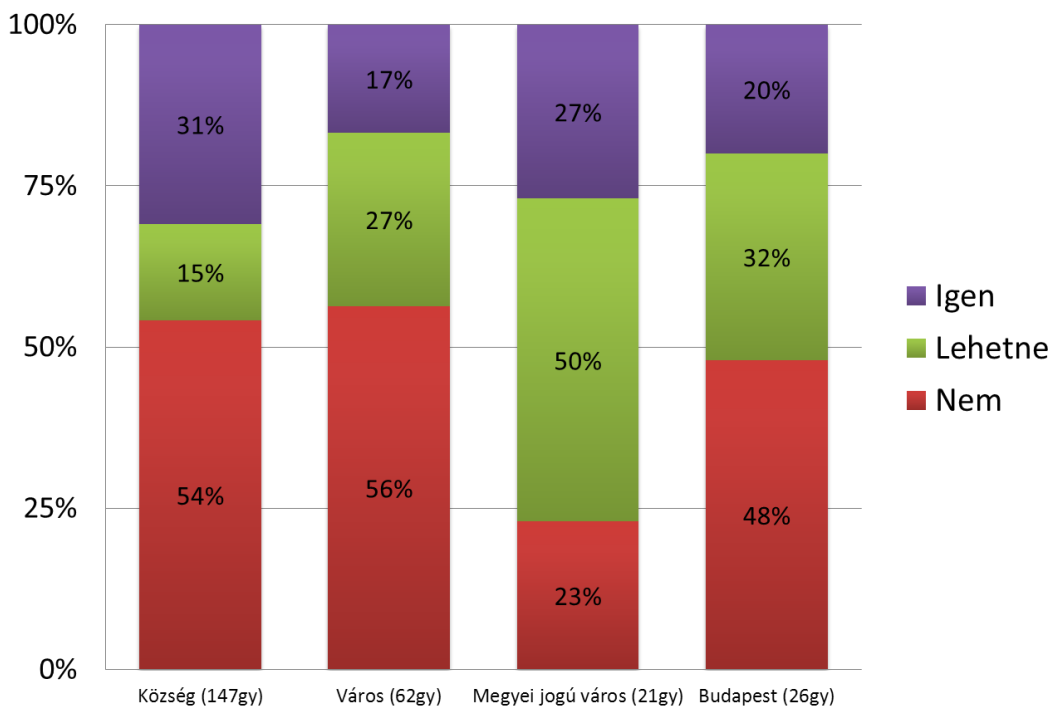
Országos református liturgiai felmérés 2012

65. Része-e a bűnvallás az istentiszteletnek?

Országos református liturgiai felmérés 2012

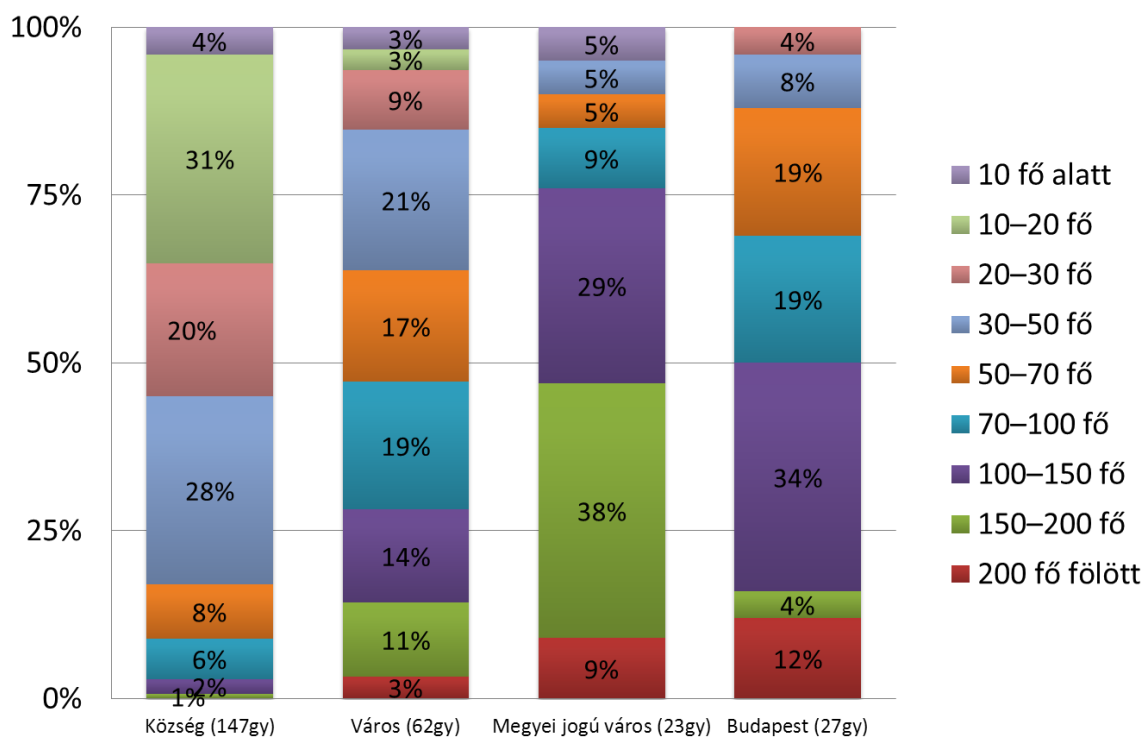
66. Fontosnak érzi-e, hogy a jelenlegi liturgia megváltozzék?

Országos református liturgiai felmérés 2012

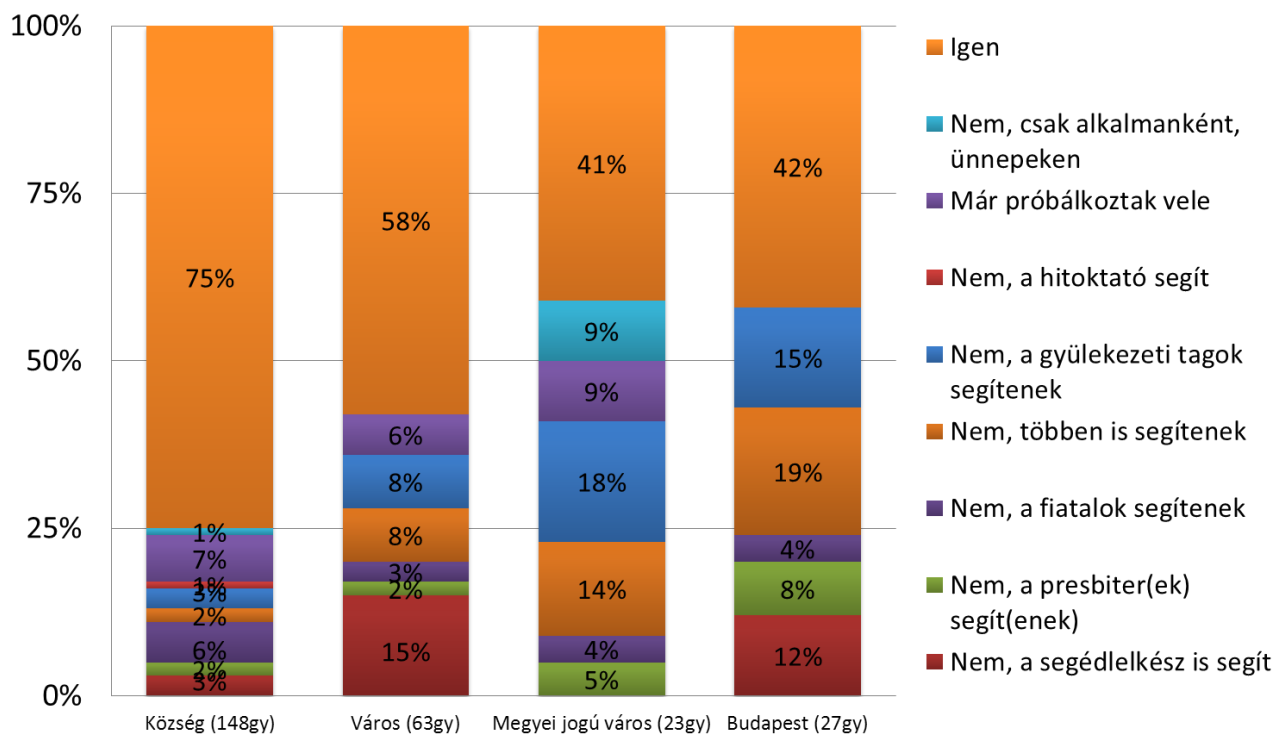

67. Átlagosan mennyien vesznek részt az istentiszteleten?

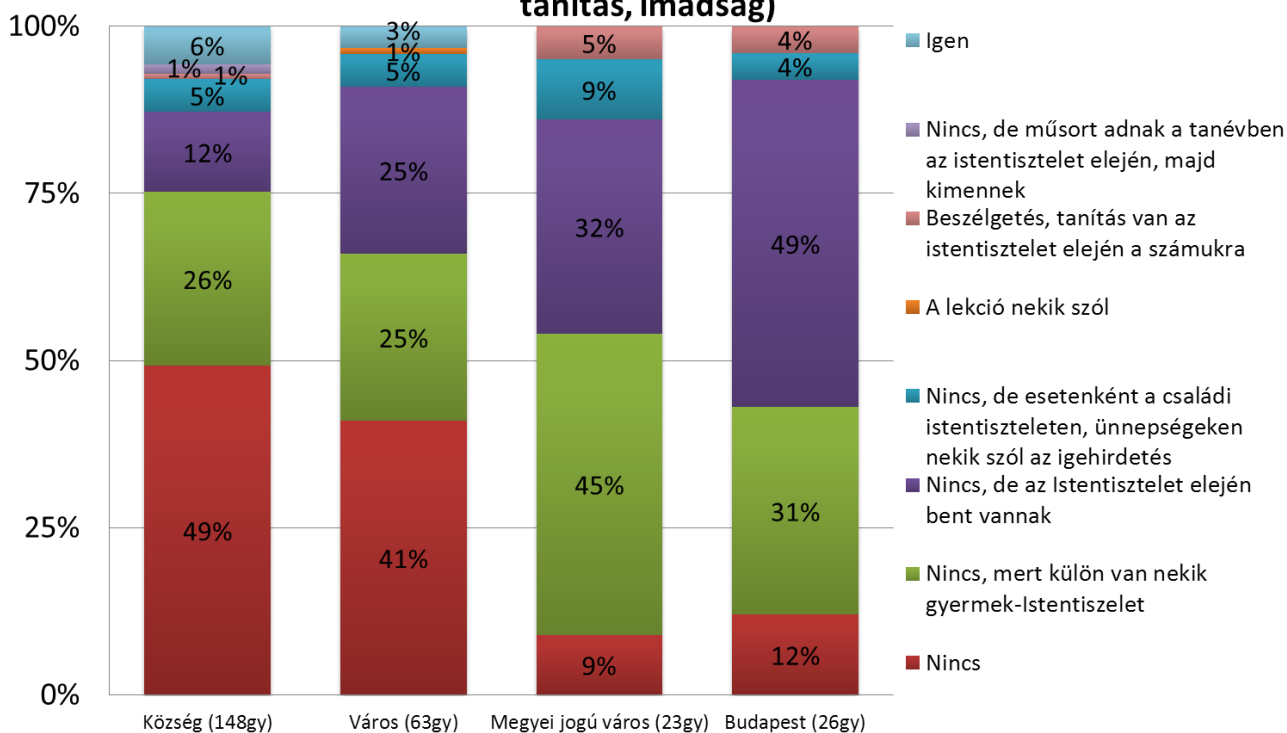
Országos református liturgiai felmérés 2012

68. Minden szolgálatot egyedül a lelkész végez?

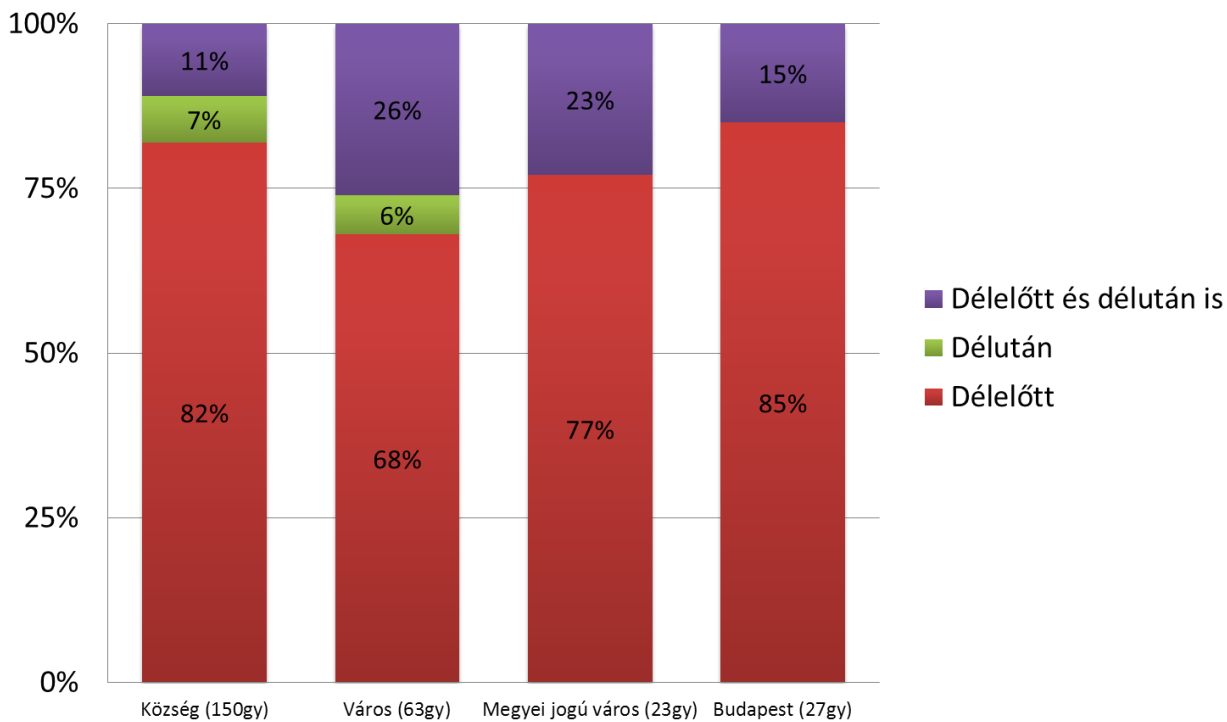
Országos református liturgiai felmérés 2012

69. Az istentiszteleten van-e a gyermekeknek szóló rész? (ének, tanítás, imádság)

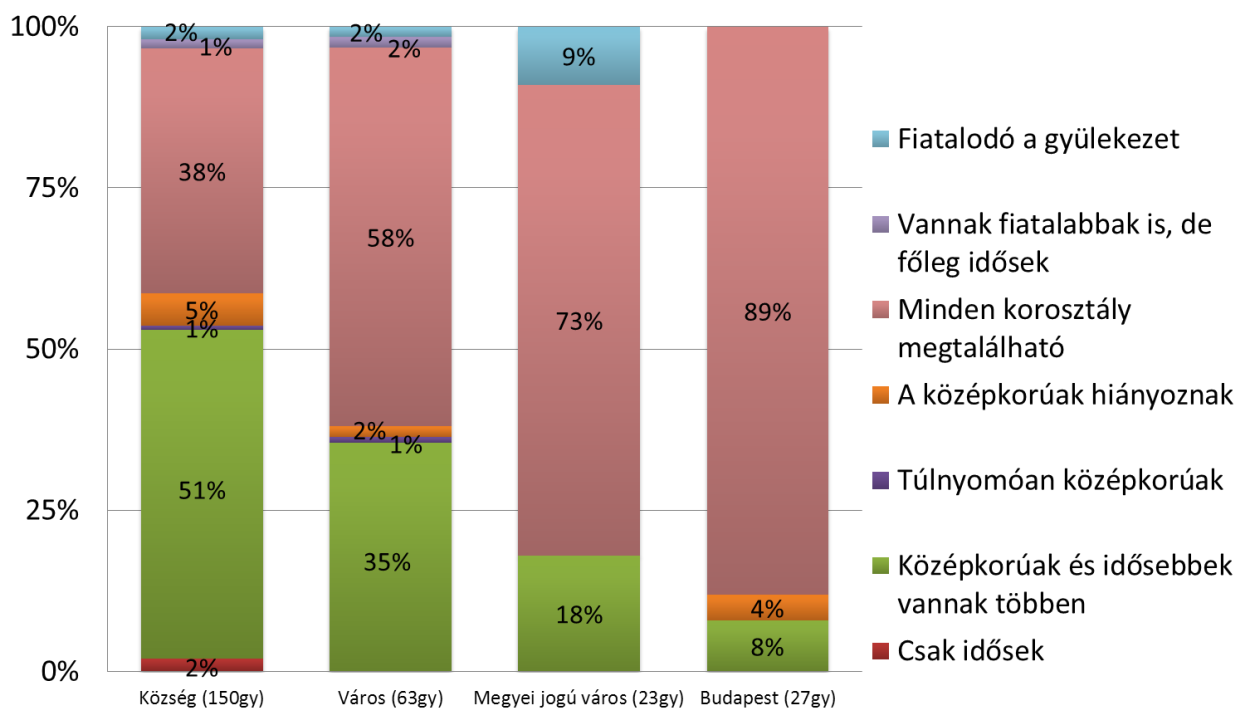
Országos református liturgiai felmérés 2012

70. Mikor van az istentisztelet?

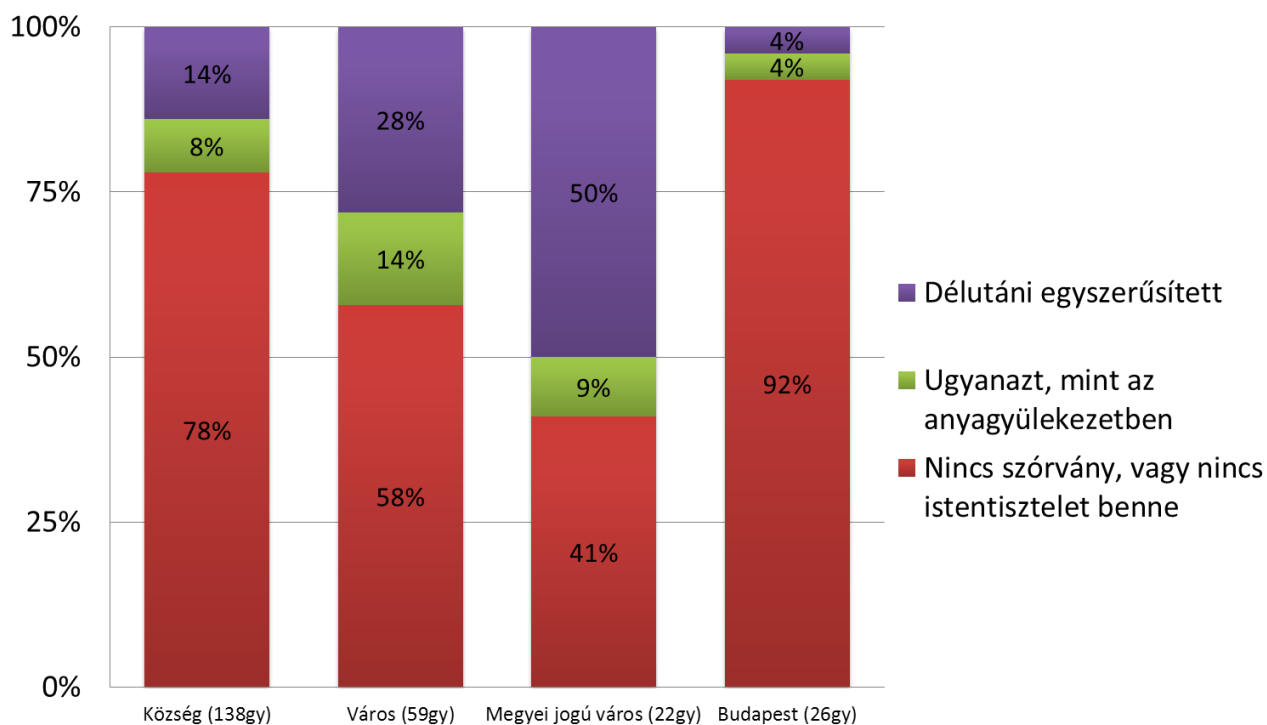
Országos református liturgiai felmérés 2012

71. Milyen korosztály a legjellemzőbb a gyülekezet összetételére?

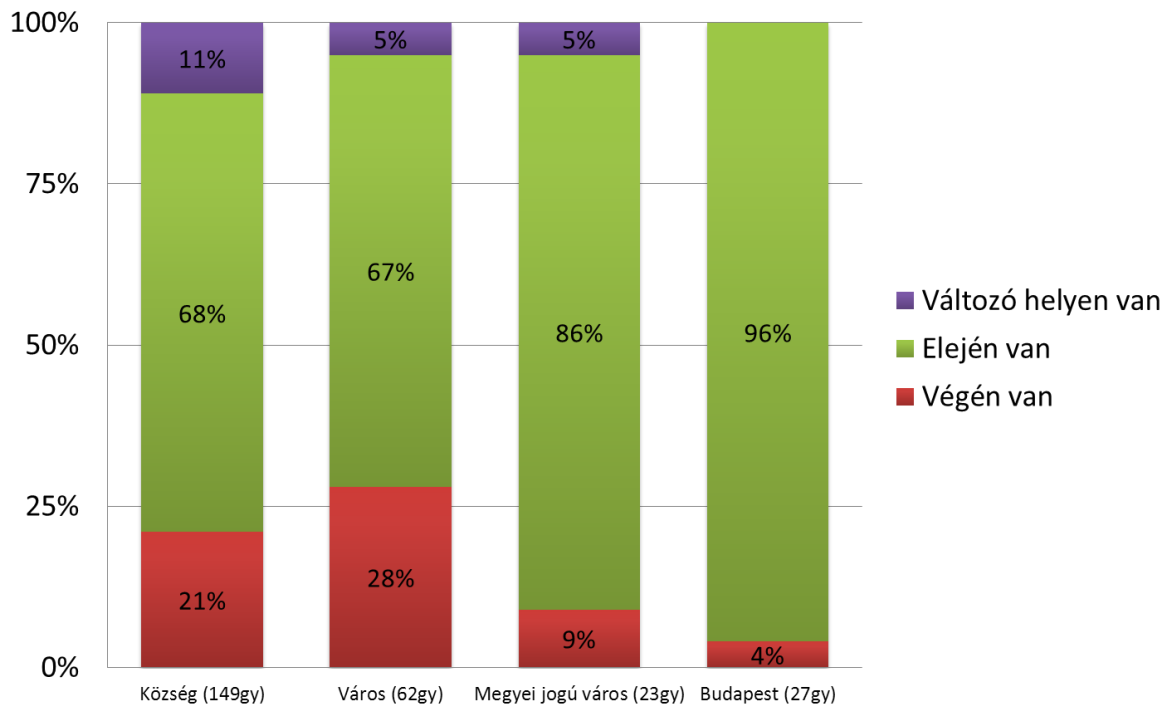
Országos református liturgiai felmérés 2012

72. Milyen liturgiát használnak a szórványokban, leányegyházakban?

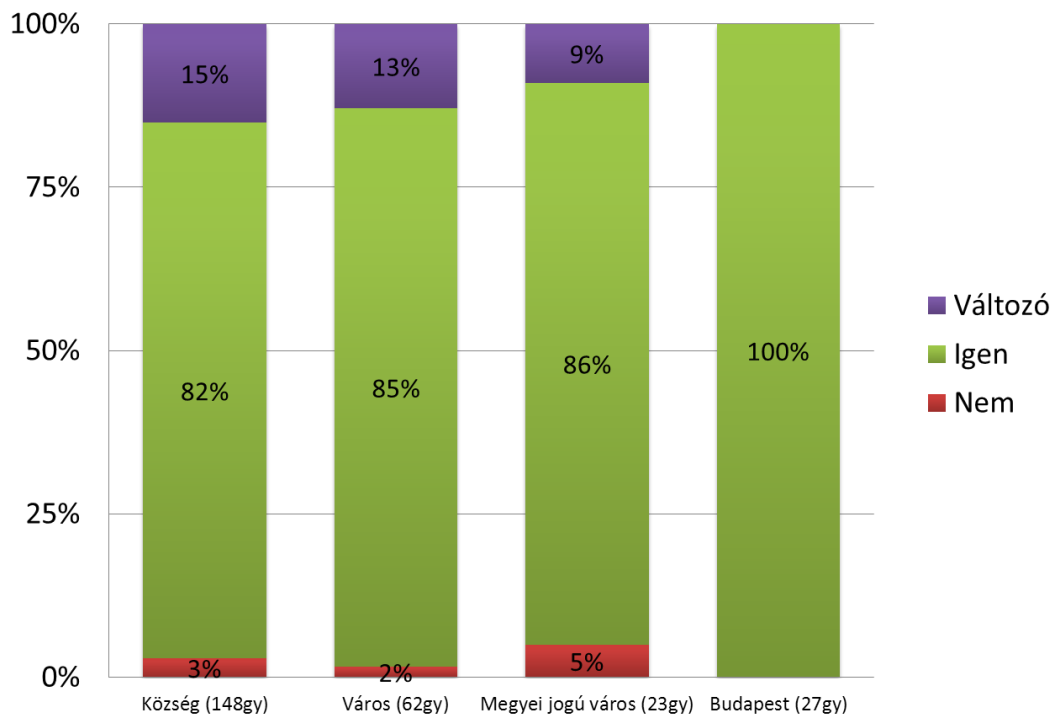
Országos református liturgiai felmérés 2012

73. Hol van a helye a keresztelésnek az istentiszteleten?

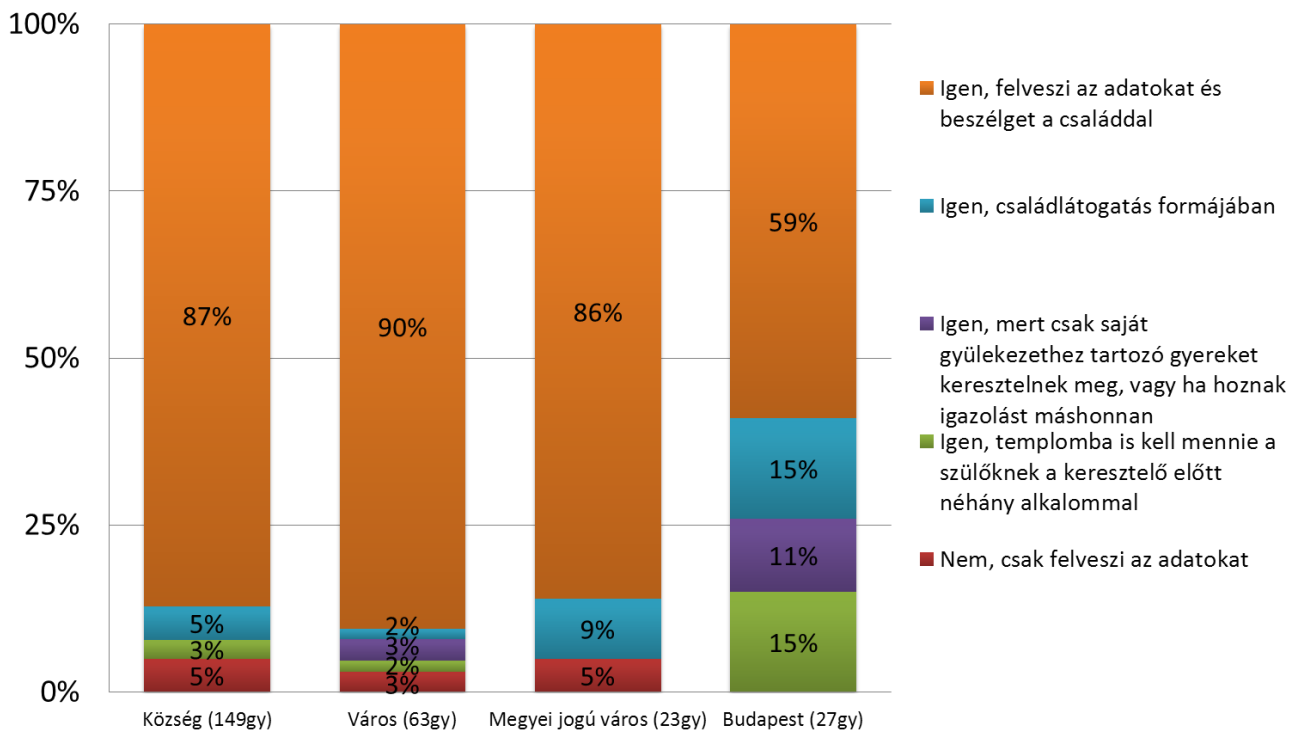
Országos református liturgiai felmérés 2012

74. A keresztelető család részt vesz az egész istentiszteleten?

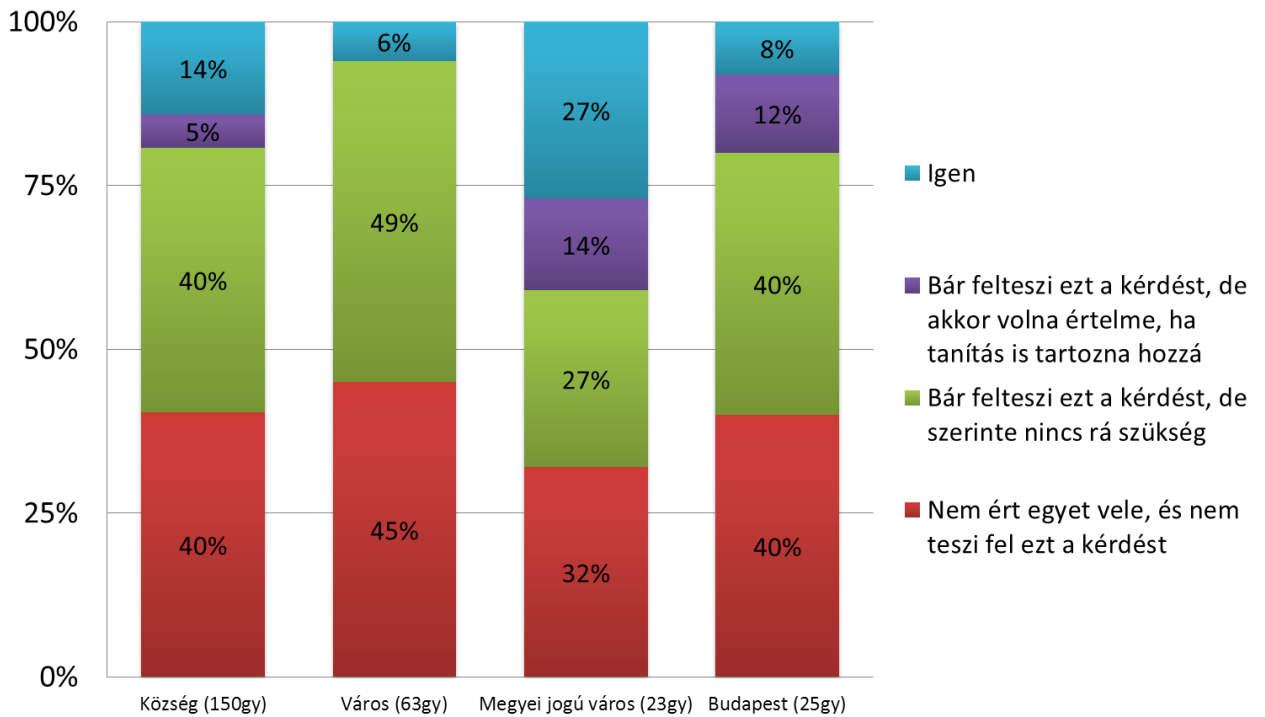
Országos református liturgiai felmérés 2012

75. Van-e a keresztelő előtt előkészítő beszélgetés?

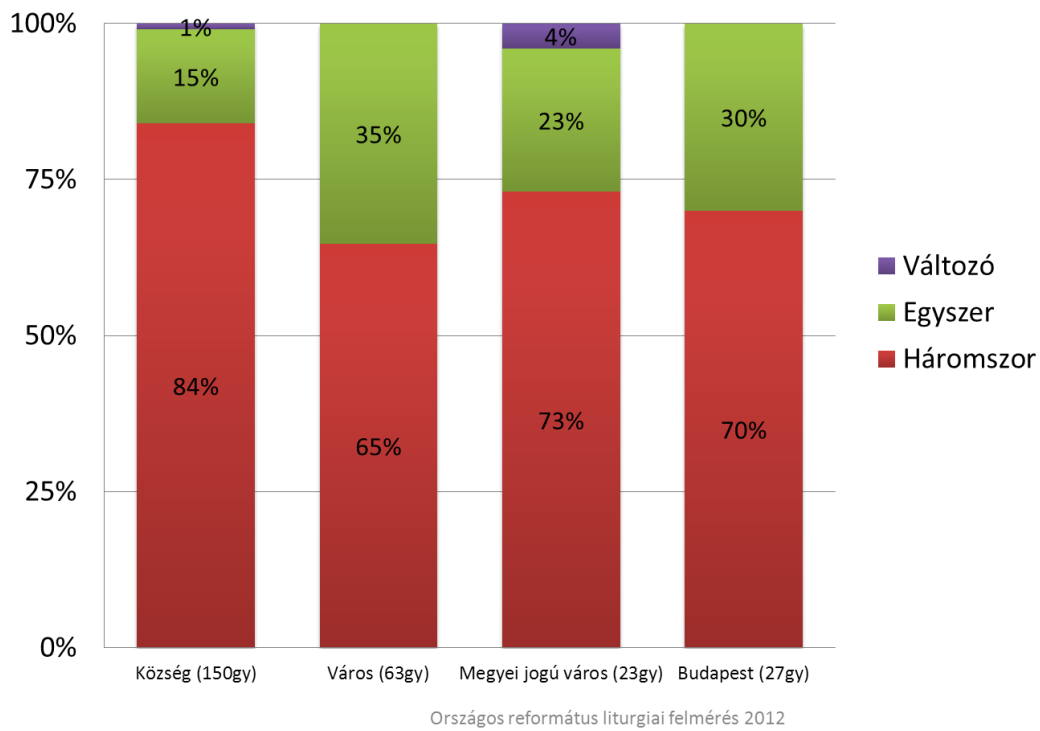
Országos református liturgiai felmérés 2012

76. Felteszi-e a gyülekezetnek szóló kérdést a kereszteléskor?

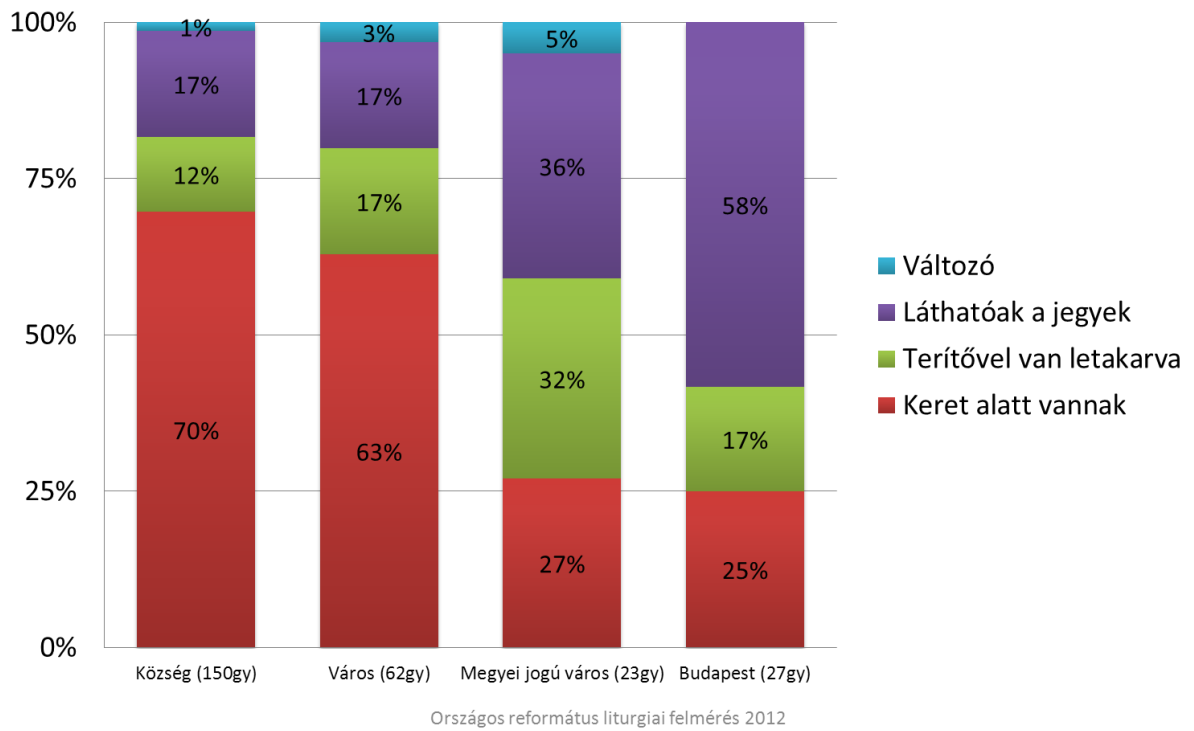

Országos református liturgiai felmérés 2012

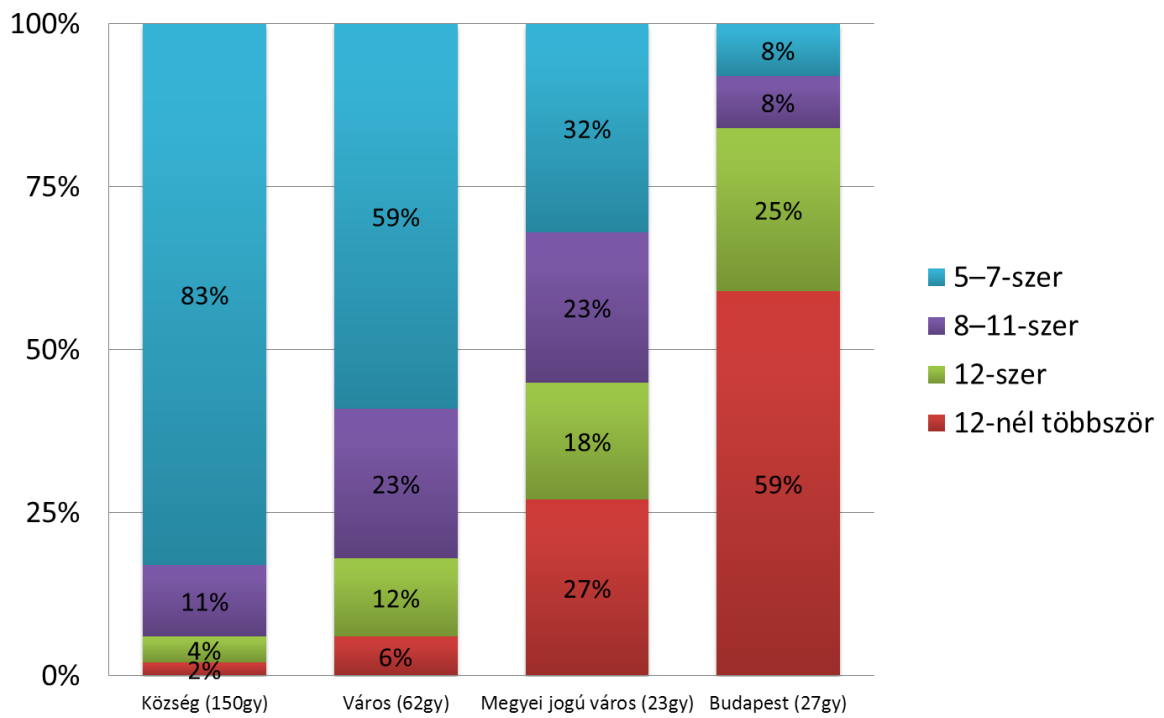
77. Hányszor önti le a keresztelendőt?

78. Úrvacsorakor hogyan van megterítve az úrasztala?

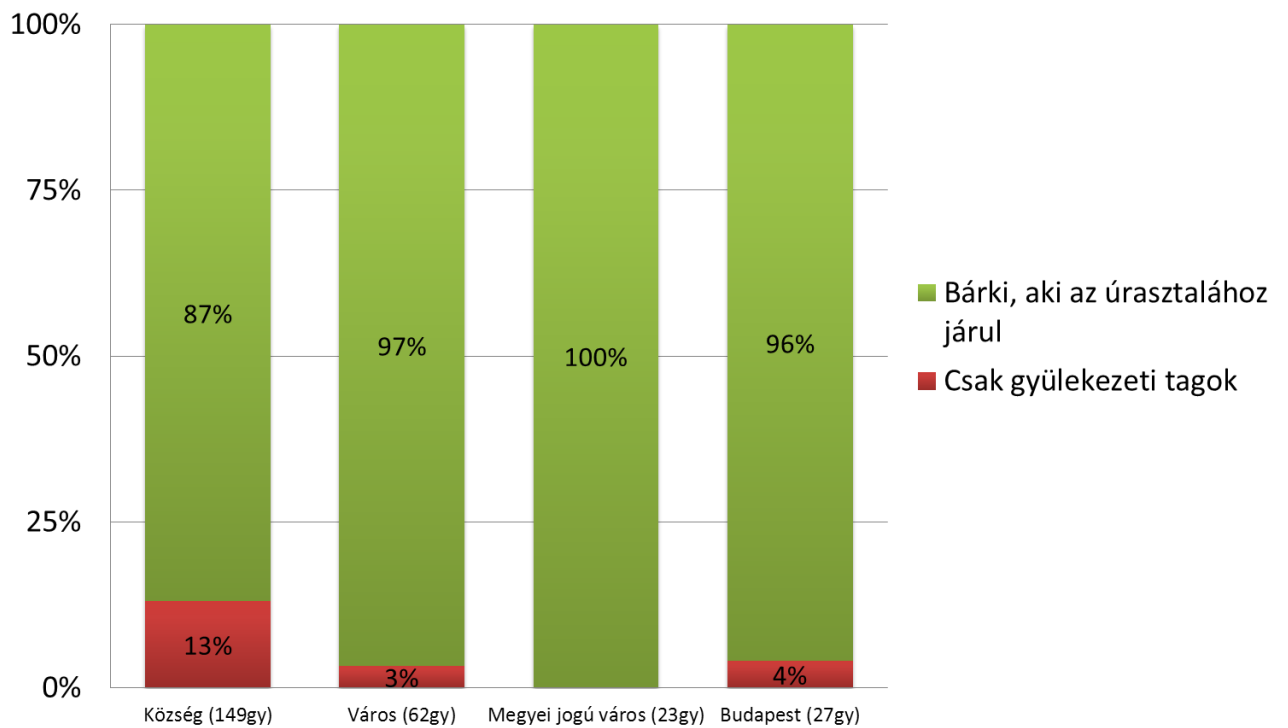

79. Hányszor van úrvacsoraosztás évente?

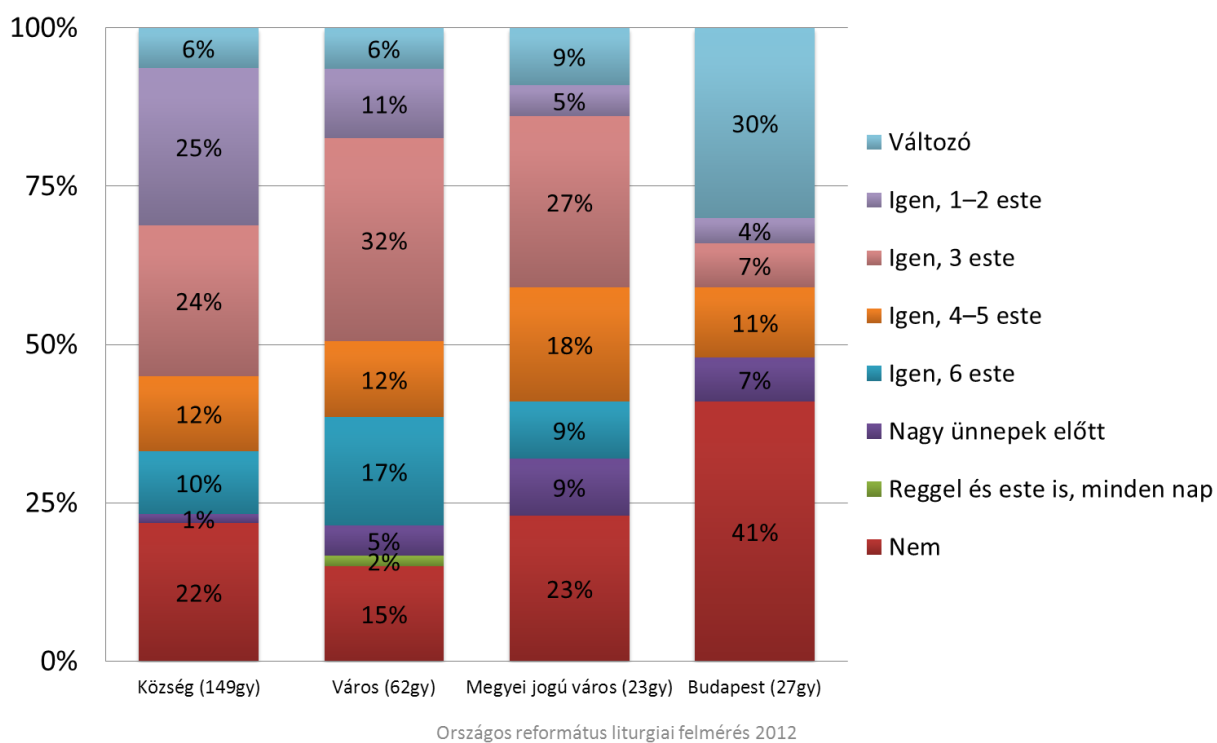
Országos református liturgiai felmérés 2012

80. Ki vehet részt az úrvacsorán?

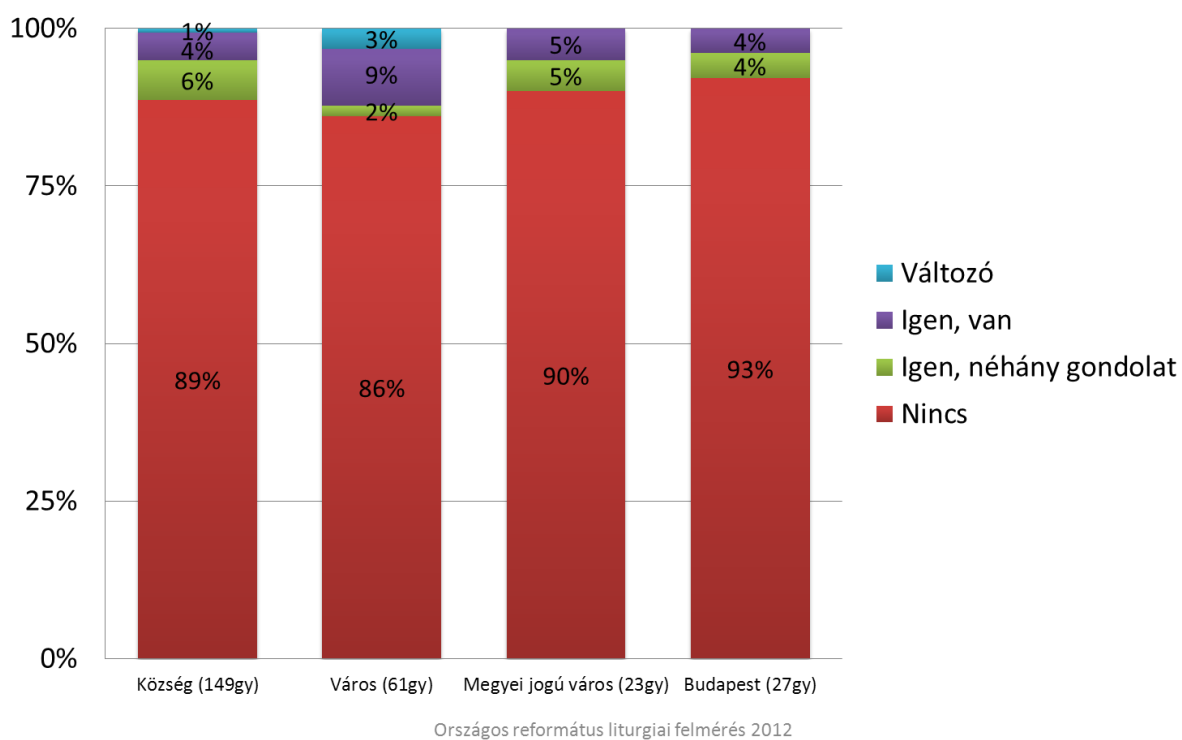

Országos református liturgiai felmérés 2012

81. Megelőzi-e az úrvacsorát bűnbánati hét?

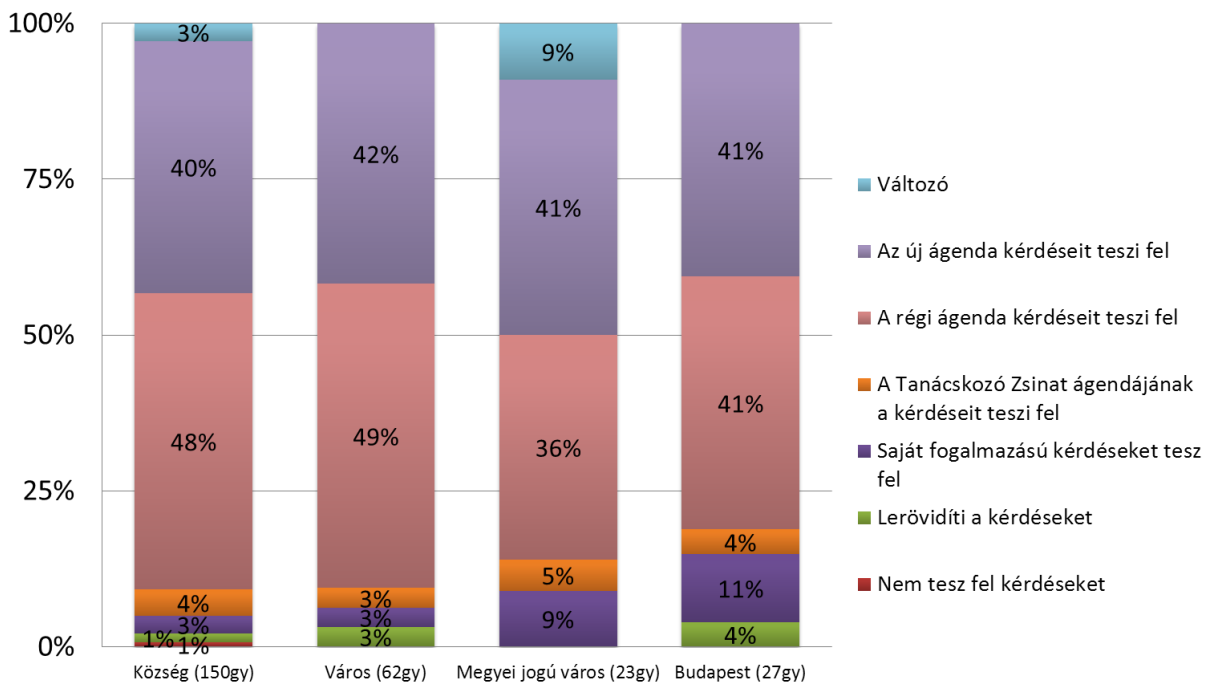

82. Van-e külön prédikáció az úrvacsoraosztás előtt?

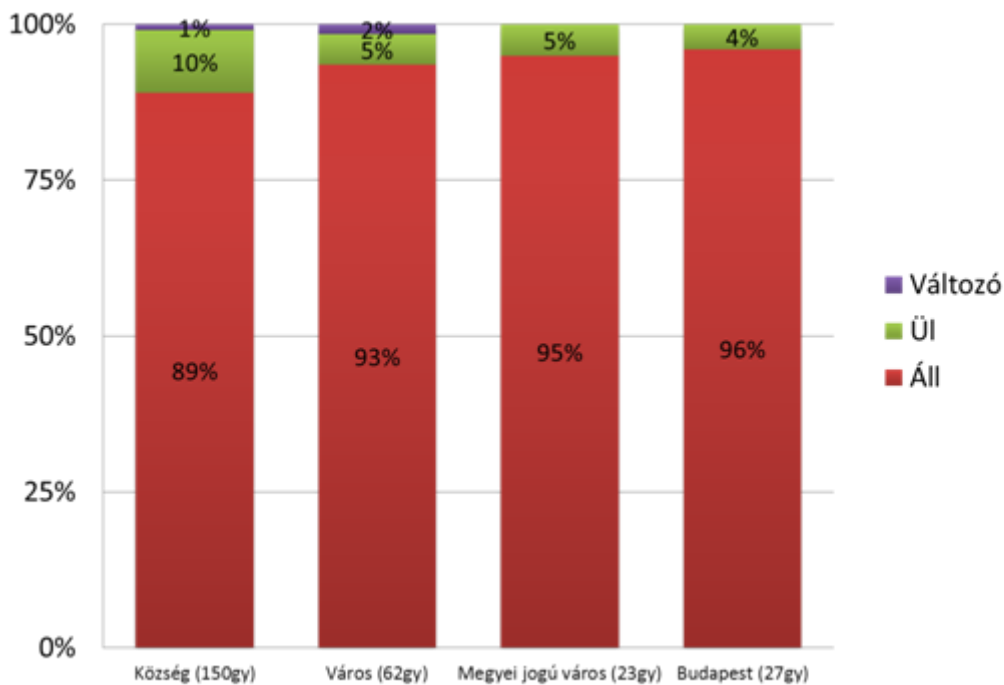

83. Milyen úrvacsorai kérdéseket tesznek fel?

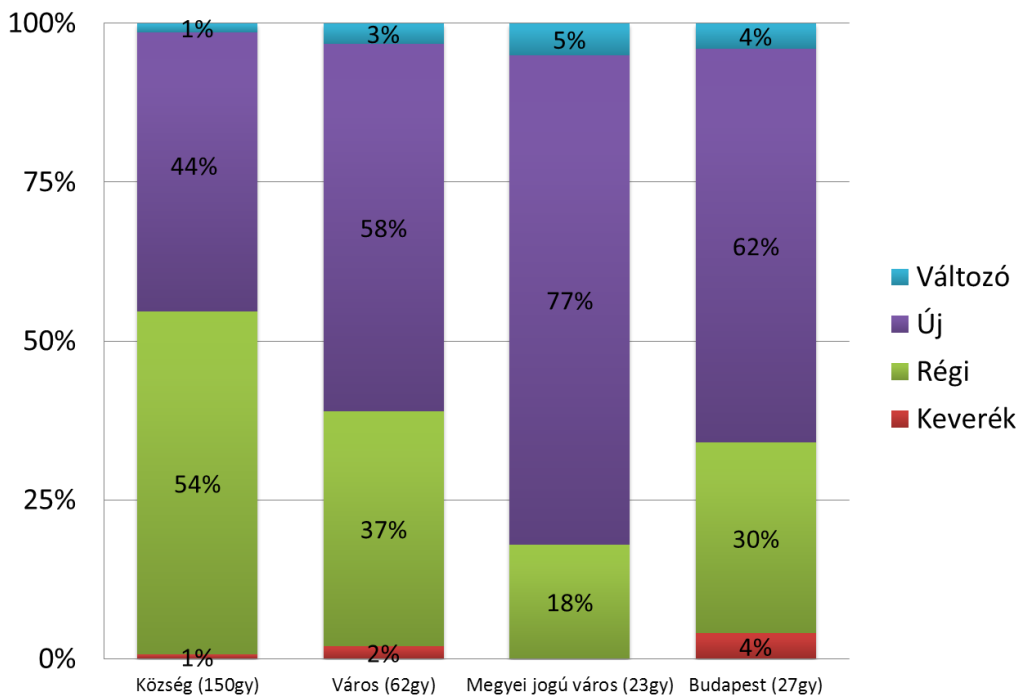
Országos református liturgiai felmérés 2012

84. Mit csinál a gyülekezet a kérdések elhangzása alatt?

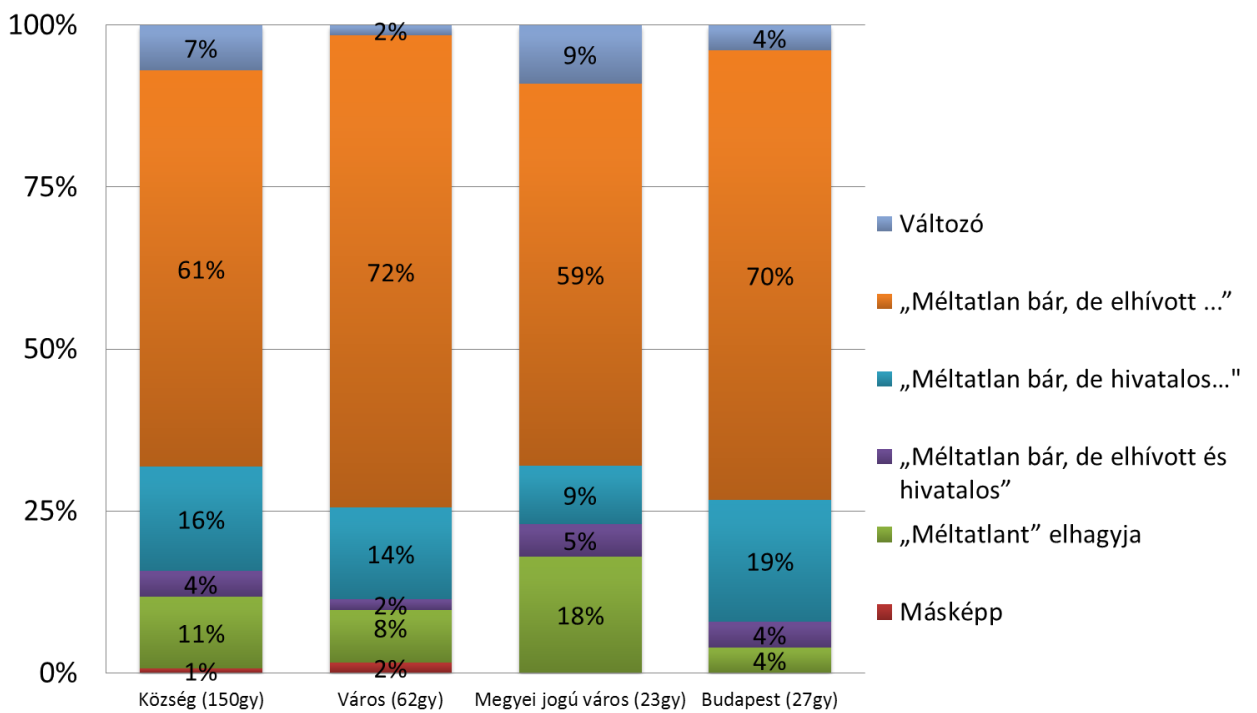
Országos református liturgiai felmérés 2012

85. Az Apostoli Hitvallás mely változata hangzik el?

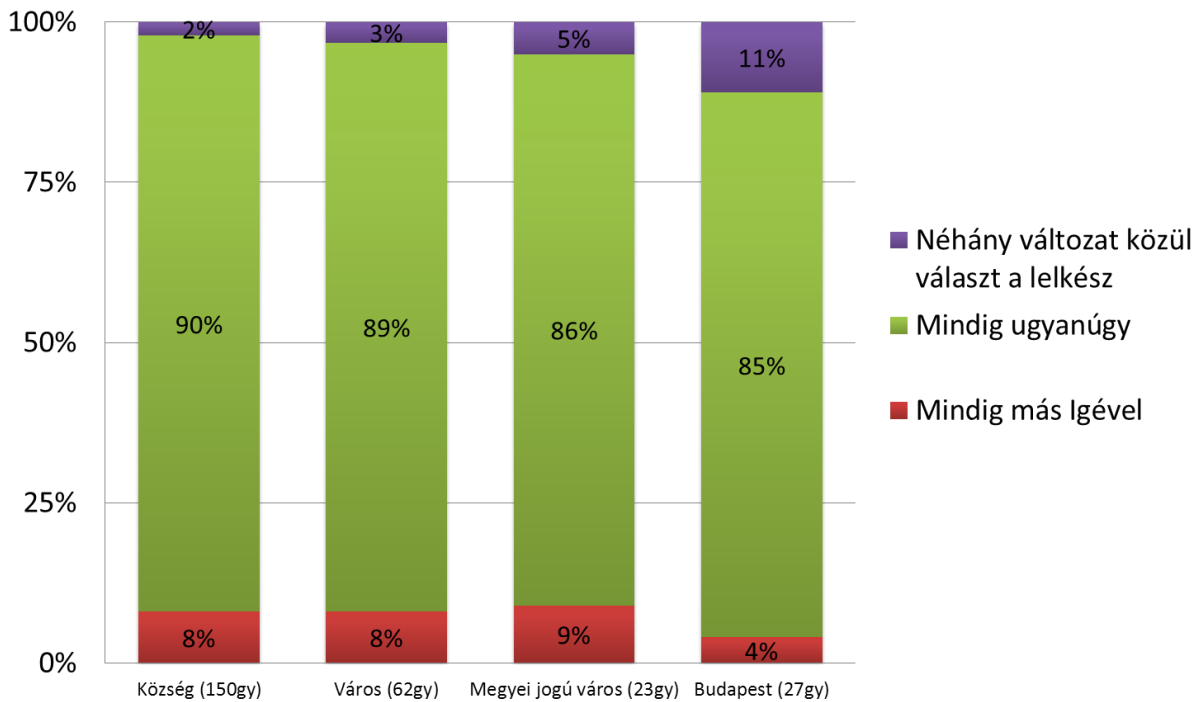
Országos református liturgiai felmérés 2012

86. Hogyan mondja az abszolúciót?

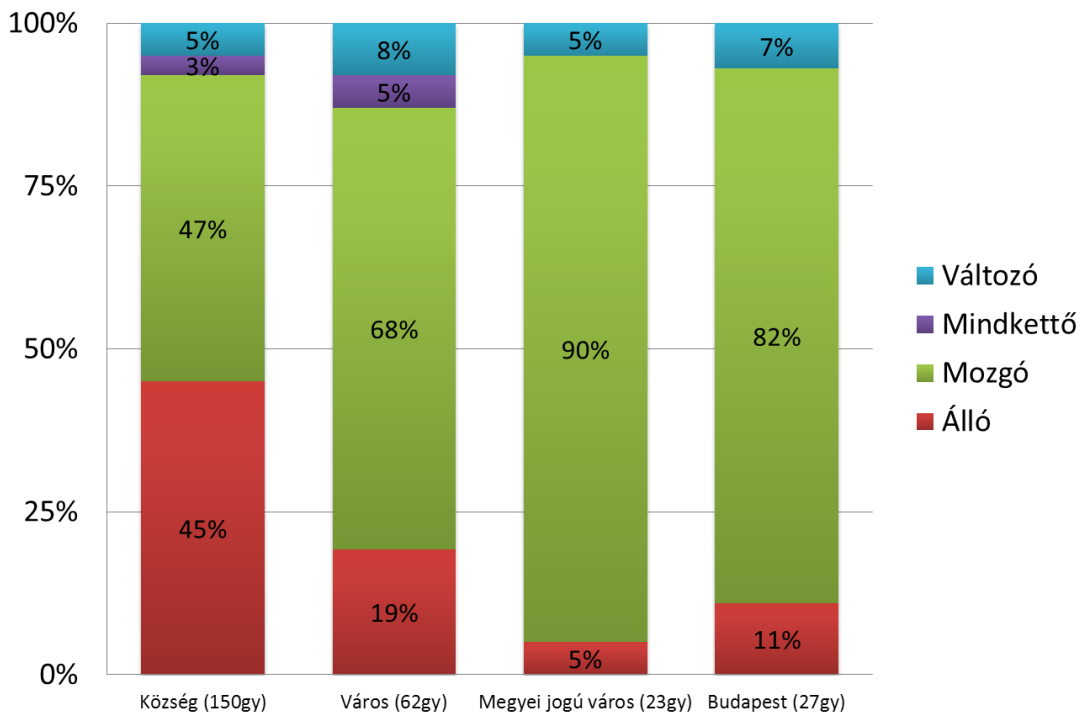
Országos református liturgiai felmérés 2012

87. Hogyan hangzik el a bűnbocsánat hirdetés?

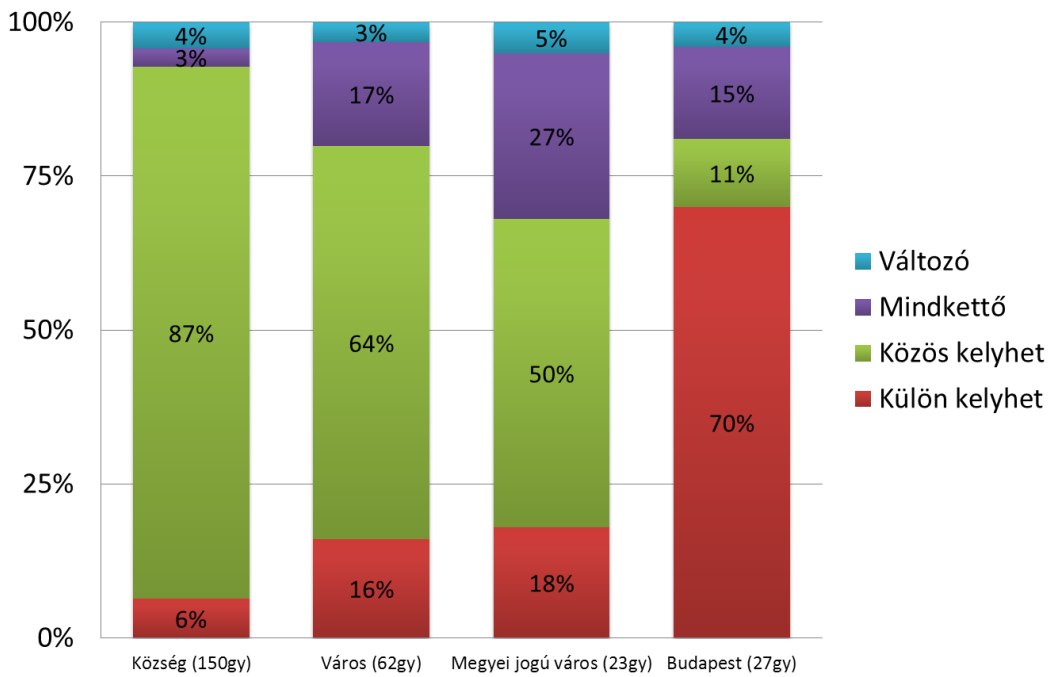
Országos református liturgiai felmérés 2012

88. Hogyan történik az úrvacsoraosztás?

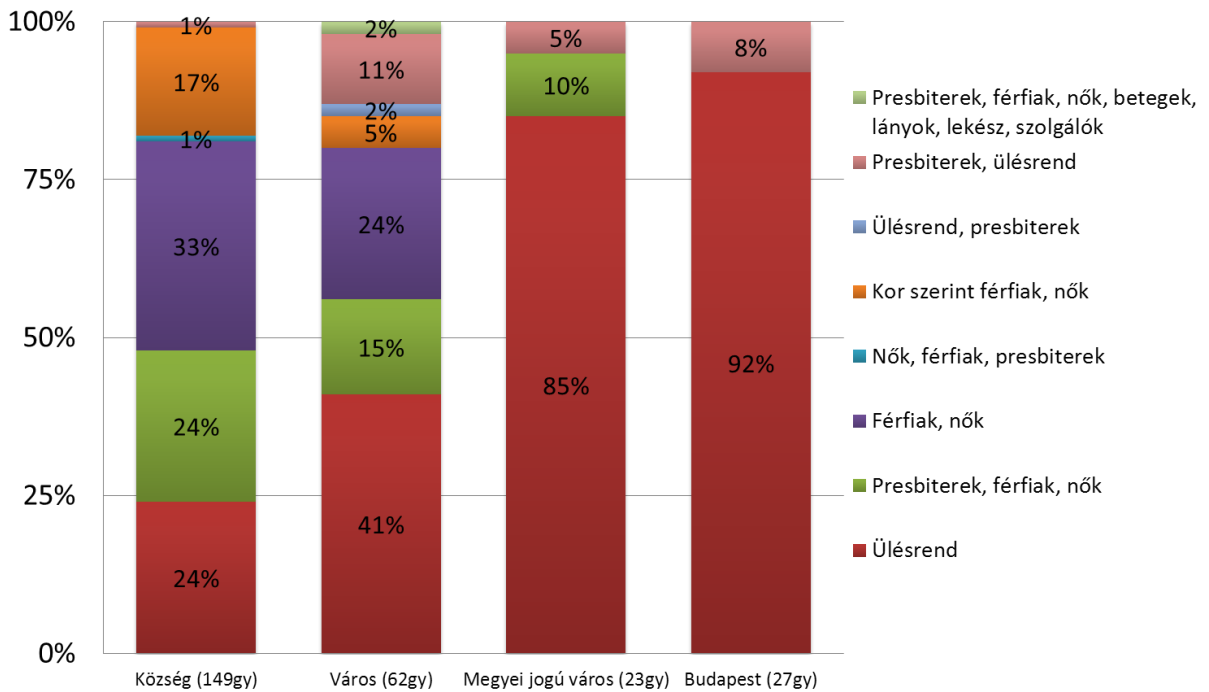
Országos református liturgiai felmérés 2012

89. Közös kelyheket, vagy külön kelyheket használnak?

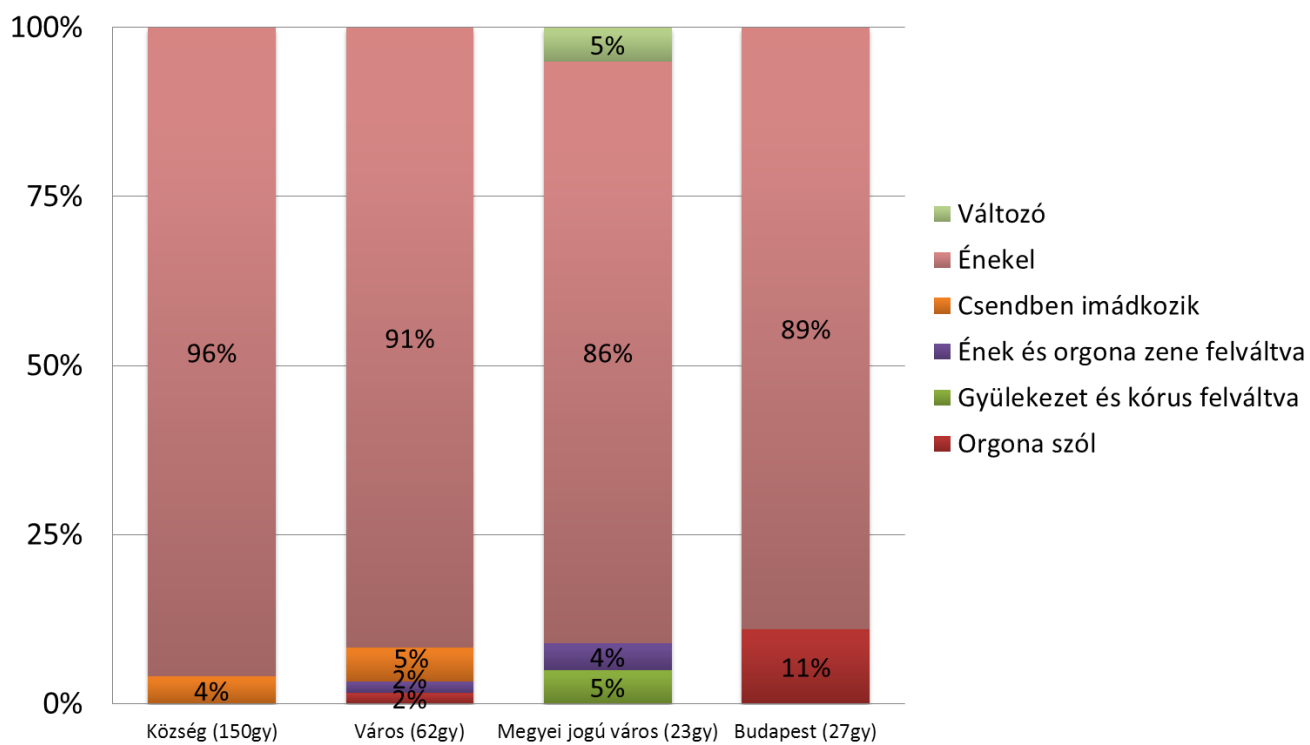
Országos református liturgiai felmérés 2012

90. A gyülekezet tagjai milyen sorrendben járulnak az úrasztalához?

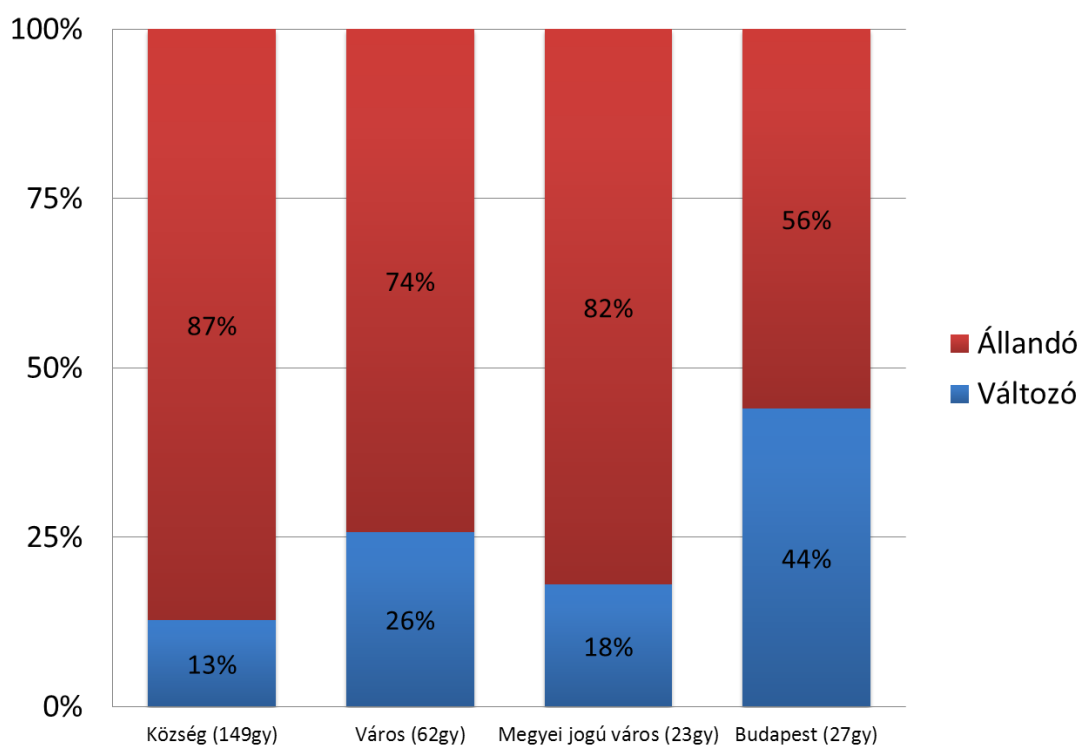
Országos református liturgiai felmérés 2012

91. Mit csinál a gyülekezet az úrvacsoraosztás alatt?

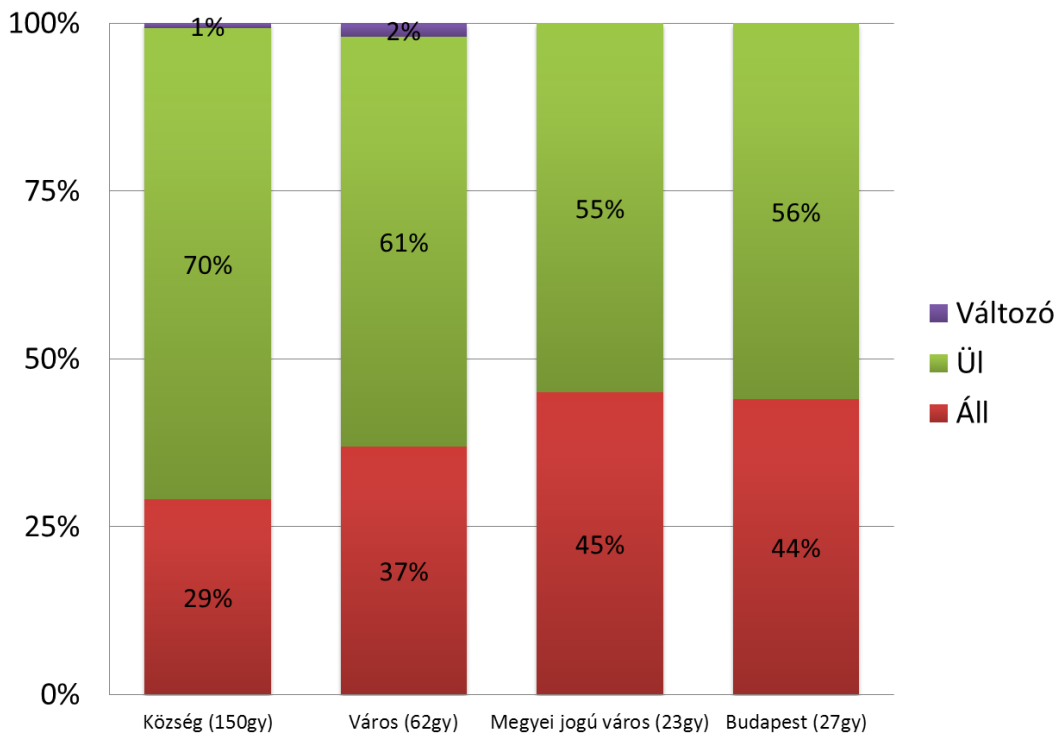
Országos református liturgiai felmérés 2012

92. A bezáró beszéd állandó vagy változó?

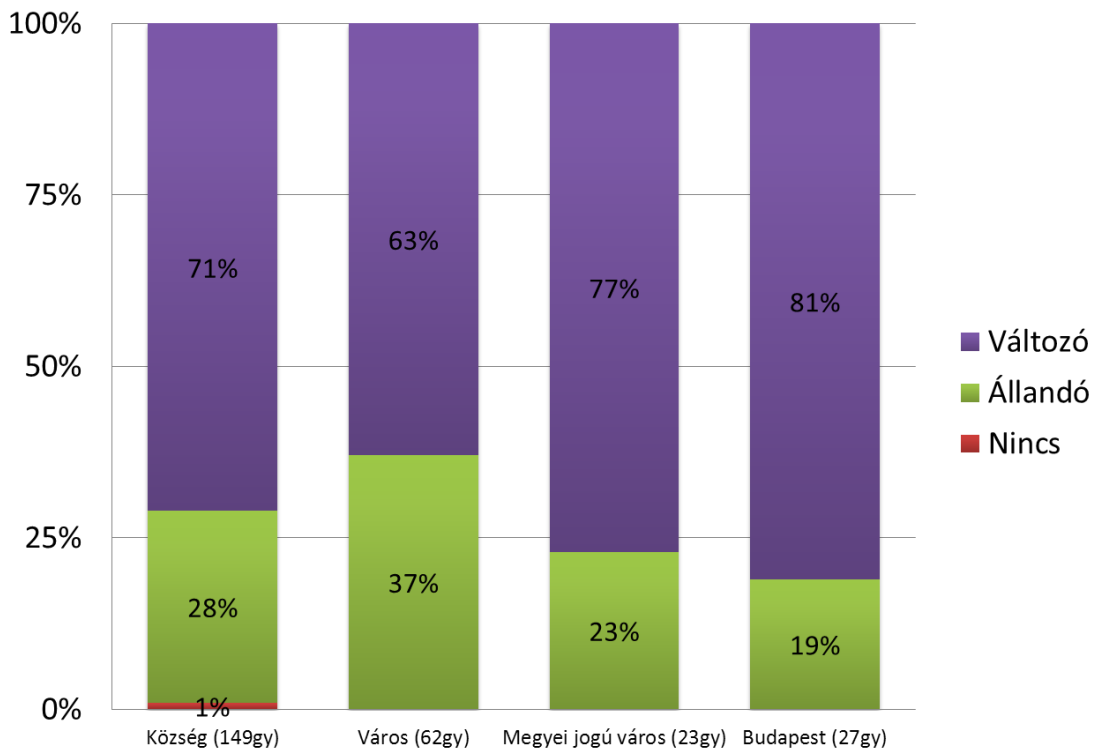
Országos református liturgiai felmérés 2012

93. A bezáró beszéd alatt mit csinál a gyülekezet?

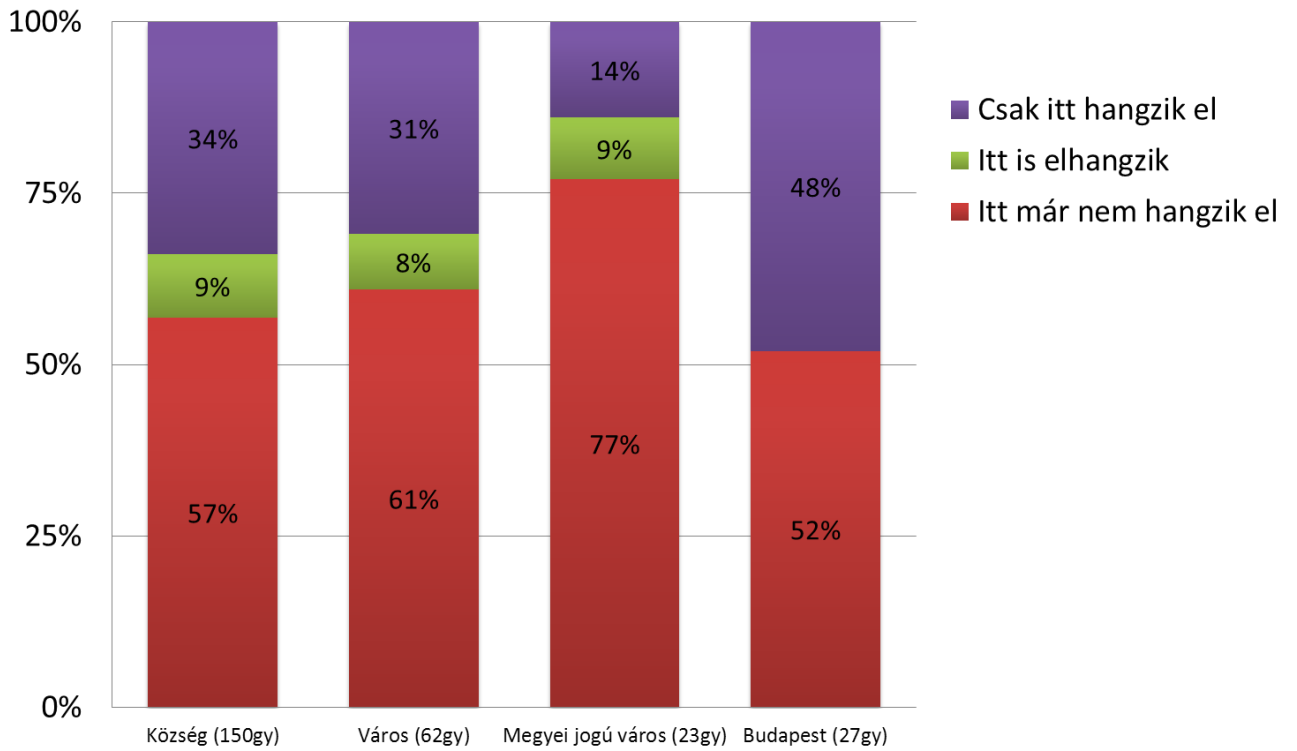
Országos református liturgiai felmérés 2012

94. A hálaadó imádság állandó vagy változó?

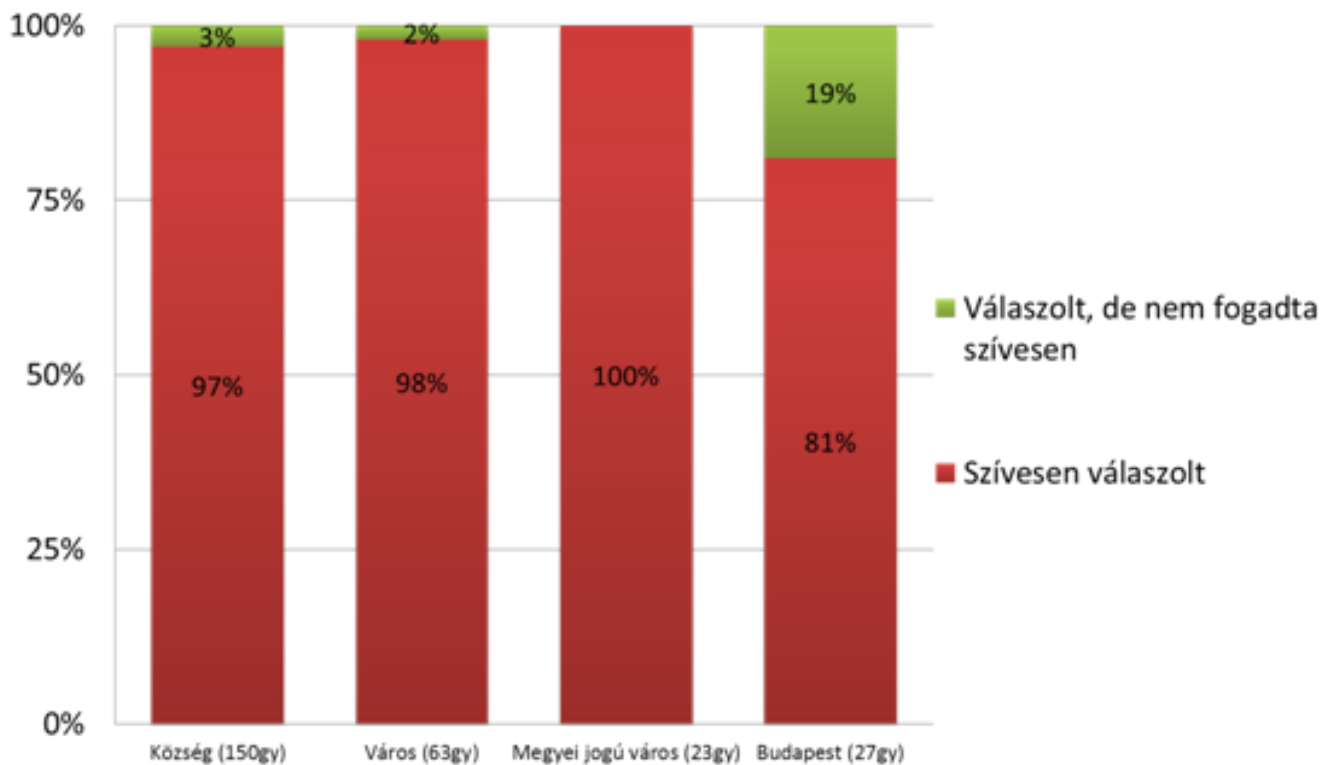
Országos református liturgiai felmérés 2012

95. Elhangzik-e a Miatyánk a bezáró beszéd után ?

Országos református liturgiai felmérés 2012

110. Hogyan fogadta a felmérést?

Országos református liturgiai felmérés 2012